

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

74352

AMR B. EL-ÂS
HAYATI - ŞAHSİYETİ - DEVLET ADAMLIĞI

74352

(DOKTORA TEZİ)

Adem APAK

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin Algül

BURSA 1999 T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	IX
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	1
B. ARAŞTIRMANIN METODU.....	6
II. İSLÂM ÖNCESİ MEKKE, KUREYŞ VE SEHMOĞULLARI.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

AMR B. EL-ÂS'IN HAYATI

I. MÜSLÜMAN OLUŞUNA KADAR AMR B. EL-ÂS.....	28
A. SOYU VE AİLESİ.....	28
1. Babası.....	29
2. Annesi.....	30
3. Kardeşleri.....	32
4. Eş ve Çocukları.....	33
B. GENÇLİĞİ VE TİCARET HAYATI.....	34
C. AMR B. EL-ÂS'IN KABİLESİNİN İSLÂMİYET KARŞISINDAKİ TUTUMU.....	37
D. AMR B. EL-ÂS'IN MÜSLÜMANLARA KARŞI FAALİYETLERİ.....	45
1. Habeşistan'a Giden Müslümanları Geri Alma Girişimi.....	45
2. Müslümanlara Karşı Yapılan Savaşlardaki Faaliyetleri.....	46
a. Bedir Savaşı.....	48
b. Uhud Savaşı.....	49
c. Hendek Savaşı.....	50

II. AMR B. EL-ÂS'IN MÜSLÜMAN OLUŞU VE HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ	52
A. MÜSLÜMAN OLUŞU	52
B. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ	58
1. Zâtü's-Selâsil Gazvesi Komutanlığı.....	58
2. Suva Putunu Yıkmakla Görevlendirilmesi.....	61
3. Zekât Tahsil Memuru Olması.....	62
4. Hz. Peygamber'e Katiplik Yapması.....	62
5. Uman'a Elçi ve Vali Tayin Edilmesi.....	63
III. RİDDE SAVAŞLARI VE ŞAM FETİHLERİNDE AMR B. EL-ÂS	67
A. RİDDE SAVAŞLARI	67
B. ŞAM FETİHLERİ	70
1. Ecnâdeyn Savaşı.....	73
2. Fihl Savaşı.....	75
3. Dimeşk'in Fethi.....	76
4. Yermük Savaşı.....	77
5. Amr b. el-Âs'ın Şam Bölgesindeki Diğer Fetihleri.....	79
6. Amevas Taunu ve Amr b. el-Âs'ın Başkomutanlığı Meselesi.....	82
7. Amr b. el-Âs'ın Kıtık Yılında Medine'ye Gıda Yardımında Bulunması.....	84
IV. AMR B. EL-ÂS'IN MISIR'I FETHİ	86
A. BAŞLANGICINDAN FETHİNE KADAR MISIR	86
1. Coğrafi Konumu ve Tarihi.....	86
a. Firavunlar Dönemi.....	88
b. Helenistik Dönem.....	88
c. Roma Mısır'ı.....	89
d. Bizans Mısır'ı.....	89
1. Mısır'ın Etnik Yapısı.....	89
2. Mısır'da Dinî Hayat.....	90

B. AMR B. EL-ÂS'I MISIR FETHİNE SEVKEDEN AMİLLER.....	94
1. Mısır'ın Stratejik Konumu.....	94
2. Mısır'ın İktisadî İmkânları.....	95
3. Amr b. el-Âs'ın Fetih Arzusu.....	97
C. MISIR SEFERİNİN BAŞLAMASI.....	98
1. Amr b. El-Âs'ın Mısır'a Hareketi ve İlk Fetihler.....	98
a. Halife Hz. Ömer'den Sefer İzni Alınması.....	98
b. Ferma'nın Fethi.....	101
c. Bülbeys'in Fethi.....	104
d. Ümmü Düneyn'in Fethi.....	104
2. Babilon'un Fethi ve Babilon Anlaşmasının Yapılması.....	106
a. Babilon'un Fethi.....	106
b. Babilon Anlaşması.....	114
3. İskenderiye'nin Fethi.....	116
4. Berka ve Trablusgarb Fetihleri.....	119
5. İskenderiye'nin Yeniden Fethi.....	120
D. İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİNİN YAKILMASI MESELESİ.....	121
V. AMR B. EL-ÂS'IN MUHALEFET DÖNEMİ.....	127
A. AMR B. EL-ÂS'IN MISIR VALİLİĞİNDEN AZLEDİLMESİ.....	128
B. AMR B. EL-ÂS'IN FİTNE DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	133
VI. ALİ-MUAVİYE MÜCADELESİNDE AMR B. EL-ÂS.....	143
A. AMR B. EL-ÂS'IN MUAVİYE B. EBÎ SÜFYAN'A KATILMASI.....	143
B. SİFFİN SAVAŞI, TAHKİM VE HAKEM OLAYI.....	151
1. Sıffin Savaşı.....	151
2. Tahkim.....	163
3. Hakem Olayı.....	175
C. AMR B. EL-ÂS'IN MISIR'I YENİDEN ELE GEÇİRMESİ.....	192
D. AMR B. EL-ÂS'IN VEFATI.....	197

İKİNCİ BÖLÜM

AMR B. EL-ÂS'IN ŞAHSİYETİ

I. AMR B. EL-ÂS'IN ŞAHSİYET TEMELLERİ.....	202
II. AMR B. EL-ÂS'IN ŞAHSİYET ÖZELLİKLERİ.....	211
A. DEHASI.....	211
B. EDEBÎ YÖNÜ.....	222
1. Şairliği.....	222
2. Belağat ve Hitabeti.....	224
3. Hakîmliği.....	227
C. CESARETİ.....	228
D. HOŞGÖRÜSÜ.....	230
E. RİYASET VE MAL SEVGİSİ.....	232

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMR B. EL-ÂS'IN DEVLET ADAMLIĞI

I. MÜSTEŞARLIK.....	241
II. ELÇİLİK.....	245
III. ZEKÂT AMİLLİĞİ.....	250
IV. KOMUTANLIK.....	252
A. İSTİHBARAT.....	253
B. ASKER EMNİYETİN SAĞLAMA.....	255
C. PSİKOLOJİK SAVAŞ.....	256
D. ASKERİ SAVAŞA TEŞVİK.....	259
E. İSTİŞARE.....	261
F. SÜRATLE BARIŞA ULAŞMA.....	262
G. ÇEVRE İMKÂNLARINDAN FAYDALANMA.....	265
H. DÜŞMANI SONUNA KADAR TAKİP ETME.....	267
V. AMR B. EL-ÂS'IN MISIR VALİLİĞİ.....	271
A. ASKERİ FAALİYETLER.....	272

B. İDARÎ FAALİYETLER.....	272
1. Valilik.....	273
2. Şurta Amillîği.....	274
3. Kadılık.....	274
4. Murabıtlık.....	274
5. Harac Amillîği.....	275
6. Beytûmal Amillîği.....	276
7. Meks Amillîği.....	276
C. MISIR DİVAN TEŞKİLATININ KURULMASI.....	276
D. SOSYAL HAYATIN DÜZENLENMESİ.....	277
E. BAYINDIRLIK VE İMAR FAALİYETLERİ.....	281
1. Fustat Şehrinin Kurulması.....	281
2. Amr b. el-Âs Camii'nin İnşa Edilmesi.....	283
3. Nil Kanalının Yeniden Açılması.....	286
SONUÇ.....	289
BİBLİYOGRAFYA.....	292
EKLER.....	303

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bk.	: bakınız
bl.	: bölüm
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
H.	: Hicri
İA	: İslâm Ansiklopedisi
krş	: karşılaştırınız
ks.	: kısım
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
sy.	: sayı
şrh.	: şerh
thk.	: tahkik
tlk.	: ta'lik
trb.	: ta'rib
ts.	: tarihsiz
tsh.	: tashih
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	: ve devamı

ÖN SÖZ

Son peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed (sav), tüm engel ve zorluklara rağmen, yaklaşık 23 yıl gibi bir sürede İslâm dinini Arap yarımadasının büyük bir bölümüne yaymaya ve cahiliye araplarından örnek bir toplum oluşturmaya muvaffak oldu. Hz. Peygamber'in (sav) vefatına yakın bir zamanda ortaya çıkan ridde olayları ve devlete karşı ayaklanma teşebbüsleri, ilk halife Hz. Ebû Bekir'in başarılı politikalarıyla önlendi ve devlet bütünlüğü yeniden tesis edildi. Hz. Ebû Bekir'den sonra devlet başkanı olan Hz. Ömer, bir taraftan Müslümanlar için büyük tehdit oluşturan Sasanî İmparatorluğu'nu tarih sahnesinden silerken, diğer taraftan da Suriye ve Mısır topraklarını fethederek, zamanın diğer süper gücü olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun Asya ve Afrika hakimiyetine son verdi.

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra halife seçilen Hz. Osman zamanında da fetih hareketleri devam etti ve devlet, Dört Halife Devri'nin en geniş sınırlarına ulaştı. Üçüncü halife döneminde, bir çok insan ve kültür unsurunu içinde barındıran toplum bünyesinde meydana gelen siyasi, sosyal ve iktisadi değişimler, devlet içinde bazı problemlerin meydana gelmesine sebep oldu. Halife ve idarecilerin gayretleri bu problemleri çözemedi, üstelik ülke içindeki sorunlar daha da derinleşerek, bir ihtilâl halini aldı ve halifenin öldürülmesiyle neticelendi. Bazı araştırmacıların "Fitne dönemi" olarak isimlendirdikleri ve etkileri uzun yıllar devam eden, ayrıca günümüzde de tartışma konuları içerisinde yer alan bu tarihî sürecin aydınlatılması için kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Fitne dönemi hadiselerinde öne çıkan ve olaylarda belirleyici rol oynayan siyasi şahsiyetler, Arap Dahileri olarak isimlendirilmişlerdir. Bu şahıslar, Muaviye b. Ebî Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğire b. Şu'be ve Ziyad b. Ebih'dir. Gerek Hz. Osman döneminde, gerekse sonrasında gelişen hadiselerin aydınlatılmasında bu şahsiyetlerin ve olaylardaki etkinliklerinin ortaya çıkarılması zarureti vardır. Nitekim buna binâen İslâm dünyasında Arap Dahileri

olarak nitelenen şahıslar hakkında müstakil eserler neşredilmeye, ülkemizde de bu şahısları konu alan akademik düzeyde bilimsel araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bunların başında A. Lütfi Kazancı'nın "Ziyad b. Ebih" başlıklı doçentlik takdim tezi ve İrfan Aycan'ın "Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan" adında hazırladığı doktora çalışmasını zikredebiliriz* . Biz de bu çalışmalara paralel bir şekilde, yine Arap dahilerinden olan ve İslâm siyaset tarihinin ender şahsiyetlerinden kabul edilen Amr b. el-Âs'ı araştırma konusu olarak seçmeyi uygun bulduk ve çalışmamıza "Amr b. el-Âs Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı" adını verdik. Bu konuyu tercih etmemizin asıl sebeplerinden biri de, -tespit edebildiğimiz kadarıyla- ülkemizde bu konuda doktora düzeyinde bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır** .

Bu çalışmada gayemiz, Arap ve İslâm tarihinin bu siyaset dehasını her yönüyle tanıtmak ve ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Bu nedenle araştırmanın sadece bilim ve tarih alanıyla ilgili olanlara değil, aynı zamanda idarî ve siyasî sahada da faaliyet gösterenlere katkı sağlayabileceğini düşünüyoruz.

Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş, iki kısım halinde ele alınmıştır; birinci kısımda araştırmada kullanılan kaynaklar tanıtılmış ve çalışmada takip edilen metod hakkında özet bilgi verilmiş, ikinci kısımda ise, İslâm öncesi Mekke idaresi ve bu idarede Amr'ın kabilesi Sehmoğulları'nın yeri incelenmiştir.

"Amr b. el-Âs'ın Hayatı" başlığıyla verilen birinci bölüm, tezin esasını oluşturmaktadır ki, burada Amr'ın hayatı doğumundan ölümüne kadar bir bütün halinde ele alınmıştır. Bu bölümün ilk kısmında, Amr'ın Müslüman olmadan önceki hayatı konu edilmiş; soyu, ailesi, ticaret hayatı, Mekke idaresindeki görevleri ve Müslümanlar'a karşı yapılan savaşlardaki etkinliklerinden; ikinci kısımda ise, müslümanlığı ve Hz. Peygamber dönemindeki faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Üçüncü kısım Ridde harpleri ve Şam fetihleri ile Mısır fethine ayrılmış; dördüncü kısımda, Hz. Osman dönemi hadiselerinde Amr b. el-Âs'ın yeri, altıncı ve son kısımda ise Amr'ın Muaviye b. Ebî Süfyan'a katılmasıyla başlayıp vefatına kadar geçen dönem incelenmiştir.

* Kazancı, Ahmet L., *Ziyad b. Ebih*, Bursa ? (Basılmamış Çalışma); Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.

** Bu konuda Hüseyin Güneş tarafından Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak "*Amrubnû'l-Âs ve Mısır Valiliği*" (Samsun 1992) başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Ayrıca Mevlüt Ferliğül tarafından hazırlanan "*Hulefâ-i Râşidin Döneminde Meşhur Komutanlar*" (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990) adlı doktora tezinin 159-169 sayfaları arası Amr b. el-Âs'a tahsis edilmiş, hakkında çok kısa bilgi verilerek onun komutanlığından ve katıldığı savaşlardan bahsedilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü “Amr b. el-Âs’ın Şahsiyeti” başlığını almış ve bu bölümde Amr’ın şahsiyet gelişimi ve şahsî özellikleri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümün başlığı “Amr b. el-Âs’ın Devlet Adamlığı”dır. Bu bölümde Amr’ın devlet adamı sıfatıyla, zekât amili, müsteşar, elçi, ordu komutanı ve valilik görevlerindeki faaliyetleri incelenmiş, özellikle valiliği döneminde Mısır’da oluşturduğu idarî sistemden ve Mısır’ın imarı ile ilgili çalışmalarından bahsedilmiştir.

Bu vesile ile, gerek tez konusunun seçimi, gerekse yürütülmesi esnasında bilgi, tecrübe, tenkit ve tavsiyelerinden istifade ettiğim muhterem hocam ve tez danışmanın Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL’e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Adem APAK

Bursa 1999

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız, İslâm öncesi dönemden başlayarak Amr b. el-Âs'ın vefat ettiği H.43 (M.663) yılına kadar geniş bir zamanı ihtiva ettiği için, bir çok eser kaynağımız olmuştur. Burada, faydalandığımız kaynakların tamamından bahsetmek mümkün olmadığından, biz sadece daha çok müracaat ettiklerimiz hakkında kısa bilgiler aktarmakla iktifa edeceğiz.

İslâm öncesi dönemi incelememizde en fazla ihtiyaç hissettiğimiz eser, Cevad Ali'nin el-Mufasssal'ıdır¹. Bu kısımda istifade ettiğimiz diğer önemli kaynaklar, Ezrakî'nin Ahbâru Mekke'si², Âlûsî'nin Bulûğu'l-Ereb'i³, Sa'd Zağlul'un Fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm'ı⁴, Ömer Rıza Kehhale'nin Mu'cemu Kabâili'l-Arab'ı⁵ ve Neş'et Çağatay'ın İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı⁶ isimli eseridir.

Amr b. el-Âs'ın Hz. Peygamber (sav) döneminde, gerek müşrik saflarında Müslümanlar'a karşı, gerekse müslüman olduktan sonra müşriklere karşı faaliyetlerini en detaylı şekilde aktaran eserler, siyer ve meğâzî kitaplarıdır. Bu bahiste ilk akla gelen müellifler İbn İshak⁷, Vakıdî⁸ ve İbn Hişam'dır⁹. İbn Seyyidinnâs¹⁰, Halebi¹¹ ve Diyarbekri¹² de, eserlerine müracaat ettiğimiz başlıca muahhar siyer müellifleridirler.

¹ Cevad Ali, , *el-Mufasssal fî Tarihi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993

² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I-II, (thk. Rüşdi Salih Melhas), Mekke-i Mükerrerme 1965

³ Âlûsî, *Bulûğu 'l-Ereb fî Ma 'rifeti Ahvâli 'l-Arab*, I-III, (şrh. ve tsh. Muhammed Behcet el-Eserî) Beyrut ts. (Dâru 'l-Kütübi 'l-İlmiyye)

⁴ Sa'd, Zağlul, *Fî Tarihi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, Beyrut ts. (Dâru Nehdati 'l-Arabiyye)

⁵ Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili 'l-Arab*, I-V, Beyrut 1982

⁶ Çağatay, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971

⁷ İbn İshak, *Siretü İbn İshak*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1981

⁸ Vakıdî, *Kitabu 'l-Meğâzî*, I-III, (thk. Marsden Jones), Beyrut 1984

Tabakât sınıfına giren eserler de, Amr b. el-Âs'ın hayatı ve şahsiyetini incelememizde sık müracaat ettiğimiz kaynaklardır. Özellikle *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*¹³, *Ensâbu'l-Eşrâf*¹⁴, *el-İstîâb*¹⁵, *Üsdü'l-Ğabe*¹⁶, *Siyeru A'lâm*¹⁷ ve *el-İsâbe*¹⁸ adlı eserler bu bahiste ilk akla gelen kitaplardır.

Genel tarih kitapları arasında en fazla Taberî'ye başvurduk. Bilhassa Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Amr b. el-Âs'ın' Muaviye'ye iltihakı, Sıffin savaşı, tahkim meselesi, hakem olayı ve Amr'ın Mısır'ı tekrar ele geçirmesi olaylarını incelerken bu eser ilk başvuru kaynağımız oldu. Taberî'nin özeti mahiyetinde olan ve bu kaynaktan nisbeten daha sıhhatli rivayetleri aktarmaya çalışan İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i de en az Taberî kadar bize kaynaklık etmiştir. Taberî'de bulunmayan bazı rivayetleri aktarmış olması, bu eserin kıymetini daha da artırmaktadır. Bu iki eserden başka Ya'kûbî¹⁹, İbnü'l-Cevzî²⁰, İbn Kesîr²¹ ve İbn Haldun²² gibi umumî tarih müelliflerini de zikretmeliyiz. Bu kaynaklara, Amr b. el-Âs'ın etkili bir rol oynadığı tahkim ve hakem olayı hakkında en detaylı rivayetleri nakleden Mes'ûdî²³ ve Makdisî'yi²⁴ de eklememiz gerekir.

Ülkelerin ve şehirlerin fetihleri konusunda şüphesiz en önemli kaynağımız Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'i²⁵ olmuştur. Mısır fethinin baş müracaat eseri ise, İbn Abdilhakem'in

⁹ İbn Hişam, *es-Sıretü'n-Nebeviyye*, I-V, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Kahire 1987

¹⁰ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I-II, Beyrut ts. (Daru'l-Marife)

¹¹ Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I-III, Mısır 1964

¹² Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, I-II, Beyrut 1283

¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır)

¹⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem 1963

¹⁵ İbn Abdilberr, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, Kahire ts. (Dâru Nehdati Mısır)

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, I-VII, ? 1970 (Kitabü's-Şi'b)

¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, Beyrut 1985

¹⁸ İbn Hacer *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahabe*, I-IV, Mısır 1328

¹⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I-XVIII, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut 1992

²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr)

²² İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, I-V, Beyrut 1971

²³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964

²⁴ Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-IV, Paris 1903

²⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis el-Tübbâ ve Ömer Enis el-Tübbâ), Beyrut 1987; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I-VII, Kahire 1965

Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ²⁶ isimli eseridir. Nil ülkesinin fethi ile ilgili olarak Makrîzî²⁷, İbn Tagribirdî²⁸ ve Suyûtî²⁹ de kıymetli bilgiler vermişlerdir.

Coğrafya kaynaklarının başında Yakut el-Hamevî'nin Mu'cem'i³⁰ gelir. Biz bu kitaptan başka İbn Hurdazbih³¹, İstahrî³² ve Kazvinî³³ gibi coğrafyacıların eserlerinden de istifade ettik.

Amr b. el-Âs'ın şahsiyeti hakkında en teferruatlı malzemeyi edebiyat eserlerinde bulduk. İbn Abdîrabbih'in el-Ikdü'l-Ferîd'i³⁴ İbn Kuteybe'nin Kitabu'l-Meârif'i³⁵ bu konuda ilk akla gelen kitaplardır. Fetih sonrası Mısır'da kurulan idarî yapı, müesseseler ve ülke idarecilerinin faaliyetleri hakkında Kindî³⁶ Makrîzî³⁷ ve Corci Zeydan³⁸ değerli bilgiler aktarmışlardır.

Çalışmamızda, müsteşrikler tarafından kaleme alınan eserlerin de kaynaklarımız içinde olduğu görülecektir. Bu müellifler arasında öncelikle Wellhausen³⁹, Brockelmann⁴⁰, Watt⁴¹, Sir William Muir⁴², Bernard Lewis⁴³, Martin Lings⁴⁴ ve Butler'in⁴⁵ adlarını sayabiliriz. Bu müelliflere İslâm Ansiklopesi'ndine yazmış oldukları maddelerinden istifade ettiğimiz De Goje,

²⁶ İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991

²⁷ Makrîzî, *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru's-Sadır)

²⁸ İbn Tagribirdî, *en-Nücûmu 'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve 'l-Kahire*, I-XVI, Beyrut 1992

²⁹ Suyûtî, *Husnu 'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967

³⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975

³¹ İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve 'l-Memâlik*, Leyden 1967

³² İstahrî, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Farîsî, *Kitabu'l-Mesâlik ve 'l-Memâlik*, Leyden 1967

³³ Kazvinî, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sadır)

³⁴ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I-VII, Kahire 1965

³⁵ İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970

³⁶ Kindî, *Kitabu'l-'Ulûlât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba)

³⁷ Makrîzî, *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru's-Sadır)

³⁸ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970

³⁹ Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev. Fikret İşıltan) İstanbul 1960; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret İşıltan) Ankara 1963; Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1989

⁴⁰ Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964

⁴¹ Watt, Montgomery, *H. Muhammed Mekke'de*, (çev. Rami Ayas-Emrullah Yüksel), Ankara 1986; Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981

⁴² Muir, William, *The Caliphate*, Beyrut 1963

⁴³ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979

⁴⁴ Lings, Martin, *H. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul 1990

⁴⁵ Butler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (trb: Muhammed Ferid Ebu'l-Hadid), Kahire 1990

M. Seligsohun, F. Krenkow, G. Levi Della Vida, H.L. Lammens, T.H. Weir, Fr. Buhl gibi müsteşrikleri de ilave edebiliriz.

Amr b. el-Âs'ın şahsiyetini incelerken bazı psikoloji, sosyoloji ve sosyal-psikoloji eserlerinden istifade ettik. Özcan Köknel'in *Kişilik*⁴⁶, Amiran Kurtkan'ın *Eğitim Sosyolojisi*⁴⁷ adlı eserleri ilk akla gelen kitaplardır. Ayrıca Engin Gençtan⁴⁸, Alev Arık⁴⁹, Orhan Hançerlioğlu⁵⁰ ve Freedman⁵¹ gibi araştırmacıların eserleri de, Amr'ın şahsiyet tahlillerini yapma sırasında bize yardımcı olmuştur.

Araştırmamızda günümüzde yapılmış bilimsel çalışmalardan da faydalandık. Nadir Özkuyumcu'nun "Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika"⁵² isimli doktora tezinini bu bahiste öncelikle zikretmeliyiz. Gerek Mısır'ın fethi, gerekse fetih sonrasında ülkede kurulan idarî yapının teşekkülünü teferruatlı bir ortaya koyan Özkuyumcu'nun tezi, Amr'ın Mısır'daki faaliyetleri konusunda öncelikli olarak müracaat ettiğimiz araştırma olmuştur.

Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte Şam'da Hz. Ali'ye karşı isyan başlatan Muaviye b. Ebî Süfyan'ın adı, isyan süreci boyunca kaynaklarda Amr b. el-Âs ile birlikte anılmıştır. Gerçekten de siyasi ortaklık kuran bu iki Arap dahisi, ölüm onları ayırıcaya kadar bu birlikteliklerini sürdürmüşlerdir. Bu nedenle, İrfan Aycan'ın *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*⁵³ isimli çalışması tabii olarak bizim incelememiz gereken eserler arasına girmiştir. Zira Muaviye, saltanata Amr ile birlikte ulaşmıştır. Bilhassa Sıffin sonrasında meydana gelen hadiseler ve hakem olayı ile ilgili değerlendirmelerde bu eserden istifade ettik. Bu çalışmalara ilave olarak, özellikle Şam fetihlerinin aydınlatılmasında değerli katkıları olan Mustafa Fayda'nın *Halid b. Velid'ini*⁵⁴ zikretmeliyiz. Müslüman olmadan önce, Uhud ve Hendek'de müşrik ordusunu idare eden Halid-Amr ikilisi, müşrik Mekke'yi bırakıp müslüman olmak için de Medineye birlikte gitmişler, Şam fetihinde de komutan olarak birlikte savaşmışlardır. Bu nedenle Halid b. Velid'i konu alan bu eserde, dolaylı da olsa Amr b. el-Âs

⁴⁶ Köknel, Özcan, *Kayıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul, ts. (Altın Kitaplar Yayınevi, XI. Baskı)

⁴⁷ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul 1987

⁴⁸ Gençtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul 1990

⁴⁹ Arık, Alev, *Yaratıcılık*, Ankara 1987

⁵⁰ Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, İstanbul 1988

⁵¹ Freedman, J.L.,-O. Sears-J.M. Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, (çev. Ali Sönmez), Ankara 1993

⁵² Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993

⁵³ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990

⁵⁴ Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, İstanbul 1990

hakkında önemli bilgiler vardır. Araştırmamızda bu eserlerden başka Ahmet Akbulut⁵⁵, Abidin Sönmez⁵⁶, İbrahim Sarıçam⁵⁷ ve Câbirî'nin⁵⁸ çalışmalarından da faydalandık.

Kaynaklar konusunda son olarak “Amr b. el-Âs” başlığı altında telif edilen ve bizim ulaşabildiğimiz eserlerden bahsetmek istiyoruz. Tamamı Arapça olan bu kitaplar, genelde tez çalışmasından ziyade birer tanıtım kitabı niteliğindedirler. Bu bahiste Hasan İbrahim Hasan'ın Tarihu Amr b. el-Âs'ı⁵⁹ ile Ebû Râbiye'nin Amr b. el-Âs Beyne Yedeyi't-Tarih⁶⁰ isimli eserleri zikredebiliriz. Hasan İbrahim Hasan'ın çalışması, muhtasar bir Amr biyografisi mahiyetindedir. Ebû Râbiye'nin eseri daha teferruatlı ve daha ciddi bir çalışma izlenimi vermektedir. Her iki eserin eleştirilecek ortak özelliği - müelliflerin ikisinin de Mısırlı olmalarından kaynaklanmış olsa gerek - çalışmaların Mısır merkezli ele alınmış olmasıdır. Müellifler, Amr'ın Mısır fethini ve bu ülkedeki faaliyetlerini en ince teferruatına kadar ele alırlarken, onun iştirak ettiği diğer olaylar üzerinde pek durmamışlar, sadece muhtasar olarak zikretmekle iktifa etmişlerdir. Bu konuda örnek vermek gerekirse, müelliflerden Ebû Râbiye yaklaşık 345 sayfa tutan eserinin büyük bir kısmını Amr'ın Mısır'daki faaliyetlerine ayırmış; onun, doğumundan Mısır'ı fethine kadar geçen dönemi 80 sayfada özetledikten sonra, bu sayfadan 292'ye, ve 333. sayfadan 339. sayfaya kadar Mısır'dan bahsetmiş, Amr'ın etkinliğinin en üst seviyede olduğu tahkim meselesine sadece 11 sayfa (s.322-333) ayırmıştır. Böyle olunca da, eser neredeyse Amr merkezli olmaktan ziyade Mısır merkezli halini almıştır. Halbuki kitabın adı “Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı Fethi” veya “Amr b. el-Âs'ın Mısır Valiliği” değil, “Tarihte Amr b. el-Âs”'tır. Bu durumda Amr'ın tüm hayatının, sadece Mısır'la alâkalı kısmının değil, tamamının aynı titizlikle incelenmesi gerekiyordu. Bu eleştirilerimize rağmen biz, her iki eserden, bilhassa Mısır'ın fethi ve idarî yapısının teşekkülü konularında faydalandığımızı ifade etmeliyiz.

Amr b. el-Âs hakkında yazılmış üçüncü eser, Abbas Mahmud Akkâd'ın el-Mecmuatü'l-Kâmile serisinde, el-Abkariyyetü'l-İslâmiyye içinde yer alan “Amr b. el-Âs”'tır⁶¹. Akkâd, Amr'ın hayatını özet olarak aktardıktan sonra, onun şahsiyet gelişimi ve davranışlarının

⁵⁵ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992

⁵⁶ Sönmez, Abidin, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Mektupları*, İstanbul 1984; *Rasûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri*, İstanbul 1984

⁵⁷ Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*, Ankara 1997

⁵⁸ Câbirî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997

⁵⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Mısır 1996

⁶⁰ Ebû Râbiye, Abulhalik Seyyid, *Amr b. el-Âs, Beyne Yedeyi't-Tarih*, Kahire ts. (Matâbiu'z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabîyye)

⁶¹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1994, (el-Mecmuatü'l-Kâmile)

değerlendirmesi üzerinde durmuştur. Bundan dolayı biz, bilhassa Amr'ın şahsiyeti kısmında bu kaynaktan oldukça istifade ettik.

Bessam Aselî, “Meşhur İslâm Komutanları” başlığı altında bir eser serisi telif etmiş, Ukbe b. Nâfi, Mûsâ b. Nusayr, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Halid b. Velid, Muaviye b. Ebî Süfyan vb. komutanların şahsiyetleri ve onların askerî yönleri üzerinde durmuş, bu bahiste Amr b. el-Âs'ı da seriye dahil edip “Meşhur İslâm Komutanlarından Amr b. el-Âs”⁶² isimli bir eser yazmıştır. Müellif, eserinde Amr'ın hayatı hakkında özet bilgiler verdikten sonra, onun askerî yönüne geçmiş, komutanlığından ve katıldığı savaşlardan teferruatlı bir şekilde bahsetmiştir. Biz bu eserden özellikle çalışmamızın son bölümünde ele aldığımız Amr'ın komutanlığı kısmında faydalandık. Mahmud Şit Hattâb tarafından küçük boy iki cilt halinde yazılan “Amr b. el-Âs el-Kâidu'l-Müslim ve's-Sefiru'l-Emîn” de, Bessam Aselî'nin çalışmasına benzer özellikler taşımaktadır. Müellif, eserinin birinci cildinin üçte ikisini, ikinci cildin on sayfa hariç -bu on sayfayı ise Amr'ın elçiliğine ayırmıştır- tamamında Amr'ın askerî yönünden ve savaş tekniğinden bahsetmiştir. Kendisi de bir asker olan müellifin bu eseri, bilhassa Amr'ın askerî kişiliği ve askerî faaliyetleri konusunda kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

B. ARAŞTIRMANIN METODU

Tarih, yazılış itibariyle dört çeşittir: Birincisi rivayetçi tarihtir ki, eldeki vak'aları sistemleştirip kritize etmeden, olduğu gibi aktarmakla iktifa eden tarih yazım metodudur. Herodot ve Taberî'nin Tarih'leri bu gruba dahildirler. Öğretici tarih; tarihî şahısları tanıtarak, bu şahısların hayatlarından faydalı neticeler çıkarmayı gaye edinir. Bu tür eserler, genelde tarihe malolmuş şahsiyetleri ve onların bariz karakterlerini abartılı bir şekilde tanıtır. İslâm tarihindeki hal tercümelere ve evliyâ menkıbeleri bu türe örnek gösterilebilir. Yazılış itibariyle üçüncü nevi tarih, (bilimsel), araştırmacı, neden-nasilci tarihtir. Bu metod, olayları sebep-sonuç ilişkisi ve tarih tenkidi dairesinde incelemeyi hedef edinir. Modern tarih çalışmaları, bu usûle göre yapılmaktadır. Son olarak içtimaî tarih yazım usûlü metodu vardır ki, bu tür tarih, olayların arkasında gizlenmiş tarihî kanunları tespit etmeye çalışır. Marksist ve materyalist tarihçiler bu metodu tatbik ederler⁶³.

⁶² Aselî, Bessam. *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991

⁶³ Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 3-5; Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1990, s. 6-10

Tarihçiler, bazen neden-nasılı tarih yazım usûlü ile öğretici tarih yazım usûlünü birleştirip her iki ekolün metodunu kullanarak araştırma yaparlar⁶⁴. “Amr b. el-Âs, Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı” adını verdiğimiz bu araştırma da, bu gruba dahil edilebilecek bir çalışmadır. Tez, tarihî bir şahsiyeti inceleyen bir biyografi çalışmasıdır, bu nedenle öğretici tarihi içerisinde sayılabilir. Ancak, söz konusu ferdin abartılı şekilde anlatıldığı bir hal tercümesi olmayıp, bilakis onun dahil olduğu tarihî olayların tenkidi yapılarak ve sebep-sonuç ilişkileri göz önünde bulundurularak yazıldığı için, neden-nasılı tarih yazım metoduna da dahildir. Bu nedenle biz, araştırmamızın, hem öğretici hem de neden-nasılı tarih yazım usûlünün birleştiği bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

Biyografi, bir tarih türüdür ve bir açıklama usûlüdür. İlk biyografik eserler, birer methiyeden başka bir şey değildir. Daha sonra, tabii olarak methiyenin tersi hicviyeler de ortaya çıkmıştır. Böyle olunca, bu tür özellik taşıyan çalışmalara tarih dememiz mümkün değildir⁶⁵. Biyografi eseri, konu edindiği şahsı methetmek ve zemmetmekten kaçınarak, olduğu gibi nakletmekle yükümlüdür. Bu nedenle, biyografi yazmak güç bir sanattır. Ancak bu türün güçlükleri, ona daha da değer kazandırmaktadır. En iyi biyografi eseri; gruplar, müesseseler ve iktisadî olgular göz önünde bulundurularak yazılan eserdir. Bu tür biyografiler, tabiatları icabı kahramanların rollerini abartmayacaklardır. Ayrıca, hem ferdin yaratıcı rolünü, hem de onun topluma olan bağına açıkça ortaya koyacağı için, bu özellikteki biyografiler tarihe çok şey kazandıracaklardır⁶⁶. Biz, çalışmamızda, methiye veya hicviye niyeti olmadan sadece Amr b. el-Âs’ın olaylardaki etkinliğini ortaya koymayı hedef edindik. Bu nedenle, lehinde ya da aleyhinde olsun, onun hakkındaki bütün rivayetleri ve kendisinden aktarılan sözleri bir araya getirip, bu rivayetleri tarih araştırma usullerine göre değerlendirerek neticeye ulaşmaya çalıştık.

Araştırmamızın, Amr b. el-Âs’ı tanıtıcı bir çalışma olmaktan ziyade, Amr b. el-Âs’ın merkezinde yer aldığı tarihî hadiselerin tahlili ve bu hadiselerde onun rolünün tespitini hedef seçtiğini söylemiştik. Bu nedenle, çalışmada Amr’ın rolünün daha fazla olduğu hadiseler daha detaylı incelenirken, onun etkinliğinin azaldığı olaylar tabii olarak muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Meselâ, Amr’ın iştirak etmiş olduğu Şam fetihleri bahsi tezde yaklaşık 15 sayfa işgal ederken, (s.71-85), Mısır’ın fethi yaklaşık 40 sayfada (s.87-127) incelenmiştir. Bunun sebebi, Amr’ın Şam’ı fetheden 4-5 komutandan biri olması, buna karşılık, Mısır’ı tek başına

⁶⁴ Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, s. 5

⁶⁵ Halkın, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (çev. Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989, s. 55-56; Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 8

⁶⁶ Halkın, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s. 61

fethetmesidir. Bu farklılık, Mısır fethine çalışmamızda daha geniş yer verilmesine neden olmuştur.

Araştırmanın kaynakları bahsinin son kısmında, Amr b. el-Âs başlıklı eserlerde Amr'ın Mısır faaliyetlerine büyük ağırlık verildiğini, fakat onun tahkim meselesindeki rolünün çok kısa olarak incelendiğini zikretmiş ve bu hususu eleştirmiştik. Biz, Amr'ın baş rol oynadığı Sıffin savaşı ve Tahkim meselesine oldukça fazla bir yer ayırdık ve teferruatla incelemeye çalıştık. Bu kısım, çalışmamızda yaklaşık 41 sayfayı (s.152-193) işgal etmiştir ki, bu rakam tezdeki Amr-Mısır ilişkilerinden daha fazladır.

Tezin birinci bölümü, Amr'ın doğumundan vefatına kadar geçen dönemi içine almakta ve araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Diğer iki bölüm ise, birinci bölümün farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Amr'ın hayatında cereyan eden bir olay, önce "Amr'ın Hayatı" bahsinde yer aldıktan sonra, bu olay, onun şahsiyeti ile ilgili bir değerlendirmeye imkân veriyorsa ikinci bölümde, devlet adamlığı ile ilgili bir sonuç çıkarmaya yönlentiyorsa üçüncü bölümde ele alınmıştır. Böyle olunca da, bir rivayetin veya konunun farklı bölümlerde tekrarlanması gibi bir durum karşımıza çıkmaktadır. Ancak biz, gerekli kısımları olduğu gibi tekrar etmekten kaçınarak, tekrarı lazım gelen bilgiyi kısa hatırlamalar olarak vermeye gayret ettik. Ayrıca bu tür tekrarların, konulara farklı açılardan bakılması yönünden faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

II. İSLÂM ÖNCESİ MEKKE, KUREYŞ VE SEHMOĞULLARI

İnsanın zihnî gelişimi ve davranışlarının şekillenmesinde çevre faktörünün etkinliği kat'î surette anlaşılmalıdır⁶⁷. Kişiyi çevresinden bağımsız olarak tanımak mümkün değildir. Zira, insanın doğduğu ve kişiliğini kazandığı çevre, onun şahsî gelişiminde ve davranışlarında büyük rol oynamaktadır⁶⁸. Bundan dolayı, hayatı ve şahsiyeti hakkında araştırma ve inceleme yapılacak kişinin yaşadığı muhit; coğrafi, sosyo-kültürel, iktisadî vb. tüm yönleriyle en iyi şekilde bilinmelidir. Bu noktadan hareketle biz, hayatını incelemeye çalışacağımız Amr b. el-Âs'ın doğduğu ve yaşadığı çevreyi özet olarak tanıtmak istiyoruz.

Amr b. el-Âs'ın vatanı olan Hicaz⁶⁹, Arap yarımadasında Necid yaylalarıyla, sahildeki Tihâme ovaları arasındaki coğrafi bölgeye verilen isimdir. Bu bölgenin en önemli şehirleri Mekke, Medine ve Taif'tir⁷⁰. Hicaz, çok eski asırlardan beri istiklâlini koruyabilmiş, sayısız İran saldırıları ve İskender'in doğu seferinde bile sahip olduğu coğrafi engeller sayesinde bağımsız kalabilmiştir. Hicaz sakinleri yüzyıllar boyunca istiklâllerini devam ettirdikleri için; soylarını, yaşayış tarzlarını ve dillerini aslî şekliyle muhafaza edebilmişlerdir⁷¹.

⁶⁷ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul 1987, s. 19

⁶⁸ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihi Amr b. el-Âs*, Mısır 1996, s. 23

⁶⁹ "Hicaz", İA, V (I), 472-473; De Goje, M. J., "Arabistan", İA, I, 472-479; Büyükcoşkun, Kudret, "Arabistan", DİA, III, 248-249

⁷⁰ Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-V, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 154; Çağatay, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971, s. 81; Watt, Montgomery, *H. Muhammed Mekke'de*, (çev. Rami Ayas-Emrullah Yüksel), Ankara 1986, s. 10; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-V, İstanbul 1986, I, 75

⁷¹ Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-X, (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1996, I, 64; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, (red. H. Dursun Yıldız), (Feza Gazetecilik), İstanbul 1992, I, 126

Hicaz'ın merkezi Mekke'dir⁷². Cidde'ye yaklaşık 45 mil uzaklıkta bulunan şehir, M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında kurak, dar, uzun bir vadide ve Zemzem kuyusunun yanında kurulmuştur⁷³. Mekke'yi diğer şehirlerden ayıran ve onlardan daha üstün hale getiren özellik, buraya yeryüzünün ilk mabedi olan Kâbe'nin inşa edilmiş olmasıdır⁷⁴. Hz. İbrahim, oğlu İsmail ile hanımı Hacer'i getirip bıraktığı Mekke'de daha sonra Kâbe'yi inşa etmiş ve burasını tevhid inancının merkezi haline getirmiştir. Kâbe-i Muazzama sebebiyle Mekke, İslâm'dan önceki dönemlerde de büyük şöret kazanmış ve burada yaşayan insanlar diğer bölge sakinleri nazarında daha üstün mevkiye yükselmiş, bütün Araplar'dan saygı ve hürmet görmüşlerdir. Bütün kabileler arzu edilen itibar ve şöhrete kavuşmak için, Kâbe yönetimini ele geçirmek niyetiyle büyük mücadelelere, hatta savaflara girişmişlerdir⁷⁵.

Hz. İsmail ile annesinin yerleştiği ve Zemzem'in çıktığı Mekke vadisinin ilk sakinleri Amalikalılar'dır⁷⁶. Daha sonra Yemen'den gelen Cürhüm⁷⁷ kabilesi burayı yurt edinmiştir. Hz. İsmail, bu kabilenin reisi Mudad'ın kızı Seyyide ile evlenerek Cürhümlüler'le akrabalık kurmuştur⁷⁸.

Hz. İsmail, Cürhümlüler döneminde bir peygamber olarak Kâbe ve hac işlerini idare etti. Kendisinden sonra bu görevi on iki oğlundan biri olan Nabit b. İsmail yerine getirdi. Nabit'ten sonra ise Kâbe hizmeti Cürhümlü Mudad b. Amr ile Katura'nın lideri oldukları iki ailenin eline geçti. Bu iki aileden Mudad, Mekke'nin yukarı kısmına; Katura ise aşağı kısmına yerleştiler ve birbirlerinin işlerine karışmadan şehri idare ettiler. Zamanla bu iki aile

⁷² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, V, 181-188; Lammens, H. L., "Mekke", VII, 630-636

⁷³ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 64

⁷⁴ Bu husus Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: "Doğrusu insanlar için yeryüzünde kurulan ilk ev, Mekke'de bulunan, âlemlere doğru yolu gösteren Kâbe'dir. Orada apaçık deliller vardır; İbrahim'in makamı vardır; kim oraya girerse, güvenlik içinde olur; oraya yol bulabilen insana Allah için Kâbe'yi haccetmesi gerekir. Kim inkâr ederse bilsin ki, doğrusu Allah âlemlerden müstağnidir" (Âl-i İmran 3/ 96/97)

⁷⁵ Aclânî, Münir, *'Abkariyyetü'l-İslâm fi'l-Usuli'l-Hüküm*, Beyrut 1988, s. 28

⁷⁶ Amalikalılar; Tasm, Cadis ve Semud kavimleriyle aynı menşeden gelen Arap kabilelerindendirler. Seligsohun, M., "Amalik", İA, I, 392; Sargon, Erdem, "Amalika", DİA, II, 556-558

⁷⁷ Cürhümlüler de Amalika, Ad ve Semud gibi eski Arap kabilelerdendirler. Buhl, Fr., "Cürhüm", İA, III, 248

⁷⁸ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-V, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Kahire 1987, I, 19. Hz. İsmail'in bu kadından önce, Hara bint. Sa'd b. Avf ile evlendiği ve daha sonra onu boşayıp Seyyide ile evlendiği şeklinde rivayetler de mevcuttur. bk. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts., (Dâru's-Seveydân), I, 252; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 84-85; Sa'd, Zağlul, Hz. İsmail'in üç Cürhümlü kadınla evlendiğini bildirmektedir. bk. Sa'd Zağlul, *Fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut ts., (Dâru Nehdati'l-Arabiyye), s. 238

anlaşmazlığa düştü ve aralarında çarpışma meydana geldi. Neticede Hz. İsmail soyunun desteklediği Mudad Mekke'nin tek hakimi oldu⁷⁹. İsmailoğulları, Cürhümlüler'in hakim oldukları dönemlerde Mekke'de yaşamışlar, çoğalmışlar ve İsmaililer, Adnanîler, Maaddiler veya Nizarîler adıyla anılan bir topluluk meydana getirmişlerdir. Yüzyıllar sonra peygamber olarak gönderilecek olan Hz. Muhammed'in cediti olan Kureyş kabilesi de, Hz. İsmail'in Cürhümlü kadınlarla evlenmesinden meydana gelen bir soydan neş'et etmiştir⁸⁰.

Mekke'de Cürhümlüler'in idaresine son verenler, yine Yemen asıllı bir kabile olan Huzaalılar'dır⁸¹. Güneyden ayrılıp Kuzey Arabistan'a göç eden Huzaalılar, uygun bir yerleşim yeri buluncaya kadar Harem civarında kalmak için Cürhümlüler'den müsaade istediler. Fakat bu istekleri kabul edilmeyince, iki kabile arasında savaş meydana geldi. Savaş neticesinde Huzaalılar, Cürhümlüler'i kesin bir mağlubiyete uğratarak Mekke idaresini ele geçirdiler⁸². Savaş sonrasında Huzaalılar, kendileriyle Cürhümlüler arasındaki mücadeleye katılmayıp tarafsız kalan ve Kureyş kabilesinin esasını teşkil eden Hz. İsmail soyundan gelenlere dokunmadılar, onların kendileriyle birlikte Mekke'de yaşamalarına izin verdiler⁸³.

Huzaalılar dönemi Mekke'sinde en önemli değişiklik, Kâbe'ye putların sokulması ve Araplar'ın putlara tapmaya alıştırılması olmuştur. Huzaalılar'ın lideri Amr b. Luhay⁸⁴, ticaret amacıyla gittiği Şam bölgesinde Maab denilen yerde yaşayan Amâlikalılar'ın putlara taptıklarını gördü. Onlara niçin böyle yaptıklarını sorduğunda Amâlikalılar, putlardan yağmur istediklerini, yardım istedikleri zaman da putların kendilerine yardım gönderdiklerini söylediler. Bunun üzerine Amr onlardan bir put istedi, Hübel adı verilen putu Kâbe'ye getirdi ve insanlara, buna tapınmalarını emretti⁸⁵. Amr b. Luhay'ın başlattığı putperestlik hareketi, daha sonra Kâbe'nin başka putlarla doldurulmasının ilk adımı oldu ve tevhid inancını zedeleyen bu şirk geleneği, ancak Hz. Peygamber'in (sav) Mekke'yi fethetmesiyle ortadan kaldırılabildi.

⁷⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 130-131

⁸⁰ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 84-85

⁸¹ Huzaalılar, bir Güney Arabistan kabilesi olup, Ezd kabilesinin bir kolunu oluşturmaktadırlar. Krenkow, F., "*Huzaa*", İA, V (I), 662-63

⁸² İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 132

⁸³ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 86; Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, İstanbul 1990, s. 23-24

⁸⁴ Seligsohun, M., "*Amr b. Luhay*", İA, I, 414; Özyayın, Abdülkerim, "*Amr b. Luhay*", DİA, III, 87-88

⁸⁵ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, (çev. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 29; İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 94-95; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, I-III, (şrh. ve tsh. Muhammed Behcet el-Eserî) Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), II, 200-201; Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993, IV, 14

Mekke'nin idaresi Huzaalılar'dan sonra Kusayy b. Kilâb marifetiyle Kureyş'in⁸⁶ eline geçti. Tarihçiler, Kureyş kabilesinin Kinâneoğulları'ndan⁸⁷ olduğu konusunda ittifak halindedirler. Kinâne'nin nesebi, Adnan'a, onun nesebi de Hz. İsmail'e ulaşır⁸⁸. Kureyş isminin, Hz. Peygamber'in (sav) 10. dedesi Fihr'e nispet edildiği ve bu soyun Fihr'den önce Kinânî olarak anıldığını temel kaynaklarımız bize aktarmaktadır⁸⁹. Kureyşliler, büyük Kinâne köküne bağlanan bütün kabileler arasında en az varlıklı kolu teşkil ediyorlardı⁹⁰. Onlar, Mekke'yi çevreleyen çıplak dağlar arasında yaşayan ve Mekke ticaretine dolaylı katkıda bulunan topluluklardan ibaret idiler. Bu kabile mensupları, Mekke tüccarlarına develerini kiralarlar, kervanlara kılavuzluk ederler⁹¹ ve Mekke'de hüküm süren Benî Huzaa'yı şehirden dışarı atmaya ve burayı ele geçirmeye fırsat kollarlardı⁹².

Kureyş'i, Huzaa idaresinden kurtaran ve dağınık halde bulunan soyunu bir araya getiren kişi, Hz. Peygamber'in (sav) dedesi Abdulmuttalip'ten yukarıya doğru dördüncü sırada cedit olan Kusayy b. Kilâb'dır⁹³. Kusayy, daha küçük yaşta iken babası Kilâb vefat etmişti. Kudaa kabilesine mensup olan Rabia b. Haram, hac niyetiyle Mekke'ye geldiğinde, Kusayy'ın annesi Fatıma bint. Sa'd b. Seyel ile evlendi ve Rabia, eşi Fatıma ile oğlu Kusayy'ı yanına alıp kendi kabilesi Benî Uzreler'in⁹⁴ yurduna götürdü. Üvey babasının yanında büyüyen Kusayy, daha sonra annesinden gerçek babasının Kureyşli bir asil olduğunu öğrendi ve

⁸⁶ Lammens, H.L., "Kureyş", İA, VII, 1014-1019

⁸⁷ Kinâneoğulları: Kureyş ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in mensup olduğu büyük bir Arap kabilesidir. Krenkow, F., "Kinane", İA, VI, 810-811

⁸⁸ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 14-16

⁸⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 14; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), I, 55; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem 1963, I, 39; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 19-26. Kureyş isminin Fihr'e, hatta ondan önce de Nadr b. Kinâne'ye verildiği rivayeti kaynaklarda yer almaktadır. Dağınık halde bulunan Kureyş'i Mekke'de topladığından dolayı, Kusayy'da Kureyş denmiştir. (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 72). Ancak rivayetlerin genelinde Kureyş isminin, Fihr b. Malik'e verildiği hususu ağırlık kazanmaktadır. Günümüz tarihçileri de bu ismin Fihr ile başladığı fikrini benimsemektedirler. bk. Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, (sad. A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı), İstanbul 1983, s. 92; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 14; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1991, I, 31; Fayda, *Halid b. Velid*, s. 90. Kureyş kelimesinin ne manaya geldiği hususunda 20 değişik rivayet vardır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 21-26. ayrıca bk. Zebidî, Seyyid Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, I-X, Beyrut ts. (Dâru Sâdir), IV, 377; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*, Ankara 1997, s. 33-35

⁹⁰ Lammens, H.L., "Mekke", İA, VII, 631

⁹¹ Sa'd Zağlul, *Fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 286

⁹² Lammens, H.L., "Kureyş", İA, VI, 1014-1015

⁹³ Vida, G. Levi Della, "Kusayy", İA, VII, 1028-1030; Lammens, H. L., "Kureyş", İA, VII, 1019

⁹⁴ Benî Uzre: Yemen menşeli ve Kudalılar'ın büyük alt koluna mensup bir Arap kabilesidir. Vida, G. Levi Della, "Uzre", İA, XIII, 89-90

Kudaalı hacılarla birlikte esas yurdu Mekke'ye geldi. Şehre yerleşen Kusayy, o dönemde şehrin idaresini elinde bulunduran Huzaalılar'ın lideri Hüleyl'in kızı Hubbâ ile evlendi. Kusayy'ın Hubbâ'dan Abdüddar, Abdümenaf, Abdüluzza ve Abd isminde oğulları oldu⁹⁵.

Huzaa reisi ve Kusayy'ın kayın pederi Hüleyl hastalanıp vazifelerini yapamaz duruma gelince, Kâbe'nin anahtarını kızı Hubbâ'ya verdi, Hubbâ da anahtarı eşi Kusayy'a devretti. Kâbe anahtarının ellerinden çıkmasının, Mekke idaresininin de kaybedilmesi anlamına geleceğini bilen Huzaalılar, Hüleyl'in bu tasarrufuna karşı çıkıp anahtarı Hubbâ'nın elinden aldılar⁹⁶.

Hem kayın pederinin vasiyetini yerine getirmek, hem de idareyi Huzaalılar'dan almak isteyen Kusayy, derhal diplomatik destek arayışına girdi. Kabilesi olan Kureyşliler'le görüşmeler yaptı, Benî Kinâne'den ittifak sözü aldı, buna ilaveten Uzreğulları'ndan ana bir kardeşi Rizah b. Rabia'dan yardım istedi⁹⁷. Huzaalılar da, Kusayy'ın oluşturduğu ittifaka karşılık Benî Bekir'le⁹⁸ bir araya geldiler. Böylece Huzaa-Cürhüm mücadelesinden sonra Mekke yönetimini ele geçirme amacına yönelik olarak ikinci büyük savaş başladı. Savaşta her iki taraf da büyük zayıflık verdiler. Durumun yahametini gören tarafsız Arap kabileleri harekete geçerek çarpışmaların sona erdirilmesini sağladılar ve savaşın her iki grubu bir hakeme danışmaya ikna ettiler. Ya'mur b. Avf b. Ka'b⁹⁹ adındaki hakem, Kusayy'ın Kabe'yi yönetmeye Huzaalılar'dan daha fazla hak sahibi olduğuna karar verdi. Bu karar neticesi, Mekke idaresi Kusayy'a bırakıldı ve Huzaalılar Mekke dışına çıkarıldılar¹⁰⁰. Kusayy'ın

⁹⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 136-137; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I-II, (thk. Rüşdi Salih Melhas), Mekke-i Mükerrime 1965, I, 104; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970, s. 32; Belâzuri, *Ensâbü'l-Eşraf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), V, (Goiten SDF), Jarusalem 1963, I, 49; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, I, 337-338; Taberî, *Tarih*, II, 182; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, I-VIII, (thk. Abdurrahman Vekil), Kahire 1967, II, 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, II, 11; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, I-V, Beyrut 1971, II. 1.ks. s. 334; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, s. 111; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 31-32; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 38. Kusayy'ın dört oğlundan başka Temur ve Berre isminde iki kızının olduğu da rivayet edilmektedir. bk. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 24; Taberî, *Tarih*, II, 225

⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 68; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 105; Taberî, *Tarih*, II, 255; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa Abdulvahid), Kahire 1964, I, 94

⁹⁷ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 137; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 105; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 68; Taberî, *Tarih* II, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II.1.ks. s.334; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 88; Sa'd Zağlul, *Fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 287

⁹⁸ Bekir b. Vâil, Maaddî, (İsmailî) zümresine mensup büyük bir Arap kabilesidir. Schleifer, J., "Bekir", İA, II, 454-458

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, bu ismi Amr b. Avf olarak vermektedir, bk. *el-Kâmil*, II, 12. Ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 69; Cevad Ali, *el-Mufasssal* IV, 42-43

¹⁰⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 137; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 107; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 69; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 238; Taberî, *Tarih*, II, 258; İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 96-97; Köksal, Asım, *İslâm Tarihi*, I-X, İstanbul 1987, I, 76; Sa'd, Zağlul, *Fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 287. Kusayy'ın Kâbe ve

Mekke yönetimini üstlenmesi, Huzaa egemenliğinin sonu, Kureyş egemenliğinin başlangıcı oldu¹⁰¹.

Mekke hakimiyetini ele geçiren Kusayy, Mekke vadilerinde dağınık halde yaşayan¹⁰² kabilesini bir araya topladı. Bundan dolayı Kureyşliler, ona Mücemmi=Toplayan adını verdiler¹⁰³. Önce Cürhümlüler, daha sonra da Huzaalılar'ın idaresi altında uzun yıllar tebea durumunda kalan Kureyşliler, Kusayy sayesinde Arap siyaset sahnesine çıkmış oldular¹⁰⁴. Bu

---

Mekke yönetimini ele geçirmesi meselesinde yukarıda zikrettiğimiz rivayetin dışında çok farklı rivayetler de tarih kitaplarında yer almaktadır. Bunlardan biri şöyledir; Huleyl hastalandığında Kâbe anahtarını kızı Hubbâ'ya verdi. Hubbâ da bu yükü kaldıramayacağını söyleyince bu sefer Huleyl, anahtarı oğlu Ebû Gubşan'a devretti. Taif'te düzenlenen bir içki aleminde Kusayy, onu sarhoş ederek, şahitlerin huzurunda bir tulum şarap karşılığında Kâbe'nin anahtarını elinden aldı. (Taberî, *Tarih*, II, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 11-12; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 90; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, s. 112.) Bu duruma razı olmayan Huzaalılar, Kusayy'dan Kâbe anahtarını geri almak için harekete geçtiler ve iki grup arasında savaş meydana geldi. Taraflar daha sonra sulha çağrıldılar ve hakeme gitmeye karar verdiler. Hakem de Kusayy lehine karar verdi. Bu olay neticesi, "Ebû Gubşan'dan daha ziyankâr" ifadesi, ahmaklık ve pişmanlık konusunda darb-ı mesel olmuştur. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II 12; Heykel, M. Hüseyin, *Muhammed Mustafa*, (çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1948, s. 84-85; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 90). Kanaatimizce bu rivayetin, Kâbe anahtarının bir tulum şarapla alınması kısmı zayıf olsa gerektir. Çağatay da aynı görüştedir. (bk. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s.90) Çünkü Mekke idaresi ve Kâbe yöneticiliği gibi önemli bir vazifenin, içki meclisinde el değiştirmesi, pek makul görünmemektedir. Kusayy'ın da Kâbe yöneticiliğini bir aldatma yoluyla ele geçirmesine mutlaka diğer kabileler karşı çıkacaklar ve sarhoş bir kişinin aldatılması sonucunda ele geçecek bir iktidar için, Kusayy'la ittifaka yanaşmayacaklardır. Ayrıca, tayin edilen hakemin de, sarhoş arkadaşını kandırarak onun hakkını elinden almasına onay vermesi ve Kusayy'ı bu konuda haklı bulması pek inandırıcı gelmemektedir. Belki bu haber, Kusayy'ın Mekke iktidarını şaibeli göstermek isteyen muhalifleri tarafından uydurulmuş olabilir. Kusayy'ın Kâbe mütevelliliğini ele geçirmesi hakkında İbn Düreyd'in yaptığı başka bir rivayette ise şöyle denilmektedir; Huleyl, Kâbe anahtarını kızı Hubbâ'ya verdi, o da bu görevi kocasına devretti. Böylece Mekke yönetimi Huzaalılar'dan Kusayy'a geçmiş oldu. (bk. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 43). Bu rivayet de pek akla uygun gelmemektedir. Kâbe anahtarının Hubbâ'dan Kusayy'a geçmesi, basit bir görev devri değildir. Çünkü Kâbe anahtarı, aynı zamanda Mekke idaresinin sembolü durumundaydı. Böyle olunca, anahtarın Kusayy'a geçmesi, yaklaşık üç asır (Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 89) süren Huzaa idaresinin sonu anlamına geliyordu. Hiç bir kabilenin bu imtiyazı bir başkasına gönüllü devretmesi mümkün değildir. Nitekim, Huzaalılar, Mekke'yi Cürhümlüler'den savaş yoluyla ele geçirmişlerdi ve ancak bir savaş neticesinde bırakırlardı. Bu nedenle, Mekke'deki idare değişikliğinin herhangi bir mücadele olmadan gerçekleşmesi pek kabul edilir gelmemektedir. Bu konuda daha farklı rivayetler için, bk. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 43-45

¹⁰¹ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 89

¹⁰² Lammens, H. L., "Kureyş", İA, VI, 1014; Watt, Hz. *Muhammed Mekke'de*, s. 12

¹⁰³ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 144; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 107; İbn S'ad, *et-Tabakât*, I, 71; Taberî, *Tarih*, II, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), II, 207; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 90; Şibli, Mevlana, *Asr-ı Saâdet*, I-V, (çev. Ö. Rıza Doğrul, nşr. O. Zeki Mollamehmedoğlu), İstanbul 1977, I, 122; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I, 115; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 245

¹⁰⁴ Ferruh Ömer, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye*, Beyrut 1976, s. 46

iktidar değişikliği, Hz. Peygamber'in (sav) doğumundan yaklaşık 100 yıl kadar öncesine tekabül etmektedir¹⁰⁵.

Kusayy, kabilesini Mekke'de bir araya getirmek amacıyla, Harem bölgesini Kureyş'in muhtelif boylarına taksim etti ve onlardan gösterilen alanlara yerleşmelerini istedi. Önce Ka'b b. Lüeyy'in kolları olan Kureyşliler'i, Batha vadisine yerleştirdi. Bu sebepten onlara Abtahî, Bitahî veya Kureyş el-Bitah adı verilmiştir. Bunlar, Kureyş'in en zengin ve soylularıydılar. Geri kalan Kureyşliler ise, Mekke'nin dış mahallelerinde ve şehri kuşatan boğazlar arasında iskân edildiler. Kureyş el-Bitah'a göre daha az itibarlı olan bu gruba da Kureyş ez-Zevâhir adı verilmiştir. Kusayy'nın büyük babası Ka'b'ın soyundan gelenlerin tamamı Kureyş el-Bitah içinde yer almaktadır¹⁰⁶.

Kusayy, Kureyş'i iskân bölgelerine yerleştirdikten sonra, Mekke'nin idare merkezi ve parlamentosu olan Dârünnedve'yi inşa etti¹⁰⁷. 440 yılında yapılan bu bina, aynı zamanda Kureyş'in reisi Kusayy'nın evi idi¹⁰⁸. Mekke'nin en önemli kararları Dârünnedve'de alınır, savaşa gidecek askerler buradan uğurlanır, başka kabile veya devletlere gönderilecek elçiler buradan yola çıkarılır, izdivaclar da yine aynı yerde ilân edilirdi¹⁰⁹.

Kusayy, daha önce Huzaalılar tarafında yürütölmüş olan Kâbe görevlerini uhdesine aldı. Hicâbe (Kabe perdedarlığı), Kıyâde (Kumandanlık), Nedve (Meclis başkanlığı), Sikâye (Hacılara su sağlama) ve Rifâde (Hacılara yiyecek sağlama) gibi önemli görevleri bizzat kendisi üstlendi, bazı ikinci derecede önemli görevleri ise eski sahiplerine bıraktı¹¹⁰. Tüm bu faaliyetlerinden dolayı Kusayy'ı, Kureyş'i bir araya getirmekten öte, Mekke şehir devletinin kurucusu olarak kabul etmek mümkündür¹¹¹.

¹⁰⁵ Lammens, H.L., "Kureyş", İA, VI, 1015

¹⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, I, 39-40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 207; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 12; Ferruh, Ömer, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 76; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, I-V, Beyrut 1982, III, 984; Kureyş-i bitah ve zevahir hakkında daha geniş bilgi için, bk. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 27-29

¹⁰⁷ Mekke'de ilk inşa edilen bina burası olup, insanlar, daha sonra onun etrafında evler yapmaya başlamışlardır. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VI, 50

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 97

¹⁰⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 44, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 109; Taberî, *Tarih*, II, 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 97; Weir, T.A., "Dârünnedve", İA, II, 492-493; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 581; Kasımî, Zafir, *Nizamü'l-Hükûm fi's-Ser'iyye ve't-Tarihi'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990, s. 19-29; Aclânî, Münir, *'Abkariyyetü'l-İslâm*, s. 27-28; Talas, Muhammed Es'ad, *Tarihu'l-Arab*, I-II Beyrut ts. (Dâru'l-Endelüs), I, 1.cüz. s.72-80; Sa'd Zağlul, *Fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 288-289; Fiğlalı, E. Ruhi, "Dârünnedve", DİA, VIII, 555-556

¹¹⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 144; İbn S'ad, *et-Tabakât*, I, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 207; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 1.ks. s. 335

¹¹¹ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 12

Mekke devletinin kuruluşundan kısaca bahsettikten sonra asıl mevzumuz olan Amr b. el-Âs'ın kabilesi Sehmoğulları'nın şehirdeki konumuna geçebiliriz. Tarih kaynakları, diğer kabilelerde olduğu gibi bu kabile hakkında tafsilatlı bilgiler vermemektedirler. Fakat biz, dağınık bilgiler ve karinelerden yola çıkarak, Kureyş el-Bitah içindeki on Kureyş kolundan biri olan Sehmoğulları'nın Mekke toplumundaki yerini tespit etmeye çalışacağız¹¹².

Kusayy; Kıyâde, Livâ, Hicâbe, Sikâye, Rifâde gibi en önemli görevleri kendi oğullarına bırakmakla birlikte¹¹³, bazı görevleri Kureyş'in diğer kollarına taksim etti¹¹⁴. Münir Aclânî bu görevleri üç farklı kategoride incelemektedir:

A. Dinî Görevler:

1. Sikâye ve İmâre: Hacıların su ihtiyacının giderilmesi ve Kâbe-i Muazzama adabının muhafazası. (Haşimoğulları)

2. Sidâne ve Hicâbe: Kâbe'ye hizmet görevleri, Kâbe'nin açılıp-kapılması. Ayrıca Nedve görevi. (Abduddâroğulları)

3. Rifâde: Hacılar için Kureyş'ten gıda toplanıp bunun gerekli yerlere sarfedilmesi. (Nevfeloğulları)

4. Eysâr ve Ezlâm: Kumar oku çekilmesi görevidir. İnsanlar, herhangi bir işe karar verecekleri zaman "ezlâm" denilen bu oklara müracaat ederek, çıkan sonuca göre hareket ederlerdi. (Cumahoğulları)

5. Emvâl-i Muhaccere: Kâbe'de bulunan putlara sunulan malların muhafaza edilmesi. Ayrıca hükümet görevi. (Sehmoğulları)

Mekke sakinlerinin sadece dinî yükümlülükleri yoktu. Onların, silahlı kuvvetler vazifesini îfa eden müesseseleri de mevcuttu. Bu müesseseler, onların ticaretlerinin devamı ve düşmanlarından emin olmaları için lüzumluymdu. Müellif bu görevleri de iki başlık altında zikretmektedir:

1. Ukâb: Harb için karar verildiğinde açılan sancağa verilen isimdir. Bu sancağı taşıyan kişi ordu komutanlığı görevini üstlenmektedir. (Ümeyyeoğulları)

¹¹² Diğer kollar ise şunlardır; Ümeyyeoğulları, Nevfeloğulları, Zühreoğulları, Mahzumoğulları, Esedoğulları, Cumahoğulları, Haşimoğulları, Teymoğulları ve Adiyooğulları, bk. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 149-150; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 249; Lammens, "Kureyş", İA, VI, 1015; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 128; Bazen bu kabilelere Abduddâroğulları, Amiroğulları ve Haris b. Fihroğulları da eklenmektedir. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 149-150. Ayrıca bk. Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1994, (el-Mecmuatü'l-Kâmile) IV, 11

¹¹³ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 67-68

¹¹⁴ Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, s.12

2. Kubbe ve Einne: Kureyş'in savaş işlerini organize etme vazifesidir. Asıl görevi silah teçizatını ve savaşta kullanılacak hayvanları tedârik etmektir. (Mahzumoğulları)

Bunlardan başka üç farklı görev daha ihdas edilmiştir:

1. Meşvere: Önemli meselelerde Kureyş'in görüşlerini alma, şûrâ. (Esedoğulları)
2. Eşnâk: Diyet ve zararların karşılanması vazifesi. (Teymoğulları)
3. Sifâre: Kureyş'in diğer kabile ve devletlerle ilişkilerinin sağlanması. (Adiyogoğulları)¹¹⁵

Yukarıda saydığımız görevlerin mahiyeti ve sayısı hakkında kaynaklarımız daha farklı bilgiler de vermektedir¹¹⁶. Listedeki anlaşılacağı gibi, her Kureyş koluna bir görev verilmiş ve aralarında herhangi bir anlaşmazlık çıkmasına engel olunmak istenmiştir¹¹⁷.

Sehmoğulları'nın uhdesine verilen Emvâl-i muhaccere vazifesi, gerek Mekke'de yaşayan, gerekse çevre kabilelerden gelenlerin Kâbe'de bulunan putlara sundukları malları emniyet altına alma göreviydi¹¹⁸. Bu görevi belki, günümüzdeki vakıf müessesesinin bir benzeri olarak değerlendirmek mümkün olabilir¹¹⁹. Münir Aclânî'nin de belirttiği gibi, Emvâl-i muhaccere, Kureyş'in dinî vazifelerindendir ve Sehmoğulları, dinî vazifeler ifâ eden (Haşim, Abduddâr, Nevfel, Cumah, Sehm) beş kabileden birisidir. Sehmoğulları'nın vazifesi, kutsal bir hüviyet taşımakla beraber, bu görev, cahiliye döneminin hazine-i maliyesi olarak da değerlendirilmiş ve dünyevî bir yönünün de olduğu vurgulanmıştır¹²⁰. Yukarıda sıralanan görevler arasında, Mekke maliyesi ve hazinesiyile ilgili herhangi bir göreve rastlamadığımızdan dolayı, bu yorum bize de makul görünmektedir. O dönemde Kâbe'de bulunan putlara sunulan eşyanın, altın, gümüş gibi kıymetli taşların sadece belli bir yerde muhafaza edildiği düşünülebilir. Fakat bu malların belli amaç ve hizmetler doğrultusunda harcanması da gerekmektedir. Kanaatimiz odur ki, toplanan bu mallar, başta Kâbe ve putların, sonra da

¹¹⁵ Aclânî, Münir, 'Abkariyyetü'l-İslâm s. 28-29

¹¹⁶ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 44; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, 110; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, III, 314; Taberî, *Tarih*, II, 258; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 249-250; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 117; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 158; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, s. 120-121; Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, s. 15; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 130; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 846-849; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 55-56; Sırma, İ. Süreyya, *Asr-ı Saâdette İslâm*, (ed. Vecdi Akyüz), I-V, İstanbul 1994, I, 115-116; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 133-137; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1995, s. 78-80

¹¹⁷ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 68

¹¹⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 249; Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu'l-'Arabî*, Bağdat 1986, XXVIII, 66

¹¹⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 24

¹²⁰ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, I, 35; Asclî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991, s. 16

Mekkeliler'in veya dışarıdan gelen insanların (hacılar) menfaati doğrultusunda harcanıyordu. Yine muhtemelen toplanan bu mallar, Kureyş'in diğer kabilelere karşı savaşlarında ordu ve askerinin ihtiyaçları için sarfediliyordu. Bu durumda, tüm bu hizmetleri organize eden Sehmoğulları'nın, Mekke'nin malî işlerini üstlenen, hazineyi idare eden kabile olduğunu kabul etmemiz yanlış olmayacaktır.

Sehmoğulları'na verilen bir diğer vazife de "Hükümet"¹²¹ görevidir. Bu görevin mahiyeti hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak bunun, "emirlik" ve "idare" ile bir ilgisinin olmadığını söyleyebiliriz. Zira, Kusayy'ın tesis ettiği sistemde Mekke'nin emiri, yahut kralı mevcut değildi. Kureyş, herhangi bir emir tayin etmek yerine, yeterliğine ve şahsiyetine güvendiği bir kişinin etrafında toplanıyor ve onun fikirlerine itimat ediyordu¹²². Eğer Kureyş'e bir kral veya reis gerekli olsaydı, bu reisin Sehmoğulları'ndan değil, Kusayy'ın oğullarından birine verilmesi daha uygun olurdu. Mekke'nin en imtiyazlı görevlerini kendi soyuna bırakan Kusayy'ın, en önemli vazife kabul edilen reisliği başka bir kabileye vermiş olması düşünülemez. Hasan İbrahim Hasan, bu görevin idare ve emirlikle değil, adliye (kaza) müessesesi ile ilgili olduğu fikrini ileri sürmektedir. Ona göre, Kureyşliler ve Mekke'ye gelen yabancılar, aralarında çıkan anlaşmazlıklarda Sehmoğulları'na gelip, bu kabilenin kendi aralarında hükmetmelerini isterler, onları hakim olarak kabul ederlerdi, bu görev Kureyş idaresi tarafından onlara verilmişti¹²³. Münir Aclânî ise, bunun adliye ve hukukla ilgili bir görev olmadığı kanaatindedir. Ona göre, o dönemde asrımızdakine benzer hakimlik müessesesi yoktu ve Araplar böyle bir sistemden haberdar değildiler. Cahiliyye döneminde, aralarında herhangi bir anlaşmazlık çıkan kişi veya taraflar, ya kendi kabilelerinin reislerine, ya da her iki topluluğun güvendiği başka kabileden bir kişiye giderlerdi. Anlaşmazlık çıktığı zaman müracaat edilen, kendilerinin bilgi ve tecrübelerine güvenilen, kararlarına itimat edilen bu kişilere "Hukkâm" adı verilirdi. Bu insanların, verdikleri hükmü ve kararı uygulama güç ve yetkileri yoktu, uygulamak tarafların ihtiyarına bağlı idi¹²⁴. Bu durumda, Sehmliler'in

¹²¹ Bu kelime h.k.m.'den türemiştir; hüküm, şer'î karar yani Allah'ın emri, bir cümle içindeki mantıkî hüküm, idari kuvvetin hükümetin ve saltanatın icrası, kaza ile aynı manada olarak bir nizam yahut emir, sarf nahiv kaidesi ve umumiyetle kaide anlamındadır. İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), XII, 140 145; Weir, T.H., "Hüküm", İA, V, (I), 627

¹²² Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, s. 30.

¹²³ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 67. Ayrıca bk. Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s.16; Ebû Râbiye, Abulhalik Seyyid, *Amr b. el-Âs, Beyne Yedeği't-Tarih*, Kahire ts. (Matâbiu'z-Zehra li'l-İlâmi'l-Arabiyye), s. 30

¹²⁴ Aclânî, *Abkariyyetü'l-İslâm*, s. 30, 331-334

Kureyş içinde resmen hakimlik yaptıklarını söylemek pek uygun olmayacaktır¹²⁵. Bu görev belki şöyle izah edilebilir; o dönemde Sehmoğulları içinde güvenilir ve bilge insanlar vardı ve bunlar, kendilerine gelen insanların problemlerini bilgi ve tecrübeleriyle çözüyorlardı. Sehmliler'in bu özellikleri, Kureyş içinde şöhret bulmuş, onlar hüküm veren insanlar olarak tanınmışlar ve bu kabile, fiilen Mekke'nin kaza işlerini yürüten soy haline gelmiştir. Sonuç olarak biz, Sehmoğulları'nın Mekke yönetimindeki asıl görevlerinin, hem dinî hem de dünyevî bir özellik arzeden Emvâl-i muhaccere vazifesi olduğunu, "hükümet" in ise kabile mensuplarından bazılarının şahsî kabiliyet ve maharetleriyle gayr-i resmi yürüttükleri bir hizmet olduğunu söyleyebiliriz.

Sehmoğulları'nın Mekke şehir devletindeki görevlerini ortaya koyduktan sonra, bu kabilenin Kusayy'dan itibaren Hz. Peygamber (sav) dönemine kadar devam eden tarihî süreçteki siyasî, askerî, ticarî ve ictimai faaliyetleri bahsine geçebiliriz.

İslâm öncesi dönemde Kâbe görevlerini yerine getirmek, putlara hizmet etmek, hac için gelenlere yardımcı olmak vb. vazifeler, bunları yapan kişi ve kabilelere çok büyük itibar kazandırıyordu. Bundan dolayı Kâbe görevlerini ele geçirmek ve yürütmek isteyen kabileler arasında sık sık çatışmalar meydana gelmiştir¹²⁶. Her ne kadar Kureyş içerisinde her kabileye belli bir görev verilerek savaşlar engellenmeye çalışılmışsa da, bu sefer de bir görevi üstlenen kabileye mensup farklı aileler arasında anlaşmazlıklar çıkmış¹²⁷ ve bu anlaşmazlıklar, bazen diğer kabileleri de içine alarak büyük çatışmalara dönüşmüştür.

Kureyş içinde Kâbe görevleri ve Mekke idaresinin paylaşımı konusundaki ilk ihtilâf ve gruplaşmaya ve neticede siyasî bölünmeye sebep olan olay, Kusayy b. Kilâb'ın ölümünden

---

¹²⁵ Çünkü o zaman Kureyş içinde sadece bir hakem olacaktı ve onun da Sehmlî olması gerekliydi. Halbuki biz yirmi kadar cahiliye dönemi hakimi olduğunu biliyoruz ve Amr'ın babası da bunlardan biri idi. bk. (Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 308, 328-329, 335, 399, 400). Kureyş içinde uzun yıllar etkisini devam ettiren Emevî-Haşimî sürtüşmesinde, münafere niyetiyle gidilen hakem Sehmlî değil Huzaalî idi. (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 61; Taberî, *Tarih*, II, 235; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 10.) Yine bu mücadelenin devamı niteliğinde olan Adülmuttalib-Harb b. Ümeyye çekişmesinde taraflar meseleyi ilk önce Necaşî'ye götürmüşlerdi, fakat Necaşî bu görevi kabul etmeyince, neticede Hz. Ömer'in cediti olan Nufeyl b. Abdüluzza'ya gidilmişti. (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 87; Belâzurî, *Ensâb*, I, 73.) Her iki olayda da görüldüğü gibi, taraflar diledikleri bir şahsa-hatta Arap ve Kureyşli olmayan Necaşî'ye bile- giderek aralarındaki sorunun çözümlenmesini istemekte idiler. Bu örnekler de, bizim, hakemlik görevi sadece Sehmlîlerin uhdesinde değildi görüşümüzü desteklemektedir.

¹²⁶ Daha önce Cürhümlü iki aile (Mudad-Katura) arasında Kâbe yönetimini ele geçirme mücadelesi olduğu gibi, Cürhüm kabilesi ile Huzaa kabilesi arasında da aynı amaçla çarpışma meydana gelmişti. bk. Giriş s. 11

¹²⁷ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 68

sonra meydana gelmiştir. Onun büyük gayretleri neticesinde oluşturulan Kureyş bütünlüğü, kendisinden sonra ortadan ikiye bölünmüştür.

Vefatından önce Kusayy, kendisinin yürüttüğü görevleri büyük oğlu Abduddâr'a bırakmıştı. Tarihçiler, görevlerin Abduddâr'a devredilmesini şöyle izah ederler: Daha Kusayy'ın sağlığında küçük oğlu Abdümenaf, Kureyş içinde itibar kazanmış ve sözü dinlenen bir kişi olmuştu¹²⁸. Elde ettiği zenginliği muhtaç insanlara bolca dağıtması nedeniyle Araplar ona "Feyyaz" adını vermişlerdi¹²⁹. O dönemde Abdümenaf'ın ulaştığı servet ve şöhrete hiç kimse ulaşamamıştı¹³⁰. Onun itibarı karşısında ağabeyi Abduddâr zayıf ve sönük kalmıştı. Oğlunun eksikliğini gidermek niyetiyle Kusayy, yürüttüğü görevleri Abduddâr'a vermişti¹³¹.

Kusayy'ın vefatından sonra Abdümenaf'ın oğulları Abdüşşems, Haşim, Muttalib ve Nevfel¹³², kendilerinin güç ve itibarları sebebiyle Kureyş içinde Abduddâroğulları'ndan daha üstün ve Kâbe işlerini idare etme konusunda daha hak sahibi olduklarını ilân ederek, görevleri amca oğullarının ellerinden almaya karar verdiler. Abduddâroğulları buna karşı çıktılar ve iki aile arasında gerginlik meydana geldi. İki kardeş çocukları arasında meydana gelen husumet, diğer Kureyş kollarına da yayıldı ve Mekke'de bulunan her kabile, bu iki kardeş grubundan birinin yanında yer almak durumunda kaldı¹³³. Bu bölünmede Abduddâroğulları'nı Mahzumoğulları, Adiyooğulları, Sehmoğulları ve Cumahoğulları desteklerken; Abdümenaf'ın oğulları tarafında Esedoğulları, Zühreoğulları, Haris b. Fihroğulları ve Teymoğulları yer aldılar¹³⁴. İki grup da her durumda birbirlerine yardımcı ve destek olacaklarına, savaş ve barışta birlikte hareket edeceklerine dair andlaşma (hılf)¹³⁵ yaptılar. Abdümenaf'ı destekleyenler, Kâbe'de bir araya geldiler ve ellerini içinde güzel kokular bulunan (tîb) bir kaba daldırarak ahitleştiler. Bundan dolayı bu gruba Mutayyebûn adı

¹²⁸ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 147

¹²⁹ Halebi, *İnsânü'l-Uyûn*, I-III, Mısır 1964, I, 21

¹³⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 109

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 13; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 59

¹³² İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*'inde Abdümenaf'ın Ebû Amr adında bir oğlunun daha olduğunu kaydetmektedir. s. 32

¹³³ Bu bölünmede Amir b. Luey ve Muharib b. Fihr kabileleri tarafsız kalmışlardır. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 150; İbn S'ad, *et-Tabakât*, I, 72; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 91

¹³⁴ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 149; İbn S'ad, *et-Tabakât*, I, 77; Belâzurî, *Ensâb*, I, 55-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 14; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 209; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, II, 1.ks. s.149

¹³⁵ Hılf, lugatte taraf, uc, taraflardan birisi, bir şeyin kenarı, devenin iki memesinden birisi anlamına gelir. bk. (*Lisanü'l-Arab*, IX, 92; *Tâcu'l-Arûs*, VI, 95). Bu kelime ıstılahta ise, birbirine muhalif, ayrı birlikler teşkil eden kabile yahut hizipler arasında akdolunan ittifak manasına gelmektedir. İttifak eden taraflar, kendi aralarında hulefâ (halif) olurlardı. Arendok, C.V., "Hılf", İA, V (I), 486

verildi. Abduddâr da, müttefikleriyle akitleşti ve yeminleşti ki bu gruba da Ahlâf (yeminciler= taraflar) denildi¹³⁶. Daha sonraları bu iki gruptan Abdümenaf tarafı Hilf-i Mutayyebûn, Abduddâr tarafı da Hilf-i Ahlâf olarak anılmışlardır¹³⁷. Her iki cephe de savaş hazırlıklarına başladı. Taraflardan her kabile, karşı blokta bir kabile ile eşleştirildi ve o kabileyle savaşması kararı alındı. Bu eşleşmede Ahlâf içinde yer alan Amr b. el-Âs'ın kabilesi Sehmoğulları, Hz. Peygamber'in (sav) kabilesi Abdümenaf oğulları ile çarpışacaktı¹³⁸. Ahlâf-Mutayyebûn bölünmesiyle Kureyş içinde birbirlerine cephe alan bu iki kabile (Abdümenaf-Sehm), bundan sonraki gelişmelerde hiç bir zaman bir araya gelmeyecekler, daima iki rakip ve hasım kabile olarak kalacaklardır¹³⁹. Her iki taraf tam savaşa başlamak üzere iken, araya giren başka kabileler vasıtasıyla sulha karar verildi. Varılan anlaşma sonucu, Abduddâr'a genellikle önemli olmayan bazı imtiyazlar verilmekle beraber, asıl iktidar Abdümenaf'ın eline geçti¹⁴⁰. Bu anlaşma ile Hicâbe, Livâ, Nedve yine Abduddâr'da kalırken, en önemli görevler Sikâye, Rifâde ve Kıyâde Abdümenaf oğulları'nın uhdesine verildi¹⁴¹. Neticede bu mücadeleyi Sehmoğulları'nın desteklediği Abduddâr (Ahlâf) grubu kaybetmiş oldu.

Ahlâf ve Mutayyebûn, herhangi bir savaşa girişmediler ama her iki taraf, aralarında tesis ettikleri bu ilk anlaşmalarını - bazen gruplardan birer ikişer fire vererek de olsa - İslâmiyet'in ortaya çıkışına kadar devam ettirdiler¹⁴². Bu gruplaşma neticesinde ortaya çıkan

¹³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 14; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 91; Arendok, C.V., "Hilf", İA, V, (I), 486; Fayda, Mustafa, "Abdümenaf", DİA, I, 278

¹³⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 61

¹³⁸ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 150; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, II, 1.ks. s. 336

¹³⁹ Aralarında herhangi bir savaş meydana gelmemiş olsa da, bu iki kabilenin rekabeti bâki kalmıştır. Abdümenaf ve Sehmliler sürekli olarak zenginlikleri ve sayılarının, çocuklarının çoklukluğuyla iftihar yarışına girmişlerdir. Bir gün Abdümenaf kabilesi mensupları kendi büyüklerinin Sehmlilerden fazla olduğunu iddia ettiklerinde, Sehmliler de asıl kendi sayılarının daha çok olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yapılan sayım sonucunda Abdümenaf fazla çıkınca, Sehmliler bu defa mezardaki ölümlerin sayılmasını teklif etmişlerdir. Müfessirler, insan çokluğuyla, hatta mezardaki akraba çokluğuyla övünmenin tenkit edildiği Tekâsür sûresinin nüzul sebeplerinden biri olarak, İslâm öncesi döneme dayanan Abdümenaf-Sehm çekişmesini göstermişler ve bu sûrenin, iki kabile arasındaki rekabet sebebiyle nazil olduğunu iddia etmişlerdir. bk. Emiroğlu, Tahsin, *Esbâb-ı Nüzûl*, I-XVI, Konya ts. XIV, 156-158

¹⁴⁰ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 12

¹⁴¹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 151; İbn S'ad, *et-Tabakât*, I, 77; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 14; İbn Kesir, *el-Bidâye*, II, 209; Heykel, *Muhammed Mustafa*, s. 85; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 91; Ferruh Ömer, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 48; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, s. 115-16 Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 12; Köksal, Asım, *İslâm Tarihi*, I, 88; Kazancı, A. Lütfi, "Abduddâr", DİA, I, 177; Fayda, Mustafa, "Abdümenaf", DİA, I, 287; Sa'd Zağlul, *fî Tarihi'l-Arab*, s. 291; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*, s. 61-63

¹⁴² Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 91

taraflar, Hz. Peygamber (sav) dönemi de dahil olmak üzere, birbirlerine her türlü desteği vermeye devam etmişlerdir.

Kureyş içinde ikinci bir bölünme, Ficar savaşıdan sonra ve bi'setten yirmi yıl önce vuku bulan Hilfü'l-fudûl nedeniyle meydana gelmiştir¹⁴³. Bu anlaşmanın yapılmasına sebep olan kişi, Amr b. el-Âs'ın babası Âs b. Vâil'dir. Rivayete göre Yemen taraflarında yaşayan Zebid kabilesinden bir tüccar Mekke'ye mal getirmişti. Kendisi de tüccar olan Âs b. Vâil, Yemenli'nin malını aldı, fakat karşılığını ödemedi. Çaresiz kalan yabancı, Mahzum, Abduddâr, Cumah, Sehm ve Adi'den oluşan Ahlâf grubundan yardım istedi¹⁴⁴. Fakat bu kabileler ona yardım etmedikleri gibi, bu isteğinden vazgeçmesi tavsiyesinden bulundular¹⁴⁵. Hakkını alamayan Yemenli, Ebû Kubey's dağına çıkarak, yüksek sesle, bu mübarek belde'de zulme uğradığını ilân etti ve şehir halkından yardım istedi. Onun çağrısına ilk cevap, Sehm kabilesiyle geleneksel bağları olmayan¹⁴⁶ kabilelerden geldi. Mutayyebûn grubunun liderlerinden olan Teymlî Abdullah b. Cud'ân, zulme uğrayanları müdafaa için evini tüm Kureyş'e açtığını ilân etti. Bu çağrıya Haşimoğulları, Muttalipoğulları, Esedoğulları, Zühreoğulları ve Teymoğulları iştirak ettiler. Ahlâf grubundan olan Abduddâr, Mahzum, Cumah, Sehm ve Adiyogulları bu birliğe dahil olmadıkları gibi, bir inek kesip kanına ellerini batırmak suretiyle Hilfü'l-fudûl'a katılmama konusunda yeminleştiler¹⁴⁷. Abdullah b. Cud'ân'ın evinde toplanan Mutayyebûn kabileleri, haksızlığa ve zulme uğrayan herkese yardımcı olmak üzere anlaştılar. Bu anlaşmaya Hilfü'l-fudûl adı verilmiştir¹⁴⁸.

¹⁴³ Bu anlamşa 590 yılının Zilkâde ayında akdedilmişti ve Hz. Peygamber 20 yaşındaydı. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 128

¹⁴⁴ Anlaşılan o dönemde, Ahlâf ve Mutayyebûn gruplaşması o kadar biliniyor idi ki, Yemen'den gelen bir tüccar bile bu gruplaşmada Sehm'e taraf olan kabilelerden yardım talebinde bulunmuştu.

¹⁴⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 153-154; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, II, 276-277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 219; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 215

¹⁴⁶ Sehmliler Kureyş bölünmesinde Ahlâf grubunda yer alıyorlardı.

¹⁴⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 17; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 215

¹⁴⁸ Hilfü'l-fudûl=İstilahta hıf kelimesi anlaşma taraf manalarına gelmektedir. (bk. *Lisanu'l-Arab*, IX, 92; *Tâcu'l-Arûs*, VI, 95). Fudul hakkında ise tarih kitaplarında şöyle bir rivayet aktarılmaktadır: Geçmiş zamanlarda Cürhüm kabilesinden Fadl b. Fadale, Fadl b. Vedaa, Fadl b. Haris veya Fudayl b. Haris isimli kişiler bir araya gelerek zalime karşı mazluma yardım etmek, zayıfın hakkını güçlüden almak, garibi korumak ve aralarında adaleti sağlamak niyetiyle anlaşma yapmışlardı. Kureyşliler, şekli ve mahiyeti itibarıyla, eskisine çok benzeyen bu yeni teşebbüse de Fadl isimli kişilerin adları anlamında (Hilfü'l-fudûl =Fadlların Anlaşması) adını vermişlerdir. bk. Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 292; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 12-13; Aclânî, Münir, *'Abkariyyetü'l-İslâm*, s. 27; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 170; Hamidullah, Muhammed, "Hilfü'l-fudûl", DİA, XVIII, 31-32

Hilfû'l-fudûl'un ilk icraatı, Yemenli tüccarın malını Âs b. Vâil'den almak ve sahibine teslim etmek oldu¹⁴⁹. Bu cemiyete Hz. Peygamber (sav) de bizzat iştirak etmiştir¹⁵⁰. Allah Rasûlü (sav), peygamberliği döneminde bu anlaşmayı övmüş, andlaşma adına yeniden bir çağrı alsa, tereddütsüz katılacağını ifade etmiştir¹⁵¹.

Bu anlaşma, Haşimoğulları ile Sehmoğulları arasındaki husûmetin daha da artmasına sebep olmuştur. İki kabile Ahlâf-Mutayyebûn çekişmesinde zaten ilk defa karşı karşıya gelmişlerdi. Bu çekişmenin merkezinde Abdümenaf ve Abduddâr olduğu için, Sehmoğulları Hz. Peygamber'in (sav) kabilesine dolaylı olarak düşman olmuşlardı. Fakat Hilfû'l-fudûl, direkt olarak Amr'ın babası hedef alınarak yapılmıştır ve bu cemiyetin kurucu taraflarından birisi de Hz. Peygamber'in (sav) soyu olan Haşimoğulları'dır. Bundan dolayı, Hilfû'l-fudûl neticesinde Haşim-Sehm düşmanlığı daha da belirgin hale gelmiştir.

Yukarıda bahsedilen Ahlâf-Mutayyebûn olayı ve Hilfû'l-fudûl'den sonra da Kureyş kabileleri arasında muhtelif nedenlerle farklı gruplaşmalar ve bölünmeler meydana gelmiştir. Sehmoğulları'nın bu bölünmelerdeki yerini daha iyi ortaya koymak amacıyla, Watt'ın¹⁵² yaptığı aşağıdaki gruplamaya dikkat çekmek istiyoruz:

¹⁴⁹ Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 73; İbn Kesîr *el-Bidâye*, II, 292; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 215

¹⁵⁰ Toplantıda muhtemelen, toplantıyı düzenleyen Abdullah b. Cüd'ân'ın kuzeni Hz. Ebû Bekir de hazır bulunmuştu. Lings, Martin, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul 1990, s. 49

¹⁵¹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 154-155; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 129; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 293. Hilfû'l-fudûl'un etkisi uzun yıllar devam etmiştir. Anlaşmanın yapıldığı tarihten yıllar sonra meydana gelen bir olay bunu ispat eder: Muaviye'nin hilâfeti sırasında yeğeni Medine valisi Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan ile Hz. Hüseyin arasında Zilmerve'de bir mülk anlaşmazlığı olmuş, Velid de valilik otoritesini kullanarak bu araziye kendi üzerine almıştı. Bu olay kaşısında Hz. Hüseyin "Allah'a yemin ederim ki ya malımı verirsin, ya da kılıcımı alıp Rasûlüllah'ın mescidine çıkar, sonra da insanları Hilfû'l-fudûl'a davet ederim" dedi. Onun bu çağrısına Abdullah b. Zübeyr olumlu cevap verdi, peşinden Misver b. Mahreme ve Abdurrahman b. Osman da ona destek verdiler -ki, bu üç kişi sırasıyla Hilfû'l-fudûl'e katılan Esed, Zühre ve Teym kabilesindendir. Hz. Hüseyin'in kabilesi Haşimoğulları da aynı birlik içinde yer almıştı. Hilfû'l-fudûl'un gücünden çekinen Velid, Hz. Hüseyin'e hakkını vermek zorunda kaldı. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 154-155; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 26-27; İbn Kesîr *el-Bidâye*, II, 293; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 215; Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 13; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 88-89

¹⁵² Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de* s. 13. (Watt, kabileleri bu şekilde ayırmasının delillerini şöyle ortaya koyar: a) Bedir tarafının başlıca liderleri B ve C dendir. Abbas, Benî Haşim'den olup tek istisnadır. Öte yandan Zühre ve Adiy Mekkeliler'i hiç desteklememişlerdir ve A topluluğundan diğerleri de çok zayıf bir şekilde Bedir'de temsil edilmişlerdir. b) Beni Haşim'e karşı boykotu bozan kişiler, Amir, Nevfel ve Esed'dendi, aynı zamanda Benî Mahzum'dan da birinin adı geçmektedir ki, onun annesi Benî Haşim'den olduğu için muhtemelen o, kendi kabilesine muhalefet etmişti. c) Hz. Muhammed'in, Taif dönüşünde kendisini korumaları için müracaat ettiği kimseler Zühre, Amir ve Nevfel'den olup hiç biri C topluluğundan değildi. d) İki istisna dışında (ki onların da şartları uygun değildi) Habeşistan'a gitmeyen üyeler Haşim, Muttalib, Zühre, Teym ve Adiy'dendi. bk. *Hiz. Muhammed Mekke'de* s. 14-15

<u>A Topluluğu</u>	<u>B Topluluğu</u>	<u>C Topluluğu</u>
Haşim	Abdüşşems	Mahzum
Muttalib	Nevfel	Sehm
Zühre	Esed	Cumah
Teym.	Âmir.	Abduddâr
Haris b. Fihri		
Adiy ¹⁵³		

A topluluğu, Esed'in çıkıp yerine Adiy'in eklenmesiyle oluşan Hilfû'l-fudûl'ür. B ve C toplulukları bir çok maksatla birlikte çalışmışlardır. Özellikle Abdüşşems, ortak ticarî çıkarları dolayısıyla C topluluğu ile çok sıkı ilişkiler kurmuştur. C topluluğu ise Adiy kabilesinin kaybedilmesiyle eski Ahlâf'ı oluşturmaktadır¹⁵⁴. Yukarıdaki gruplama esasına göre, Sehmoğulları C topluluğu içerisinde yer almaktadırlar. Bu bölümlenme, kabileler arası yakınlaşma, dostluk-düşmanlık, birlikte yahut ayrı hareket etme esasına göre teşekkül ettirilmiştir. Bu durumda Sehmoğulları'nın, A grubunda bulunan Haşimoğulları'nın en uzağında bulunan C grubunda yer alması, iki kabile arasında herhangi bir dostluk veya ittifaktan söz edilemeyeceğini, aksine, bir mücadele ve düşmanlığın mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Bu düşmanlık, Hz. Peygamber'in (sav) tebliği ile birlikte, Sehmoğulları'nda kendini daha da belli edecek ve bu kabile yöneticilerinin müşrikler safında yer almasına sebep olacaktır. Bunun sonucunda da, bu kabile içerisinde müslüman olanlara - diğer kabilelerdeki Müslümanlar'a nazaran - dinlerinden dönmeleri için daha fazla baskı ve işkence yapılacaktır.

Sehmoğulları'nın Mekke'deki siyasî konumun ortaya koyduktan sonra, bu kabilenin iktisadî durumu ve Kureyş kabileleri arasındaki gücü ve etkinliği hakkında karşılaştırmalı bazı bilgiler aktararak bu bölümü tamamlamak istiyoruz.

Hz. Peygamber'in (sav) tebliğ ile görevlendirilmesine tekaddüm eden dönemde Kureyş içinde en güçlü ve nüfuzlu kabile, Halid b. Velid'in mensubu olduğu Mahzumogulları idi. Mekke yönetiminde onlara denk olabilecek tek kabile ise, Ebû Süfyan'ın soyu olan Ümeyyeogulları'ydı¹⁵⁵. Bu iki kabile ticarî alanda temayüz etmişler ve hem iktisadî hem de

¹⁵³ Watt, Adiyogulları'nın daha önce oluşturulan Ahlaf grubunun bir üyesi olarak C grubunda olması gerektiğini, ancak onların eski düşmanı Abdüşşemsogulları ile mensubu bulunduğu Ahlaf'ın ekonomik ilişkiler kurması nedeniyle bu gruptan ayrılıp A topluluğuna katıldığını, tebliğden sonra Hz. Ömer'in müslüman olmasının da bu yer değiştirmeyi daha sağlam hale getirdiğini söyler. bk. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 14

¹⁵⁴ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 13

¹⁵⁵ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 99-100; Brockelmann, C. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964, s. 12

askerî alanda diğer Kureyşliler'e üstünlük sağlamışlardı. Hz. Peygamber'in (sav) kabilesi ise bilhassa Abdulmuttalib'in vefatından sonra gözle görülür bir şekilde zayıflamıştı. Onun ölümünden sonra yerini doldurabilecek ve aileye eski nüfuzunu kazandırabilecek bir halef yoktu. Ne tüccar olması nedeniyle panayırlarda dolaşmakla meşgul olan Abbas, ne fakirlikle boğuşan Ebû Talib, ne de ahlâksız bir adam olan Ebû Leheb, babalarının yerini doldurabilecek nitelikteydiler¹⁵⁶. Askerî üstünlüğü Mahzumular'a¹⁵⁷ ticarî ve iktisadî gücü de Ümeyyeoğulları'na kaptıran Haşimoğulları, geçimlerini hac mevsimindeki mahallî ticaretle sağlamaya çalışıyorlardı. Onlar, Sikâye ve Rifâde hizmetlerini yürütmekle dinî alana ağırlık vermişler, böylece dünyevî-maddî sahada üstünlüğü rakiplerine terketmişlerdi¹⁵⁸.

O dönemde Muttalib, Abduddâr, Teym, Adiy ve Nevfel oldukça güçsüz kabilelerdi. Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kabilesi olan Zühreoğulları, Ümeyye ailesiyle birtakım ticarî ilişkileri sebebiyle olsa gerek, diğer kabilelere göre biraz daha müreffeh bir hayat yaşamaktaydılar. Haris b. Fihri ve Âmir kabilesi ise Kureyş el-Bitah ile Kureyş ez-Zevâhir arasında bir yer işgal ediyorlar ve muhtemelen Kureyş'in en alt seviyedeki iki kabilesini oluşturuyorlardı. Mahzum ve Ümeyye ile evlilik yolu ile bağ kurabilmiş olan Esedoğulları, nisbeten güçlerini artırabilmişlerdi. Ümeyye b. Halef'in lideri olduğu Cumahoğulları ise orta sınıf bir kabileydi¹⁵⁹.

Amr'ın kabilesi Sehmoğulları, Kureyş'in daha güçlü soylarından biriydi¹⁶⁰. Ahlâf-Mutayyebûn'dan beri kudretli bir aile olan Mahzumoğulları ile müttefik olan Sehmliler, kendilerinin sebep oldukları Hilfû'l-fudûl'de de Mahzumoğulları'nın aynı desteğini alarak bu bağı daha da güçlendirmişlerdir. Muhtemelen Emevî-Haşimî mücadelesinin¹⁶¹ başlaması nedeniyle Ümeyyeoğulları Hilfû'l-fudûl'e katılmayınca, Sehmoğulları bu kabile ile de sıcak ilişkiler kurabilmişlerdir. Bu ilişkiler, her iki kabile arasında ticarî birliktelikleri akla getirmektedir¹⁶². Bunlara ilaveten Sehmoğulları; Mahzum, Cumah ve Abduddâr'ın yer aldığı

¹⁵⁶ Şibli, *Asr-ı Saâdet*, I, 161

¹⁵⁷ Mahzumoğulları'nın Kureyş içindeki askerî gücü ve görevleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Fayda, *Halid b. Velid*, s. 37-41

¹⁵⁸ Ferruh, Ömer, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s.110-111

¹⁵⁹ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 95-101

¹⁶⁰ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 101

¹⁶¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Makrîzî, *en-Nizâ ve't-Tehasüm Fimâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire 1888, s. 30 vd.; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*, s. 88-104; Câbirî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 296-309

¹⁶² Bedir savaşına sebep olan kervanın başında Ebû Süfyan ile Amr b. el-Âs'ın olması tesadüfî değildir.

C grubu kabilelerden biri olduğu için, bu ailelerle çok eskilere dayanan münasebetler içerisinde olmuşlardır.

Haris b. Kays'ın liderliğini yaptığı Sehmoğulları¹⁶³ ticarî sahada çok iyi bir mesafe katetmişlerdi. Bilhassa Amr'ın babası Âs b. Vâil, ticaret sayesinde Mekke'nin en zengin insanları içerisinde yer alıyordu¹⁶⁴. O, Kureyş'in kış ve yaz seferlerine katılıyor¹⁶⁵, düzenlenen kervanlarla Yemen derileri ve Habeş'in kokularını Şam'a; kuru üzüm ve benzeri Şam ürünlerini de Yemen'e götürüp satıyordu¹⁶⁶. Sehmliler sadece ticaretle değil, sosyal hayatta da Kureyş içinde önemli bir yere sahiptiler. Onlar, izzet ve şerefine düşkünlük, yetenekli şairler yetiştirme, kavgalı insanların aralarını bulma, elde ettikleri serveti muhtaçlara dağıtma, misafire hizmet hususunda şöhret kazanmışlardı¹⁶⁷. İzzet ve şerefine düşkünlüğü nedeniyle Kays b. Adi es-Sehmi¹⁶⁸, cömertliği konusunda da Haris b. Said es-Sehmi hakkında darb-ı meseller yapılmıştır. (Meselâ, bu adam Haris b. Said kadar cömert gibi). Abdullah b. Zeb'arı ise, Kureyş'in şiir mübarezelerinde rakiplerini aciz bırakan meşhur şairlerden birisidir¹⁶⁹. Abdullah, Müslümanlar'ın Mekke'yi fethetmelerinden önce onlar aleyhinde ağır şiirler söylemiştir¹⁷⁰.

Bu değerlendirmeler neticesinde, Kureyş soylarını siyasî, ticarî, ve askerî etkinlikleri itibariyle sıralamak istersek; Mekke'nin en güçlü kabileleri olarak Mahzum, Ümeyye ve Sehmoğulları ilk üç sırayı paylaşmaktadırlar, diyebiliriz. Bu kabilelerden sonra, orta düzeyde Haşim, Cumah, Zühre, Adi, Nevfel, Teym, Muttalib ve Abduddâr'ı sayabiliriz. Geriye Mekke'nin en zayıf kabileleri Haris b. Fihri ve Amiroğulları kalmaktadır. Sonuç olarak, İslâm öncesi Mekke'sinde en fazla söz sahibi olan ve şehrin politikasının belirlenmesinde yetkili kabul edilen kabilelerden birinin de Sehmoğulları olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁶³ Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 250

¹⁶⁴ Muhtarî'l-Ağânî isimli eserinde Ebû Manzur, Âs b. Vâil'in zenginliği hakkında şöyle bir olay anlatmaktadır: Rum diyarından Mekke'ye gelen bir tüccar, Kayser'in elbisesine benzer çok kıymetli bir elbise satmaktadır. Mahzumoğulları'ndan Umare b. Velid, bu elbiseyi almak ister, fakat tüccar bu elbise karşılığında tam yüz deve istemektedir. Umare bu meblağı ödeyemez ve elbiseden vaz geçmek zorunda kalır. Daha sonra bu elbiseyi Âs'ın oğlu Amr görür ve tüccarın istediği miktar karşılığında bu elbiseyi satın alır, sonra da nispet yaparcasına Mahzumoğulları'nın bulunduğu mahalleye gider ve orada böbürlenerek yürümeye başlar. bk. Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 32

¹⁶⁵ Kureyşliler ticaret amacıyla kışın Yemen'e, yazın da Şam'a gidiyorlardı. Kureyş, 106/1-4; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 386; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 16

¹⁶⁶ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 15; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 32

¹⁶⁷ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 16

¹⁶⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 109

¹⁶⁹ Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 84; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 24

¹⁷⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 24; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 31

BİRİNCİ BÖLÜM

AMR B. EL-ÂS'IN HAYATI

I. MÜSLÜMAN OLUŞUNA KADAR AMR B. EL-ÂS

A. SOYU VE AİLESİ

Amr b. el-Âs, Kureyş kabilesinin bir kolu olan Sehmoğulları'nın mensubu olarak Mekke'de doğmuştur¹. Kaynaklarımızda onun soy dizisi şu şekilde sıralanmaktadır: Amr b. el-Âs b. Hişam b. Suayd b. Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'b b. Lüey b. Galib el-Kureşî. Ebû

¹ Amr'ın doğum tarihi konusunda muhtelif rivayetler vardır. Zaten vefatı kısmında da bahsedeceğimiz gibi, ölüm tarihi ve ömrü hakkında birbirinden çok farklı bilgiler aktaran ravilerin, onun doğum yılını tam olarak vermeleri de beklenemez. Amr'ın vefat tarihi hakkında H.42, 43, 47, 48, 51 hatta 58 yılı gibi farklı tarihler kaynaklarda yer almaktadır. Aynı şekilde, onun 70, 77, 80, 90 yıl yaşadığı nakledilmektedir. (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 261; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 222; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 124; Taberî, *Tarih*, V, 181; İbn Abdilberr, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, Kahire ts. (Daru Nehdati Mısır), III, 1188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 212; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, I-VII, ? 1970 (Kitabü'ş-Şi'b), IV, 446; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, I-XX, Dimeşk 1989, XIX, 233; İbn Kesîr, *el-Biddâye*, VIII, 26.) Bu rivayetler içinde onun H.43(663) yılında vefat ettiği fikri daha sahih olarak kabul edilmiştir. (bk. *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 446; Zehebi, *Siyeru A'lâm*, I-XXIII, (thk. Şuyab Arnavud), Beyrut 1985, III, 77; İbn Hacer *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, I-IV, Mısır 1328, III, 2.) Onun, H.43 yılında vefat ettiği daha fazla doğru kabul edildiği gibi, 90 yıl yaşadığı fikri de tercih edilmiştir. (İbn Asâkir, XIX, 233; Wensick, A.J. "Amr b. el-Âs", İA, I, 412.) Amr'ın 643 yılında vefat ettiği kabul edilip, bundan, yaşadığı varsayılan 90 yıl çıkarılırsa, 573 tarihi onun doğum tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Tarihu'l-Arab* müellifi Talas, onun hicretten 50 yıl önce doğduğunu bildirmektedir. (bk. *Tarihu'l-Arab*, I. 3.ks. s. 84.) Bu durumda Amr'ın 572 tarihinde doğduğu kabul edilmektedir. Bessam Aselî, eserinin başında yer alan Amr b. el-Âs kronolojisinde onun doğum tarihini M.577 olarak verir. (bk. Bessam Aselî, *Amr b. el-Âs*, s. 11-12; ayrıca bk. Cezzar, Fikri, *Medâhilü'l-Müellifin*, I-II, Riyad 1992, II, 1062; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b el-Âs*, I-II, Katar, 1996, I, 188.) Hz. Peygamber yirmi yaşında iken akdedilen Hilfü'l-fudûl yılında (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 128) Amr'ın ondört yaşında olduğu bilgisi de (bk. *Ebû Rabiye*, Amr b. el-Âs, s. 33-34) onun, Hz. Peygamber'den (sav) altı yaş küçük olduğunu, dolayısıyla 577'de doğduğunu destekler. Bu rivayetler ışığında biz, Amr'n doğum tarihini tam olarak tespit edememekle beraber onun, yaklaşık olarak 573-577 tarihleri arasında doğmuş olduğunu kabul edebiliriz. Bu konuda ayrıca bk. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 31-33; Strayer, Joseph R., *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, I, 236

Abdillah ve Ebû Muhammed olarak künyelenmiştir². Kabileye ismini veren Sehm, Amr'ın 4. dedesidir ve soyu Hz. Peygamber'in (sav) 7. dedesi olan Ka'b b. Lüeyy'de birleşmektedir³.

1. Babası

Amr'ın babası Âs b. Vâil, Mekke'nin itibarlı ve saygın şahsiyetlerinden, aynı zamanda şehrin en zengin tüccarlardan biriydi. Bununla birlikte, Taif'te Vaht denilen bölgedeki arazisinde tarım ile de meşgul oluyordu. Üzümleriyle meşhur olan ve daha sonra babasından Amr'a miras kalacak olan bu çiftlik, ailenin önemli bir zenginlik kaynağıydı⁴. Âs, buna ilaveten dokumacılık, yapıyor ve ürettiği kumaşları bizzat kendisi pazarlıyordu. Ayrıca hayvan hastalıkları tedavisi alanında uzman bir kişiydi, bilhassa at ve deve hastalıklarında kullanılmak üzere ilaç yapıyordu⁵. Bu bilgiler onun, tüccarlığın yanında hem baytarlık, hem de eczacılık mesleklerini de icra ettiğini gösterir. Bunlara ilaveten Âs'ın kasaplık yaptığını ifade eden bilgiler de vardır⁶. Bu kadar becerikli ve çalışkan bir insanın, ticarî gelirleri de göz önüne alınırsa, Mekke'nin sayılı zenginlerinden biri haline gelmesi gayet tabiidir.

Elde ettiği onca mal ve zenginliğine rağmen Âs b. Vâil, aç gözlü ve tamahkâr bir kişiydi. O, alış-veriş yaptığı kişilere borcunu zamanında ödemez, bilhassa zayıf, himayesiz ve yabancıların hakkını gasbetmek gibi, bir tüccara yakışmayacak davranışlarda bulunurdu⁷. Nitekim, Yemenli bir tacirden aldığı malın karşılığını ödemiş, bunun sonucunda Hilfü'l-fudûl cemiyeti kurulmuştu. Cemiyetin ilk faaliyeti ise Yemenli tüccarın malını Âs'dan geri alıp sahibine iade etmek olmuştur⁸.

Amr b. el-Âs, babasına son derece bağlı ve onun başarı ve zenginliğine meftun idi. Babasını her alanda kendisine örnek almış ve onun elde ettiği şöhreti ve zenginliği kendisinin de yegane hedefi haline getirmişti. Bu nedenle Amr sık sık babasını metheder, onun şöhret ve zenginliğini ön plâna çıkararak, muhataplarını babasının varlığı ve servetiyle alt etmeye çalışırdı. Cahiliye dönemi toplumunda mal, çocuk, hatta ölümlerin çokluğuyla bile övünüldüğü ve bunlarla üstünlük yarışına girildiği göz önünde bulundurulursa⁹, onun, babasını her fırsatta

² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 493; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 1184; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 244; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 25; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

³ İbn Hişam, *es-Sire*, I, 11-14

⁴ Lecker, Michael, *The Estate of Amr b. Al-As in Palestine; Notes on A New Negev Arabic Inscription*, Bullitein of the School of Oriental And African Studies, vol. LII, Part 1, London 1989, s. 25-26

⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 125; Fayda, Mustafa, "*Âs b. Vâil*", DİA, III, 449

⁶ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 32

⁷ Fayda, Mustafa, "*Âs b. Vâil*", DİA, III, 449

⁸ Bu konuda bk. Giriş, s. 22-23

⁹ Tekâsür, 102/1-2

övmesi ve babasının, akranlarından daha üstün ve zengin olduğunu söylemesi pek garip karşılanmamalıdır. Amr, babasını övme ve büyütme hususunda o kadar ileri gitmiştir ki, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi halifelere karşı dahi bu davranışını sürdürmüştür¹⁰.

Hz. Peygamber'in (sav) davetine karşı çıkan Mekke müşrikleri arasında yer alan Âs b. Vâil, hicretten yaklaşık bir ay sonra çıktığı Taif yolculuğunda bindiği hayvandan düşerek yaralandı. Bu düşme esnasında ayağına batan bir dikenin meydana getirdiği yara onun ölümüne sebep oldu¹¹.

2. Annesi

Amr b. el-Âs'ın annesi Nabiğa olarak tanınan Selma bint. Hermele'dir ve Esed b. Rabia¹² kolundan Benî Anze¹³ kabilesine mensuptur. Bu kabile ile savaş halinde olan Benî Celan'dan bir akıncı onu savaş ganimeti (cariye) olarak almış ve Ukaz panayırında Fakih b. Muğire'ye satmıştır. Bu cariyenin ikinci sahibi olan Abdullah b. Cüd'ân, onu daha sonra Âs b. Vâil'e vermiştir¹⁴.

Amr b. el-Âs, zenginliği ve şöhretinden dolayı babasıyla ne kadar övündüyse, buna karşılık, bir cariye olan annesi sebebiyle o derece utanmış ve üzülmüştür¹⁵. Amr'a hakaret etmek ve küçük düşürmek isteyenler, İbn Nabiğa diyerek onu annesinin ismi ile künyelemişlerdir. Kureyş kabilesinin, kendi içinde Kureyş el-Bitah ve Kureyş ez-Zevâhir şeklinde sınıflandırıldığını ve birinci grubun daha soylu ve üstün kabul edildiğini daha önce söylemiştik¹⁶. Bu durumda Kureyşli olan ve olmayan kabile ayrımı da daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Öyleyse Kureyşli olmayan bir kabileye mensup, üstelik cariye statüsündeki bir anneye sahip olmak - Arap toplumunun nesebe aşırı düşkünlüğü göz önüne alınırsa - Amr'da büyük bir mahcubiyet ve eksiklik duygusu meydana getirmiştir. Üstelik Amr, kendisini, kardeşi Hişam ile karşılaştırarak bunu bizzat ifade etmektedir¹⁷.

¹⁰ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 16

¹¹ İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1981, s. 245; İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 59; Belâzurî, *Ensâb*, I, 139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 49

¹² Benî Esed: Ana yurdu Kuzey Arabistan olan ve Medine'den Fırat'a kadar süren geniş topraklarda yaşayan ve soyu Hz. İbrahim'e kadar uzanan Mudari bir kabiledir. Reckendorf, "*Esed*", İA, IV, 366-368; Kallek, Cengiz, "*Esed*", DİA, XI, 363-365

¹³ Reckendorf, "*Anze*", İA, I, 433-434

¹⁴ İbn Abdırabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, I, 54; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1185; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

¹⁵ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 17

¹⁶ bk. Belâzurî, *Ensâb*, I, 51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II,13; İbn Kesir, *el-Bidâye*, II, 207; Lammens, "*Kureyş*", İA, VI, 105; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IV, 27-29

¹⁷ Amr'a kendisinin mi, yoksa kardeşi Hişam'ın mı daha üstün olduğu sorulduğunda, kardeşinin kendisinden önce müslüman olduğu ve daha önce Allah'a kavuştuğunu, babasının Hişam'ı daha

Amr'ın bu yöndeki zaafi bilindiği için, rakipleri ve düşmanları sürekli olarak ona annesini hatırlatmışlar ve sık sık annesinin kim olduğunu sormuşlardır. Hatta bu soruyu sorma hususunda insanlar birbirleriyle iddialara girmişlerdir¹⁸. Amr'ın muhalifleri annesi hakkında daha da ileri giderek, onun birkaç erkekle ilişkiye giren Mekke şarkıcılarından hafif meşrep bir kadın olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddiayı özellikle Erva bint. Abdülmuttalib¹⁹ ile Hz. Hasan²⁰ dile getirmişlerdir. Bu iki rivayette de Amr'ın annesi hakkında ağır ithamlarda bulunmakta ve zaniye olarak suçlanmaktadır. Birinci rivayette onun beş, ikincisinde de iki kişiyle ilişkiye girdiği söylenmekte, başka bir eserde ise dört kişinin ismi verilmektedir²¹. Kaynaklarda yer alan bilgiler arasında ihtilaf görülmektedir. Dolayısıyla bu rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Ayrıca, yukarıda bahsedilen iddialar, Amr'a karşı duyulan kırgınlık sebebiyle ve hakaret niyetiyle ileri sürülmüştür. Bu hususta, onun, muhalifleri tarafından ayıplanmak ve kusurlu gösterilmek niyetiyle annesi hakkında mübalağaya kaçıldığı ve onun nesebine leke düşürülmek istendiği fikri akla gelmektedir. Bilhassa Cemel-Sıffin savaşlarında ve Tahkim meselesinde tarafların kendilerini haklı göstermek niyetiyle karşılıklı hadis bile uydurdıkları göz önünde bulundurulursa, özellikle Sıffin'de ve Tahkim'de önemli

---

çok sevdiğini söylemiş, sonra da Hişam'ın annesinin Kureyşli Ümmü Hermele bint. Hişam, kendi annesinin Anzeli bir kadın olduğunu söyleyerek, bu üç hususta kardeşinin daha üstün olduğunu ifade etmiştir. bk. İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Mearif*, s. 124; İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, II, 289

¹⁸ Bu hususta kaynaklarımız şöyle bir olay nakletmektedir. Bir gün Amr'ın muhalifleri, bir adama, Amr'a annesinin kim olduğunu sorması karşılığında bin dirhem taahhüt etmişlerdi. Amr minberde iken adam ona annesini sordu. Amr öfkesini bastırarak, annesinin Selma bint. Hermele olduğunu ve Nabiga olarak anıldığını, Anzeoğulları'ndan esir alındığını, daha sonra sırasıyla Fakih b. Muğire ve Abdullah b. Cüd'an'a satıldığını, en sonunda Âs b. Vâil'in yanında kaldığını ve ona şerefli bir çocuk doğurduğu (kendisini kastederek) söyledi. Arkasından soru soran kişiye dönüp, bu soru karşılığında kendisine vad edileni almayı unutmamasını tenbihleyerek, bu sualin ne niyetle sorulduğunun farkında olduğunu güzel bir şekilde ifade etmiştir. İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, I, 54; İbn Abdіlberr, *el-İstâb*, III, 1185; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 244

¹⁹ Erva bint. Abdülmuttalib, iktidarı ele geçiren Muaviye'nin huzuna çıktığında ona, layık olmadığı halde mü'minlerin yönetimine geçtiğini, Ali'nin bu makama kendisinden daha layık olduğunu söyledi. Orada bulunan Amr, Erva'yı tersleyerek onu susturmak istedi. Bu davranışa sinirlenen yaşlı kadın: "Sen sus, senin anan Mekke'nin en meşhur ve en çok para kazanan şarkıcısıydı. Kureyş'ten beş adam senin hakkında babalık iddiasında bulundu, sonra anana soruldu, o da hepsi ile ilişkisinin olduğunu, çocuğun kime daha çok benzerse ona nisbet edilmesi gerektiğini söyledi, Âs'ın benzerlikleri daha ağır basınca sen ona ilhak edildin" cevabını verdi. bk. İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, II, 119-120

²⁰ Hz. Hasan'ın, Amr'ın annesi hakkındaki sözleri de Muaviye'nin huzurunda söylenmiştir. Halifenin huzurunda Hz. Hasan'ın sözünü kesmek ve onu konuşurmamak isteyen Amr ondan şu cümleleri işitti. "Sen sus ey adam. Senin hakkında iki adam babalık iddiasında bulundu. Bunlardan biri Kureyş'ten, diğeri de Medine'dendi. Bunlardan hangisinin senin baban olduğunu hâlâ bilmiyorum". Zehebi, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve A'lâm*, I-XX, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1987, III, 39

²¹ Bu şahıslar, Âs b. Vâil, Ebü Leheb, Ümeyye b. Halef ve Ebü Süfyan'dır. Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 18

rol oynayan ve birçok kişinin - ki bunların başında Şia grubu gelmektedir - nefretini celbeden Amr'ın da bu tür kötöleme niyeti taşıyan ithamlara maruz kalması muhtemeldir. Yukarıda geçen ithamlardan ikisinin de Ali grubuna dahil kişiler tarafından (Erva ve Hz. Hasan) yapılmış olması da, bu husustaki kanaatimizi destekler mahiyettedir²².

Burada bir başka gerçeği daha ortaya koymamız gerekir: Araplar arasında bir çok savaş meydana gelmiş ve bu savaşlar neticesinde galip gelenler mağlup olanların mallarını ve sürülerini ele geçirmişler, erkeklerini esir almışlar, kadınlarını da cariye edinmişlerdir. Amr'ın annesi de bu şekilde hürriyetini kaybetmiş ve cariye statüsüne indirilmiştir. Hür olmadığı için, kendi ihtiyarı dışında bir kaç sahip değiştirmiştir. Bu durumda olması, onun fahişelik yaptığı ve ırzını heder ettiği sonucunu çıkarmayı gerektirmez. Üstelik kadın bu hale kendi isteğiyle gelmemiştir ve ayrıca kendisini bu durumdan kurtarmaya da muktedir değildir. Bütün bunlardan dolayı, Amr'ın annesinin zina ile suçlanmasının doğru olmadığını söylemek gerekmektedir²³. Ayrıca, ne olursa olsun, annesinin konumundan dolayı bir çocuğun suçlanması ve kınanması doğru değildir. Çünkü, hiçbir çocuğun kendi annesini seçme hakkı ve ihtimali yoktur, annenin veya babanın suçlarından dolayı çocuğun sorumlu tutulması da hem dinen hem de hukuken kabul edilebilecek bir düşünce değildir²⁴.

3. Kardeşleri

Amr b. el-Âs'ın Hişam dışındaki kardeşleri hakkında kaynaklarımızda pek malumat yoktur. Biz onların sadece isimlerini tespit edebildik. Bunlar ana bir kardeşleri olan Amr b. Üsâse el-Adevî, Ukbe b. Nâfi b. Abd Kays el-Fihri ve Zeyneb bint Afif b. Ebi'l-Âs'tır. Amr ve bunların anneleri Selma bint. Hermele'dir²⁵.

Amr'ın küçük kardeşi Hişam b. el-Âs ilk müslümanlardandır. Annesi, Mekke eşrafından Hişam b. Muğire el-Mahzumî'nin kızı Ümmü Hermele'dir. Hişam, Hz. Peygamber'in (sav) izni ve tavsiyesi neticesinde Habeşistan'a giden ikinci kabilede yer aldı²⁶. Habeş göçmenlerinin, Mekkeliler'in müslüman oldukları haberini duymaları neticesinde nübüvvetin beşinci yılında otuz üç kişi ile birlikte şehre geri dönen Hişam, babası tarafından

²² İranlı Allame Eminî de eserinde, yukarıdaki rivayetleri sıralayarak Şia'nın bu konudaki görüşünü yansıtmaktadır. Eminî, Huseyin Ahmed en-Necefi, *el-Gadir*, I-XI, Tahran 1366, II, 122-124.

²³ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, 38

²⁴ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 30

²⁵ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1184; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 233; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 244. İbn Hacer, Zeyneb bint. Afif yerine Erneb bint. Afif b. Ebi'l-Âs ismini eserine almıştır. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 226

²⁶ İbn İshak, farklı bir rivayet vererek, onun diğer kabiledaşı Huneys b. Huzâfe ile birlikte Habeşistan'a giden ilk kabilede yer aldığını bildirmektedir. İbn İshak, *Sîre*, s. 157

hapsedildi. Bu nedenle Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicretine iştirak edemedi. Babasının bir süre sonra vefatıyla da, akrabası tarafından gözetim altına alındı. Onun hapis hayatı, Bedir, Uhud ve Hendek savaşları süresince devam etti. Nihayet, Hendek savaşından sonra hapisten kurtularak Medine'ye ulaştı. Hz. Ebû Bekir dönemi Şam fetihlerine iştirak eden Hişam, Bizanslılar'la yapılan ve Müslümanlar'ın kesin zaferiyle sonuçlanan Ecnâdeyn savaşında şehit oldu²⁷.

4. Eş ve Çocukları

Amr'ın hanımları hakkında isimlerinden başka bir bilgiye sahip değiliz. Bunlardan ilki Rayta bint. Münebbih b. Haccac'tır²⁸. Amr'ın, ismini tespit edebildiğimiz diğer hanımları ise Havle bint. Hamza²⁹, Ümmü Külsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt³⁰ ve Atike bint Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'dir³¹.

Kaynaklarımız, Amr'ın sadece Muhammed ve Abdullah adında iki oğlundan bahsetmektedirler. Biz burada, İslâm tarihinde önemli yeri olan ve bilhassa hadis ilmine büyük hizmeti geçen Abdullah b. Amr'dan kısaca söz etmek istiyoruz.

Ebû Muhammed ve Ebû Nasr olarak künyelenen ve babasından önce müslüman olan Abdullah, takvası ve ibadete düşkünlüğü ile meşhur oldu. Abdullah, sürekli olarak gündüzleri oruçla geçirir, geceleri de ibadet ederdi. Onun bu hali Hz. Peygamber'e (sav) bildirildiğinde, Allah Rasûlü (sav), Abdullah'a böyle yapmasının doğru olmadığını; vücudunun, hanımının ve gözünün kendi üzerinde hakkı olduğunu söyleyerek, orucuna ve gece ibadetine fasıllı olarak

²⁷ İbn İshak, *Sîre*, s. 158; İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 355-356; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 191-194, 206; Belâzurî, *Ensâb*, I, 215, *Futûh 'l-Buldân*, s. 157; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu 'l-Eser*, I-II, Beyrut ts. (Dâru 'l-Marife), I, 120; Zehbî, *Siyeru A'lâm*, III, 78; Halebî, *İnsânü 'l-Uyûn*, III, 9; Zerkânî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Ledünniye*, I-VIII, Beyrut 1973, I, 280; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, I, 177-178

²⁸ İbn İshak, *Sîre*, s. 303; Vakîdî, *Kitabu 'l-Megâzi*, I-III, (thk. Marsden Jones), Beyrut 1984, I, 203; İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 25; Belâzurî, *Ensâb*, I, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 104. Belâzurî bu kadının ismini Hind bint. Münebbih olarak vermektedir. *Ensâb*, I, 313. Bu kadın Abdullah b. Amr'ın annesidir. İbn İshak, *Sîre*, s. 303; İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 25; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 261; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 957; Zehbî, *Siyeru A'lâm*, III, 80. Amr'ın diğer oğlu Muhammed'in annesi ise Beliy kabilesindedir. Zübeyrî, *Kitabu Nesebi Kureyş*, (thk. E Levi Provençal), Kahire ts. (Dâru 'l-Meârif), s. 411

²⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 381

³⁰ İbn Habib, *Kitabu 'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstater), Beyrut ts. (Dâru 'l-Âfâki 'l-Cedide), s.407-408

³¹ İbn Habib, *Kitabu 'l-Muhabber*, s. 427

devam etmesini tavsiye etmiştir³². Onun Kur'an'ı çok fazla okuması nedeniyle, Rasûlullah tarafından biraz daha az okuması hususunda uyarıldığını da biliyoruz³³.

Hz. Peygamber (sav), Abdullah'a hadisleri yazma izni vermiş, o da tespit ettiği hadisleri "es-Sahîfetü's-Sâdika" ismiyle bir araya getirmiştir³⁴. Ebû Hureyre'nin "Benden sonra en çok hadis bilen kişi Abdullah b. Amr'dır", dediği kaynaklarımızda yer almakta³⁵, Zehebî de onun 700 civarında hadis rivayet ettiğini nakletmektedir³⁶. Bundan dolayı Abdullah, ilmiyle şöhret bulan ve Ashâb arasında Abâdile diye bilinen dört Abdullah'dan biri olarak kabul edilir³⁷.

Babasıyla birlikte Muaviye tarafında Sıffin savaşına katılan fakat çarpışmalara iştirak etmeyen Abdullah, buna rağmen orada bulunduğu için dolayı hayatının sonuna kadar pişmanlık duymuş ve bu savaştan on yıl önce ölmüş olmayı temenni etmiştir. Babasının vefatından sonra kısa bir süre Mısır valiliği yapan Abdullah H. 65 (684-685) yılında 72 yaşında iken vefat etmiştir³⁸.

B. GENÇLİĞİ VE TİCARET HAYATI

Amr b. el-Âs, babası tarafından erken yaşta evlendirilmiştir. Kaynaklarımız onun onbir-oniki yaşlarında baba olduğunu, oğlu Abdullah ile arasında sadece 12 yaş bulunduğunu rivayet ederler. Nitekim İbn Kuteybe, baba ile oğul arasındaki yaş farkı en az olan kişilerin Amr ile oğlu Abdullah olduklarını nakleder³⁹. Araplar arasında erken evliliğin yaygın bir adet olduğunun bilinmesine rağmen, Amr ve hanımı Rayta'nın bu kadar erken yaşta çocuk sahibi

³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 262-264; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, II, 374-375

³³ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 958; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 83-83; Kandemir, Yaşar, "Abdullah b. Amr", DİA, I, 85-86

³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 262; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III 958; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 80, 89; Kandemir, "Abdullah b. Amr" DİA, I, 86

³⁵ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 957; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 89

³⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 80

³⁷ Diğerleri; Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer'dir. Küçük, Raşid, "Abâdile", DİA, I, 7

³⁸ Onun vefat tarihi olarak 63, 65 ve 67 yılları da kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıca Abdullah'ın nerede vefat ettiği hususu da kesin değildir. Bu konuda Mekke, Mısır, Taif ve Şam şehirlerinin adı geçmektedir. (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 268; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 124-125; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 959; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 94; Kandemir, Yaşar, "Abdullah b. Amr", DİA, I, 86). Tarihçilerin büyük çoğunluğu Abdullah'ın Mısır'da medfun olduğu görüşündedirler. bk. Muhammed, Suad Mahir, *Mesâcidu Mısır ve Evliyâü's-Salihîn*, I-V, Mısır ts. I, 75

³⁹ İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 125, 256; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 957; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 80

olmaları pek makul gelmemektedir⁴⁰. Ancak bu durum, Amr'ın çok genç yaşta evlendiği rivayetini geçersiz kılmaz⁴¹.

Bu kadar erken yaşta evlenmek, Amr'a küçük yaşta ailesinin geçimini sağlama sorumluluğunu yüklemiş ve bu durum, onun bu yaşta çalışmasını ve bir meslek edinmesini gerektirmiştir. Kaynaklarımız Amr'ın Mekke meralarında babası ve kendisinin sahip oldukları develeri otlattığını⁴², ayrıca babasının mesleklerinden olan kasaplık⁴³ ve kumaş imalatı işiyle de meşgul olarak hayatını kazandığını nakletmektedirler⁴⁴. Ancak Amr'ın asıl mesleği şüphesiz ticaret idi.

Kâbe'nin Mekke'de bulunması bu şehre çok büyük avantajlar sağlıyor, yarımadanın dört bir yanından hac niyetiyle gelenlerle, burası önemli bir ticaret merkezi haline geliyordu⁴⁵. Toprağı tarıma elverişsiz olan şehir⁴⁶ insanları, bu sayede ticaretle hayatlarını devam ettirme imkânı buluyorlardı. Abdümenaf dönemine kadar yerel ticaretle meşgul olan ve sadece Mekke'ye getirilen malların takası şeklinde bir ticarî faaliyet gösteren Kureyşliler, onun döneminde uluslararası ticarete de başladılar. Abdümenaf Bizans, İran gibi ülke yöneticileriyle ilişkiler kurdu, onlardan Kureyş tüccarlarının ülkelerinde güvenlik içinde ticaret yapmaları için izin aldı⁴⁷. Abdümenaf'ın oğlu Haşim de, babasının yolundan giderek Kureyş'i yaz ve kış seferleri yapmaya teşvik etti ve onlara yol güvenliği sağladı. Kureyşliler'in Bizans'ta rahat hareket edebilmeleri ve vergi muafiyetinden yararlanabilmeleri için Kayser'den izin aldı. Benzer muafiyet Habeş hükümdarından da sağlandı. Neticede Haşim, Şam taraflarına giderken, kardeşleri Abdüşşems Habeş, Nevfel Irak ve Faris, Muttalib de Yemen'e ticaret seferlerine başladılar⁴⁸. Bu kardeşleri diğer kabilelere mensup Kureyşli tüccarlar takip ettiler. Kureyşliler'in uluslararası ticarete başlamaları, Mekke için dönüm noktası oldu. Bu andan itibaren onlar, Kâbe'nin muhafız ve hizmetçileri kabul edilmeleri nedeniyle Araplar içinde

⁴⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 33; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 42

⁴¹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 23

⁴² Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 45

⁴³ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I-III, (çev. Ahmet Özel), İstanbul 1990-1993, II, 327 (İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu Fuhûmi Ehli'l-Eser*, s. 454'den); Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1995, s. 51

⁴⁴ Kettânî, II, 287 (İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, s. 282'den)

⁴⁵ Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge, 1995, s. 16-17

⁴⁶ İbrahim, 14/47

⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 75; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 32

⁴⁸ Taberî, *Tarih*, II, 252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 10; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 307; Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 48

hürmet ve saygı gören bir kabile olmanın yanında, aynı zamanda yarımadanın en zengin insanları haline geldiler.

Mekke, coğrafi olarak ticaret yollarının merkezinde yer almaktadır. Şehir Yemen, Şam, Habeş, Mısır ve Faris'ten gelen ticaret kervanlarının mutlaka uğramaları gereken bir mevkiye bulunuyordu⁴⁹. Bilhassa bölgenin en önemli liman şehri olan Cidde'nin, Mekke'ye sadece 40 mil uzaklıkta olması, şehrin ticarî imkânlarını bir kat daha artırıyordu. Kureyş kervanları kışın Yemen'e, yazın da Şam'a düzenli olarak ticaret malı taşıyorlar, bazen de Şam ve Yemen mallarını (deri, zeytinyağı, esans, kuru meyve vb.) Habeş ve Mısır çarşılarına naklediyorlardı⁵⁰. Hemen bütün Kureyş kabileleri az veya çok bu seferlere iştirak ediyor ve gençlerinin de bu alanda yetişmeleri için gayret sarfediyorlardı. Mekke'ye farklı beldeleden gelen insanlarla ticarî ilişkilere giren bu gençler, onların dillerini, geleneklerini öğrenme imkânı buluyorlar, görgü ve bilgilerini artırıyorlar, bu sayede okuma yazmayı ve alış-verişlerde kullanmak üzere hesap yapmayı öğreniyorlardı. Yöresel ticarete yeteri kadar tecrübe kazanan bu gençler, Mekke dışına çıkarak yabancı ülkelerin çarşılarında da mesleklerini icra ediyorlardı. Bu da onlara hayatı tanıma ve ticarî tecrübeleri geliştirme hususunda önemli imkânlar veriyordu. İşte bu ve benzeri ilişkiler sayesinde büyük tecrübe kazanan ve bir tüccar olan babası Âs b. Vâil'in yanında yetişen Amr b. el-Âs da, hayatını Rum, Fars, Mısır, Habeş ve Yemen çarşılarında kazanan Kureyş gençlerinden birisidir⁵¹. Amr bu seferler neticesinde, gittiği beldeleri çok iyi tanımış, oralarda ileri derecede ticarî ve insanî ilişkiler kurabilmişti. Kaynaklarımız, Amr'ın ticaret amacıyla Habeşistan'a gittiğine ve krala misafir olacak kadar onunla yakın ilişkiye girebildiğine şahitlik yapmaktadır⁵². Bu bilgilerden yola çıkarak biz, Amr'ın, müslümanlığına kadar geçen dönemde ticarî faaliyetlerle meşgul olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁹ Hamidullah, Muhammed, "el-İlaf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", (çev. İsmail Cerrahoğlu), AÜİFD, Ankara 1962, c. IX, s. 215; Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, s. 17

⁵⁰ Hasan, İbrahim, Hasan, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 39-40

⁵¹ Hasan, İbrahim, Hasan, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 40; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 51

⁵² bk. İbn İshak, *Sîre*, 149-150; Belâzurî, *Ensâb*, I, 233; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, I, 190, II, 292; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 463; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 304. Bu kaynaklarda geçen bilgiler Amr'ın, Habeşistan'a gelen sıradan bir Kureyşli değil, Necaşî nazarında önemli bir yeri olan itibarlı bir kişi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

C. AMR B. EL-ÂS'IN KABİLESİNİN İSLÂMİYET KARŞISINDAKİ TUTUMU

Hız Muhammed'in (sav) peygamber olarak gönderilmesi, başta Mekke sonra da Arap yarımadası ve dünya tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Huzaalı Amr b. Luhay tarafından Mekke'ye getirilen putperestlik inancı, Hz. Peygamber'in (sav) ilk hedefi olmuştur. Zira İslâm, tek bir tanrıya inanmayı (tevhid) esas alıyordu. Putperestlikten ayrılmak istemeyen, putların ortadan kalkması halinde Mekke'ye gelen hacılardan elde ettikleri ticarî imkânları kaybetmekten, mevki ve nüfuzlarının elden gitmesinden korkan⁵³ ve babalarının dininden ayrılmaktan çekinen Mekkeliler - bilhassa kabile reisleri - yeni dini kabul etmedikleri gibi, bu dinin tebliğcisi ve inananlarına karşı amansız bir mücadeleye giriştiler⁵⁴.

Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber (sav) ve onun tebliğine karşı çıkmalarının en önemli sebeplerinden biri de, Kureyş kabileleri arasında eskilere dayanan rekabet ve düşmanlıktır. Bu çekişmeler, tebliğ yıllarının başlangıç döneminde de etkisini devam ettiriyordu. Haşimoğulları'ndan bir peygamber çıkmasıyla, bu kabilenin Abdülmuttalib'in vefatıyla kaybetmiş olduğu eski nüfuzunu tekrar elde edeceği ve kendilerine üstünlük sağlayacağını düşünen rakip kabileler, bundan rahatsızlık duydular. Tebliğin başlangıcı sırasında Ümeyyeoğulları ile birlikte Mekke'nin en güçlü iki kabilesinden biri olan Mahzumoğulları reislerinden Ebû Cehil'in şu sözleri, rakip kabileler arasındaki rekabetin boyutunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Biz, Abdumenafoğulları ile şan ve şeref hususunda şimdiye kadar çekiştik durduk. Onlar halka yemek yedirdiler, biz de yedirdik. Onlar bağışta bulundular, biz de bulunduk. Onlar arabuluculuk yapıp diyet yüklendiler, biz de yüklendik. Onlarla kulak kulağa giden yarış atı durumuna gelince, bu sefer (İşte bizden, kendisine vahiy gelen bir peygamber geldi) dediler. Biz, bu peygamberin dengini nereden bulup çıkaracağız. Vallahi hiç bir zaman ona inanmayız, onu tasdik etmeyiz”⁵⁵. “Ona vahiy geldiği gibi bize de vahiy gelinceye kadar,

⁵³ Putperestlik inancının ortadan kalkması belki en fazla Sehmoğulları'na zarar verecekti. Çünkü Emvâl-i Muhaccere, yani Kâbe'de bulunan putlara sunulan mal ve paraları toplama ve değerlendirme görevi Sehmoğulları'nın uhdesine verilmişti. Şâyet putlar olmazsa, onların bu görevi işlevsiz hale gelecek, bu hâl onları itibar ve nüfuz yönünden zayıflattığı gibi, maddî olarak da aleyhlerine bir durum meydana getirecekti. Bu nedenle, Hz. Peygamber'in (sav) putperestlik inancını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmaları en başta Sehmliler tarafından da hoş karşılanmamıştır.

⁵⁴ Mekke müşriklerinin davete gösterdikleri tepkilerinin nedenleri hakkında geniş bilgi için bk. Kapar, M. Ali, *Hız Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul 1987, s. 113-118

⁵⁵ İbn İshak, *Sîre*, s. 170; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 111-112; Heykel, *Muhammed Mustafa*, s. 169

peygamberliği kabul etmeyiz"⁵⁶. Ebû Cehil'in bu sözleri, hemen tüm Mekke ileri gelenlerinin bu konudaki kanaatlerini yansıtmaktadır. Onların bu husustaki tavırları, Hz. Muhammed'in (sav) gerçek peygamber olup olmadığını tespit edip ona göre inanmak veya inanmamak değil, rakip bir kabileden olduğu için hiç düşünmeden inkâr etmektir.

Araştırmamızın giriş bölümünde Sehmoğulları'nın, İslâm öncesi dönemindeki siyasi konumunu incelerken, onların sürekli olarak Hz. Peygamber'in (sav) soyunun bulunduğu bloğun karşısında yer aldıklarını ve Ahlaf-Mutayyebun bölünmesinde bizzat Abdümenafogulları'yla çarpışmak üzere hazırlıklara giriştiklerini görmüş, ardından Hilfü'l-fudûl cemiyetinin, Amr'ın babası Âs'ın Yemenli tüccara karşı haksız tavrından dolayı teşekkül ettirildiğini ve Hz. Peygamber'in (sav) süalesinin bu anlaşmada yer alarak, Âs b. Vâil'e karşı tavır koyduğunu ifade etmiştik⁵⁷. En sonunda da Kureyş kabileleri ittifaklar göz önünde bulundurularak gruplandığında, Sehmoğulları'nın Hz. Peygamber'in (sav) soyunun bulunduğu A grubunun en uzağında bulunan C grubu kabileleri içerisinde yer aldığını, Sehmliler'in kendileriyle aynı grupta yer alan ve yukarıda peygamberlik hakkındaki sözlerini aktardığımız Ebû Cehil'in kabilesi olan Mahzumoğulları'yla çok sıkı ilişki ve dayanışma içinde olduklarını ve ortak politikalar üzerinde hareket ettiklerini vurgulamıştık⁵⁸. Bütün bu değerlendirmeler neticesinde, Amr'ın kabilesi Sehmoğulları'nın Hz. Peygamber'in (sav) tebliğine karşı tutumunu tahmin etmek herhalde zor olmasa gerekir. Gerçekten de kabile ileri gelenleri, başta Amr'ın babası Âs olmak üzere, Hz. Peygamber'e (sav) ve Müslümanlar'a karşı her türlü menfi davranış ortaya koymuşlardır⁵⁹. Kaynaklarımız Rasûlullah ile mücadele eden, onunla alay eden ve düşmanlık yapan Mekkeliler'i sayarken, bunlar arasında Sehmlî Âs b. Vâil, Nübeyh b. Haccac, Münebbih b. Haccac⁶⁰ ve Haris b. Kays b. Adiy'in isimlerini de zikretmektedirler. Bilhassa Âs b. Vâil, peygamberle en fazla istihza eden Esved b. Muttalib,

⁵⁶ Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 497. Benzer şekilde Kureyşli ve Kureyşli olmayan kabileler arasında da rekabet vardı ve bu rekabet, bazen onların İslâm hakkında sağlıklı düşünmelerine engel oluyordu. Bu konuda Halebî'de şöyle bir rivayet geçmektedir: Taif ileri gelenlerinden Ümeyye b. Ebî Salt, Ebû Süfyan'a Abdümenafogulları'ndan bir peygamber geleceğini bildirince, Ebû Süfyan da, Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğini ilân ettiğini söyledi. Ümeyye, onun gerçek peygamber olduğunu ifade ederek, Ebû Süfyan'a ona inanmasını tavsiye etti. Ebû Süfyan muhatabına, kendisinin peygambere neden inanmadığını sorduğunda Ümeyye aynen Ebû Cehil'in mantığıyla cevap verdi: "Sakif kadınlarının, Abdümenafogulları'ndan bir gence tabi olduğumu duymalarından utanışım sebebiyle, onu peygamber olarak kabul etmem". Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 301

⁵⁷ bk. Giriş, s. 22-23

⁵⁸ bk. Giriş, s. 24

⁵⁹ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 56

⁶⁰ Bu kişi Amr b. el-Âs'ın kayınpederidir. İbn İshak, *Sîre*, s.303; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I, 203; İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 25; Belâzurî, *Ensâb*, I, 113; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 104

Esved b. Abdi Yağus, Velid b. Muğire ve Halid b. Tulâtile ile birlikte ayrıca anılır⁶¹. Bu da, onun ve Sehmoğulları'nın Hz. Peygamber'e (sav) olan muhalefet ve düşmanlığının boyutunu açıkça gösterir.

Mekkeliler, Rasûlüllah (sav) ile aşama aşama mücadele ediyorlar, gittikçe de bu mücadelelerini sertleştiriyorlardı. Onlar, ilk önce Rasûlüllah'ı (sav) himaye eden Ebû Talib'e gittiler. Mekke idaresinin temsil edildiği bu on kişilik heyette Âs b. Vâil ile birlikte Münebbih ve Nübeyh b. Haccac da bulunuyordu. Heyettekiler, yeğenini Ebû Talib'e şikâyet ederek, onu davasından vazgeçirmesini istediler. Ebû Talib de gelenlere yumuşak davrandı, yeğeniyle görüşeceğini söyledi⁶². Aynı heyet ikinci kez, gelerek sert bir şekilde uyarıda bulundular. Ebû Talib, Hz. Peygamber'i (sav) himaye hususunda biraz acizlik gösterince Allah Rasûlü (sav), "Ey amca, sağ elime Güneş'i, sol elime Ay'ı verseler davamdan vazgeçmem" cevabını verdi. Bu kararlılığı gören amcası, onu korumaya devam edeceğine dair sözünü verdi. Ebû Talib'in, yeğenini hâlâ himayeye devam ettiğini gören Mekkeliler üçüncü defa geldiler, bu sefer yanlarında daha sonra Amr b. el-Âs ile Habeşistan seferine çıkacak olan Umâre b. Velid'i getirdiler. Ebû Talib'e, bu kuvvetli ve yakışıklı genci vererek, bunun karşılığında ondan Rasûlüllah'ı (sav) katletmek üzere istediler. Ebû Talib "Allah'a yemin ederim ki, bana çok kötü teklifte bulunuyorsunuz. Oğlunuzu bana veriyorsunuz ki, onu sizin için besleyeyim, karşılığında oğlumu size vereyim, siz de onu katledin. Vallahi bunu asla kabul etmem"⁶³ cevabını verdi. Ebû Talib üzerinde Rasûlüllah'ı (sav) terketmesi hususunda sürekli baskı kurmaya çalışan Mekke müşrikleri, ölüm döşeginde iken yine ona gelerek Hz. Peygamber'i (sav) onların putlarını ayıplamaktan, babalarını sefihlikle suçlamaktan alıkoymasını istediler. Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa, Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef, Ebû Süfyan, Esved b. Muttalib, Esved b. Abdi Yağus ve Âs b. Vâil bu heyetin başında bulunuyorlardı⁶⁴.

Ebû Talib'i ikna ederek, onu Rasûlüllah'ı (sav) himaye etmekten vazgeçirmek niyetiyle sayısız girişimlerde bulunan Mekke liderleri, ayrıca Hz. Peygamber'le (sav) de bizzat görüşerek davasından döndürmeye çalıştılar. Ona reislik teklif ettiler, içlerinde en zengin kişi olması için para ve mal vermeyi taahhüt ederek anlaşmaya çalıştılar, fakat Hz. Peygamber

⁶¹ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 58; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 200-201; Belâzurî, *Ensâb*, I, 123-124; Ya'kübî, *Tarih*, II, 24; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vli'Âyi'l-Kur'an*, I-XXX, Mısır 1968, XIV, 69-70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 45-49; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 110-113; Ebû's-Suud, *İrşâdü Aklî's-Selîm*, I-VIII, Kahire ts. (Dâru'l-Mushaf), V, 92

⁶² İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 42; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II. 2.ks s. 8

⁶³ İbn İshak, *Sîre*, s. 133; İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 299-300; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 202; Belâzurî, *Ensâb*, I, 231-232; Ya'kübî, *Tarih*, II, 25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 48; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 463

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 123; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 130

(sav) yapılan tüm teklifleri reddetti⁶⁵. Müşrikler, davasından çeviremeyeceklerini anlayınca ilginç bir fikirle tekrar yanına geldiler. Esved b. Muttalib, Velid b. Muğire, Ümeyye b. Halef ve Âs b. Vâil, Kâbe'yi tavafı esnasında Rasûlüllah'a (sav) "Ey Muhammed gel biz senin ibadet ettiğine ibadet edelim, sen de bizim ibadet ettiklerimiz ibadet et. Eğer, senin ibadet ettiğin bizim ibadet ettiğimizden daha hayırlı ise, ondan nasibimizi almış oluruz. Eğer bizimki hayırlı ise, sen ondan nasibini almış olursun" şeklinde bir teklifte bulundular. Onların bu konuşmalarından sonra Kâfirûn sûresi nazil olmuştur⁶⁶.

Bütün gayretlerine rağmen Rasûlüllah'a (sav) üstünlük sağlayamayan müşrikler, bu defa Hz. Peygamber'i (sav) ve onun getirdiği prensipleri alaya alan sözler söylemeye başladılar. Biz burada sadece Sehmlî müşriklerin bu konudaki söz ve davranışlarından bahsetmele iktifa edeceğiz.

Sehmoğulları'nın liderlerinden olan Münebbih b. Haccac ile kardeşi Nübeyh b. Haccac, bir türlü peygamberliği Hz. Muhammed'e (sav) layık görmemişler, yüzüne karşı "Allah senden başka peygamber gönderecek kişi bulamadı mı" diyerek onunla alay etmişlerdi⁶⁷.

Amr'ın babası Âs da sık sık Hz. Peygamber'e (sav) hakaret ederdi. Bilhassa oğlu İbrahim vefat ettikten sonra, Rasûlüllah'tan (sav) bahsedilince, onun ebter bir adam olduğunu, geriye çocuk bırakamayacağını ve öldükten sonra soyunun kesileceğini söylerdi. Âs'ın bu hakaretine Kur'an-ı Kerim Kevser suresinde net bir şekilde cevap vermiştir⁶⁸.

Âs b. Vâil ve arkadaşları Hz. Peygamber'in (sav) öğretisi ile de alay etmeyi prensip edinmişlerdi. Onlar bir gün Rasûlüllah (sav) hakkında, "Keşke Muhammed, seninle birlikte, senden insanlara bahsedecek ve seninle birlikte görülecek bir melek olsaydı" demişlerdi. Bunun üzerine şu âyetler nazil olmuştur⁶⁹. "Eğer biz öyle bir melek gönderseydik, elbette işleri bitirilmiş olurdu, sonra kendilerine göz bile açtırılmazdı. Eğer onu bir melek yapsaydık, onu da (melek) herhalde bir adam suretinde gönderir ve herhalde onları gene düşmekte oldukları şüpheye düşürürdük"⁷⁰.

⁶⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 323-324; Taberî, *Tefsir*, XV, 164; Hazin (Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî), *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, I-IV, ts. I, 880

⁶⁶ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 16; Taberî, *Tefsir*, XXX, 331; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, I-XXXIII, Mısır ts. XXII, 114; Hazin, *Lübâbü't-Te'vîl*, IV, 417; Emiroğlu Tahsin, *Esbab-ı Nüzul*, XIV, 259

⁶⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 49-50; Köksal, *İslâm Tarihi*, IV, 52

⁶⁸ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 44; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 133; Belâzurî, *Ensâb*, I, 138, 405; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 288; Hazin, *Lübâbü't-Te'vîl*, IV, 417; Eminî, *el-Gadîr*, II, 120-121

⁶⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 45

⁷⁰ En'âm, 5/8-9

Haris b. Kays es-Sehmî de Rasûlullah (sav) ile alay edenlerdendi. Haris, ahiret hayatını kabul etmeyerek, onun ölümden sonra hayatın olduğunu söylemek suretiyle, kendisi ve arkadaşlarını kandırdığını iddia ediyor ve kendilerini zaman ve olaylar ile, günlerin geçmesinin yok edeceğini (dehriilik) söylüyordu⁷¹. Ahiret inancını inkâr eden ve öldükten sonra dirilmenin olmayacağına inanan Mekkeliler'den biri de Amr'ın babası Âs'dı⁷². İlk Müslümanlar'dan olan ve demircilik yaparak hayatını kazanan Habbab b. Erett'e birkaç kılıç yaptıran Âs b. Vâil, kılıçların ücretini vermeyi geciktirdi⁷³. Parasını almak için kendisine gelen Habbab'a, Muhammed'i (sav) inkâr etmedikçe alacağını asla ödemeyeceğini söyleyince, Habbab, "Sen ölüp, ondan sonra da tekrar dirilinceye kadar bu isteğini yerine getirmem" cevabını verdi. Bu sözü duyan Âs, "Ben öldükten sonra dirilecek miyim?", diye sorduğunda, Habbab "evet" cevabını verdi. Âs bu defa, "Madem ki öldükten sonra dirileceğim, o zaman gel sana borcumu öderim" diyerek, malını gasbetmekle birlikte, aklınca onunla ve ahiret inancıyla alay etmek istedi. Bunun üzerine "Şu âyetlerimizi inkâr ile kâfir olan ve bana elbette mal ve evlat verilecektir diyen adamı gördün mü, o gayba mı vakıftır. Onun söyler olduğu şeyler bize kalacak ve o, bize tek başına gelecektir"⁷⁴ âyetleri nazil oldu ve Kur'an diliyle Âs'a cevap verildi⁷⁵. Müfessirler, Hz. Peygamber'e (sav) ve İslâm'a karşı ısrarla direnen ve tepki gösteren insan tiplerini konu alan bazı âyetlerin, Âs b. Vâil hakkında nazil olduğunu söylemektedirler⁷⁶.

Her ne kadar Hz. Peygamber'e (sav) hakarete bulunmuş ve onun getirdiği dinin emir ve hükümleriyle alay etmişse de, biz kaynaklarda Âs b. Vâil'in Rasûlullah'a (sav) karşı fiilî bir saldırıda bulunduğu şeklinde herhangi bir rivayete tesadüf etmedik. Zaten İslâm tarihi eserlerinde Hz. Peygamber'e aşırı düşmanlık yapanlar olarak, Ebû Cehil, Ebû Leheb, Ukbe b. Ebî Muayt ve Hakem b. Ebî'l-Âs zikredilmektedir ki, bu kişilerin ortak özellikleri direkt olarak Rasûlullah'a (sav), ailesine ve diğer Müslümanlar'a fiilî müdahalede bulunmak ve

⁷¹ Belâzurî, *Ensâb*, I, 232; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 110

⁷² Âs b. Vâil, Ubey b. Halef, Ebû Cehil ve Velid b. Muğire'nin başlarında buldukları bir topluluk, öldükten sonra dirilmenin imkânsız olduğu hususunda karşılıklı konuşurlarken, Ubey b. Halef onlara "Muhammed'in (Hiç şüphesiz, Allah ölümleri diriltecektir) dediğini duymuyor musunuz? Ben şimdi onun yanına gidip, ona bu hususta galip geleceğim" dedi, sonra da Rasûlullah'a giderek, elindeki çürümüş kemikleri ufaladı ve ona, çürüdükten sonra Allah'ın bunu tekrar nasıl geri vereceğini sordu. Hz. Peygamber (sav) de, "Evet Allah seni yeniden diriltecek cevabını verdi. Zemahşerî, *Keşşâf*, I-IV, Beyrut ts. (Dâru'l-Marife), III, 331; Ebû's-Suûd, *İrşâdû Akli's-Selîm*, VII, 180; Köksal, *İslâm Tarihi*, IV, 157

⁷³ Âs b. Vâil, aynı tavrı Yemenli tüccardan aldığı malın parasını ödemeyerek göstermişti.

⁷⁴ Meryem, 19 /77-80

⁷⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 11; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 164; Belâzurî, *Ensâb*, I, 176-177; Taberî, *Tefsîr*, XVI, 121

⁷⁶ Fayda, Mustafa, "Âs b. Vâil", DİA, III, 449

onlara işkence yapmaktır⁷⁷. Meselâ, bunlardan ilk üçü Hz. Peygamber'e (sav) sözlü hakarete bulunduktan sonra, hep birlikte ona saldırmışlardır⁷⁸. Fakat, Âs b. Vâil böyle bir harekete yeltenmemiştir⁷⁹. Yine Âs; Ebû Cehil, Ukbe b. Ebî Muayt, Hakem b. Ebî'l-As, Ümeyye b. Halef'in yaptıkları gibi, müslüman olanlara karşı da fiilî saldırıda bulunmamıştır⁸⁰. Hatta, müslüman olduğunu Kâbe'de ilân eden Hz. Ömer'e müşrikler saldırınca, orada bulunan Âs, "Bırakın onu, kendine bir yol seçmiş, size ne" diyerek, saldırganları uzaklaştırmış ve Hz. Ömer'i onların elinden kurtarmıştır⁸¹.

Sehmoğulları ileri gelenlerinin Hz. Peygamber'e (sav) ve İslâm'a karşı tavırlarını tespit ettikten sonra, bu kabile fertlerinin, tebliğin ilk yıllarındaki konumlarını ortaya koymak niyetiyle, müslüman olan ve olmayan üyelerini bir liste⁸² şeklinde göstermek ve daha sonra bu husustaki değerlendirmelere geçmek istiyoruz.

MÜSLÜMAN OLANLAR	MÜSLÜMAN OLMAYANLAR
Huneys b. Huzafe b. Kays b. Adî	Münebbih b. Haccac b. Amir
Abdullah b. Kays b. Huzafe b. Adî	Nübeyh b. Haccac b. Amir
Ebû Kays b. Huzafe b. Kays b. Adî	Âs b. Münebbih b. Haccac b. Amir
Hişam b. Âs b. Vâil	Ebû'l-Âs b. Kays b. Adî b. Suayd
Ebû Kays b. Haris	Asım b. Ebî Avf b. Dubeyre b. Suayd
Abdullah b. Haris	Amir b. Ebî Avf b. Dubeyre
Saib b. Haris	Ebû Veda' b. Dubeyre
Haccac b. Haris ⁸³	Haris b. Münebbih b. Haccac

⁷⁷ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 64; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 201; Belâzurî, *Ensâb*, I, 124; İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, II, 2.ks. s. 8

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafa*, (thk. Mustafa Abdulvahid), Mısır 1966, I, 188-189; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 103-104; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 472

⁷⁹ Asefî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 17

⁸⁰ İbn İshak'ta geçen bir rivayette, Kureşli sefihlerden birinin Kâbe'ye giderken Ebû Bekir ile karşılaşmış ve onun başına toprak döktüğünü, bu kişinin Velid b. Muğire veya Âs b. Vâil olduğunu ifade etmektedir. İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 25-26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 95; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I, 485. Kanaatimizce o kişi, İbn İshak'ın da birinci sırada zikretmiş olduğu Velid b. Muğire'dir.

⁸¹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 374-375

⁸² Bu liste, Montgomery Watt'ın, *Hz. Muhammed Mekke'de* isimli eserinin ek kısmında yer almaktadır. s. 186-187

⁸³ Haccac b. Haris ismi her iki listede de yer almaktadır. Muhtemelen onun müslüman olduğu veya olmadığı hususundaki belirsizlikler, yazarı bu şekilde tasarrufta bulunmaya sevk etmiştir. İbn Hişam ise onu Habeşistan'a göç edenler arasında göstermektedir. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 355-356

Temim b. Haris	Ferve b. Kays b. Adi
Said b. Haris	Hanzala b. Kubeyş b. Huzafe
Ma'bed b. Haris	Haccac b. Haris b. Kays b. Adi b. Sa'd
Said b. Amr	Eslem
Umeyr b. Rabia b. Huzafe	Âs b. Vâil b. Hişam
Mahmiye b. Ca'z	Amr b. el-Âs b. Vâil
Nafi b. Budeyl	Haris b. Kays b. Adî b. Sa'd

Yukarıdaki liste incelendiğinde, Sehmoğulları soyu içerisinde de müslümanlığı seçen kişilerin olduğu, hatta müslüman olanların kabile müşrikleriyle aynı sayıya ulaştıkları görülecektir. Bu da bizi, kabilenin İslâm'a ve Müslümanlar'a karşı müsbet tavır sergilediği, bu sebeple çok sayıda Sehmi'nin Hz. Peygamber'e (sav) katıldığı gibi bir fikre ulaştırabilir. Fakat durum görüldüğünden çok farklıdır. Yukarıdaki listede bulunan şahıslar, tek tek değerlendirildiği zaman, meselenin gerçek yönü ortaya çıkacaktır. Daha önceki sayfalarda Hz. Peygamber (sav) ve Müslümanlar aleyhine her türlü baskı ve işkenceyi politika edinen Mekke müşriklerinden bahsederken sürekli olarak Âs b. Vâil, Münebbih b. Haccac, Nübeyh b. Haccac isimlerini zikretmiştik. Bunlar, Mekke aristokrasisinde Sehmoğulları'nı temsil eden ve bu kabilenin politikasını belirleyen insanlardı. Bu kişilerin adları listede "Müslüman olmayanlar" bölümünde yer almaktadır. Bu da bize, Sehmoğulları'nın Hz. Peygamber'in(sav) tebliğine karşı gelen blokta yer aldığını söyleme imkânı vermektedir. Yukarıda zikrettiğimiz Sehm liderlerinin aileleri içinde, Amr'ın kardeşi Hişam hariç, hiç kimse müslüman olmamıştır.

Sehmoğulları reisleri kendileri müslüman olmadıkları gibi, kabiledaşları arasında İslâm'ı seçenlere de dinlerinden dönmeleri hususunda ağır baskılar yapmışlardır. "Müşrik ileri gelenleri, Hz. Peygamber'in (sav) hareketine katılanlara hayatı olabildiğince zorlaştırdılar. Bu baskılar, genelde bir soyun içinde cereyan ediyordu. Mekke'nin hiç bir siyasî yahut adlî teşkilatı yoktu. Cinayet, sadece kan davalarıyla önlenmekteydi. Her soy, üyelerinden birine karşı işlenen suça karşılık öcünü yahut kan pahasını kendi almaktaydı. Başka bir soydan olan birine el kaldırmak tehlikeliydi. Buna karşılık, bir soyun içinde reisin salahiyyeti hemen hemen hiç itiraz görmezdi. Eğer bir aile reisi kendinden olan bir müslümana karşı harekete girişilmesini emrederse, bu adamın artık kurtuluş çaresi yoktu, hiç bir yerden yardım göremezdi, çünkü başvuracak kimse bulamazdı."⁸⁴ Gerçekten de yukarıdaki ifadeler, Sehmoğulları soyu müslümanlarının durumlarını en güzel şekilde tasvir etmektedir. Bizzat

⁸⁴ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 72-73

kendi kabile reisleri tarafından hedef alınan müslümanların, o kabile içinde huzur ve güven içinde hayatlarını devam ettirmeleri mümkün olmamıştır. Bu baskıdan kurtulmak maksadıyla onlar da, diğer baskı görenlerle birlikte Habeşistan'a hicret etmek zorunda kalmışlardır⁸⁵. İbn Hişam'ın verdiği bilgilere göre bu hicrete Sehmoğulları'ndan tamamı erkeklerden müteşekkil ondört kişi iştirak etmiştir⁸⁶. Bu durum, bu kabileden İslâm'a girenlerin bir kişi hariç tamamının can ve mal güvenlikleri olmaması sebebiyle Mekke'den ayrılmak ve Habeşistan'a gitmek zorunda kaldıkları gerçeğini ortaya koymaktadır. Diğer kabilelerden Habeşistan'a göç edenlere baktığımızda, göç etme mecburiyetinde kalanların bu rakama pek ulaşmadıklarını görürüz⁸⁷. Kureyş kabileleri içerisinde en fazla baskı gören kabile - Hz. Peygamber'in (sav) soyu olması hasebiyle - Haşimoğulları'dır. Dolayısıyla bu baskılardan kurtulmak için en fazla bu kabileye mensup müslümanın Habeşistan'a göç etmesi gerekiyordu. Fakat rivayetler sadece iki kişinin, Cafer b. Ebî Talib ve hanımı Esmâ'nın hicret ettiğini aktarmaktadırlar⁸⁸. Bu bilgi de bize, Haşimoğulları ileri gelenlerinin, kendileri müslüman olmasalar da (meselâ Ebû Talib) sülaleleri içinde İslâm'a girenleri himaye ettikleri ve onları diğer kabilelere karşı korudukları fikrini vermektedir. Kanaatimizce Cafer ve hanımı da, sadece baskı ve eziyet neticesinde değil, sembolik bir değer taşıması niyetiyle Habeşistan'a gönderilmişlerdi. Bu şekilde Cafer, hem en yakın akrabası olmasıyla Hz. Peygamber'i (sav), hem de peygamberin kabilesi olan Haşimoğulları'nı temsil etmişti. Necaşi'nin karşısında Müslümanlar'ı temsilen konuşması, onun, hicret edenlerin elçisi ve sözcüsü olarak özellikle gönderildiğini ortaya koymaktadır⁸⁹.

Mekke'de en çok baskıya maruz kalan ve üç yıl ictimaî, iktisadî ve boykot uygulanan Haşimoğulları'ndan bile ancak iki kişinin Habeşistan'a hicret etmesine rağmen, Amr'ın kabilesi Sehmoğulları'ndan ondört kişinin Mekke'den ayrılmak ve Habeş'e gitmek zorunda kalmaları, bu kabilenin müslüman olanlara karşı tavrını ve İslâm'a giren kabiledaşlarına yaptıkları baskının boyutlarını açık bir şekilde göstermektedir.

⁸⁵ İbn İshak, *Sîre*, s. 205-211; İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 357; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 204; Belâzurî, *Ensâb*, I, 198-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 51-52; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 66; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, II, 3-5; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, I-II, Beyrut 1283, I, 289

⁸⁶ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 355-356

⁸⁷ Sehmoğulları'na bu hususta yaklaşan iki kabile vardır. Bunlardan Cumahoğulları 3 kadın 11 erkek ve Mahzumogulları 1 kadın 8 erkek ile bu göçe iştirak etmişlerdir. bk. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 355-356

⁸⁸ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 351

⁸⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 362; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 299; Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 121

Sehmoğulları'nın İslâm ve Müslümanlar'a karşı takındığı tavırların özeti, bize Amr b. el-Âs'ın içinde yaşadığı dinî ve ictimai ortamı açık ve net bir şekilde tasvir etmektedir. İslâm'a karşı oluşturulan bu menfi hava, mutlaka Amr üzerinde tesirini göstermiş ve onun da, babasının dahil olduğu müşrik gruba katılmasına neden olmuştur.

D. AMR B. EL-ÂS'IN MÜSLÜMANLAR'A KARŞI FAALİYETLERİ

1. Habeşistan'a Giden Müslümanlar'ı Geri Alma Girişimi

Mekke'de maruz kaldıkları baskılardan kurtulmak için Habeşistan'a hicret eden ve bu beldede güven içinde hayat süren Müslümanlar, müşrikler tarafından orada da rahat bırakılmadılar. Mekkeliler onların huzur içinde yaşadıklarını haber aldıklarında, Amr b. el-Âs ile Abdullah b. Ebî Rebîa'yı Habeşistan'a göndermeye karar verdiler⁹⁰. Amr ve Abdullah giderken yanlarında hem krala, hem de onun en yakın adamlarına takdim edilmek üzere hediyeler götürdüler. Din adamları başta olmak üzere saray görevlilerine güzel hediyeler verdikten sonra, onlara geliş nedenlerini açıklayıp, kendilerinden yardım istediler⁹¹.

Amr, Necaşî'nin huzuruna çıkarak, bazı ayaktakımı insanların Mekke'den ayrılarak Habeşistan'a yerleştiklerini, onların kendi dinlerinden ayrıldıklarını, fakat kralın dinine de girmediklerini, yeni bir din icad ettiklerini söyleyip, bu insanların akrabalarının, kendilerini, onları geri getirmek için görevlendirdiklerini, bu niyetle geldiklerini ifade etti. Kral bu teklifi kabul etmedi, ülkesine sığınan insanları da dinlemek istedi. Gelenler adına huzura çıkan Cafer şöyle bir konuşma yaptı:

“Ey hükümdar, Allah aramızdan birini seçip de onu kendisi için elçi olarak gönderene kadar biz cahillerdendik, putlara tapar, günah işlerdik. Onun bütün faziletlerini, doğruluğunu, iffetini baştan beri yakından, mükemmelen biliyorduk. O, bize, diğer insanlara kötülük yapmaktan çekinmeyi, sadece Allah'a ibadet etmeyi, sadaka vermeyi, oruç tutmayı ve her çeşit iyi ve güzel fiiller işlemeyi öğretti. Bütün bunlar, bize hoş ve cazip geldi ve biz bunları yapmaya başladık. Fakat bunun hemen arkasından kendi insanlarımızdan, vatanımızı terketmeye ve senin ülkene sığınmaya bizi mecbur eden işkenceler gördük. Biz,

⁹⁰ Hasan İbrahim Hasan, Amr ve Abdullah ile birlikte Habeşistan'daki muhacirleri geri almak üzere, Muaviye b. Ebî Süfyan ile Muğire b. Şu'be'nin de gönderildiğini söylemektedir. bk. *İslâm Tarihi*, I, 118. Ancak ulaşabildiğimiz hiç bir kaynakta Muaviye ile Muğire'nin de onlarla birlikte Habeşistan'a gittiklerine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

⁹¹ İbn İshak, *Sîre*, s. 194; İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 360-361; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 72-73; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, I, 290; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 298-299

seçebileceğimiz bütün krallar arasından seni tercih etmiş bulunuyoruz; zira senin yanında bize kimsenin zulmedemeyeceğini ümid ediyoruz"⁹².

Necaşi Cafer'i dinledikten sonra, Hz. Peygamber'in (sav) getirdiklerinden örnek göstermesini istedi. Cafer de Meryem sûresinin baş tarafındaki âyetleri okudu. Kral ve yanındakiler âyetlerden etkilendiler, ağlamaya başladılar. Neticede Necaşi, bunların İsa'ya gelenlerle aynı kaynaktan olduğunu ifade ederek, Müslümanlar'a, ülkesinde huzur içinde yaşamaya devam edebileceklerini söyledi, Amr ve arkadaşına da, ülkesine sığınan insanları kesinlikle teslim etmeyeceğini bildirdi⁹³.

Necaşi'nin huzurundan eli boş ayrılan Amr, Habeş muhacirlerini geri almak için ikinci defa girişimde bulundu. Bu defa da, Müslümanlar'ın Hz. İsa hakkında iyi düşünmedikleri ve onu kul olarak kabul ettikleri fikrini Necaşi'ye anlatıp, onun Hıristiyanlık inancındaki hassasiyetinden istifade ederek, sığınmacıları zor durumda bırakabileceğini düşündü. Amr'ın bu sözleri karşısında Cafer tekrar kralın huzuruna çağrılıp ona, Müslümanlar'ın Hz. İsa hakkındaki fikirleri soruldu. Cafer de İslâm inancına göre, Hz. İsa'yı Allah'ın kulu ve elçisi kabul ettiklerini, onun bakire Meryem'den doğmuş olduğuna inandıklarını ve onun Allah'ın ruhu ve kelimesi olduğunu beyan etti. Aldığı cevaptan memnun olan kral, yine Cafer'i haklı buldu ve onları Mekke'den gelenlere teslim etmeyeceğini bir kez daha ifade etti, Amr'ın rüşvet olarak getirmiş olduğu hediyelerin tamamını da iade ettirdi⁹⁴. Bu şekilde Amr b. el-Âs'ın Müslümanlar'ı Habeşistan'dan geri getirme girişimi boşa gittiği gibi, onun hareketi, kralın ülkesinde bulunan insanlara daha yakın davranmasına imkân sağladı.

2. Müslümanlar'a Karşı Yapılan Savaşlardaki Faaliyetleri

Hz. Peygamber (sav), fırsat buldukça Mekke'ye çevre beldelerden gelen insanlarla görüşmeler yapmaya ve tebliğ ettiği dinin prensiplerini anlatmaya çalışıyordu. Ayrıca kendisine destek olmaları için Taif'e bir seyahat yaptı, fakat Taifliler, onun çağrısına olumlu cevap vermediler.⁹⁵ Ancak Allah Rasûlü (sav), davasında hiç yılmadı ve İslâm'ı insanlara anlatmaya devam etti. Onun bu gayretleri, sonunda netice verdi ve Medine'den bir topluluk

⁹² İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 362; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 299

⁹³ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 262; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 55; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, I, 290-291

⁹⁴ İbn İshak, *Sîre*, s. 196-197; İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 363; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 29; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, I, 290-291; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 300; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 236-238

⁹⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 67-70

yaptığı çağrını kabul etti. Akabe bey'atları neticesinde İslâm'ın Medine'de yayılması için bir umut ışığı doğdu⁹⁶.

Habeşistan'dan sonra Medine'de de Müslümanlar'ın güçlenme imkânına kavuşacaklarını düşünen Kureyşliler, bunu önlemek için Akabe bey'atları sonrasında Medine'ye bir heyet göndermeye karar verdiler. Evs ve Hazrec'e gelen Mekkeliler, onlardan Hz. Peygamber'den (sav) ayrılmalarını ve ona verdikleri desteği çekmelerini istediler. Fakat Medineliler bu talepleri reddederek, her durumda Hz. Peygamber'in (sav) yanında olacaklarını beyan ettiler⁹⁷. Medine'ye gelen heyet içinde Ebû Cehil, Ebû Süfyan, Şeybe b. Rebîa, Umeyye b. Halef, Süheyl b. Amr, Nadr b. Haris ve Amr b. el-Âs bulunuyordu⁹⁸. Saydığımız bu isimler, daha önceki kısımlarda sık sık anılmış ve bunlar arasında Sehmliler'i, Âs b. Vâil, Münebbih b. Haccac ve Nübeyh b. Haccac temsil etmişlerdi. Fakat bu listede onların yerine Amr b. el-Âs'ın adını görüyoruz. Bu bilgi de, o dönemde Sehm'in diğer üyelerinin geri plânda kaldıklarını ve artık kabileyi Amr'ın temsil etmeye başladığını ortaya koymaktadır. O zaman biz, Amr'ın bu dönemde Mekke siyasetinde etkinliğini göstermeye ve kendi soyu olan Sehmoğulları'nın temsil etmeye başladığını söyleyebiliriz.

Medineliler'in kendilerine kucak açmaları neticesinde, Hz. Peygamber'in (sav) izniyle Müslümanlar birer birer yeni yurtlarına hicret etmeye başladılar⁹⁹. İslâm'ın Mekke dışında hızla yayılmaya başladığını gören Mekke müşrikleri son çare olarak, Dârünnedve'de aldıkları kararla Hz. Peygamber'i (sav) öldürmeye niyetlendiler. Alınan bu karara Mekke'nin tüm liderleri iştirak ettiler. Bunlar arasında Sehmoğulları'ndan Nübeyh ve Münebbih b. Haccac yer alıyorlardı¹⁰⁰. Bu iki Sehmlî, Rasûlullah'ı (sav) öldürmek için evini saran suikast timinde de görevliydi¹⁰¹. Suikast plânının yapılması ve uygulanmasında sadece Nübeyh ve Münebbih kardeşlerin bulunmaları, Amr'ın babası Âs'ın artık iyice siyaset sahnesinden çekildiğini göstermektedir. Zaten hasta yatağında bulunan Âs da, hicretten bir ay sonra ölmüştür¹⁰². Ancak bu toplulukta Amr'ın mutlaka bulunması gerekiyordu. Çünkü, az önce de

⁹⁶ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 76-108

⁹⁷ Hamidullah da, Mekke liderlerinin ayrıca Medineliler'e bir mektup yazarak, Hz. Peygamber'i himayeden vazgeçmeleri ve onunla kendi aralarına girmemelerini, yoksa Medine ile bir savaşın kaçınılmaz olacağını ifade edip Evs ve Hazrec'i tehdit ettiklerini bildirir. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 217

⁹⁸ Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 1906

⁹⁹ İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 109-120

¹⁰⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 122-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 175-176; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 178; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2. ks. s. 15

¹⁰¹ İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, I-IV, Beyrut 1972, II, 52

¹⁰² İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 59; Belâzurî, *Ensâb*, I, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 49

belirttiğimiz gibi, o hem babasının veliahtı olarak, hem de şahsî kabiliyetleriyle, artık kabilenin en önemli ferdi durumuna gelmişti. Bu durumda, onun Dârünnedve toplantısı esnasında ticaret amacıyla Mekke dışına gitmiş olduğunu ve kabilenin yine Nubeyh ve Münebbih ile temsil edildiğini söylemek mümkündür. Hz. Peygamber'i (sav) öldürme girişiminde bulunan Mekkeliler, hedeflerine ulaşamadılar ve Allah Rasûlü (sav), Hz. Ebû Bekir ile birlikte salimen Medine'ye intikal etti¹⁰³.

Müslümanlar'ın Mekke müşrikleriyle savaşlarına kadar geçen dönemde Amr b. el-Âs'ın faaliyetlerinden kısaca bahsettikten sonra, şimdi de onun yapılan savaşlardaki faaliyetlerini incelemeye geçebiliriz.

a) Bedir Savaşı

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mekke'nin en önemli gelir kaynağını ticaret oluşturuyordu. Bilhassa kışın Yemen, yazın da Şam'a yapılan ticarî seferler, Mekke ahali için hayati önem arz ediyordu. H. 2. yılda (17 Ramazan/18 Kasım 623) meydana gelen ve Müslümanlar ile Mekkeliler'i ilk kez karşı karşıya getiren Bedir savaşı da, Şam'a yapılan bir ticarî sefer sebebiyle meydana gelmiştir.

Müslümanlar, Mekke'de kendilerine ağır baskı ve işkenceler uygulamış olan müşriklere karşı Medine'de Şam ticaret yolunun kontrolü gibi önemli bir koz elde etmişlerdi. Mekke'nin can damarlarından biri olan Şam ticaret yolu, Müslümanlar'ın hakim oldukları bölgeden geçiyordu. İki şehir arasında bir savaş durumu vardı ve her iki taraf da gerek can ve gerekse mal olsun, düşmanına karşı zarar verme hakkına sahipti. Müslümanlar da bu haklarını kullanarak ikinci yılda, Şam'dan Mekke'ye doğru yol alan ve Medine yakınlarından geçecek olan kervanın önünü kesmeye ve Kureyş iktisadî hayatına ağır bir darbe vurmaya karar verdiler. Zaten Mekkeliler tarafından tertip edilen ticarî seferin amaçlarından birisi de, elde edilecek gelir ile Medine üzerine taarruz için maddî kaynak temin etmektir¹⁰⁴. Bu durumda, Medineliler için kervana taarruz etmeleri hususunda önemli bir gerekçe daha ortaya çıkmış oldu. Dolayısıyla düzenlenen bu seferin hem iktisadî hem de askerî amaçlar taşıdığını söyleyebiliriz.

Müslümanlar'ın hedef aldıkları Kureyş kafilisinde otuz veya kırk kişi bulunmaktaydı. Ebû Süfyan liderliğinde hareket eden kervanda Amr b. el-Âs da yer alıyordu¹⁰⁵. Amr, Ebû Süfyan'la birlikte kervanı idare eden iki kişiden biriydi. Ebû Süfyan, kervanın tehlikede

¹⁰³ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 121 vd.

¹⁰⁴ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 230

¹⁰⁵ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, I, 28; İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 249; Belâzurî, *Ensâb*, I, 288

olduğunu anlayınca durumu haber vermek için Mekke'ye bir haberci gönderdi¹⁰⁶. Kendisi de gideceği yolu değiştirerek, kervanını herhangi bir saldırıdan koruyacak bir rotayla yoluna devam etti¹⁰⁷.

Kervanın elçisi Mekke'ye ulaşınca, şehir halkını savaşa çağırıldı. Ebû Süfyan da, kervanı baskın tehlikesini atlattıktan sonra Mekke'ye haber gönderdi, durumun düzeldiğini, kafilenin salimen şehre ulaşacağını, dolayısıyla Müslümanlar'a karşı bir taarruza gerek kalmadığını bildirdi. Fakat Ebû Cehil onu dinlemedi ve savaş hazırlıklarına devam etti¹⁰⁸. Ebû Süfyan ve Amr Mekke'ye ulaşmadan, Kureyşliler Medine'ye saldırı niyetiyle çoktan yola çıkmışlardı¹⁰⁹. Bu nedenle bu iki kabile lideri savaşa katılamadılar. Fakat onlar, savaş çıkmasının - kervanın başında buldukları için - asıl müsebbibi, ya da müşriklerin Medine'ye saldırmalarının bir bahanesi oldular.

Bedir savaşı Müslümanlar'ın kesin zaferiyle neticelendi. H.2 (M.624) yılındaki bu savaş aynı zamanda Mekke idaresinde köklü değişiklikler meydana getirdi. Bedir'de Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef, Utbe ve Şeybe b. Rebîa başta olmak üzere yaklaşık on kadar Mekke ileri geleni öldürülmüşlerdi¹¹⁰. Savaşa Sehmîliler'i temsilen katılan Münebbih ve Nübeyh b. Haccac da öldürülenler arasındaydılar¹¹¹. Onların öldürülmeleri neticesinde Amr b. el-Âs, Sehmogulları'nın lideri haline gelmiş oldu. Bundan sonra müslüman oluncaya kadar Sehm soyunu Amr idare etti ve yine kendisi gibi, ailesinin neredeyse yarısını, özellikle kabile reisleri Utbe, Şeybe ve Velid'i kaybedip Ümeyyeogulları'nın reisi durumuna gelen Ebû Süfyan'la beraber Mekke de söz sahibi olan kişilerden biri oldu. Bedir savaşının asıl müsebbibi olan Ebû Süfyan ve Amr, savaş neticesinde şehrin kaderini elinde tutan adamlar durumuna geldiler.

b. Uhud Savaşı

Bedir savaşındaki yenilgi, mağrur müşrikleri çok derinden yaralamış ve onların Müslümanlar'a karşı taşıdıkları kını daha da artırmıştı. Mekkeliler bu yenilginin intikamını almak için Bedir'den döner dönmez harekete geçtiler. İlk önce, Suriye'den gelen ve Ebû

¹⁰⁶ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 249-250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 80-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 257; Köksal, *İslâm Tarihi*, IX, 73

¹⁰⁷ İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 261

¹⁰⁸ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, I, 43-44; İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 262; Taberî, *Tarih*, II, 438; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 266

¹⁰⁹ Savaşa katılan Mekkeliler arasında Münebbih ve Nübeyh de vardı ve bu iki kardeş, müşrik ordusunun yiyecek ihtiyacının bir kısmını üstlenmişlerdi. Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, I, 37; İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 83; Köksal, *İslâm Tarihi*, IX, 110

¹¹⁰ Öldürülen Mekke müşriklerin listesi için bk. İbn Hişam, *es-Sîre*, II, 347-354

¹¹¹ Bu ikisinden başka Sehmîliler'den Âs b. Münebbih, Ebû'l-Âs b. Kays b. Adiy, Asım b. Ebî Avf da

Süfyan ile Amr'ın başkanlık ettikleri kervanın gelirleri ile büyük bir ordu hazırlamaya karar verdiler. Bu defa işi daha da sıkı tutan Mekkeliler, elde edilen elli bin dinarlık para ile çevre kabilelerden de asker toplamaya niyetlendiler¹¹². Bunu temin maksadıyla Mekke dışındaki müşrik Araplar'a elçiler göndererek, onları Medine'ye karşı birleşmeye çağırdılar. Bu amaçla propagandaya çıkanlardan biri de Amr b. el-Âs'tı¹¹³. Propagandacılar bütün Arabistan yarımadasını dolaşarak, müşrik Arapları Medine tehlikesiyle korkuttular ve onlardan bütün kuvvetlerini Medine'ye karşı birleştirmelerini istediler. Neticede Amr ve arkadaşları bu faaliyetlerinde başarılı oldular ve Araplar gruplar halinde Mekke'de oluşturulan birliğe iştirak etmeye başladılar¹¹⁴.

Savaşın tüm hazırlıkları yapıldıktan sonra, ordu Mekke'den yola çıktı¹¹⁵. Savaşı idare edecek komutanlar şu şekilde görev dağılımı yaptılar: Ordunun sağında Halid b. Velid, sol tarafta İkrime b. Ebî Cehil, süvarilerin başında Safvan b. Ümeyye ve Amr b. el-Âs olacak, ordunun başkomutanlığını ise Ebû Süfyan üstlenecekti¹¹⁶.

Hicretin 3. yılında (M.625) yapılan Uhud savaşında Müslümanlar bir ara mağlup duruma düşmelerine rağmen, daha sonra toparlanarak düşmana kesin bir galibiyet imkânı vermediler, ama bu savaş onlar için yetmiş şehide maloldu¹¹⁷. Savaş neticesinde hiç bir taraf diğerine tam bir üstünlük sağlayamadığından, yeni bir savaş kaçınılmaz hale geldi.

c) Hendek Savaşı

Uhud savaşında kendilerini galip ilân eden Mekkeliler, yine de Medine'deki tehdidin bitmediğini, üstelik Müslümanlar'ın gittikçe güçlendiklerini görüyorlardı. Bu nedenle tekrar ve daha büyük bir kuvvetle Medine'ye saldırmaya karar verdiler. Uhud savaşında olduğu gibi, yine çevre kabilelere giderek onlardan askerî destek istediler. Bu defa, Medine'de yurtlarından çıkarılan Benî Nadîr ve Benî Kaynuka yahudilerini de yanlarına aldılar. Böylece Yahudi

¹¹² İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 24; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, II, 37; Belâzurî, *Ensâb*, I, 312; Taberî, *Tarih*, II, 500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 10

¹¹³ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, I, 201; Belâzurî, *Ensâb*, I, 312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103

¹¹⁴ Hamidullah, Muhammed, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, (çev. Salih Tuğ) İstanbul 1972, s. 70

¹¹⁵ İbn İshak, *Sîre*, s. 305; Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, I, 203; İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 25; Belâzurî, *Ensâb*, I, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 104

¹¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, I, 316

¹¹⁷ İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 55; Taberî, *Tarih*, II, 527; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 111

müttefiklerle birlikte Kureyş, Ehâbiş ve Tihameliler'den oluşan ve Gatafan'ın destekleriyle güçlenen büyük bir ordu meydana getirildi¹¹⁸.

Bu savaşta da Amr b. el-Âs, ordu komutanlarından biri idi. Diğer komutanlıkları ise, Ebû Süfyan, Hübeyre b. Ebî Leheb, İkrime b. Ebî Cehil, Dırar b. Hattab, Halid b. Velid üstlendiler. Adı geçen şahıslar her gün sıra ile orduyu ve karşı tarafa yapılan taarruzları idare ettiler¹¹⁹. Vakıdî'nin Cabir b. Abdillâh'tan yaptığı rivayete göre Amr b. el-Âs, Halid b. Velid ile birlikte Müslümanlar'ın kazdıkları hendek civarında sürekli olarak teyakkuz halinde bulunan ve bir gaflet halinde hücumla geçecek olan süvari birliğini idare ediyorlardı¹²⁰. Vakıdî'nin bu rivayeti, Amr ile Halid'in Hendek savaşında en etkili görevler üstlenen iki komutan oldukları fikrini akla getirmektedir.

Şevval 5 (M.626-627)'de yapılan Hendek savaşında müşrik-yahudi ittifakının, Müslümanlar'ı toptan imhaya yönelik saldırıları bir kez daha boşa çıkarılmış oldu. Düşman ordusu hendekleri aşıp Medine'ye saldırma imkânı bulamadılar ve gerisin geriye dönmek zorunda kaldılar¹²¹. Hendek savaşı Amr b. el-Âs'ın Mekke müşrikleriyle birlikte Müslümanlar'a karşı katıldığı son savaş oldu.

¹¹⁸ İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 166-167; Taberî, *Tarih*, II, 566-567; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 122; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2.ks. s. 29; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, s. 261; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 390

¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 67; Köksal, *İslâm Tarihi*, XII, 468

¹²⁰ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 465

¹²¹ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 492; Belâzurî, *Ensâb*, I, 344-345; Makrîzî, *en-Nizâ ve't-Tehâsüm*, s. 53; Halebî, *İnsânü'l-Üyûn*, II, 657

II. AMR B. EL-ÂS'IN MÜSLÜMAN OLUŞU VE HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A. MÜSLÜMAN OLUŞU

Bedir, Uhud ve daha sonra Hendek savaşında Müslümanlar'a karşı kesin bir üstünlük sağlayamamak, Mekkeliler'i endişelendirmeye başladı. Bilhassa, büyük ümit besledikleri Hendek savaşı onlar için tam bir hayal kırıklığı oldu. Çünkü onlar, bu savaşta neredeyse bütün yarımada insanlarını Müslümanlar üzerine göndermişler, fakat yine de onları mağlup edememişlerdi. Tüm imkânlarını seferber ettikleri halde Medine'ye karşı üstün gelemeyen Kureyşliler, artık kendilerini güvende hissetmemeye, Müslümanlar'ın hücumunu beklemeye başladılar. Yıllardan beri sürekli taarruz halinde ve saldıran taraf olan Mekke, artık savunmaya çekilmişti. Müşrikler, Medine'yi ele geçirmekten vazgeçip, Mekke'yi ellerinde tutmanın çarelerini düşünmeye başladılar.

Bütün gücünü Müslümanlar'a karşı kullanarak tüketen ve kararsızlık içinde bocalayan Mekke reislerinden biri de Sehm kabilesi lideri olan Amr b. el-Âs'dı. Amr, gelişmelerden pek yakın zamanda Mekke'nin Müslümanlar'ın eline geçeceğini tahmin etmiş, artık rüzgârın Medine lehine esmeye başladığını¹²² ve bunun önüne geçmenin mümkün olmadığını anlamış, bundan dolayı Mekke siyasetinden uzaklaşarak, Vaht (Taif) mevkiinde babasından miras kalan çiftliğine gidip, orada olayların seyrini beklemeyi tercih etmişti. Bu nedenle o, Rasûlüllah (sav) ile Mekkeliler arasında yapılan Hudeybiye Musâlahası'na da katılmamıştır¹²³. Amr'ın Mekke siyasetinden ayrılıp sakin bir yer olan Vaht'a gitmesi, onun, olayları ve gelişmeleri daha iyi değerlendirmesine ve Hz. Peygamber (sav) ve onun dini

¹²² Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu 'l-'Arabî*, XXVIII, 67

¹²³ Vakıdî, *Kitabu 'l-Meğâzî*, II, 471-472; Zehebî, *Siyeru A 'lâm*, III, 59; Köksal, *İslâm Tarihi*, XV, 9-10

hakkında daha sağlıklı düşünmesine imkân sağlamıştır. Amr burada, Mekkeli ve putperestlik inancının savunucusu bir kabile reisi olarak değil, sade bir insan olarak değerlendirme yapmış, neticede hemen müslüman olmaya karar vermese de, en azından şimdiye kadar yaptıklarının anlamsız şeyler olduğunu düşünmeye başlamıştı. Onun, Mekkeliler'in inadını anlamsız bulduğunu ve Rasûlüllah'ın (sav) getirdiği dini daha mantıklı değerlendirmeye başladığını gösteren bir rivayet kaynaklarımızda yer almaktadır: Kureyşliler, Amr'ın aralarından ayrılıp bir köşede kendi kendine yaşamaya başladığını görünce ona bir adam gönderdiler. Gelen adam, Kureyşliler'in, Amr'ın Rasûlüllah'a (sav) meylettğini düşünmeye başladıklarını söyledi. Amr, "Söyle Allah aşkına biz mi, yoksa Fars ve Rumlar mı daha doğru yoldadır?" diye sorduğunda, adam "biz" cevabını verdi. Bu defa Amr, "Peki geçim ve mülk yönünden biz mi, yoksa onlar mı daha iyi?" diye tekrar sorduğunda adam Rum ve Farslılar'ın geçim konusunda kendilerinden daha iyi şartlarda olduklarını söyledi. Bu cevabı alan Amr, "Şu dünyada yararı olmayacaksa, doğru yolda onlara üstün olmamızın bize ne yararı vardır. Kaldı ki, onlar dünyada her alanda bizden üstündürler. Bunun içindir ki, iyinin iyiliğinin karşılığını; kötünün de kötülüğünün karşılığını görmek üzere öldükten sonra dirilecekleri hakkında Muhammed'in söylemiş olduğu şeyin gerçekliği içime ve kalbime sindikten sonra herhalde başka şeyler üzerinde direnip durmakta hayır yoktur"¹²⁴ dedi. Bu ifadeler Amr'ın, müslüman olma yolunda belli bir mesafe katettiğini göstermektedir, ancak o hâlâ zihnen Medine'ye gidip Hz. Peygamber'e (sav) tabi olacak kadar da hazır değildi. Nitekim Mekke'ye döndüğü zaman, şehirdekiler ne yapacaklarını ona sorduklarında, onlara Mekke'nin yakın zamanda Muhammed'in (sav) eline geçeceğini, tek çarenin buradan ayrılmak olduğunu söyledi ve kendisinin de Necaşi'nin yanına gitmeyi düşündüğünü, şâyet Muhammed (sav) Mekkeliler'e galip gelirse Habeşistan'da kalmaya devam edeceğini, Mekkeliler'in Muhammed'e (sav) galip gelmesi durumunda ise tekrar eski yurduna döneceğini söyledi. Bazı Mekkeliler onun teklifini kabul ettiler hep birlikte Habeşistan'a doğru harekete geçtiler¹²⁵. Amr'ın bu tavrı, onun, artık Mekke'den ümidini kestiğini, direnmenin de bir fayda vermeyeceğine inanmaya başladığını göstermektedir. Belki de o, Mekke'den ayrılarak, doğduğu ve hayatının büyük bir kısmını geçirdiği şehrin düşüşünü görmemek için Habeş'e gitmek istemişti.

¹²⁴ Zübeyri, *Kitabu Nesebi Kureyş*, s. 410-411; İbn Hacer, *et-İsâbe*, III, 3

¹²⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 221; Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, II, 742; İbn Asakir, *Muhtasar Tarihu Dimeşk*, XIX, 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I-XVIII, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut 1992, V, 196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 155-156; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 59; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 304

Habeşistan'a ulaşan Amr, doğruca kralın huzuruna girdi. Onun geldiği sırada, Hz. Peygamber'in (sav) elçisi olan Amr b. Ümeyye de Necaşi ile görüşmek niyetiyle orada bulunuyordu. Amr b. el-Âs Medine'den gelen elçiyi gördü ve kralın huzuruna çıkarak, Müslümanlar tarafından öldürülmüş olan akrabalarına karşılık öldürmek üzere Amr b. Ümeyye'yi kendisine teslim etmesini istedi. Fakat kral son derece hiddetlendi ve Hz. Mûsâ'ya gelmiş olan Namusu Ekber'in kendisine geldiği bir adamın elçisini ona veremeyeceğini söyledi. Amr, Necaşi'ye ne demek istediğini sorunca, kral Rasûlullah'ın (sav) hak üzere olduğu ve ona muhalefet edenlere galip geleceğini, nitekim Hz. Mûsâ'nın da Firavun ve askerlerine karşı galip geldiğini söyledi. Amr bu sefer Necaşi'ye İslâm üzere, peygamber adına kendisinin bey'atını kabul edip edemeyeceğini sordu, o da olumlu cevap verdi ve Amr'ın bey'atını kabul etti. Amr bunu Mekke'den birlikte geldiği arkadaşlarından gizledi¹²⁶ ve doğruca iskeleye giderek, bulduğu ilk gemi ile Habeşistan'ı terk etti¹²⁷.

Amr b. el-Âs'ın müslüman olma serüveni genelde tarih kitaplarında yukarıdaki şekilde anlatılmakta ve onun, Necaşi'nin telkinleriyle ve onun huzurunda müslüman olduğu vurgulanmaktadır. Ancak biz, ondaki müslümanlığı seçme belirtilerinin, daha Mekke'den ayrılmadan önce başladığını, onun Necaşi'nin huzurunda ani bir kararla ve kralın telkiniyle müslüman olmadığını düşünüyoruz. Belki Necaşi'nin sözleri, Amr'ı küfür inancı üzerinde tutan fikirlerinin son kalesini yıkmış ve onu İslâm'a tamamen teslim olmaya yöneltmiş¹²⁸, bu telkin, Amr'ın İslâm'ın gerçekliği hakkındaki şüphelerini de ortadan kadirmiştir. Yoksa Amr'ın, sadece Necaşi'nin sözleriyle hemen İslâm'a dönüverdiği hususu pek ikna edici gelmemektedir.

Amr b. el-Âs, Mekke'ye ulaştıktan sonra Halid b. Velid ile görüştü. Halid de müslüman olmaya karar verdiğini, aklı başında herkesin İslâm'a girdiğini söyleyerek, kendilerinin de müslüman olmaları gerektiğini ifade etti. Amr ile Halid, kendileriyle birlikte müslüman olmaya karar veren Osman b. Talha'yı da yanlarına alarak Medine'nin yolunu tuttular. Onların İslâm'a girişi başta Hz. Peygamber (sav) olmak üzere tüm Müslümanlar'ı çok sevindirdi. Hatta Allah Rasûlü (sav) "Mekke ciğerparelerini kucağımıza attı" diyerek

¹²⁶ İbn Hacer farklı bir bilgi vererek, yanında bulunan arkadaşlarının, Amr'ın müslüman olduğunun farkına vardıklarında, onun üstüne saldırıp giydiği elbisesine varıncaya kadar elindeki mallarını aldıklarını, bunun üzerine Amr'ın Müslümanlar'ın temsilcisi Cafer ile birlikte Necaşi'ye giderek durumu aktardığını, kralın da Amr'ın mallarını tazmin ettiğini söyler. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

¹²⁷ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 743-744; İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 222; İbn Asakir, *Muhtasar Tarihu Dimeşk*, XIX, 235; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, I, 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 256; Zehebî, *Şiheru A'lâm*, III, 59-60; Zerkânî, *Şerhu Mevâhib*, I-VIII, Beyrut 1973, III, 245; Köksal, *İslâm Tarihi*, XV, 13

¹²⁸ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 50

memnuniyetini belirtmiştir¹²⁹. Aynı zamanda bu ifade, Mekkeliler'in kendileri adına büyük kayba uğradıkları, Müslümanlar'ın ise güçlerinin daha da arttığı anlamına gelmektedir.

Rasûlullah'ın (sav) huzuruna gelen Amr, geçmiş günahlarının affedilmesi şartıyla İslâm'a gireceğini ifade etti. Hz. Peygamber (sav), bey'at etmesini zira İslâm'ın geçmiş günahları sileceğini söyledi. Amr bu çağrıya uydu ve bey'at edip müslümanlığını ilân etti¹³⁰. Amr'ın müslüman oluş tarihi hakkında kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedirler. Ancak onun, H. 8(M.629) yılında Safer ayında Mekke'nin fethinden önce müminler arasında katıldığı görüşü daha fazla tercih edilmiştir¹³¹.

Amr'ın geç denilebilecek bir dönemde müslüman olması, diğer insanların dikkatini çekmiş, onun gibi akli başında birinin İslâm'a girme konusunda neden geç kaldığı kendisine sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Biz, bizden önceki kuşaktan yaşlı, bize hakim bir toplulukla beraberdik. Onlar, karşılıklı dağlar arasında bir dağ yolunu tutup gittiler, biz de ovaya çıkıncaya kadar onları takip ettik. Onlar peygamberi inkâr ettiler, biz de onlarla birlikte inkâr ettik. O zaman işimiz üzerinde hiç düşünmedik, düşününce gerçeği anlamaya başladık ve İslâmiyet sevgisi kalbimize düştü"¹³². Bu hususta Hasan İbrahim Hasan da kaynak göstermeksizin şöyle bir bilgi aktarmaktadır: Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in babasından yaptığı bir rivayette, Hz. Ömer Amr b. el-Âs'a, bu zekâ ve ileri görüşlülüğüne rağmen, neden geç bir dönemde müslüman olduğunu sorduğunda, ondan şöyle bir cevap almıştır: "Bir adam düşün ki, onun kalbi başkasının elindedir. O adam, kendi çabasıyla kalbini eline alan kişiden bir türlü kurtulamamaktadır. Kurtulsa bile yine kalbini elinde tutanın istediğini yerine getirmektedir"¹³³. Amr bu ifadeleriyle, müslümanlığa kadar geçen serüvenini gayet güzel bir şekilde anlatmaktadır. Daha önceki kısımlarda, Amr'ın babası Âs'ın Mekke'nin en zenginlerinden olduğunu; mala, çocukların çokluğuna, kısacası dünya hayatına çok önem verdiğini, ahireti inkâr ettiği için tüm güç ve gayretini mal ve servet uğrunda seferber ettiğini

¹²⁹ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 744-745; İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 222; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1185; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 244; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, II, 778; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, II, 67 Köksal, *İslâm Tarihi*, XV, 14-15

¹³⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 67; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 254, 259, VII, 493; Ya'kübi, *Tarih*, II 745; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 197-198

¹³¹ Bu konuda farklı rivayetler için bk. Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 745; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 245; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1185; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 25; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 244-245; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I-IV, İstanbul 1286 (Dâru't-Tibati'l-Amire), I, 150; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 60-61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 25; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, II, 778; Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 67; *Tarihu'l-Arab*, I. c. 3.cz. s. 84

¹³² Zübeyrî, *Kitabu Nesebi Kureyş*, s. 410-411; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

¹³³ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 51. Ayrıca bk. Ebü Râbiye *Amr b. el-Âs*, s. 61

ifade etmiştik. Amr da bu vasıfları taşıyan babasına hayran olan ve onun gibi olmaya gayret eden bir genç olarak yetişmiş, tüm davranışlarında babasını kendisine örnek almış ve babasının bütün fikirlerini benimsemiştir. Annesinin cariye olmasından dolayı kınanması da, onun babasına olan bağlılığını bir kat daha artmıştır. Çocukluğundan beri Âs b. Vâil gibi bir müşriğe meftun olan Amr'dan, onun fikirlerini tartışması ve ona karşı gelmesi beklenemez¹³⁴. Bu nedenle Amr, her konuda babasının izinden gitmiş ve onun düşüncelerini kayıtsız şartsız kabul etmiştir.

Bilhassa Hudeybiye akdedildikten sonra, savaş sıkıntısı kalmayınca, insanlar emniyet içerisinde birbirlerine gidip gelmeye ve görüşmeler yapmaya başladılar. Gerek müslüman, gerekse müşriklerden olsun insanlar bir araya geldiklerinde genellikle dinden yani İslâm'dan bahsediyorlardı. Bunun neticesinde müşrikler arasında bazıları meseleyi iyice düşünüp akletme sürecine girdiler. Bilhassa Mekke'nin ileri gelenleri, savaşlarda Müslümanlar tarafından öldürüldükten sonra geride kalan gençler, babalarının tesirinden bağımsız olarak meseleleri değerlendirmeye, Medine'ye gidip müslüman olmanın mı, yoksa Mekke'de kalıp sonuna kadar direnmenin mi kendileri için daha iyi olacağını tartışmaya başladılar¹³⁵. İnsanı kendi kendisiyle karşı karşıya getiren, ruhî sıkıntılara sebep olan, şirkten şüpheye götüren bir takım sorular onların zihinlerini meşgul ediyordu. Neticede bu sorular, onların gerçeği bulmalarına ve Rasûlullah'a (sav) ulaşmalarına sebep oldu. Böyle bir vetireden geçip Medine'ye müslüman olmaya gidenlerin başında Amr b. el-Âs ve Halid b. Velid gelmektedir¹³⁶. Mekke'nin ileri gelenlerinden birisi olması ve savaşlarda -bilhassa Uhud ve Hendek- müşrik ordularına komuta etmesi, kanaatimizce Amr'ın müslümanlıkta gecikmesine neden olmuştur. Çünkü müşriklik yolunda liderlik yapan bir kişinin, bu davayı erkenden terketmesi pek mümkün değildir. Böyle olduğu için, Amr'dan başka - Halid b. Velid hariç - hiçbir Mekke lideri fetihten önce kendi istekleriyle müslüman olmamışlardır. Bu nedenle Amr'ın, Mekke idaresinde taşıdığı tüm yükümlülükleri ve imtiyazlarına rağmen, geç de olsa, fetihten önce müslüman olup muhacir unvanı alması, onun için kınanacak bir durum değil, aksine takdire şayan bir davranıştır.

Müsteşrik Keatani, Amr ve Halid'in müslümanlıklarını yorumlarken, onların ancak Hz. Peygamber'in (sav) düşmanlarına galip geleceğine kanaat getirdikleri zaman müslüman olduklarını söylemekte ve bu iki sahâbinin İslâm'ın gerçekliğine inanarak değil, siyasi

¹³⁴ Akkâd. Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV. 50

¹³⁵ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 51

¹³⁶ Fayda, *Halid b. Velid*, s. 118

sebeplerle; servet, şan ve şöhret kazanmak maksadı ile müslüman olmuş sayılacaklarını iddia etmektedir¹³⁷. Keatani'nin, onların, Hz. Peygamber'in (sav) düşmanlarına galip geleceğini anladıklarında müslüman oldukları düşüncesi doğru bir görüştür. Gerçekten Amr da bunu bizzat ifade etmiştir. Ancak peygamberin düşmanlarına galip geleceği hususu, Keatani'ye göre sonuç değil sebeptir. Yani o, Amr ile Halid'in galibiyet karşı taraftadır, öyleyse biz o tarafa geçelim basit mantığını yürüttüklerini ifade etmektedir. Oysa, Amr ve Halid'e göre peygamberin düşmanlarına galip geleceği fikri, bir sebep değil sonuçtur. Açıklamak gerekirse, Amr ve Halid, geç de olsa Hz. Peygamber'in (sav) gerçek peygamber olduğuna inanmışlar ve bu gerçekliğin onu galibiyete ulaştıracağını düşünmüşlerdir. Bu iki komutan, Hz. Muhammed'in (sav) hak Rasûl olarak gönderilmiş olduğu hususundaki şüphelerini tamamen gidermişler ve neticede Medine'ye gidip ona tabi olmuşlardır. Bu nedenle, onların müslümanlığını böyle basit bir fikir yürütme ile izah etmek, onlara haksızlık yapmak anlamına gelecektir. Ayrıca Amr ve Halid'in müslümanlıktaki samimiyetleri daha sonraki devrelerde kanıtlanmıştır. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra bir çok insan irtidat ettiğinde, onlar dinlerinde sebat gösterdikleri gibi, irtidat eden insanlara karşı mücadele etmişlerdir.

Keatani'nin, onların şan, şöhret ve servet kazanmak maksadı ile İslâm'a girdikleri iddiası da pek inandırıcı gelmemektedir. Bir kere Hz. Peygamber (sav), getirdiği dini kabul eden insanlara hiç bir zaman para, mal ve şöhret vadetmemişti, hatta onun yanına gelenlerin pek çoğu Medine'ye hicret etmekle ellerindeki tüm mallarını kaybetmişler ve burada sıkıntı içinde yaşamak zorunda kalmışlardı. Gerek Amr, gerekse Halid'in geride bıraktıkları mal ve ulaştıkları şöhret ve itibarları çok daha fazlaydı. Onlar, Mekke'deki tüm ayrıcalıklarını terkedip Medine'ye giderek, sıradan bir muhacir olmuşlardı. Keatani, Amr ve Halid'in hemen fetihden önce hicret ederek itibar, şan ve şöhret kazanmak istediklerini söylemek istiyorsa, kanaatimizce bu hususta da yanılmaktadır. Eğer müslümanlıkta öncelik ve itibar erken hicret etmekten kaynaklanıyorsa - ki gerçekte de böyledir - o zaman Amr ve arkadaşı bu hususta çok geç kalmışlardır. Çünkü onlara varıncaya kadar, daha önce bir çok insan müslüman olarak bu şerefi elde etmişler, bu ikisine pek bir şey kalmamış demektir.

Netice olarak diyebiliriz ki, Amr b. el-Âs gibi müslüman olan insanların sadece bir takım dünyevî gayeler ile İslâm'a girdikleri iddiası maksatlı ve temelsiz bir iddiadır¹³⁸. Ayrıca müslümanlığı tatmayan bir insanın, İslâm'a giren kişinin halet-i ruhiyesini bilmesi ve tavsif

¹³⁷ Keatani, Leon, *İslâm Tarihi*, I-X, (çev. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924-1927, V, 220-221

¹³⁸ Hasan. Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 52

etmesi de mümkün olamayacağı için, Keatani'nin Amr ve Halid'in müslüman oluşları hakkındaki değerlendirmeleri pek şaşkırtıcı gelmemelidir.

Biz burada, kabilesinin konumunun, müşrik babasının etkisinin, yetişme tarzının ve daha sonra Mekke idaresinde yüklendiği vazifelerin, Amr'ın geç müslüman olmasında rol oynadığı ve İslâm'a girmekte gecikmesine sebep olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber, sonuna kadar küfründe inat edip, ancak Mekke fethiyle müslüman olmak durumunda kalan Tulekâ¹³⁹ zümresi içinde yer almayıp, kendi isteğiyle Mekke'deki tüm kariyerini tehlikeye atarak Medine'de müslümanlığını ilân etmesi ise, onun için takdire şayan bir davranıştır.

B. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

1. Zâtü's-Selâsil Gazvesi Komutanlığı

Allah Rasûlü (sav), Amr b. el-Âs'ı H. 8 (M.629) yılının Cemaziyelâhir ayında üçyüz kişilik askerle birlikte Cüzamlılar'ın¹⁴⁰ bölgesine gönderdi. Rivayetlerden anlaşıldığına göre bu sefer iki niyetle tertip edilmişti. Bunlardan birincisi Kudaa¹⁴¹, Belî¹⁴², Lahm¹⁴³, Cüzam, Benî Uzre¹⁴⁴ ve muhtelif Yemen kabilelerinin bir araya gelerek Medine'ye saldıracakları istihbaratına dayanılarak onlardan önce hareket edip bu saldırıyı bertaraf etmek¹⁴⁵, ikinci olarak da Şam taraflarına seferler düzenlemek amacıyla bu kabilelerden yardım istemektir. Tabii ki her seferde olduğu gibi bu defa da, gidilen yerlerdeki insanları İslâm'a davet en başta

¹³⁹ Tulekâ: Mekke fethi esnasında öldürülme korkusu içinde bekleyen, fakat Hz. Peygamber tarafından serbest bırakılan Mekkeliler'e verilen isimdir.

¹⁴⁰ Hicaz, Suriye ve Mısır arasındaki topraklarda yaşayan bir aşiret konfederasyonudur. Cüzamlılar, Suriye ve Mısır'ı birbirine bağlayan ticarî yollarda rehberlik ve kervan muhafızlığı yaparak geçiniyorlardı. Lammens, H.L., "Cüzam", İA, III, 259-260; Önkal, Ahmet, "Cüzam", DİA, VIII, 149

¹⁴¹ Arabistan, Irak, Suriye ve Mısır arasında göçebe halinde yaşayan mühim bir Arap kabilesidir. Lammens, H.L., "Kudaa", İA, VI, 950-951

¹⁴² Kahtaniler'den Kudaa'nın bir koludur. Bu kabile ilk önce Kızıldeniz'in doğu sahillerinde Teyma civarında yaşarken, daha sonra Kızıldeniz'in batısına geçip, Mısır sınırları içine kadar yayılmıştır. Önkal, Ahmet, "Belî", DİA, V, 414-415

¹⁴³ Yemen asıllı bir kabile olup, hicretten iki asır önce Arabistan'ın kuzey kısmına Suriye ve Filistin havalisine yerleşmişlerdir. Lammens, H., "Lahm", İA, VII, 6

¹⁴⁴ Yemen menşeli ve Kudaalılar'ın büyük alt koluna mensup bir Arap kabilesidir. Vida, G. Levi Della, "Uzre", İA, XIII, 89-90

¹⁴⁵ Vakıdî, *Kitabu'l-Megâzi*, II, 770; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; Belâzurî, *Ensâb*, I, 381; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 75

gelen hedefi¹⁴⁶. Gönderilen ordu içerisinde Amir b. Rebîa, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Useyd b. Hudayr, Sa'd b. Ubâde gibi ensar ve muhacir ileri gelenleri de yer alıyorlardı¹⁴⁷.

Bu gazvenin Zâtü's-Selâsil olarak isimlendirilmesi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Amr'ın karargâh kurduğu yerde Selsel, Selsil veya Silsal adı verilen bir su kaynağı bulunmasından dolayı gazveye bu ismin verildiği söylendiği gibi¹⁴⁸, burada birbirini takip eden kum yığınları olduğu için bu ismi aldığı rivayet edilmektedir¹⁴⁹. Bazı kaynaklarda ise, düşmanların kaçmamak için birbirlerine bağlanmaları sebebiyle bu sefere Zâtü'Selâsil dendiği şeklinde haberler yer almıştır¹⁵⁰. Bu gazveye ayrıca Lahm ve Cüzam gazvesi de denilir. Gidilen bölge Benî Uzrelerin topraklarında olup Vadi'l-Kura'nın¹⁵¹ gerisinde ve Medine'ye on günlük uzaklıkta yer almaktadır¹⁵².

Amr b. el-Âs, ordusuyla birlikte Cüzam topraklarına girdiği zaman, Selsil suyunun yanında karargâh kurdu. Yaptığı istihbarat çalışmaları neticesinde, düşmanın kendi ordusundan daha çok askere sahip olduğunu tespit etti ve Rafi b. Mekis el-Cühenî'yi yardım istemek niyetiyle Medine'ye gönderdi¹⁵³. Yardım çağrısını alan Hz. Peygamber (sav), aralarında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu Ebû Ubeyde komutasında ikiyüz kişilik askerî birliği derhal yola çıkardı. Seriyeye komutanına da Amr ile herhangi bir anlaşmazlığa düşmemeleri hususunda tenbihle bulundu.

Ebû Ubeyde'nin birliği Zâtü's-Selâsil'e ulaştınca Amr, gelen ordunun komutanının da kendisi olduğunu, zira Rasûlullah'dan (sav) kendisinin yardım istediğini, gelenlerin de yardım amacıyla oraya intikal ettiklerini, bu yüzden her iki birliğe de komuta edeceğini söyledi. Ebû Ubeyde buna cevaben, herkesin emrindeki birliğine komuta etmesi gerektiğini ifade etti, ancak

¹⁴⁶ İbn Hişam, *es-Sire*, IV, 269-270; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 1186; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dumeşk*, XIX, 236; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 245

¹⁴⁷ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, II, 770; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 1186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 156; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 57; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 199; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 523

¹⁴⁸ İbn Hişam, *es-Sire*, IV, 269-270; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 1186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 156

¹⁴⁹ Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 198-199; Zerkânî, *Şerhu Mevâhib*, II, 278

¹⁵⁰ Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 199; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, II, 75; Zerkânî, *Şerhu Mevâhib*, II, 278

¹⁵¹ Medine ile Şam arasında bir yer ismidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 345. Güney Arabistan'ın Suriye'ye doğru giden eski ticaret yolu üzerindeki el-Alâ ve Medine şehirleri arasında bir havza olup, daha çok Vadi Daydibban olarak tanınmıştır. Grohmann, A., "Vadi'l-Kura", İA. XIII, 136-137

¹⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 157

¹⁵³ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, II, 770; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 1186; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 245

Amr komutanlık hususunda diretti. Bu cedelleşmenin neticesinde uzlaşmacı bir mizaca sahip olan Ebû Ubeyde geri çekildi ve Rasûlullah'ın (sav) ihtilâf etmemeleri konusundaki tavsiyesine uyarak, Amr'ın komutanlığını kabul etti¹⁵⁴.

Hız. Peygamber'in (sav) bu seriyyede Amr'ı komutan olarak görevlendirmesi, sadece onun akrabaları olan Belî kabilesinin yardımını alması niyetine matuf olmasa gerektir. Bunun yanında Allah Rasûlü (sav), bu önemli seferde Amr'ın engin savaş bilgi ve tecrübesinden faydalanmak istemiş olabilir. Ancak biz burada başka bir niyetin olabileceğini düşünüyoruz. Daha yakın zamanda müslüman olmuş bir kişinin, Ashâb'ın ileri gelenlerinin bulunduğu seriyyede komutan olarak görevlendirilmesi, muhtemelen Rasûlullah'ın (sav) bir müellefe-i kulub tatbikatıydı. Böyle önemli bir görev vererek Hız. Peygamber (sav), Amr'ı onurlandırmış ve onun bu sayede İslâm'a daha sıkı bağlanmasını sağlamak istemiştir. Reisliği ve ordu komutanlığını Mekke'de bırakıp gelen Amr'a, yeni yurdu olan Medine'de de muadil bir görev verilerek, onun bu eksikliği telafi edilmiştir. Bu pâyeye aynı zamanda Amr'ın Rasûlullah'a (sav) ve Müslümanlar'a karşı muhabbetini daha da artırmıştır.

Amr b. el-Âs'ın kendilerine komutan olması, bilhassa Ebû Ubeyde ile birlikte gelen askerler arasında bulunan Ashâb ileri gelenleri tarafından yadırganmış ve dinde önceliği olmayan böyle bir kişinin başlarında bulunması onları rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığını Ebû Ubeyde'ye karşı izhar eden Muğire b. Şu'be, nasıl olup da komutanlığı Amr'a bıraktığını sorunca Ebû Ubeyde, Rasûlullah'ın (sav) ihtilâfa düşmemelerini emrettiğini, kendisinin de bu emri yerine getirerek komutanlıkta ısrarlı olan Amr'a itaat ettiğini söylemiştir¹⁵⁵. Muğire'nin itirazına benzer bir tepki de Hız. Ömer'den gelmiştir. Ebû Ubeyde'ye "Demek sen Nabiğa'nın oğluna itaatla onu hem kendine, hem Ebû Bekir'e hem de bizlere komutan yaptın, bu nasıl iştir?" diye sorunca Ebû Ubeyde "Rasûlullah (sav) bana ve ona birbirimize itaat etmeyi emir ve tavsiye buyurdu. Ben ona itaat etmeyecek olursam, Rasûlullah'a (sav) âsi olmaktan ve halk ile aramda hadise çıkarmaktan korktum, Medine'ye dönünceye kadar ona itaat edeceğim" diye cevap vermiştir¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, II, 771; İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 270; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1186-87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 156; Üsdü'l-Gâbe, IV, 245; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 199

¹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Beyrut ts. I, 196; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 158

¹⁵⁶ Abdurrezzak, *Musannef*, I-XI, (thk. Habîbü'r-Rahman el-Âzamî), Beyrut 1972, V, 453

Amr beşyüz kişilik ordusuyla Belî topraklarında uzun müddet kaldı. Bu esnada karşısına çıkan düşman kuvvetlerini mağlup etti, bir çok ganimet ele geçirdi ve karargâh kurduğu bölge civarını emniyet altına aldı¹⁵⁷.

Zâtü's-Selâsil'de seriyye komutanlığı, Amr'ın Hz. Peygamber (sav) döneminde ifa ettiği ilk önemli vazifedir. O, kendisine verilen bu görevi başarıyla tamamlamış ve Hz. Peygamber (sav) tarafından takdir görmüştür¹⁵⁸. Bu ani yükselişine Amr da şaşırılmış ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi kişiler varken, ordunun başına niçin kendisinin komutan tayin edildiğini düşünmüş ve Rasûlüllah'ın (sav) kendisini hem Ebû Bekir hem de Ömer'den daha fazla sevdiği ve daha üstün tuttuğu sonucunu çıkarmıştır. Bilhassa sefer esnasındaki uygulamaları da Hz. Peygamber (sav) tarafından tasdik ve takdir edilince, Amr'ın bu konudaki fikri daha da pekişmiştir. Bu düşüncesini doğrulatmak niyetiyle Rasûlüllah'a (sav) en çok kimi sevdiğini soran Amr, Ayşe cevabını alınca, erkeklerden kimi sevdiğini sormuş, bu defa Allah Rasûlü (sav) Hz. Ebû Bekir'in ismini söylemiştir. Amr tekrar tekrar daha sonra kimi sevdiğini sorunca Hz. Ömer'den başlamak üzere diğer Ashâb ileri gelenlerinin isimlerini duymuş, isimler içinde kendi adına rastlayamayınca, kendi isminin en sona kalacağını sanarak soru sormayı bırakmış¹⁵⁹, bu diyalog neticesinde Rasûlüllah (sav) katında kendi mevkiini öğrenmiştir. Ayrıca bu konuşma, Hz. Ebû Bekir'in sefer esnasında Hz. Ömer'e dediği gibi, Hz. Peygamber'in (sav) Amr'ı diğer ashâbına üstünlüğünden değil, tecrübe ve savaş bilgisinden dolayı komutan yaptığını ortaya koymaktadır¹⁶⁰.

2. Suva Putunu Yıkma ile Görevlendirilmesi

Amr b. Luhayy tarafından Arap inancına dahil edilmiş olan putlar Mekke fethinden sonra bir bir ortadan kaldırılmaya başlandı. Bunun için ilk önce Kâbe putlardan temizlendi. Ancak bazı aşiretler putlarını korumakta mukavemet gösteriyorlar, asırlar boyu devam ettirdikleri putperest akide ve davranışlarını bir türlü terk edemiyorlardı. Bilhassa Suva¹⁶¹ putunun sahibi Benî Huzeyl¹⁶² puthanelerini yıkmaya yanaşmıyordu.

¹⁵⁷ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 771; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; Belâzurî, *Ensâb*, I, 381; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 237; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 199

¹⁵⁸ Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu'l-Arabî*, s. 67

¹⁵⁹ Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1979, *Kitabu'l-Meğâzi*, 63

¹⁶⁰ bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 303; Zehebî, *Şiheru A'lâm*, III, 17; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 200; Zerkânî, *Şerhu Mevâhib*, II, 279; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 238; Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, (çev. Enver Güneç-Seraceddin Emre) İstanbul 1992, s. 52-53

¹⁶¹ Suva putu, Yanbu bölgesinin Ruhât yöresinde bulunuyordu. Yanbu, Medine çevresinde bir yer adıdır. İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, s. 28

¹⁶² Kuzey Arabistan grubuna dahil büyük bir Mudarî Arap kabilesidir. Schleifer, J., "*Huzeyl*", İA, V (I), 665-666

Hız. Peygamber (sav) yarımadağaki tüm putları ortadan kaldırmak niyetiyle bazı şahıslar görevlendirerek, puthanelerin yıkılması işlemini yürütüyordu. Rasûlüllah (sav), Taifliler müslümanlığı kabul ettikten sonra oraya Muğire b. Şu'be ve Ebû Süfyan'ı göndererek onlara Tağıye=Lât putunu yıktırmıştı¹⁶³. Hız. Peygamber (sav), Suva putunun yıkılması için de Amr b. el-Âs'ı görevlendirdi. Tüccarlığı sebebiyle, bölge insanlarıyla yakın ilişkiler içinde olması, onun bu vazife ile görevlendirilmesinde etkili olmuş olabilir. Amr, Suva putunu yıkmak için puthaneye girdiğinde, bekçi ona, bu işi yapmaya gücünün yetmeyeceğini, putun kendisini koruyacağını söyledi. Bunun üzerine Amr, "Yazıklar olsun sana, hâlâ batıl ve boş şeylerle oyalanıp duruyorsun, hiç bu put iştir ve görür mü?" diyerek putu parçaladı. Onun bu hareketi neticesinde puthane bekçisi müslüman oldu¹⁶⁴.

3. Tahsil Memuru Olması

Allah Rasûlü (sav), zekât farz kılındıktan sonra Müslümanlar'ın elindeki toprakların tamamını devlet adına zekât vergisiyle mükellef kıldı¹⁶⁵ ve bu görevleri yerine getirmek için de her bölgeye ayrı ayrı zekât memurları gönderdi. Amr b. el-Âs da, Gatafanlılar'ın zekâtlarını tahsil etmek üzere görevlendirildi¹⁶⁶.

4. Hız. Peygamber'e Katiplik Yapması

Gençliği ve ticaret hayatı başlıklı kısmında ifade ettiğimiz gibi, Amr b. el-Âs, Mekke'nin okuma-yazma bilen nadir şahıslarından biriydi. Hız. Peygamber (sav) de İslâm'a giren ve okuma-yazmayı bilenleri katip olarak görevlendiriyor, gerek inen âyetlerin kayda geçirilmesinde, gerekse resmî yazışmalarda bu katiplerden istifade ediliyordu.

Amr b. el-Âs da Hız. Peygamber'in (sav) katiplerinden biridir. Ancak onun vahiy katipliği yapıp yapmadığı hususu kaynaklarda açık değildir. Zira eserine "Küttâbü'l-Vahy"= "Vahiy Katipleri" adını veren Ahmed Abdurrahman İsa bile, Amr'ı da eserinde zikrederken, onun Hız. Peygamber'in (sav) huzurundan vahiy yazdığına dair bir kayda rastlamadığını söyler¹⁶⁷. "Küttâbü'n-Nebi" isimli eserde de Amr vahiy katibi değil, sadece katip olarak

¹⁶³ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, III, 971; İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 184; Taberî, *Tarih*, III, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 194

¹⁶⁴ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 870; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 146; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, II, 185; Nedvî, *Asr-ı Saâdet* (Ashâb-ı Kiram), (Urduca'dan çev. Ali Genceli-hzr. Eşref Edib), I-V, İstanbul 1964, III, 231; Aselî, Bessam, *Amr b. el-As*, s. 22; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 56

¹⁶⁵ İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 243; Taberî, *Tarih*, III, 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 205

¹⁶⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 517

¹⁶⁷ İsa. Ahmed Abdurrahman. *Küttâbü'l-l'ahy*, Riyad 1980, s. 369

geçmektedir¹⁶⁸. Çağdaş müelliflerden Kettânî ise, Hz. Peygamber'in (sav) katiplerini vahiy katipleri ve herhangi bir konuda katiplik yapmış olanlar şeklinde ikiye ayırarak, Amr b. el-Âs'ı ikinci grupta zikretmiştir¹⁶⁹. Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Amr'ın Hz. Peygamber'in (sav) katipleri arasında yer aldığını, fakat vahiy katipliği görevinde bulunmadığını söyleyebiliriz.

5. Uman'a Elçi ve Vali Tayin Edilmesi

Hz. Peygamber (sav) H. 7 ve 8 (M. 628-629) yıllarında çevre ülke krallarını elçiler vasıtasıyla İslâm'a davet etti. Dihye b. Kelbî, Rum kralına; Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî Fars kralı Kisra'ya; Amr b. Ümeyye ed-Damrî Habeş kralına; Hâtıb b. Ebî Beltea İskenderiye kralı Mukavkıs'a; Amr b. el-Âs da Uman'ı idare eden Abd ve Ceyfer b. Cülenda'ya gönderildiler¹⁷⁰. Bu elçiler, gittikleri ülkeyi veya o ülke idarecilerini tanıyan insanlardan seçilmişti¹⁷¹.

Amr b. el-Âs'ın Uman'a¹⁷² gönderilişi, Zilkâde'de H.8/ Şubat 629¹⁷³ yılında tesadüf etmektedir. Uman, Yemen Hind denizi sahilinde, Basra körfezinin darlaştığı yerdeki Arap şehirlerinin büyüklerinden olup, Hecer'in¹⁷⁴ doğusunda yer alan bir bölgedir¹⁷⁵. Amr'ın Uman'a gönderilmesinin sebebi, bu bölge idarecileri ve halkını İslâm'a davet etmektir. Bu niyetle onun yanında dinî bilgileri öğretmek üzere Ebû Zeyd el-Ensarî görevlendirildi¹⁷⁶. Mekkeli büyük ticaret adamı Amr, İslâm öncesi devirde sık sık Mısır ve Habeşistan'a gidiyordu. Muhtemeldir ki, kendisi Uman fuarlarına da uğruyordu; bu suretle ülkenin hükümdar ailesini de şahsen tanıma fırsatı bulabilmişti¹⁷⁷. Gideceği bölge idarecilerini ve

¹⁶⁸ 'Azamî, Mustafa, *Küttâbü'n-Nebi*, Riyad 1981, s. 99-100

¹⁶⁹ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, 200

¹⁷⁰ İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 235; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 258-259; Ya'kübî, *Tarih*, II, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 157-158; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, II, 62

¹⁷¹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 57-58

¹⁷² Uman, Basra körfezinde müstakil bir devlet olup, bu körfezde bulunan Ra's Masandum'dan Ra's Sakar'daki Hadramut'un şark sınırına kadar uzanır. Uman, kuzey batıdan Hecer (Bahreyn), güneyde ise Yemen ve Hadramut ile komşudur. Grohmann, Adolf, "*Uman*", *İA*, XIII, 29-31

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, Amr'ın bu seferinin H.7'de olduğuna dair de bir rivayet aktarmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 185. Ancak H.8 yılı daha makuldür. Zira Amr H.7'de daha müslüman olmamıştı.

¹⁷⁴ Hecer, Bahreyn topraklarının bulunduğu yere verilen isimdir. Yakut e-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 393; Buhl, F. "*Hecer*", *İA*, V(I), 417

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 212; Belâzurî, *Ensâb*, I, 529; *Futûhu'l-Buldân*, s. 104; Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hâmis*, II, 16

¹⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 262; Belâzurî, *Ensâb*, I, 530; *Futûhu'l-Buldân*, s. 104; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62

¹⁷⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 410

halkı İslâm'a davetin yanında Amr b. el-Âs'a diğer elçilerden farklı olarak bir görev daha verildi. O da, şâyet Umanlılar¹⁷⁸ İslâm'a girerlerse, oranın bazı idarî işlerini üstlenme, zenginlerden sadaka alıp fakirlere dağıtma, Uman'da yaşayan Mecusiler'den cizye alma ve Müslümanlar'ın aralarındaki davaları çözmeye vazifelerini hâvî bir çeşit özel valilik görevi idi¹⁷⁹. Böyle bir vazifeyi Hz. Peygamber (sav), elçileri arasında sadece Amr'a tevdi etmişti. Diğer elçilerin vazifeleri, ellerindeki davet mektuplarını kral veya vekillerine teslim etmekle tamamlanıyordu. Bu nedenle, bu yılda gönderilen elçiler arasında en ağır ve sorumluluk isteyen vazife, Amr b. el-Âs'a verilmişti. Gerçekten de sadece iki kişinin bir beldeden çıkıp, Arap yarımadasının en uç kısmında yer alan bir ülkeye (Uman) giderek, orada yaşayan insanları İslâm'a çağırma ve kabul ettikleri takdirde de, onların, gelenlerden birini (Amr) idarî, diğerini de (Ebû Zeyd) dinî işlerde yöneticileri olarak kabul etmeleri istenmekteydi.

Uman'a ulaşan Amr, öncelikle ülkeyi idare eden iki kardeşten küçüğü olan Abd ile görüşmek istedi. Çünkü o, ağabeyine göre daha yumuşak tabiatlı ve anlayışlı bir kişiydi¹⁸⁰. Amr, Rasûlullah'ın (sav) gönderdiği elçisi olduğunu, kendisine ve kardeşine onun mektubunu getirdiğini ifade ederek, mektubu Abd'e takdim etmek istedi. Ancak Abd, kardeşinin yaş itibarıyla kendisinden daha büyük ve yöneticilik hususunda kendisinden daha tecrübeli olduğunu ileri sürerek, davet mektubunun Ceyfer'e verilmesini istedi. Buna rağmen Amr, Abd'e İslâm hakkında bilgiler verdi. O da kendisine bir takım sorular sordu. Amr bir çok Arap kabilesinin ve Necaşi'nin İslâm'a girdiğini ifade ettikten ve İslâm'ın güzelliklerini aktardıktan sonra muhatabını razı etmeye muvaffak oldu. Abd, kendisinin bu çağrıya ve emre itaat edebileceğini, fakat emirliği çok seven ağabeyinin buna yanaşmayacağını söyledi. Amr da, şâyet İslâm'ı kabul ederse Ceyfer'in aynı vazifede kalmasına müsaade edileceği taahhüdünde bulundu. Amr, iki kardeşten Abd'i ikna edip yanına aldıktan sonra, Ceyfer'e gitme zamanının geldiğini düşündü ve kralın huzuruna çıkarak Rasûlullah'ın (sav) göndermiş olduğu mektubu takdim etti¹⁸¹.

Amr b. el-Âs'ın getirdiği mektupta şunlar yazıyordu: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Rasûlullah Muhammed'den Cülenda'nın iki oğlu Ceyfer ve Abd'a,

¹⁷⁸ Uman'da nüfusun çoğunluğunu Ezd kabilesi oluşturuyordu. Belâzurî, *Futûh'l-Buldân*, s. 103

¹⁷⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 104; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 410, 424

¹⁸⁰ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 22

¹⁸¹ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 268; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62-63; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 303; Sönmez Abidin, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Mektupları*, İstanbul 1984, s. 153-154

Allah'ın hidâyet yolu üzerinde olan kimselere selam olsun. Ben her ikinizi de İslâm'ın çağırıldığı yola davet ediyorum. O halde ikiniz de İslâm'a giriniz ve böylece emniyet ve selamet içinde olunuz. Zira ben, Allah'ın bütün insanlar için gönderdiği ve bütün canlı varlıkları aydınlatmak üzere vazifelendirdiği bir Rasûlüm. Allah'ın sözü kâfirler üzerine gerçekleşecektir. Bu duruma göre her ikiniz de İslâm'ı kabul edecek olursanız, sizleri görevinizin başında tutacağım. Eğer İslâm'ı reddedecek olursanız, o halde de mülk ve saltanatınızı elimizden alacağım. Süvarilerim sizin ülkenizde karargâh kuracaklar ve benim nübüvvetim, her ikinizin de mülkü üzerine muzaffer olacaktır¹⁸². Mektubu okuyan Ceyfer bir günlüğüne izin istedi ve düşünmesi gerektiğini ifade etti¹⁸³.

Amr, ertesi günü krala gittiğinde, Ceyfer onu kabul etmek istemedi, fakat kralın kardeşi Abd'in tavassutu ile huzura tekrar çıkabildi. Ceyfer, kardeşinin de ısrarı neticesinde İslâm'a girmeyi kabul etti¹⁸⁴.

Ceyfer'den bu cevabı alan Amr, kendisine düşen vazifeyi yaptığını ve bir gün sonra Medine'ye döneceğini bildirdi. Bu noktadan sonra Amr'ın, daha önce küçük kardeş Abd ile yaptığı görüşmeler ve onu ikna çalışmaları meyvesini vermeye başladı. Abd ağabeyi Ceyfer'e, kendisine yapılan çağrıya olumlu cevap vermesini, Peygamber tarafından elçi gönderilen meliklerin aynı görevlerinde kaldığını, kendisinin de görevde kalabilmesi için müslüman olma çağrısını kabul etmesi gerektiğini söyledi. Meseleyi daha ciddi şekilde değerlendiren ve kardeşinin bile karşı saf geçme taraftarı olduğunu gören Ceyfer, Abd'in sözlerine hak verdi ve İslâm'ı kabul etti. Melikleri müslüman olduğunu bildirince, etrafındaki Araplar da İslâm'a girdiler¹⁸⁵.

Hem vali olarak gönderilen Amr hem de İslâm'ı insanlara öğretmek niyetiyle Uman'a gönderilen Ebû Zeyd, Hz. Peygamber'in (sav) vefatına kadar vazifelerinde kaldılar¹⁸⁶. Bu süre zarfında eski emirler Ceyfer ve Abd, Amr'a herhangi bir itaatsizlikte bulunmadılar ve bölgede

¹⁸² İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 268; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 302; Dahlan, Ahmed Zeyni, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Âsârü'l-Muhammediyye*, (es-Sîretü'l-Halebiyye hamisinde), I-III, Beyrut ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), III, 73-74; Hamidullah, *el-V'esâiku's-Siyasîyye*, Beyrut 1985, No: 76, Beyrut 1985, Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 410; Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, s. 130-131; Sönmez, Abidin, *Davet Mektupları*, s. 154-155

¹⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 212; Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III, 75

¹⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 268; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62-63; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, III, 302-303

¹⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 104; Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, II, 268; Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 131; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 68

¹⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 104; Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 132; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 59

İslâm'ın yayılmasına yardımcı oldular. Onların İslâm'ı samimi olarak kabul ettikleri hususu daha sonraki davranışlarıyla doğrulanmıştır. Rasûlullah'ın (sav) vefatından sonra, bir çok Arap kabilesinde dinden dönme faaliyetleri başgösterdiği zaman, Abd ve Ceyfer müslümanlıklarında sadık kalmışlar ve bölgelerinde sükunun bozulmasına imkân vermemişlerdir. Hatta Hz. Ebû Bekir idaresinin ilk yıllarında, devlet içinde sulhun ve birliğin yeniden tesisinde halifeye yardımda bulunmuşlardır¹⁸⁷.

Zâtüs-Selâsil gazvesi, Amr b. el-Âs'ın Hz. Peygamber (sav) idaresindeki ilk komutanlık tecrübesi olmuş, Amr bu sefer neticesinde Allah Rasûlü'nün (sav) takdirini kazanmış, onun iyi bir komutan olduğu hususu herkesce kabul edilmiştir. Uman'a gönderilmesi ise, Amr'ın hem iyi bir diplomat, hem başarılı bir müzakereci, hem de dirâyetli bir idareci olduğunu tescil etmiştir. Amr'ın özellikle Hz. Peygamber'in (sav) bir bürokrati olarak gösterdiği başarı, istikbâlde onun önünü açmış ve hayatının sonuna kadar o, hiç bir zaman komutanlıktan ve idarecilikten uzun süreli ayrı kalmamış ve her dönemin aranılan yöneticisi olmuştur.

---

¹⁸⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 411, 425; Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 133

III. RİDDE SAVAŞLARI VE ŞAM FETİHLERİNDE AMR B. EL-ÂS

A. RİDDE SAVAŞLARI

Son peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed (sav), karşılaştığı tüm baskı ve zorluklara rağmen İslâm dinini kısa sürede Arap yarımadasının büyük bir bölümüne yaymaya muvaffak oldu. Ancak büyük sıkıntılar çekilerek kurulmuş olan devlet, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Daha Hz. Muhammed (sav) hayatta iken ortaya çıkmaya başlayan yalancı peygamberlerin faaliyetleri devleti tehdit etmeye başladı. Bunu fırsat bilen cemiyet içindeki muhalif güçler, topyekün bir isyan hareketine giriştiler. İsyan tamamen iştirak etmeyen bazı Arap kabileleri de, dinin bütünlüğünü bozar bir mahiyette davranarak, namaz kılmaya devam edeceklerini fakat zekât vermeyeceklerini ilân ettiler¹⁸⁸.

Hz. Ebû Bekir, işte tam bu ortamda halife oldu ve gerek irtidat eden, gerekse zekât vermekten imtina eden kabileler üzerine derhal asker gönderme kararı aldı. Bu amaçla komutanlarına birliklerini hazırlama emri verirken, Medine dışında bulunan asker ve idarecilere mektup yazarak onları başkente çağırdı, Uman valisi Amr b. El-Âs da çağrılanlar arasındaydı¹⁸⁹.

Amr kendisine ulaşan mektubu Umanlılar'a okudu ve onlara, Hz. Peygamber (sav) hayatta iken bey'at ettikleri gibi, vefatından sonra onun yerine geçen Ebû Bekir'e de bey'at etmeleri gerektiğini söyledi ve onlardan dinden dönme faaliyetlerine katılmamalarını istedi. Şayet böyle bir davranışa tevessül ederlerse, Ebû Bekir'in güçlü orduları tarafından yenilgiye

¹⁸⁸ İrtidat sebepleri ve yalancı peygamberler hakkında daha geniş bilgi için bk. Üçok Bahriye. *İslâm'da Dinden Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara 1967, s. 8-35; Arı, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul 1996, s. 87-104; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 330-335, 398-408

¹⁸⁹ Vakıdî, *Kitabu'r-Ridde*, (tah. Yahya el-Caburî), Beyrut 1990, s. 54-55

uğrayacaklarını ifade ederek, onları herhangi bir isyan hareketine girişmemeleri hususunda uyardı. Başta Ceyfer ve Abd olmak üzere, Uman ileri gelenleri halifeye bağlılıklarını bildirdiler, Amr da Uman'dan ayrıldı¹⁹⁰.

Uman'dan dönüşü esnasında Amr, Âmiroğulları¹⁹¹ yurdundan geçerken, kabile reisi Kurra b. Hubeyre'ye misafir oldu. Amr, Kurra'nın irtidat etme niyetinde olduğunu ve İslâm üzere kalma hususunda mütereddît kaldığını gördü. Gerçekten de Kurra müslümanlıktan çıkmak istemediğini, fakat zekât vermenin diğer Arap kabilelerine ve kendisine ağır geldiğini, bu nedenle şayet zekâtı kaldırırsa yeni halifeye itaat edeceğini söyledi. Amr ona "Ey Kurra sen yoksa kâfir mi oldun? Bizleri diğer Araplar'la mı korkutuyorsun? Allah'a yemin olsun ki, senin başına o kadar atlı toplar getiririm ki, bunlar senin doğduğun çadıra bile girerler" diyerek, dinden dönmesi halinde başına gelecekleri bildirip, Kurra'yı tehdit etti¹⁹². Bu davranışıyla Amr'ın, yolculuğu esnasında bile karşılaştığı insanların bazılarına nasihat vererek, bazılarını da tehdit ederek, devletin bütünlüğünü sağlama ve meydana gelebilecek isyan hareketlerini önleme gayreti içinde olduğunu görüyoruz.

Amr b. el-Âs Medine'ye dönerken bazı Umanlılar da ona refakat ettiler. Onlar, Hz. Ebû Bekir'e, Amr'dan idarecileri olduğu sürede çok memnun olduklarını, onun kendilerine çok iyi davrandığını ifade ettiler. Amr'ın kendileri üzerine Rasûlüllah'ın (sav) bir emaneti olduğunu, şimdi de bu emaneti yerine teslim ederek, mesuliyetten kurtulduklarını söylediler¹⁹³. Vakıdî'de geçen bu ifadeler, Amr'ın orada çok başarılı ve halkı memnun eden bir idare gösterdiğinin delilidir. Uman reisleri, geri çağrılan valilerine Medine'ye kadar refakat ederek, hem onu güvenli bir şekilde gideceği yerine ulaştırmışlar hem de devlet başkanına idarecilerinden duydukları memnuniyeti iletmışlerdir. Amr'ın Uman'da oluşturduğu bu başarılı idare, o bölge insanlarının irtidat olaylarına rağbet göstermelerine engel olmuştur¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Vakıdî, *Kitabu'r-Ridde*, s. 55-56

¹⁹¹ Âmiroğulları; Rebia, Nümeyr, Hilâl ve Süvae kollarından müteşekkil Adnanî bir kabiledir. Fayda, Mustafa, "Âmir b. Sa'saa", DİA, III, 66-67

¹⁹² Vakıdî, *Kitabu'r-Ridde*, s. 96-97; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 238

¹⁹³ Vakıdî, *Kitabu'r-Ridde*, s. 58

¹⁹⁴ Gerçekten de Umanlılar, idareye karşı memnuniyetlerinden dolayı, topyekün isyan hareketlerine iştirak etmemişlerdir. Bahriye Üçok, eserinde verdiği irtidat hareketlerine katılan kabileler listesinde, Uman halkından sadece Ezd kabilesine mensup Deba soyunun ismini zikretmektedir. (Üçok, s. 24). Taberî ise, H. 12. yılda Uman Ezdliler'inin başında bulunan Lakî b. Malik'in de isyan ettiğini rivayet etmektedir. Lakî, İslâm'a ve halifeye bağlılıklarını ilân eden Uman idarecileri Ceyfer ve Abd üzerine saldırarak, onları saraylarından uzaklaştırmıştı. Bu davranışından dolayı Lakî'in isyanı, Uman halkının halifeye karşı bir başkaldırısı ve irtidat olayı değil, Uman idarecileri Ceyfer ve Abd'e karşı tertip edilen bir ihtilâl ve isyan girişimidir. Nitekim ülkenin gerçek idarecileri Ceyfer ve Abd, bu isyanın bastırılması için halife Hz. Ebû Bekir'den yardım istemişlerdir. Halife, Ezd kabilesinden Arfece -ki Arfece'nin halife emrinde

Ya'kûbî, Tarih'inde Amr hakkında yukarıda aktarmış olduğumuz rivayetlerden farklı bir bilgi vererek, onun, Hz. Peygamber'in (sav) vefat ettiği ve Hz. Ebû Bekir'e bey'at edildiği gün Medine'de olduğunu söylemektedir. Hatta Ensar, Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmekten çekinince Kureyş'in Amr b. el-Âs'ı çağırarak, Ensar'la konuşması ve onları ikna etmesini istediğini ve Amr'ın bu isteği yerine getirdiğini eklemektedir¹⁹⁵. Zaten Yakûbî bu iddiasına mesned teşkil edecek şekilde, bu bilginin bulunduğu yerin bir kaç sayfa öncesinde¹⁹⁶ vefatı yılında Hz. Peygamber'in (sav) amillerini sayarken, Uman'da idareci olarak Abd ve Ceyfer'in olduğunu söylemekte, hemen peşinden de bazılarının burada Amr'ın vali olduğunu söylediklerini bildirmektedir. Kanaatimizce Ya'kûbî'nin kabul ettiği bu rivayet, tarihi bilgilere uygun değildir. Ulaştığımız diğer bütün kaynaklarda Hz. Peygamber'in (sav) vefatına kadar Amr'ın Uman'da kaldığını, ancak Rasûlullah'ın (sav) vefatı neticesinde Medine'ye geldiğini tespit ettik¹⁹⁷. Ayrıca Mekke'nin fethi, Huneyn ve Taif gibi önemli seferlerde Amr b. el-Âs'ın adı geçmemektedir. Şayet bu savaşlarda Amr Hz. Peygamber'in (sav) yanında olsaydı, mutlaka Halid b. Velid gibi ordu komutanı olarak görev yapardı¹⁹⁸. Bu savaşlarda Amr'ın adının geçmemesi, onun bu kadar önemli olaylarda bile İslâm ordusuyla birlikte olmadığını açıkça ortaya koymaktadır¹⁹⁹. Böyle olunca, Amr'ın, Hz. Peygamber'in (sav) vefat ettiği ve Hz. Ebû Bekir'e bey'at yapıldığı günlerde sebepsiz yere Medine'de bulunmuş olması izaha muhtaç bir durumdur. Bütün bu bilgi ve değerlendirmeler ışığında, Amr b. el-Âs'ın, Hz. Peygamber'in (sav) vefatı anında Uman'da bulunduğunu, ancak irtidat olaylarını bastırmak niyetiyle halife tarafından çağırıldıktan sonra Medine'ye döndüğünü söyleyebiliriz.

Hz. Ebû Bekir, dinden dönme girişimi ve isyanları bastırmak üzere aşağıdaki komutanları görevlendirmiştir.

1. Halid b. Velid, Tuleyha b. Huveylid ve Butah'da bulunan Malik b. Nuveyre'ye ,
2. İkrime b. Ebî Cehil, Müseylime'yi hedef alarak Yemâme'ye,

---

olması bütün Ezdliler'in Lakî'tin yanında olmadıklarına bir delildir- ile Himyer'den Huzâfe'yi Ceyfer ve Abd'e yardıma memur etmiş, ayrıca İkrime'ye de haber göndererek, Arfece ve Huzeyfe'nin yanına gitmesini istemiştir. İkrime'ye ilaveten Naciyeoğulları ve Abdülkayslar'dan da kuvvetli yardımlar gelince, Müslümanlar Deba'da karşılaştıkları Lakî b. Malik taraftarlarını mağlup etmişler ve yapılan savaşta on bin kadar mürtedi öldürmüşlerdir. Taberî, *Tarih*, III, 315-316 ; Üçok, Bahriye, *İslâm'da Dinden Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, s. 28; Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, 133-134; Arı, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, s. 139-141

¹⁹⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 128

¹⁹⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 122

¹⁹⁷ Vakîdî, *Kitabu'r-Ridde*, s. 54-56; Taberî, *Tarih*, IV, 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 238

¹⁹⁸ Fayda Mustafa, *Halid b. Velid*, s. 168 vd., 204 vd.

¹⁹⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 60

3. Muhacir b. Umeyye, Esved el-Ansî'nin Kasy b. Maksuh ile birleşen adamlarını yenebilmesi için Yemen'deki Ebna'ya yardımcı olarak gidip, sonra da mürtedlere meyleden Hadramevt'e,

4. Yemen'den gelen Halid b. Said b. el-Âs, Suriye yaylalarında bulunan Hamkateyn'e

5. Amr b. el-Âs, Kudaa, Vedia ve Haris topluluğu üzerine,

6. Huzeyfe b. Mihsan, Deba'ya,

7. Arfece b. Hersume, Huzeyfe ile birleşmek üzere Mehre'ye

8. Şurahbil b. Hasene, İkrime b. Ebî Cehil'in arkasından Yemâme'ye, oradan da onunla birlikte Kudaalılar üzerine,

9. Tureyfe (Ma'n) b. Haciz, Süleym ve Hevazin ile müttefikleri üzerine,

10. Süveyd b. Mukarrin Yemen'de Tihame'ye,

11. Alâ b. el-Hadramî, Bahreyn'e gönderilmişlerdi²⁰⁰.

İrtidat hareketlerini bastırmak niyetiyle görevli oldukları yerlere giden komutanlar, gerek tek tek, gerekse birbirlerine destek olarak, peygamberlik iddiasından olanların orduları ve zekât vermekte direnen Arap kabileleri üzerinde hakimiyet kurdular ve böylece devlet parçalanma tehlikesinden kurtulmuş oldu. Amr b. el-Âs, bu savaşlarda daha önce Zatü's-Selâsil gazvesinde mağlup ettiği Kudaa üzerine düzenlediği ikinci seferde de onları mağlup edip isyanı bastırdı²⁰¹.

B. ŞAM FETİHLERİ

Müslümanlar'ın Suriye cephesine yönelmeleri, yani Bizans ile ilk karşılaşmaları Hz. Peygamber (sav) zamanında başlamıştı. Mute savaşı, Tebük seferi ve bu sefer esnasında gönderilen Dûmetü'l-Cendel seriyyesi, Suriye fetihleriyle alâkalı ve Müslümanlar'ın batıdaki ezeli rakibi Bizans'a karşı düzenlemiş oldukları askerî faaliyetlerdir. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından kısa süre önce hazırladığı, daha sonra da Hz. Ebû Bekir tarafından gönderilen Üsame ordusunun hedefi de Bizans topraklarıydı²⁰².

²⁰⁰ Taberî, *Tarih*, III, 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 234; İbn Arabî, Kadı Ebû Bekir (543/1148), *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım fî Tahkiki Mevâkib-i Sahâbe Ba'de Vefati'n-Nebi*, (tlk. Muhibbuddin el-Hatib), Kahire 1399, s. 47; Talas, *Tarihu'l-Arab*, I, 3.cüz s. 23-24; Üçok, *İslâm'da Dinden Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, s. 26; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 19-20; Büyük *İslâm Tarihi*, II, 35; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 71; Arı, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, s. 106-107

²⁰¹ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 24; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 61-62; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 71

²⁰² Fayda, *Halid b. Velid*, s. 350

İrtidat savaşları sona erdikten ve devletin birliği yeniden sağlandıktan sonra, Hz. Ebû Bekir Şam bölgesinde geniş çaplı bir fetih harekâtı başlatmaya karar verdi. Bu niyetle halife Mekke, Taif ve Yemen ehline, Necid halkına ve Hicaz'daki bütün Araplar'a seferlere iştirak etmeleri için mektuplar yazdı. Bu esnada Sa'd, Huzeym gibi kabilelerin zekâtlarını toplamakla görevli olan Amr'a da bu fetihlerde görev vermek istedi ve bulunduğu bölgede asker toplamasını emretti²⁰³.

Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra, ordular Şam topraklarına doğru harekete geçtiler. Kaynaklarımız bu ordulara komutanlık yapan kişilerin adlarını farklı olarak nakletmektedir. Meselâ Belâzurî, Şam'a gönderilen komutanların isimlerini Halid b. Velid, Şurahbil b. Hasene ve Amr b. el-Âs olarak verir. Yine aynı müellif, halifenin Ebû Ubeyde'yi başkomutan olarak görevlendirmek istediğini, fakat onun bu görevden affını istediğini de rivayet eder²⁰⁴. Fakat bu bilgiye rağmen, Şam fetihlerine gönderilen komutanlar arasında Ebû Ubeyde'nin ismi sık sık zikredilir. Hatta Futûhu'l-Buldân'da geçen bir rivayette Hz. Ebû Bekir'in, komutanlarına, bir araya geldikleri zaman Ebû Ubeyde'nin başkomutanlığı altında birleşmelerini emrettiği aktarılmaktadır²⁰⁵. Bu bilgiler, Ebû Ubeyde'nin gerek başkomutan, gerekse ordu komutanı olarak Suriye cephesine gitmiş olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Başka bir rivayette ise, Şam'a gönderilen komutanlar Amr b. el-Âs, Yezid b. Ebî Süfyan, Şurahbil b. Hasene ve Ebû Ubeyde olarak sıralanmakta²⁰⁶, ayrıca Amr'ın Filistin, Velid b. Ukbe'nin de Ürdün üzerine gönderildiği ifade edilmektedir²⁰⁷. Bu konuda tespit edebildiğimiz rivayetlerde, Şam'a gönderilen komutanlar konusunda üzerinde ittifak edilenler Şurahbil b. Hasene ve Amr b. el-Âs'dır.

Yukarıda birinci rivayette geçen Halid b. Said'in yerine, ikinci rivayette Yezid b. Ebî Süfyan yer almaktadır. Bu iki şahsa da Şam fetihlerinde komutanlık verilmiştir. Halid b. Said, Şam tarafına gönderilen ilk komutanlardan birisidir. Ancak mağrur, övünmeyi seven biri olması gerekçesiyle Hz. Ömer'in itiraz etmesi neticesinde görevinden geri çağrılıp, yerine

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 2

²⁰⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 149; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 66

²⁰⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 150; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 72

²⁰⁶ Taberî, *Tarih*, III, 307; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru Hulefâ*, (tsh. Hafız Seyyid Aziz Bey), Beyrut 1987, s. 446, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 115; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 289; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 53

²⁰⁷ Taberî, *Tarih*, III, 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, VII, 3; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2, 84; Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim-Ali Muhammed el-Becâvi, *Eyyâmu'l-Arab*, ? 1969, (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî), s. 201;

Yezid b. Ebî Süfyan tayin edilmiştir²⁰⁸. Bu değişiklikten dolayı kaynaklarda iki farklı rivayet yer almış, biri Halid b. Said, diğeri de Yezid'i Şam'a gönderilen komutanlar arasında saymıştır ki, yukarıda izah ettiğimiz gibi haddizatında her iki rivayet de doğrudur.

Komutanlar H.12 (M.633) yılında ayrı ayrı cephelere yöneldiler. H.13 (M.634) yılı başına kadar ordular Şam tapraklarına yerleştiler²⁰⁹. Komutanlardan Ebû Ubeyde Cabiye²¹⁰, Yezid b. Ebî Süfyan Belka²¹¹, Şurahbil Ürdün veya Busra, Amr b. el-Âs da Arebe'de²¹² karargâh kurdular²¹³. Vakıdî, halifenin, Amr'ı Filistin, Şurahbil'i Ürdün ve Yezid'i Şam'a vali tayin ettiğini rivayet etmektedir²¹⁴. Bu bilgi, komutanların hangi bölgeyi fetihle görevli olduklarını ortaya koymaktadır. Görevli olduğu bölge üzerine giden komutanlar, fethin gerçekleşmesi halinde oranın valisi olacaklardı.

Ordunun başkomutanının kim olduğu hususu da, rivayetlerde farklı olarak belirtilmiştir. Ebû Mihnef, rivayetinde, halifenin komutanlara "Sizler bir araya geldiğinizde Ebû Ubeyde komutanınızdır, o bulunmadığı takdirde komutan Yezid'dir. Amr ise yalnızca Müslümanlar'a gelen yardımcı kuvvetlerle kendisine iltihak edenlerin komutanıdır" sözünü aktarmaktadır²¹⁵. Başka bir rivayette de, Hz. Ebû Bekir'in hep birlikte savaştıkları zaman, savaşın yapıldığı bölge valisinin komutan olmasını istediği zikredilir²¹⁶. Belâzurî'de ise halifenin, ordunun tamamı bir araya geldiğinde namazı Amr'ın kıldırmasını, ayrıldıklarında ise her emirin kendi

²⁰⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 150; İbn Âsem, *Futûh*, I-IV, Beyrut 1986, I, 83; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, 1, 3; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 59

²⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 276; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 2; Fayda, *Halid b. Velid*, s. 353

²¹⁰ Cabiye, Dimeşk'in 80 km. güney doğusunda Harran bölgesinde yer alan Cevlan'da kurulmuş bir şehirdir. Burası İslâm öncesi dönemde Gassaniler'in idare merkeziydi. Bölgede su kaynakları ve bedevilerin yerleşmelerine uygun meralar vardı. Şam'ın buraya açılan kapısı "Babu'l-Cabiye" olarak tesmiye edilmiştir. Lammens, H. L., "Cabiye" İA, III, 5; Fayda, Mustafa, "Cabiye", DİA, VI, 538

²¹¹ Belka, Dimeşk ile Vadilkura arasında bir yerleşim alanıdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 489; Buhl, Fr. "Belka", İA, II, 491-492; Hıreysat, Muhammed Abdülkadir, "Belka", DİA, V, 419-420

²¹² Arebe, Ürdün'de bir yerleşim birimidir. Ahd-i Atik'de bütün Ürdün vadisi bu şekilde isimlendirilmektedir. Günümüzde ise sadece Lut gölünün güney kısmı Arebe olarak bilinir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 96; "Arebe", İA, I, 558

²¹³ Taberî, *Tarih*, III, 391-394; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 276-277; İbn Kesir, *el-Bidâye*, III, 3; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2, 84; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 80; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 73

²¹⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 150-151; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 15; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 3

²¹⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 150

²¹⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 150

adamlarına namaz kıldırmasını şifahi olarak emrettiği rivayet edilmektedir²¹⁷. Birbirlerinden farklı ve hatta zıt gibi görünen bu rivayetlerde, Amr'ın adı başkomutan olarak geçse de, Halid b. Velid'in Suriye'ye gelmesine kadar geçen savaşlarda Ebû Ubeyde'nin başkomutanlık görevini üstelendiği bilgisinin daha tercihe şayan olduğunu söylemeliyiz.

Çalışmanın bu bölümünde, Şam fetihlerinin tamamından ve komutanların bütün faaliyetlerinden bahsetmeyerek, sadece Amr'ın iştirak ettiği savaşları özet bir şekilde aktaracağız.

1. Ecnâdeyn Savaşı

Amr b. el-Âs, Arebe'de karargâh kurunca Bizans kralı Heraklios, doksan bin²¹⁸ kişilik büyük bir orduyu Amr'ın askerleri üzerine gönderdi²¹⁹. Durumu haber alan Amr, bu kadar büyük bir ordu ile savaşa girmenin yanlış olacağı düşüncesiyle Medine'den yardım istedi²²⁰. Haberi alan halife Irak'ta bulunan Halid b. Velid'e mektup göndererek, Şam'a hareket etmesi emrini verdi. Halid Irak ordusunun idaresini Müsenna b. Harise'ye bıraktı ve bir miktar askerle Şam'a hareket etti²²¹.

Bizans ordusu komutanı, Halid b. Velid'in Şam'a doğru gelmekte olduğunu haber alınca karargâh kurduğu Cıllık²²² ovasını terkedip Ecnâdeyn'e²²³ yöneldi. Bu arada Amr da kendisine yardım amacıyla gelen Halid b. Velid ile buluşmak için Ecnâdeyn'e ulaştı ve iki komutan kuvvetlerini birleştirdiler²²⁴. Diğer komutanlar Yezid b. Ebî Süfyan, Şurahbil b. Hasene de Amr ve Halid'le buluşmak²²⁵ için Ecnâdeyn'e gelmişlerdi²²⁶.

²¹⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 151. Belâzurî yukarıdaki bilgiyi destekler mahiyette, Halid'in Şam'a ulaşmasına kadar, komutanların bir araya geldikleri her savaşta Amr'ın başkomutan olduğunu söylemektedir. s. 159

²¹⁸ Taberî, ordunun sayısını 70 bin kişi olarak verir. Taberî, *Tarih*, III, 405

²¹⁹ Taberî, *Tarih*, III, 405; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 5

²²⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 151; Taberî, *Tarih*, III, 405-406

²²¹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 56

²²² Cıllık, Şam köylerinden birinin adıdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 154; Lammens, H. L., "Cıllık", İA, III, 189-190

²²³ Ecnâdeyn, Filistin topraklarında yer almaktadır. Remle ile Beyt-i Cibrin arasında bulunur. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 103; Buhl, F., "Ecnâdeyn", İA, IV, 105; Yıldız, H. Dursun, "Ecnâdeyn", DİA, X, 385

²²⁴ Taberî, *Tarih*, III, 417-418

²²⁵ Rumlar'a karşı bütün orduları birleştirerek tek bir kuvvetle mücadele edilmesi fikrini ilk ileri süren Amr'dır. Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 28-29; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, s. 61; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 74;

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 286-287

Müslümanlar ile Bizanslılar karşı karşıya geldikleri ilk büyük savaş olan Ecnâdeyn meydan muharebesi, Cemaziyelevvel 13 (Temmuz 634) tarihinde meydana gelmiştir²²⁷. Bu savaşta Halid b. Velid'in başkomutan olduğu rivayetinin yanında²²⁸ Ecnâdeyn savaşını Müslümanlar adına Amr b. el-Âs'ın idare ettiği hususu da kaynaklarda geçmektedir. Bu farklılık, kanaatimizce, Halid b. Velid'in Irak'tan başkomutan olarak mı, yoksa yardımcı birlik komutanı olarak mı geldiği hususundaki iki ayrı değerlerdirmeden kaynaklanmaktadır. Şayet Halid, başkomutan olarak Irak'tan geldi ise, o zaman savaşın komutanı Halid'dir, diyebiliriz. Nitekim bu alanda çalışmalarıyla tanınan Mustafa Fayda, Halid'i bu savaşın başkomutanı olarak kabul etmektedir²²⁹. Durum böyle de olsa, Amr'ın Ecnâdeyn savaşında en az ikinci sırada komutan olarak görev yaptığını söylememiz mümkündür.

Müslümanlar'ın mutlak galibiyetleri ile sona eren Ecnâdeyn savaşında bir çok Bizans askeri öldürüldü veya esir alındı. Bu savaşta Müslümanlar da çok kayıp verdiler. Amr'ın kardeşi Hişam b. el-Âs'ın bu savaşta şehid olduğu rivayet edilmekle beraber²³⁰, onun bu savaşta değil, iki yıl sonra meydana gelen Yermük savaşında şehid olduğu şeklinde haberler de vardır²³¹. Kanaatimizce bu farklılık, Yermük ile Ecnâdeyn savaşı tarihlerinin karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Meselâ, Ecnâdeyn'i H. 13, Yermük'ü H. 15'te gösterenler, Hişam'ın Ecnâdeyn savaşında, Yermük'ün daha önce olduğunu söyleyenler Yermük savaşında şehid olduğunu iddia ederler. Hişam'ın vefatı ile ilgili olarak H. 13 yılı kayıtlarda olduğuna göre²³² onun H. 13 yılında meydana gelen Ecnâdeyn savaşında ölmüş olduğunu kabul edebiliriz²³³.

²²⁷ Taberî, *Tarih*, III, 418; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 286-287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 31-32; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 80. Taberî'ye kadar gelen tarihçilerin tamamı Seyf b. Ömer hariç bu savaşın tarihi hakkında H. 13 yılında müttefiktirler. Fakat Seyf, Ecnâdeyn muharebesini H. 15 yılında gösterirken, buna mukabil H. 15'te cereyan eden Yermük savaşını H. 13 olarak tarihlemiştir. (Taberî, *Tarih*, III, 387, 394-405) Taberî bu dönemde cereyan eden savaşları Seyf b. Ömer'in rivayetlerine dayanarak aktardığı için, kendisinden sonraki tarihçiler de bu rivayetleri aynen almışlardır. Böylece bu haberler kitaplarda çokça yayılmıştır. Bu hususta bk. Fayda, *Halid b. Velid*, s. 383-384, Rahman, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, (çev. Abidin Büyükköse), İstanbul 1995, s. 56

²²⁸ Fayda, *Halid b. Velid*, s. 385

²²⁹ Fayda, *Halid b. Velid*, s. 387

²³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 286-287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 32; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 80

²³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 284, 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 15

²³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 35

²³³ bk. Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, I, 177-178

Ecnâdeyn'de büyük bir yenilgiye uğrayan Bizans askerleri, Müslüman ordusunun önünden kaçarak İliya(Kudüs), Kayseriye, Dimeşk, Hıms²³⁴, Beysan²³⁵ ve Fihl gibi şehirlere sığındılar²³⁶. Müslümanlar da bölgenin adı geçen önemli şehirlerini fethetmek için hazırlıklara başladılar.

2. Fihl Savaşı

Ecnâdeyn savaşından sonra dağılan Bizans askerleri, Ürdün sınırları içinde yer alan Fihl'e²³⁷ çekildiler. Müslümanlar da onları takip ettiler. Ordunun öncü kuvvetlerinin başında Halid b. Velid, merkez kuvvetlerin başında Şurahbil b. Hasene sağ ve sol kanatlarda Ebû Ubeyde ve Amr b. el-Âs, süvarilerin başında Dırar b. Ezver, piyadelerin başında ise İyad b. Ganm bulunuyordu. İlk saldırıyı Rumlar başlattılar, Müslümanlar'ın karşı hücumuyla şiddetlenen savaş, Rum ordusunun kesin mağlubiyetiyle sonuçlandı. 13 Zilkade (Aralık-Ocak 634-635) tarihinde meydana gelen savaşta, Bizans askerleri Müslümanlar'ı yok etmek niyetiyle bataklığa çevirdikleri araziye sığınmak zorunda kaldılar ve boğularak öldüler²³⁸.

Fihl savaşının Dimeşk'in fethinden önce olduğu hususunda genel bir fikir birliği olmasına rağmen²³⁹, Taberî'nin ravilerinden olan Seyf b. Ömer, bu savaşın Dimeşk fethinden sonra olduğunu iddia etmektedir²⁴⁰. Seyf'ten gelen rivayetlerin, diğer ravilerin haberleriyle genelde farklılık arzettiği bilindiği için, onun bu hususta da değişik bir haber aktarması garip karşılanmamalıdır.

Bu savaşta başkomutanın kim olduğu hususunda da kaynaklarda farklı bilgilere tesadüf edilir. Daha önceki ifadelerimizde Şam fetihlerinde, Dimeşk'in ele geçirilmesine kadar geçen savaşlarda başkomutanlık meselesinde Halid b. Velid ile Ebû Ubeyde'nin isimlerinin geçtiğini ve bunlardan herhangi birinin adı üzerinde ittifak olmadığını söylemiştik. Fihl savaşında bu

²³⁴ Dimeşk ile Haleb arasında yer alan bir şehirdir. Orta Suriye'de Asi nehrinin suladığı geniş vadide kurulmuştur. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 302; Sobernheim, M. "Hıms", *İA*, V, (1), 588-590

²³⁵ Beysan, Harran ile Filistin arasında yer alan bir şehirdir. Burası Filistin'de Araplar tarafından ilk fethedilen bölgedir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 527; Lammens, H. L., "Beysan", *İA*, II, 588

²³⁶ Fayda, *Halid b. Velid*, s. 387

²³⁷ Fihl, coğrafyacılar tarafından Ürdün bölgesi şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Beysan şehrinin doğu tarafında yer almaktadır. Buhl, Fr., "Fihl", *İA*, IV, 445-446

²³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 295-296; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 85-86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 25; Asefî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 30

²³⁹ Buhl, Fihl savaşının Ecnadeyn'den altı ay sonra olduğunu söylemektedir. Buhl, F., "Fihl", *İA*, IV, 445. Bu durumda Fihl savaşının, Ecnadeyn muharebesi ile Dimeşk'in fethi arasındaki bir zamanda cereyan ettiği ortaya çıkmaktadır.

²⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 25

iki isme ilaveten Zehebî, Amr b. el-Âs'ın başkomutan olduğunu söyler²⁴¹. Ancak, Zehebî'nin bu rivayetinde yalnız kaldığını söylemeliyiz. Bizim kanaatimiz, Amr'ın Fihl savaşında başkomutan olmadığı şeklindedir. Başkomutanlığın Dimeşk fethi esnasında Ebû Ubeyde'ye geçtiği bilindiğine ve Fihl savaşının Dimeşk fethinden önce meydana geldiğini kabul ettiğimize göre, bu savaşta Amr ve Ebû Ubeyde'nin değil, Halid b. Velid'in başkomutan olduğunu söylememiz doğru olur²⁴².

3. Dimeşk'in Fethi

Fihl savaşından sonra bozguna uğrayan Bizans ordusu, Suriye topraklarının merkezi olan Dimeşk'e²⁴³ çekildi. Onları takip eden Müslümanlar da şehre yöneldiler ve kuşatmayı başlattılar. Ordu komutanları farklı cihetlerden hücum etme kararı aldılar. Buna göre Halid b. Velid Doğu kapısı, Ebû Ubeyde Cabiye kapısı, Amr b. el-Âs Tuma kapısı ve Yezid b. Ebî Süfyan, şehrin Küçük kapı diye bilinen kapısını hedef aldılar²⁴⁴.

Müslümanlar Dimeşk'i yaklaşık yetmiş gün muhasara altında tuttular²⁴⁵. Kuşatma devam ederken kale komutanının bir oğlunun doğması sebebiyle Dimeşkliler güvenliklerini tehlikeye atacak derecede eğlenceye daldılar. Bundan istifade eden Halid b. Velid, surlara çıkıp kaleye girdikten sonra kapıları açtı ve diğer askerlerin de kaleye girmelerini sağladı. Halid, çarpışarak şehrin ortasına kadar ilerledi. Bu arada durumun vahametini anlayan şehir ileri gelenleri, Ebû Ubeyde ve diğer komutanların yanlarına giderek şehri sulh yoluyla kendilerine teslim edeceklerini söylediler. Ebû Ubeyde yapılan teklifi kabul etti. Bu durumda şehir halkının canları, malları, kiliseleri ve evleri emniyet altına alındı. Her iki komutan Dimeşk'in ortasında buluştular. Halid, şehrin merkezine kadar savaşarak, Ebû Ubeyde ise sulh yaparak gelmişti. Neticede şehrin sulhen fethedildiği kararna varıldı ve Dimeşkliler'e

²⁴¹ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 85-86

²⁴² Bu konuda bk. Fayda, *Halid b. Velid*, s. 390-392

²⁴³ Dimeşk, Şam topraklarının en büyük şehirlerinden birisidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 463; Hartman, R., "Şam", İA, XI, 298-310; Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im, *Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktar*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1984, s. 237-242

²⁴⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 165; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 193-194; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 20-21; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 124; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 76

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 294; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 124-125; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 168. İbnü'l-Cevzî yukarıdaki rivayetten farklı bir şekilde şehrin altı ay kuşatıldığını ifade etmektedir. *el-Muntazam*, IV, 148. Ya'kûbî ise kuşatmanın bir yıl sürdüğünü söyler. *Tarih*, II, 140

sulh şartları uygulandı. Daha sonra durumdan haberdar edilen Hz. Ömer de yapılan anlaşmayı onayladı²⁴⁶.

Dımeşk şehri 14 Recep (Ağustos-Eylül 635) yılında fethedildi²⁴⁷. Fetih esnasında Müslümanlar'ın komuta kademesinde önemli bir değişiklik meydana geldi. Çarpışmalar devam ederken, Hz. Ömer'in Halid b. Velid'i azledip, kendisini başkomutan tayin eden mektubu Ebû Ubeyde'ye ulaştı. Ancak o, muhtemelen hem Halid'in, hem de askerin kuvve-i maneviyasını za'fa uğratmamak için bu emri kimseye haber vermedi. Dımeşk sulhu sağlandıktan sonra mektubu Halid b. Velid'e gösterdi²⁴⁸. Bu bilgiye dayanarak biz, Dımeşk fethine kadar Şam topraklarında meydana gelen savaşlarda, başkomutanlık vazifesini Halid b. Velid'in üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

4. Yermük Savaşı

Müslümanlar'ın Suriye topraklarında hızla ilerlediklerini ve kendi idaresi altında bulunan şehirleri bir bir ele geçirdiklerini gören Bizans kralı Herakleios, Rumlar, Ermeniler ve tebası durumunda olan Suriye Araplar'ından müteşekkil büyük bir ordu hazırladı ve Şam cephesine gönderdi²⁴⁹. Dımeşk fethinden sonra görevli oldukları bölgelere dağılan ordu komutanları²⁵⁰, böylesine büyük bir orduyla ancak birlikte hareket ettikleri takdirde başa çıkabileceklerini düşünerek, güçlerini birleştirme kararı aldılar. Buna rağmen 200 bin kişilik Rum ordusuna karşı 50 bin kadar asker çıkarabildiler²⁵¹.

Şavaşın tarihi hakkındaki ihtilâf gibi, ordu komutanının kim olduğu meselesinde de farklı rivayetler yapılmıştır. Halid b. Velid'in başkomutan olduğu bilgisinin yanında²⁵² orduya Ebû Ubeyde'nin komuta ettiği de söylenmiştir²⁵³. Dımeşk fethi esnasında Halid'in azledilip yerine Ebû Ubeyde tayin edildiğine göre Yermük'te²⁵⁴ Müslümanlar'ın Ebû Ubeyde'nin

²⁴⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 166-168; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 295; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 168; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 124-125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 20-21

²⁴⁷ Taberî, *Tarih*, I, 2146-2147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 22; Rahman, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, s. 60

²⁴⁸ Taberî, *Tarih*, III, 434-436; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 297

²⁴⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 184

²⁵⁰ Yezid Dımeşk'te kalırken, Amr Filistin, Şurahbil de Ürdün'e gitmişlerdi. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 179

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 8. Belâzurî, müslüman ordusunun 24 bin kişi olduğunu rivayet eder. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 184

²⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 8

²⁵³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 185

²⁵⁴ Yermük, Şam topraklarında Ürdün nehrinin içinden geçtiği bir vadidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 434

idaresinde savaştığını söyleyebiliriz²⁵⁵. Bu savaşta Amr b. el-Âs ise Şurahbil b. Hasene ile birlikte ordunun sağ kanat komutanlığına yapmıştır²⁵⁶.

İbn Kesîr, Yermük savaşında düşmanın saldırısı neticesinde, Amr ve yanındaki dört kişinin savaştan kaçtıkları şeklinde bir rivayet aktarmaktadır. Bu habere göre, Amr ve arkadaşları, cepheden geriye kaçarken savaşa katılan kadınlar tarafından tekrar geri çevrilmişlerdir. Aynı şekilde Amr ile birlikte sağ kanattaki askerlerin komutanlığını yapan Şurahbil b. Hasene de bu rivayete göre savaştan çekildikten sonra ikna edilerek tekrar cepheye gönderilmiştir²⁵⁷. İslâm tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eden ve Suriye cephesinin en büyük savaşı kabul edilen Yermük savaşında ordunun sağ tarafını idare eden komutanların savaş meydanından kaçması ciddi bir iddiadır ve rivayetlerde mutlaka belirtilmesi gerekmektedir. Fakat ulaşılabildiğimiz diğer tarih kaynaklarında bu hususta herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Amr'ın emri altında savaşan bir kısım askerinin, düşman saldırısı karşısında geri çekilmeleri, belki de savaşı bırakmaları mümkündür. Ancak, gerek Amr b. el-Âs, gerekse Şurahbil b. Hasene gibi iki büyük komutanın cepheden kaçmış olmalarına ihtimal vermiyor ve yukarıdaki rivayetin ihtiyatla karşılanması gerektiğini düşünüyoruz.

Recep 15 (Ağustos 636) tarihinde²⁵⁸ meydana gelen Yermük savaşı, Müslümanlar ile Bizans'ın son büyük hesaplaşması oldu. Bu savaşla birlikte Rumlar, Şam toprakları üzerindeki bütün emellerini terk etmek zorunda kaldılar ve bir daha bu bölgede Müslümanlar'a karşı saldırıya geçme cesareti gösteremediler. Yermük'ten kaçan Rum askerleri Antakya, Halep²⁵⁹, el-Cezire²⁶⁰ gibi son Bizans kalelerine ve Filistin sahillerine sığınmaya başladılar²⁶¹. Rum orduları Yermük yenilgisinden sonra artık saldırı taktiklerini

²⁵⁵ bk. Kaegi, Walter E., *Byzantium and The Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, s. 119

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 8

²⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 14-15

²⁵⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.186; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 4. Seyf b. Ömer'e göre Yermük savaşı H. 13'te yapılmıştır. Ebû Cafer de Seyf'in görüşündedir. Hafız İbn Asâkir, Yezid b. Ebî Ubeyde-Velid-İbn Lehia-Leys ve Ebû Ma'ser'den rivayet ettiğine göre bu savaş H. 15 Recep'te yapılmıştır. Aynı şekilde İbn İshak, Halife b. Hayyat ve İbnü'l-Kelbi de 15 yılını bu savaşın tarihi olarak kabul ederler. İbn Asâkir ise 15 yılının doğru olduğunu, 13 yılını kabul eden Seyf'e kimsenin itibar etmediğini söyler. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 4). Ayrıca bk. Rahman, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, s. 61

²⁵⁹ Halep, Suriye topraklarının Şam'dan sonra en önemli şehridir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 282; Sauvaget, J., "*Haleb*", İA, V (1), 117

²⁶⁰ el-Cezire, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Mudar ve Bekrilerin yaşadığı topraklardır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 134. El-Cezire, Ceziretü'l-Asur ve İklimü Asur olarak bilinen ve Silvan, Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman'ı içine alan Yukarı Mezopotamya topraklarına verilen isimdir. Şeşen, Ramazan, "*Cezire*", DİA, VII, 509-511

²⁶¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 184

bırakıp, hiç olmazsa ellerindeki kaleleri korumak için savunma stratejisi hazırlığına giriştiler. Ancak onların bu çabaları işe yaramayacak ve geri kalan Şam toprakları da yavaş yavaş Müslümanlar'ın eline geçecektir.

5. Amr b. el-Âs'ın Şam Bölgesindeki Diğer Fetihleri

Yukarıdaki bölümlerde Suriye fetihlerindeki önemli savaşları tek tek zikrederek, Amr b. el-Âs'ın bu savaşlardaki görev ve etkinliklerini konu edindik. Bu kısımda ise, onun diğer fetihlerdeki faaliyetlerinden özet olarak bahsetmek istiyoruz.

Başkomutan Ebû Ubeyde, Amr'ı ilk önce Ürdün sahillerini fetihle görevlendirmişti. Ürdün'ün iç kısımlarını ise Şurahbil fethediyordu. Sahil bölgelerine Herakleios'un yardım gönderdiğini haber alan Amr, başkomutandan yardım istedi. Bunun üzerine Ebû Ubeyde, Yezid b. Ebî Süfyan'ı bir miktar askerle Amr'a yardımcı kuvvet gönderdi. Gelen ordunun öncü birliğinin başında Yezid'in kardeşi Muaviye bulunuyordu. Takviye kuvvetlerle gücünü artıran Amr bütün Ürdün sahillerini ele geçirdi²⁶². Ayrıca Sebatiye²⁶³, Nablus²⁶⁴, Lüdd²⁶⁵, Yübna²⁶⁶, Amevas²⁶⁷, Beyt-i Cibrin'i²⁶⁸ de fethetti²⁶⁹.

Yermük'ten sonra Amr'ın bir başka seferi kuzey Suriye'ye oldu. Ebû Ubeyde'nin emriyle yola çıkan Amr, Halep ve Antakyalılar'la cizye karşılığında sulh yaptı, ayrıca Kinnesrin'i²⁷⁰ de Müslümanlar'ın topraklarına dahil etti²⁷¹. Amr b. el-Âs daha önce Şurahbil

²⁶² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 160

²⁶³ Sebatiye, Filistin bölgesinde ve Beytü'l-Makdis'e iki günlük mesafede bulunan bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 184

²⁶⁴ Nablus, Orta Filistin'de bir şehir olup, şimdi Ürdün devleti sınırları içinde yer almaktadır. Buhl, Fr. "*Nablus*", İA, IX, 13-15

²⁶⁵ Lüdd, Filistin bölgesinde Beytü'l-Makdis yakınlarında bir köy adıdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 15

²⁶⁶ Yübna, Remle'ye yakın bir yerleşim birimidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 428

²⁶⁷ Amevas, Beytü'l-Makdis yakınında bulunan bir Filistin yerleşim birimidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 157

²⁶⁸ Beyt-i Cibrin, Beytü'l-Makdis ile Gazze arasında bir bölgedir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 519

²⁶⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 189; Aselî, Bessam *Amr b. el-Âs*, s. 35-36; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 78-79; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 77

²⁷⁰ Kinnesrin, Kuzey Suriye'de bir şehir olup, ilk dönemde Chalcis ad Belum adını taşımıştır. Honigmann, E., "*Kinnesrin*", İA, VI, 711

²⁷¹ Halife b. Hayyat, *Tarih*. (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad 1985, s. 134-135; Ya'kübi, *Tarih*, II, 142; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 162; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimesşk*, XIX, 242; Kuzey Suriye fetihleri için daha detaylı bilgi için bk. Kaegi, Walter E., *Byzantium and The Islamic Conquests*, s. 147-166

b. Hasene tarafından fethedilen Taberiyye'yi²⁷², halkın yapılmış olan anlaşmayı bozmasından sonra yeniden ele geçirdi²⁷³.

15 (636-637) yılında Amr b. el-Âs, Beysan'da bulunan Rumlar üzerine yürüdü. Rum komutan Artabon savaş taktiklerini çok iyi bilen ve akıllı bir askerdi. Onun bu şöhretini duyan Hz. Ömer Amr'ı kastederek, "Şimdi biz, Bizans Artabon'u üzerine Arap Artabonu'nu gönderiyoruz. Hangisinin üstün geleceğine iyi bakın" diyerek, hem Amr'ın savaş kabiliyetini takdir ettiğini hem de ona çok güvendiğini ifade etmişti²⁷⁴. Amr, Rumlar üzerine saldırıya geçip onları mağlup ederek, Hz. Ömer'i haklı çıkardı. Mağlup ordusu dağılan Artabon ise canını zor kurtardı ve İliya'ya (Kudüs)²⁷⁵ çekilmek zorunda kaldı²⁷⁶.

Artabon, Kudüs'e sığınınca Amr da onu takip ederek bu kutsal şehri muhasara altına aldı. Ebû Ubeyde de şehre gelip kuşatmaya iştirak etti. Kudüslüler Müslümanlar'a karşı dayanamayacaklarını anlayınca, sulh yapmak istediklerini, cizye ve haraca diğer Şam şehirlerinde uygulandığı şekilde razı olacaklarını Ebû Ubeyde'ye bildirdiler ve ona, şehri ancak halifeye teslim edebileceklerini söylediler. Onların bu isteği halifeye ulaştırıldı ve Hz. Ömer Medine'den yola çıktı²⁷⁷. Halifenin Kudüs'e Ebû Ubeyde'nin değil, Amr b. el-Âs'ın çağrısıyla geldiği şeklinde farklı bir rivayet kaynaklarda mevcuttur. Bu habere göre Amr, teslim olması için Artabona haber göndermişti. Artabon gönderdiği cevapta Kudüs'ü ancak Hz. Ömer'in teslim alabileceğini ifade etmiş ve Amr'ın barış teklifini kabul etmemiştir. Onun bu sözü üzerine Amr halifeye bir mektup yazarak onun Kudüs'e gelmesini sağlamıştı²⁷⁸.

Halifenin gelmesiyle Kudüs halkıyla harac ve cizye karşılığında Rebiulevvel 16(Nisan-Mayıs 637) de bir anlaşma yapıldı. Anlaşmada Halid b. Velid, Abdurrahman b. Avf, Muaviye b. Ebû Süfyan ve Amr b. el-Âs da hazır bulundular ve anlaşmaya şahitlik

²⁷² Taberiyye; Dimeşk, Beytül-Makdis ve Akka şehirleri ortasında bir yerleşim birimidir. İlk iki merkeze üç gün, Akka'ya ise iki gün mesafededir ve Ürdün sınırı içinde yer almaktadır. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 17-20; Himyeri, *Ravdu'l-Mi'târ* s. 385-386

²⁷³ Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 159-160

²⁷⁴ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, IV, 192; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 347; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 54

²⁷⁵ Kudüs, Filistin'in eski ve en meşhur şehridir. Garp dillerinde Jerusalem, Gerusalemme olarak geçmektedir. Bulh, F., "Kudüs", VI, 953

²⁷⁶ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, IV, 192; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 347; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 55

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 384; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 55

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, IV, 192; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 347-348; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 55

yaptılar²⁷⁹. Böylece Kudüs, savaş yapılmaksızın bizzat halifenin yaptığı anlaşmayla teslim alınmış oldu. Kudüslüler'in kabul ettikleri bu sulhü tanımayan Artabon ise Mısır'a kaçtı²⁸⁰.

Şam fetihlerinin son adımı Kayseriyye'nin ele geçirilmesidir. Bu şehrin fethi ile birlikte Müslümanlar'ın Suriye harekâtı sona ermiş oldu ve Mısır'ın fethi yolu açıldı. Bu şehri kimin fethettiği hususunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Tarihçilerin bir kısmı şehri, Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra ona vekillik eden İyad b. Ganm'ın, diğer bir kısmı da Amr b. el-Âs'ın fethettiğini ileri sürmüşlerdir²⁸¹. Belâzurî, Kayseriyye'nin ilk önce H. 13 yılında Amr b. el-Âs tarafından kuşatıldığını, onun burada bir müddet kaldığını, fakat Rumlar'ın büyük bir orduyla harekete geçtiklerini haber alınca, diğer komutanlarla birleşmek niyetiyle Kayseriyye'den ayrıldığını, Ecnâdeyn, Fihl, Dımeşk ve Yermük savaşlarına katıldıktan sonra tekrar gelip şehri kuşattığını, daha sonra da Mısır'a geçtiğini rivayet eder²⁸². Muhammed b. Sa'd da, Kayseriyye'nin Amr ve oğlu Abdullah tarafından kuşatıldığını bildirmektedir²⁸³. Bununla birlikte şehrin Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından fethedildiği görüşü daha fazla tercih edilmiştir. Bu görüşe göre, şehri fethetmek için ilk önce Yezid b. Ebî Süfyan görevlendirilmişti. Yezid, öncü kuvvetlerinin başında Muaviye olduğu halde 17 bin kişilik bir kuvvetle burayı kuşatmış, fakat hastalanınca görevini Muaviye'ye bırakmış ve H. 18'de vefat etmiştir. Şehir bundan kısa bir süre sonra Muaviye tarafından fethedilmiştir²⁸⁴. Kayseriyye'yi Muaviye'nin fethettiğini kabul eden tarihçilerden bir kısmı ise, Yezid'in Kayseriyye'ye gelmediğini, Hz. Ömer'in emriyle Muaviye'yi buraya gönderdiğini ve fethin onun tarafından yapıldığını naklederler²⁸⁵.

Kaleyi kuşatan Muaviye, bütün gayretlerine rağmen şehri ele geçiremedi. Neredeyse fetihden ümidini kesmekte iken, Yusuf isminde bir yahudinin, şehrin yeraltı geçidini Müslümanlar'a göstermesiyle, ordusunu şehre bu gizli geçitten geçirerek fethi tamamladı²⁸⁶.

²⁷⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 147; Taberî, *Tarih*, IV, 609; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 193; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 57; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 79

²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 193; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 394; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 65

²⁸¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 191

²⁸² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 191

²⁸³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 194

²⁸⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 191-192; Taberî, *Tarih*, III, 604

²⁸⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 191; Taberî, *Tarih*, III, 604; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 53-54; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, II, 50

²⁸⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 192-193; Taberî, *Tarih*, III, 604; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 141; Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, I-II, (çev. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1980, I, 250; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s. 80-81

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Kayseriyye'nin Muaviye tarafından fethedildiğini, ancak bu şehrin daha önce Amr b. el-Âs tarafından kuşatılmış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu şehrin yedi yıl kadar kuşatma altında tutulmuş olduğu bilgisi²⁸⁷, bu bölgeden sorumlu olan Amr'ın mutlaka şehri kuşatmış olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Muhtemelen şehri kuşatma altında tutan komutanlardan biri olduğu için, Amr'ın adı sehven kaleyi fetheden komutan olarak geçmiştir²⁸⁸.

Kayseriyye'nin fetih tarihi konusunda da kaynaklar farklı bilgiler vermektedirler. Fetih tarihi olarak H.15, 16, 17, 18, 19 ve 20 yılları zikredilmektedir²⁸⁹. Bu tarihlerden en fazla 15, 18 ve 19 yılları rivayetlerde geçmektedir. Bunlar arasında H. 15 yılının yer alması bir tarih hatası olmalıdır. Zira bu yılda Suriye'deki ordunun başkomutanı Yezid değil, Ebû Ubeyde'dir. Ebû Ubeyde'nin de H. 18'de vefat ettiği bilindiğine göre²⁹⁰, bu yıldan önce Yezid'in başkomutan olması da mümkün görünmemektedir. Şehrin fethedilmesi taun vakasından bir müddet sonra meydana geldiğine göre, büyük ihtimalle Kayseriyye 19/640 yılında fethedilmiştir, diyebiliriz. Belâzurî de, fethin H. 19 yılı Şevval'inde gerçekleştirildiğini zikretmektedir²⁹¹.

6. Amevas Taunu ve Amr b. el-Âs'ın Başkomutanlığı Meselesi

Müslüman orduları, Bizanslılar'la yapılan tüm meydan savaşlarını kazanarak Suriye'nin önemli şehirlerini ve kalelerini ele geçirdiler. Bu fetihler aynı zamanda Doğu Roma'nın Ortadoğu'dan kesin olarak uzaklaştırılması anlamına da geliyordu. Müslümanlar zaferi kutladıkları bu anda, savaştan daha yıkıcı bir düşmanla karşılaştılar. Bu düşman, veba (taun) hastalığı idi. Bu salgın, Bizanslılar'la yapılan çarpışmalarda şehid olan askerlerden daha çok mücahidin ölümüne sebep oldu. Kaynaklar taun nedeniyle yaklaşık 25 bin²⁹² insanın vefat ettiğini rivayet ederler ki, bu rakam, Medine'den Suriye cephesine gönderilen ordunun

²⁸⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 194

²⁸⁸ Meselâ, Vakıdî kaleyi Amr'ın fethettiğini söylemektedir. Vakıdî, *Futuhu's-Şam*, I-II, Mısır 1373 (Daru'l-Ahdi'l-Cedid bi'l-Haranfes), II, 21

²⁸⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.194; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 151; Taberî, *Tarih*, III, 604; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 53-54

²⁹⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 190; İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s. 448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 391-392; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2, 114

²⁹¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 194. Ayrıca bk. Taberî, *Tarih*, III, 604; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 53-54; Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 80-81

²⁹² Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78; Muhammed Kürd Ali, *Hıttatu's-Şam*, I-IV, Dımeşk 1983, I, 97

nerede yarıya tekabül etmektedir. H. 18'deki bu salgında²⁹³ başkomutan Ebû Ubeyde başta olmak üzere Muaz b. Cebel, Yezid b. Ebî Süfyan, Haris b. Hişam, Süheyl b. Amr, Utbe b. Süheyl gibi ordu komutanlarının da vefat ettikleri göz önüne alınırsa, taunun İslâm ordusunda meydana getirdiği yıkım açıkça görülür²⁹⁴.

Taun sebebiyle başkomutanlar peş peşe vefat ettikleri için onların yerine kimlerin geçtiği hususunda kaynaklarda farklı bilgilere rastlanır. Suriye birleşik ordularının başkomutanı Ebû Ubeyde, hastalığa yakalandığını anlayınca yerine Muaz b. Cebel'i tayin etmişti²⁹⁵. Muaz b. Cebel de hasta olunca başka birini vekil olarak görevlendirdi. Bu noktada tarihçiler iki kişinin ismini vermektedirler. Bir kısmı Muaz b. Cebel'in, yerine Yezid b. Ebî Süfyan'ı bıraktığını rivayet ederlerken²⁹⁶, diğer bir kısmı da Muaz'dan sonra ondunun başına Amr b. el-Âs'ın geçtiğini iddia etmektedirler²⁹⁷. Bu iki rivayet de doğru olabilir. Şöyle ki, Muaz b. Cebel'in vefatına sebep olan hastalık, Yezid'in de hayatına son vermiştir. Muaz'dan sonra başkomutan olan Yezid, kısa süre sonra vefat edince yerini Amr'a bırakmıştır. Yezid'in kısa süren bu başkomutanlığı, bazı tarihçiler tarafından dikkate alınmamış ve Muaz'dan sonra Amr'ın komutan bilgisi kabul edilmiştir. Bununla birlikte Amr'ın başkomutan olduğunu destekleyen bilgiler de kaynaklarda yer almıştır. Buna göre Amr, askerlerini taun salgınından korumak niyetiyle bölgeden uzaklaştırıp dağlara çıkarmış ve insanları hastalığa yakalanmaktan kurtarmıştır. Daha sonra olayı haber alan halife Ömer de, onun bu davranışını takdir etmiştir²⁹⁸. Bu rivayet, taunun son dönemlerinde Amr'ın başkomutanlık vazifesini üstlenmiş olduğunu göstermektedir²⁹⁹. Ayrıca bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz gibi, Mısır fethinden önce halifeden ısrarla fetih izni isteyen kişi Amr b. el-Âs'dı. Hz. Ömer'in böylesine önemli ve riskli olan bir seferde mutlaka ordunun başkomutanını görevlendireceğini

²⁹³ Salgının H. 17 yılında olduğunu iddia eden rivayetler de vardır. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78

²⁹⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 190; Taberî, *Tarih*, IV, 60; İbn Hibban, *es-Sîre* s. 477; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 390; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2, 114; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, II, 76

²⁹⁵ Belâzurî, Ebû Ubeyde'nin, yerine Muaz b. Cebel'i tayin ettiğini belirttikten sonra, bir rivayete onun göre İyad b. Ganm'i diğer rivayete göre de Amr b. el-Âs'ı bıraktığını da bildirmektedir. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 190.

²⁹⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 190; İbn Âsem, *Futûh*, I, 244

²⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 248; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 391-392; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79

²⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 248; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 391-392; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79

²⁹⁹ bk. *Büyük İslâm Tarihi*, II, 95

düşünürsek, yine Amr b. el-Âs'ın Şam fetihlerinin nihayetinde Müslüman ordusuna başkomutanlık yaptığını söyleyebiliriz.

7. Kıtık Yılında Amr b. el-Âs'ın Medine'ye Gıda Yardımında Bulunması

H. Ömer'in halifeliğinde H. 18 (639-640) yılında, Medine ve civarında büyük bir kuraklık ve kıtlık başgöstermişti. Esen rüzgârların toprağı kül gibi önüne katıp savurması sebebiyle H.18 yılına "Ramâde yılı" denilmiştir. Bu dönemde açlık o kadar ileri gitmişti ki, vahşi hayvanlar dahi insanların yaşadıkları yerleşim bölgelerine inmeye başlamışlardı³⁰⁰. Bu durum karşısında halife, bütün valilerine mektup yazarak onlardan Medine'ye gıda yardımı yapmalarını istedi. Yardıma ilk cevap Ebû Ubeyde'den geldi. Ebû Ubeyde Medine'ye dört bin yük gıda yardımı gönderdi³⁰¹. Sa'd b. Ebî Vakkas da Irak'tan gıda yardımında bulundu. Muaviye ise başkente üç bin deve yükü un ve üç bin elbise gönderdi³⁰².

H. Ömer'in isteğı kendisine ulaşınca Amr, halifeye şu ifadelerle bir cevap yazdı. "Sana, başı senin yanında, sonu da benim yanımda olan bir kervan göndereceğim". Gerçekten de Amr'ın Medine'ye gönderdiği yardımla şehir gıda yönünden büyük ölçüde rahatlamıştır³⁰³.

Kaynaklarımızda H. 18'deki kıtlık yılında, Amr b. el-Âs'ın deniz yoluyla da Mısır'dan Medine'ye yardım gönderdiği bildirilmektedir. Rivayete göre, Medine'den gıda yardımı istenince Amr, halifeye mektup yazarak, Akdeniz'i Nil yardımıyla Kızıldeniz'e bağlayan kanalın Rum ve Kıptiler tarafından kapatıldığını, bu kanalın tekrar açılması ve köprü inşa edilmesi için çok masraf yapılması gerekeceğini, bunun da Mısır gelirlerinin buraya harcanması anlamına geleceğini söylemiştir. Amr'ın cevabına karşı halife tekrar emir göndererek, kanalın ne pahasına olursa olsun tekrar açılmasını ve Medine'ye gıda sevkiyatının başlatılmasını emretmiş, Amr da halifenin emrini süratle yerine getirerek kanalı açtırmış, Nil yoluyla Kulzum kanalına ulaştırılan gıda ve ihtiyaç mallarını oradan deniz yoluyla Cidde'ye oradan da Mekke ve Medine'ye intikal ettirmiştir³⁰⁴.

Amr'ın deniz yolu ile Mısır'dan Medine'ye gıda yardımı yaptığından bahseden yukarıdaki rivayette anlaşılması zor bazı hususlar vardır. Ramâde yılının H.18'e tekabül ettiği ve bu yılda Mısır'ın henüz fethedilmemiş olduğu bir gerçektir. Bu durumda Amr b. el-Âs'ın, bu yılda Mısır'dan deniz yolu ile gıda göndermesi mümkün değildi. Zira o zaman Amr

³⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 251-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 388-389

³⁰¹ Taberî, *Tarih*, IV, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 388-389; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 90

³⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 311, 315

³⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 310

³⁰⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 251-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 388-389; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 251-252

Mısır'da değil, Ürdün ve Filistin bölgesinde bulunuyordu³⁰⁵. Böyle olunca Amr'ın, deniz yolu ile gıda gönderdiği yılın tarihlenmesinde bir hata ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Amr'ın, halifeye, “Bir ucu benim yanımda bir ucu da senin yanında olan bir kervan göndereceğim” demesi, yardımın denizden değil, karadan ve develerle yapıldığını gösterir³⁰⁶. Sonuç olarak biz, H. 18 yılında Amr'ın Filistin veya Ürdün bölgesinde bir gıda kervanını Medine'ye gönderdiğini, Mısır'dan deniz yoluyla yaptığı yardımın daha sonraki bir yılda, ancak Mısır'ın fethinden sonra gönderilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim Belâzurî³⁰⁷ de, H.21 yılında Hz. Ömer'in Amr'a mektup yazarak, Mısır'ın haracından toplanan bir kısım yiyeceğin deniz yoluyla Medine'ye gönderilmesini istediğini, Amr'ın da onun bu emrini yerine getirdiğini ifade etmektedir.

Gerek irtidat olaylarının bastırılması, gerekse Şam fetihleri esnasında Amr b. el-Âs, başarılı bir askerlik performansı göstermiş ve halife nazarında itibarlı bir komutan olmuştur. Şam fetihleri tamamlandıktan sonra Amr için daha önemli ve tek başına yöneleceği yeni bir cephenin açılması zamanı gelmişti. Artık yeni hedef Mısır'dı.

³⁰⁵ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 79

³⁰⁶ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 243; Rahman, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, s. 66

³⁰⁷ Belâzurî, *Futûhu 'l-Buldân*, s. 304

IV. AMR B. EL-ÂS'IN MISIR'I FETHİ

A. BAŞLANGICINDAN FETHİNE KADAR MISIR

1. Coğrafi Konumu ve Tarihi

Mısır, boylam olarak Refah ve Ariş arasında yer alan bir bölgeden Üsvan'a; enlem olarak da, Berka'dan Eyle'ye kadar uzanan alan içerisinde yer almaktadır³⁰⁸. Biraz daha teferruatlı olarak ifade edersek Mısır, Akdeniz tarafında İskenderiye'den Berka'ya uzanan; oradan Nube, Usvan, Bahru'l-Kulzum'a Tûr-i Sînâ'ya, Tîye-i Benî İsrail'e, buradan Cifar bölgesine, nihayet Refah ve Ariş arasından İskenderiye'ye ulaşacak şekilde coğrafi olarak sınırlandırılmıştır³⁰⁹. Ahsenü't-Tekâsim sahibi ise Mısır'ı Cifar, Havf, Rif, İskenderiye, Mekaduniye, Sa'id ve Vahat şeklinde yedi coğrafi bölgeye ayırmıştır³¹⁰.

Dünya üzerindeki kara parçalarını, tabii sanılan bazı vaziyetlere göre ayırmak ve bir kıt'a halinde mütalea etmek adet olmuş, bunun sonucu olarak, ayrılmış kara parçalarına Avrupa, Asya, Afrika gibi birer isim verilmiştir. Kıt'aların bu ayrılışı her zaman doğru olmaz. Hatta bazı ülkeler, içinde yer aldıkları kıt'adan çok ayrı hususiyetler de gösterebilirler. Bu ülkelerin bilhassa tarihi bağları başka kıt'alarla daha çok ilgilidir. İşte Mısır böyle bir ülkedir. Mısır, Afrika kıt'asındadır. Fakat buna mukabil, Güney Avrupa ve Batı Asya ile çok sıkı bağları vardır. Cebel-i Tark boğazı Afrika'yı (16 km.) Avrupa'ya, Süveyş kanalı ise, Nil

³⁰⁸ İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 83; İbn Fakih, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Hemedani, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 57, 59; İstahrî, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Farisi, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 48-49; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 137; Kazvinî, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sadîr), s. 269; İbn Rûste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabu'l-Alâki'n-Nefise*, Leyden 1967, s. 115-116; Darkot, Besim, "Mısır", İA, VIII, 217; Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im, *Ravdu'l-Mi'târ*, s. 552

³⁰⁹ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 48

³¹⁰ Mukaddesî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leyden 1967, 193-195

topraklarını Asya'ya yaklaştırır. Onun için Mısır üç kıta arasında bir engel değil, bir bağlantı noktası vazifesi görür³¹¹.

Mısır, kuzeyde Akdeniz, doğuda çöl ve Kızıldeniz, batıda Libya çölü, güneyde Nil şelalesi tarafından tabii olarak sınırlanmıştır. Bu alan da, Aşağı Mısır(Esfelü'l-Arz=Suflâ), Yukarı Mısır (Sa'îd-i Mısır=Ulyâ) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Eski Mısırlılar bu iki bölüme Vadi ve Delta adını vermişlerdir. Bu iki bölgenin sınırı, Delta'nın başladığı noktada Kahire'nin biraz güneyinden geçer. Yukarı Mısır veya Vadi, çıplak ve kayalık bir arazi ortasında yer almaktadır, buna rağmen Nil boyunca dar da olsa yeşil arazi göze çarpar. Aşağı Mısır yani Delta'da ise, coğrafi konum güneyden çok farklıdır. Bu bölgede iki çöl arası oldukça genişler ve eski körfez bir yelpaze gibi açılır³¹². Bu durumda iki türlü Mısır karşımıza çıkmaktadır: Akdeniz Mısır'ı, ve Afrika Mısır'ı. Genellikle bu iki bölge için de, en önemli ve hayati unsur Nil nehri ve Güneş'tir. Herodot "Mısır, Nil nehrinin bir vergisidir" demektedir³¹³. Mes'ûdî, Dünya nehirleri içerisinde büyüklüğünden dolayı Bahr (Deniz) ismini alan Nil'den başka bir nehir yoktur demektedir³¹⁴. Nil sadece Mısır coğrafyası için değil, aynı zamanda etrafındaki ülkelerin de hayat kaynağıdır³¹⁵. Bu bilgiler ışığında, Mısır medeniyetinin Nil merkezli bir coğrafya üzerinde kurulup geliştiğini söylememiz mümkündür.

Mısır'ın tarihi ile ilgili yapılan arkeolojik kazı çalışmaları halen devam etmekte ve eski Mısır ile ilgili yeni veriler elde edilmektedir. Mısır'ın ancak MÖ. 3000'den itibaren geçmişi hakkında yeteri kadar tarihi malumata sahibiz. Bu dönemden önceki tarihi kısımlar ise sadece varsayımlara dayanılarak canlandırılmaktadır³¹⁶. Araştırmacılar, Mısır'ın MÖ. 4000 yılında birleştirildiğini kabul ederler. Bin yıl sonra, ülke iki büyük krallığa bölünmüştür. Aşağı Mısır'ın başkentleri Buto, Sais; Yukarı Mısır'ın başkentleri ise Hierakonpolis ve Neheb'dir. MÖ. 3000 yılına doğru Güney kralı Namer, Kuzey Mısır'ı ele geçirerek tekrar

³¹¹ İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992, s. 1

³¹² Yakut, el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 139; Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I-VI, İstanbul ts. (Dersaadet), I, 60; *Meydan Larousse*, I-XIII, (Meydan Gazetecilik) İstanbul 1987, VIII, 721; İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 3; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993, s. 6

³¹³ Herodot, eserinin ikinci bölümünün tamamında Mısır ve Nil ilişkisinden bahsetmektedir. bk. *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, s. 103-171; İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 3

³¹⁴ Mes'ûdî, *Mürûcül'z-Zeheb*, I, 341

³¹⁵ Marek, Kurt W. *Tanrılar, Mezarlar, Bilginler*. (çev. Hayrullah Örs) İstanbul 1982, s. 78; Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 94

³¹⁶ *Meydan Larousse*, VIII, 724; *Encyclopedia Britannica*, I-XVI, USA 1970, VIII, 33

birliği sağlamıştır. Bu dönemden sonra ÷lke, otuz farklı firavun s÷lalesi tarafından idare edilmiřtir³¹⁷.

M÷sl÷manlar'ın eline geçinceye kadar geçen Mısır'ın tarih dönemleri farklı şekillerde böl÷mlenmiştir. Meselâ Marek, Mısır tarih dönemlerini Eski İmparatorluk (MÖ. 2900-1355); Orta İmparatorluk (MÖ. 2100-1700); Yeni İmparatorluk (MÖ. 1555-525); İnan Egemenliği (MÖ. 525-332); Yunan-Roma Egemenliği (MÖ. 332-MS. 638) şeklinde sıralamaktadır³¹⁸. Biz Mısır tarihi dönemlerini Firavunlar Dönemi, Helenistik Dönem, Roma Mısır'ı, Bizans Mısır'ı, şeklinde böl÷mlemeyi³¹⁹ tercih ederek, bu dönemler hakkında kısa bilgiler aktarmak, bu sayede ÷lke tarihini kısaca özetlemek istiyoruz.

a. Firavunlar Dönemi

Bu dönem, MÖ. 4000 yılına kadar uzanmaktadır. Firavunlar devrinde Mısır idaresindeki en önemli idarî değişiklik, Filistinli bir kabile olan Hiksosların (Çoban Krallar) Mısır'ı ele geçirmeleri ve XV. ile XVI. s÷laleleri kurmalarıdır. Hiksoslar daha sonra XVII. s÷lale tarafından Mısır'dan kovulmuřlardır³²⁰. Helenistik dönemin başlangıcına kadar Mısır Persler tarafından işgal edilmiřtir³²¹. Pers kralı Kambyzes'in Pysematik'i Pelsium'da yenmesiyle Mısır artık bağımsızlığını kaybetmiştir. MÖ. 525 yılından sonra artık bu topraklar sürekli olarak başka milletlerin esareti altında yaşamaya mahkum olmuřtur³²².

b. Helenistik Dönem

MÖ. 332 yılında Mısır, Büyük İskender'in eline geçti. İskender'den sonra Ptolemaios iktidara geçti ve yaklaşık üç asır süren Logos hanedanını başlattı. Bu hanedanın en önemli faaliyeti, Atina ve Miletos'un mirasını İskenderiye'ye toplamak oldu. Ptolemaios, Yunanlı bilgin ve yazarların barındığı bir müze kurdu. Ayrıca bilimsel araştırmalara zemin hazırlanması için bir zooloji parkı, botanik bahçesi ve muazzam bir kütüphane oluşturdu.

³¹⁷ *Meydan Larousse*, VIII, 725

³¹⁸ Marek, *Tarılar*, s. 110 vd. Bu böl÷mleme içerisinde bazı detay kısımlar da mevcuttur. bk. aynı yer. Ayrıca firavunlar döneminin Hükümet-i Kadime=Menfis Hükümeti (MÖ. 4400-2700); Hükümet-i Mütévassıta= Teb Hükümeti (MÖ. 2700-1285); Hükümet-i Áhire=Tais ve Sayıs Hükümeti (MÖ. 1285-525) şeklinde böl÷mlenmesi için bk. Ahmed Refik, *Târih-i Umûmî*, I, 60, 71, 85, 87, 105, 107-108

³¹⁹ *Meydan Larousse*, VIII, 724-728

³²⁰ *Meydan Larousse*, VIII, 725; *Encyclopedia Britannica*, VIII, 35; Marek, *Tarılar*, s. 111; *Eski Mısır*, John Baines-Joramir Malek (çev. Zeynep Aruoba+Oruç Aruoba), İstanbul 1986, s. 38

³²¹ *Meydan Larousse*, VIII, 725-726; Marek, *Tarılar*, s. 112

³²² Marek, *Tarılar*, s. 112

Burasını eski çağların bilim ve kültür merkezi haline getirdi. Helenistik dönemin en son Mısır idarecisi Kleopatradır. Ülke MÖ. 30 yılında Romalılar'ın eline geçmiştir³²³.

c. Roma Mısırı

MÖ. 30 yılında başlayan bu dönem, MS. 395 yılına kadar sürmüştür. Romalılar'ın idaresi zamanında, Kızıldeniz limanlarından Hindistan'a ticarî seferler başlatıldı³²⁴. Bu şartlarda İskenderiye şehrinin ticarî önemi daha da arttı³²⁵.

d. Bizans Mısırı

Mısır, Arap fethine kadar Doğu Roma hakimiyetinde kaldı. Bu dönemlerde tüm Mısır ve civarı memleketlerde-Yemen, Habeş vs.-Hıristiyanlaştırma faaliyeti başladı. Firavunlar Mısır'ı, artık Hıristiyan Mısır'ı haline geldi. Persler 617-629 yılları arasında kısa süreli de olsa Mısır'ı işgal ettiler³²⁶. Fakat Heraklios (610-641) Persliler'i yenerek bu toprakları tekrar Bizans egemenliği altına aldı³²⁷.

2. Mısır'ın Etnik Yapısı

Mısır halkı ırk bakımından, Akdeniz ırkının bir kolunun zenci unsurlarla karışmasından meydana gelmiştir³²⁸. Bu ırk içerisine Habeşistanlılar ve kuzeyden gelen Asurlular, Hiksoslar gibi kavimler de karışmıştır³²⁹. Ancak Mısır'daki en önemli etnik farklılık, deltaya Yunanlılar'ın gelmesiyle ortaya çıktı. 26. sülale içerisinde yer alan Pysematik, ilk kez orduda Yunanlı askerler kullanmaya başladı. Bu vesileyle bir çok Yunanlı ülkeye gelerek Mısır'da bir yabancı çekirdeği oluşturdular. Ticaret ve savaş konularında uzmanlıkları nedeniyle, o dönemde çok büyük rol oynadılar³³⁰. Mısır'daki Suriyeliler ve Yahudiler'le kaynaşmış vaziyette yaşayan yerli halk³³¹, ülkeye yeni gelen Yunanlılar'a bir türlü alışamadı. Çünkü Yunanlılar'ın ahlâk ve tabiatları Mısırlılar'a uymuyordu³³². Pysematik'in himaye ve teşvikleri neticesinde her meslekten Yunanlı, Mısır'a akın etmeye başladı. Yunan lisanını çok seven

³²³ *Meydan Larousse*, VIII, 726; *Encyclopedia Britannica*, VIII, 56-57; Marek, *Tanrılar*, s. 113 vd.

³²⁴ Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 1976, s. 158

³²⁵ *Meydan Larousse*, VIII, 726-727

³²⁶ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s.88-89

³²⁷ *Meydan Larousse*, VIII, 728; *Encyclopedia Britannica*, VIII, 57-58; Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I-II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul ?, (Tercüman 1001 Eser), I, 113-114, 126; Özer. Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara 1987, s. 312

³²⁸ *Meydan Larousse*, VIII, 724

³²⁹ Marek, *Tanrılar*, s. 111

³³⁰ İnan, Afet, *Eski Mısır*, s. 45

³³¹ Hitti, Philip, *Arap Tarihinin Mimarları*, (çev. Ali Zengin), İstanbul ts. (Risale Yayınları), s. 72

³³² Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I, 115; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*. IV, 90

hükümdar, tüm Mısırlı çocukların Yunanca ile tahsil görmelerini emretti. Yunan lisansı sayesinde bir çok eski Yunan tarih bilgi ve efsaneleri de Mısır kültürüne dahil oldu. Hükümdarlarının aksine halk, hem Yunanlılar'dan hem de Yunanca'dan nefret ediyordu. Bu nefret o kadar ileri gitmişti ki, Mısırlılar, bir Yunanlı'nın dokunduğu eşyaya el sürmüyorlardı. Halkının tüm rahatsızlığına rağmen Pysematik, Yunanlılar'a kucak açmaya devam etti. Ordunun önemli bölümlerine onları yerleştirdi, hatta muhafız askerlerinin tamamını Yunanlılar'dan teşekkül ettirdi³³³. Daha sonra gelen hükümdar Amazis de, Pysematik'in Yunan politikasını devam ettirdi. Bu hükümdar, onların sanatlarından (özellikle gemicilik) faydalanmak için Mısır'a doluşmalarına müsamaha gösterdi³³⁴. Neticede Yunanlılar, Mısır'da Nokrasis isminde bir şehir inşa ettiler³³⁵.

MÖ. 332 yılından sonra sırasıyla Perslerin, Roma ve Yunanlar'ın egemenliği altında yaşamak durumunda kalan Mısırlılar, sevmedikleri insanlar tarafından yöneltilmeye başladılar³³⁶. Ayrıca ülke içinde etnik ayrım son haddine varmıştı. İslâm'ın zuhuru dönemlerinde, Mısır halkı iki tabakaya ayrılmış durumdaydı. Birinci sınıfı Bizanslılar oluşturuyorlardı ki, bunların ekserisi devlet adamlığı, askerlik, ticaret ve din adamlığı gibi önemli meslekler icra ediyorlardı. Mısır'ın ikinci sınıf vatandaşları ise, ülkenin gerçek sahipleri olan en ağır ve ucuz işlerle geçinmek zorunda kalan Kıptiler'di³³⁷. Yöneten ve teba arasındaki bu çekişme başından itibaren, Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethine kadar artarak devam etmiş ve bu durum, Müslümanlar'ın fetih esnasında Mısırlılar'dan yardım görmelerine sebep olmuş, böylece Nil deltasının fethi az bir kuvvetle ve süratli bir şekilde tamamlanmıştır.

3. Mısır'da Dinî Hayat

Biz bu kısımda, başlangıcından itibaren Mısır'ın dinî yapısını teferruatıyla aktarmayacağız. Sadece bir kaç cümle ile ülkenin dinî geçmişi hakkında malumat verip, asıl amacımız olan meseleye döneceğiz ve Amr'ın Mısır'ı fethine yakın dönemde, ülkedeki manevî ortamı incelemeye geçeceğiz.

Mısır'ın tarih önceki dinî telakkileri totem esasına dayanmaktadır³³⁸. Mısır'ın idarî bölümleri olan "Nom"lardan her biri, hayvan isimlerini kendilerine ad olarak seçmişlerdi. Bu

³³³ Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I, 115-116

³³⁴ Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, s. 311

³³⁵ Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I, 118

³³⁶ Mes'ûdî, sadece İsa'dan önce, Mısır'ı Yunan asıllı on dört kralın idare ettiğini haber vermektedir. *Mürûcü'z-Zeheb*, I, 365-366

³³⁷ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 42-43

³³⁸ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 87

hayvanlar, çakal, köpek, yılan, şahin vb. idi. Daha sonra bu hayvanlardan bazıları insan vücuduna eklenerek her biri ayrı bir kuvveti temsil eden ilahlar sayıldılar³³⁹. Adı geçen bu tanrılardan daha güçlü ve etkili olan başta Güneş olmak üzere gök cisimleri ve Mısır'ın hayat kaynağı olan Nil de birer tanrı sayılıyordu. Bunlardan sonra toprak, su ve ağaç çeşitleri gibi yeryüzü tanrıları gelmekteydi³⁴⁰.

Mısır'da ilahî dinlerden ilk önce Yahudilik neşvü nema buldu. Miladi I. asırda ise Hıristiyanlar ülkede çoğalmaya başladılar³⁴¹. MÖ. 30-MS. 395 tarihleri arasında hüküm süren Romalılar döneminde Yahudiler'e büyük baskılar yapıldığı, bir çok Musevi'nin öldürüldüğü iddiaları kaynaklarda yer almıştır³⁴². Üçüncü Yüzyılda Mısır ve civarında Hıristiyanlık büyük oranda artmış, bu din bilhassa İskenderiye Yahudileri arasında yayılmıştır³⁴³.

Mısır'a Hıristiyanlık inancı hakim olmakla birlikte, bu dine mensup çeşitli mezhepler arasında büyük ihtilâflar eksik olmuyordu. Zaten 460 yılında itibaren Mısır, dinî yönden fiilen ikiye bölünmüştü ve dinî hizmetler, biri Roma'nın resmî patriği, diğeri de yerli halkın mezhebi olan Ya'kûbî patriği olmak üzere iki farklı makam tarafından yürütülüyordu³⁴⁴. Mısır'da yerleşik bulunan Rumlar Ortadoks mezhebine bağlı iken, asıl halk Kiptiler Ya'kûbî idiler³⁴⁵. Bizans İmparatoru Hekraklieos, Mısır'daki bu dinî bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak, teslis inancına sahip Ortadokslar ile tek tanrı inancını savunan Ya'kûbîleri (monofizit)³⁴⁶ bir araya getirerek, onları tek mezhepte birleştirmek istedi³⁴⁷. Bunun için toplanan Kadıköy Konsülü³⁴⁸, Monofizitlik ile Ortadoksluk arasında bir çeşit orta yol kabul edilen Monoheletlik

³³⁹ İnan, Afet, *Eski Mısır*, s. 218

³⁴⁰ İnan, Afet, *Eski Mısır*, s. 219-220

³⁴¹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 137; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 94

³⁴² *Meydan Larousse*, VIII, 727

³⁴³ *Meydan Larousse*, VIII, 727

³⁴⁴ *Meydan Larousse*, VIII, 728

³⁴⁵ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, V, 20

³⁴⁶ Hz. İsa'da ilahî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat haline geldiğini kabul eden ve diğer kiliselerden bu noktada ayrılan kiliseler, Monofizit diye adlandırılmaktadırlar. Monofizit tek tabiat anlamına gelmektedir. Mısır'dan başka Ermeni, Süryani ve Habeş kiliseleri de monofizit inancın taşımaktadırlar. Tümer, Günay-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, s. 163

³⁴⁷ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, Mısır ts. (Mektebetü'l-Kahire), s. 307; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 89-90

³⁴⁸ Kadıköy Konsülü ve bu konsülde alınan kararlar hakkında bk. Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev. Mehmed Aydın), Ankara 1990, s. 16-18

(Melkitlik=Kral Dini)³⁴⁹ anlayışının bütün Hıristiyanlara benimsetilmesi kararını aldı. Bu kararlar, dinî olmaktan çok siyasî hedefler taşıyordu. İmparator bu vesileyle, idaresi altında yaşayan insanları tek bir mezhepte birleştirip, ülke bütünlüğünü sağlamayı hedef edinmişti³⁵⁰. Bu anlayışı Hıristiyanlar arasında yaymak için muhtelif beldelere patrikler yollandı, Mısır'a da Kyrus=Mukavkis gönderildi. Fakat bu anlayış, hem Kudüs Ortadokslar'ı hem de Mısır Ya'kübîleri tarafından tepkiyle karşılandı. Yapılan bu uygulama Mısır Kıptîleri'nin, inançlarına daha sıkı bağlanmalarına ve monofizitliği millî mezhep olarak kabul etmelerine sebep oldu³⁵¹.

451 yılında toplanan Kadıköy konsilinin aldığı kararlar sadece dinî değil, siyasî tepkilere de neden oldu³⁵². Doğu kiliseleri temsilciliğinin İskenderiye'den alınıp İstanbul'a verilmesi, tüm doğu kilise mesuplarının (Süryani, Ermeni, Habeş, Kıptî) tepkisini çekti ve onların blok olarak hareket etmeye sevketti. Bizans kilisesi ile Hıristiyan doğunun monofizit kiliseleri arasındaki bu zıtlaşma, o dönemden itibaren Bizans'ın kilise ve devlet siyasetinin baş problemlerinden biri oldu³⁵³. Monofizitlik, dinî olmakla beraber, Mısır ve Suriye'nin siyasî bağımsızlık gayretlerinin bir ifadesi haline geldi ve Mısır Kıptîleri'yle Suriyeliler'in Bizans hakimiyetine karşı mücadelelerinin bayrağı oldu³⁵⁴. Bizans'taki bu dinî gruplaşma, Suriye ve bilhassa Mısır fetihlerinde Müslümanlar adına önemli avantajlar sağlamıştır. Bizans'ı kendilerine düşman ve sömürgeci kabul eden yerli halklar, fatih Araplara karşı çok az - muhtemelen o da Rumların baskısıyla olmuştur- mukavemet göstermişler, hatta Müslümanlar'a yardımcı olmuşlardır³⁵⁵.

³⁴⁹ Mısır'da bulunan Monofizitler, tek tanrı inancına sahiptiler ve liderleri Bünyamin idi. Onların İsa-Mesih görüşü şöyleydi: İlahî ve beşerî tabiat Mesih'te imtizac etmiş ve onda bir tabiat halini almıştır. O, var olma (vücut bulma) anında iki tabiatlı iken (ilahî-insanî), daha sonra bir tabiat haline gelmiştir. Melkitlik'teki İsa anlayışı ise daha farklıdır: Çocuk (İsa) babadan meydana gelmiştir. O ezelden beri mahluk değildir, babasının cevheri ve nurudur. Baba, bir insanla birleşmiş ve Mesih olmuştur. Bu konuda bk. *Konsiller Tarihi*, s 12-15; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 299; Tümer, Günay, *Dinler Tarihi*, s. 163-168

³⁵⁰ Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 41

³⁵¹ Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi*, s. 18-19

³⁵² Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 96

³⁵³ Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I, 41-43

³⁵⁴ Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 55

³⁵⁵ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 303. İranlılar'ın 617-629 yıllarında Bizans egemenliğinde bulunan Suriye ve Filistin topraklarına kolay yerleşebilmelerinde de dinî sebepler rol oynamıştı. Bizans ortadoksluğuna göre dinden dönmüş sayılan Nasturiler ve Monofizitler, imparatorluk idaresi tarafından ağır baskılara maruz bırakılmışlardı. Halbuki İranlılar, onların din hürriyetlerine herhangi bir baskı uygulamıyorlardı. Bundan dolayı, Suriye ve Filistin'deki monofizitlerin Roma'ya karşı İran'ı tercih etmeleri ve onlara yardımcı olmaları, İranlılar'ın bu bölgeyi kolayca ele geçirmelerine imkân vermiştir. bk. Bailly, *Bizans Tarihi*, I, 124

Melkitlik mezhebini benimsetme çalışmalarına karşı çıkan ve inançlarında direnen Mısırlılar'a büyük baskı ve zulüm uygulanmış³⁵⁶, yeni doktrine karşı çıkanlar dövülmüş, işkenceye tabi tutulmuş hatta öldürülmüşlerdir³⁵⁷. Kopt kilisesi din adamları ve inananlarına karşı yapılan bu tip tükenmek bilmeyen zulümlerin müsebbibi Kyrus, daha sonraki Mısır kaynakları tarafından Antikrist=İsa-Mesih Düşmanı olarak isimlendirilmiştir³⁵⁸. Bu baskılar sonucunda, Mısır halkının bir kısmı ülkeden kaçmak zorunda kalmış, bir kısmı da istemeden de olsa yeni anlayışı kabul etmiş, kalan kısmı da sureta bu mezhebi kabul etmiş görünerek baskı ve ölümden kurtulmuşlardır³⁵⁹. O dönemde Ya'kübilerin lideri olan Bünyamin de, resmî inanışa karşı çıktığı için sürgüne gönderilmiştir³⁶⁰.

Kendilerine karşı yapılan bu dinî baskılar nedeniyle Mısırlılar, başta Bizans kralı Herakleios, sonra da idarecileri olan Kyrus'a ve genelde de Romalılar'a büyük kin duymaya başlamışlardır³⁶¹. Bütün bu şartlar, Mısır bölgesinde yaşayan Kiptiler'i, ülkelerini ele geçirmeye niyetlenen herhangi başka bir millete yardım edecek, başlarında bulunan Rumlar'ın da aleyhine çalışacak hale getirmişti³⁶². Bu hususta fikrimizi destekler mahiyette Hasan İbrahim Hasan, Arnold'dan şöyle bir değerlendirme aktarmaktadır: "Arap fatihlerin kazanmış olduğu baş döndürücü başarı, her şeyden önce, Bizans'ın zalim idaresini ve kendi din alimlerine karşı içlerinde gizledikleri korkunç kini bildikleri için, Bizans idaresinden nefret eden Hıristiyan halk tarafından gönül hoşluğuyla karşılanmalarına bağlıdır. Zira, Mısır Hıristiyanlar'ının çoğunluğunu oluşturan Ya'kübiler, imparatorluk sarayına tabi Ortadoks mezhebi salıklarının şiddetli muamelesine maruz kalıyorlardı. Bu sebeple Ya'kübiler, Ortadokslar'a karşı, kalplerinde büyük kin gizlemişler, torunları da günümüze kadar bu düşmanlığı ve kızgınlığı unutmamışlardır"³⁶³.

³⁵⁶ Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 101-103; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 215

³⁵⁷ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 309

³⁵⁸ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 249-250

³⁵⁹ Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 101-102; Becker, C.H., "Mısır", İA. VIII, 219

³⁶⁰ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 307

³⁶¹ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 309

³⁶² Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 51

³⁶³ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 309, (Arnold. T.W., *The Reaching of İslâm*, nşr. T.W. Nicholson, Londra 1935, Arapça terc. "ed-Da'vetü'l-İslâm, Hasan Hasan İbrahim-Abdülmecid Abidin-İsmail en-Nehravî, Kahire 1947, s. 123'den)

B. AMR B. EL-ÂS'I MISIR FETHİNE SEVKEDEN AMİLLER

1. Mısır'ın Stratejik Konumu

Mısır, Afrika kıtasında yer almakla beraber, Ön Asya kültür ve medeniyetiyle sürekli ilişkili olmuştur. Ön Asya kavimleri her zaman bu topraklara ilgi duymuşlar ve ülkeyi hakimiyetleri altına almak istemişlerdir³⁶⁴.

Eski dönemlerden beri, Suriye ve Mısır sürekli olarak birlikte düşünülmüş, bu toprakların herhangi bir bölümüne sahip olan milletler, diğer kısmını da ele geçirme ihtiyacı duymuşlardır. Mısır'ı hakimiyet altına alan kavimler, kuzeyde Suriye topraklarında yaşayan toplulukları kendileri için sürekli tehdit unsunu görmüşler ve bu toprakların da sahibi olmak istemişlerdir. Benzer şekilde, Suriye bölgesini eline geçiren tüm Asyalılar da sonraki hedef olarak Mısır'ı seçmişlerdir³⁶⁵. Örnek vermek gerekirse, Filistin bölgesini ele geçiren Hiksoslar, peşinden Mısır topraklarını işgal etmişler ve bir kaç asır Nil deltasına hakim olmuşlardır³⁶⁶.

Ön Asyalı kavimler, Suriye'den sonra Mısır'a yöneldikleri gibi, Mısır hakimleri de, devlet içinde birlik ve bütünlüğü sağladıktan sonra, kuzey ve kuzey doğu sınırını emniyet altına almak için seferler düzenlemişlerdir³⁶⁷. Mısırlılar, güneydeki Nubeliler'le de savaşmışlar, sürekli onlarla meşgul olmuşlardır, fakat onlar için her zaman en güvensiz yer kuzey yani Suriye toprakları olmuştur³⁶⁸. Bundan dolayı, Suriye tarafından yapılan akınlar artınca, Hükümet-i Ahire (MÖ. 1285-525) döneminde Mısır idarecileri, bu saldırılara daha iyi mukavemet gösterebilmek için Mısır'ın idare merkezini kuzeye aktarmak zorunda kalmışlardır. Sonuçta güneydeki Teb şehri ehemmiyetini yitirirken, kuzeyde Tanis ve Sayis şehirleri önem kazanmıştır³⁶⁹. Görüldüğü gibi kuzeydeki tehdit, Mısır yöneticilerini ülkeyi ikiye ayırma ve ikili bir yönetimle devleti idare etmeye mecbur etmiştir.

Aktardığımız tarihî verilerden anlaşılacağı gibi, Şam bölgesini ele geçirmiş olan kavimler, peşinden hedeflerini Mısır'a çevirmişlerdir. Müslüman askerler de H. 13 yılında başladıkları Suriye fetihlerini yaklaşık olarak H. 18 yılında tamamlamışlardır. Bundan sonra, Suriye fetihlerinin sağlamlaştırılması ve güney cihetinin emniyet altına alınmasına sıra gelmişti³⁷⁰. Mısır'ın Rumlar elinde kalması Suriye, Ürdün ve Filistin fethetmiş olan

³⁶⁴ İnan, Afet, *Eski Mısır*, s. 2

³⁶⁵ Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I, 111

³⁶⁶ *Meydan Larousse*, VIII, 725

³⁶⁷ Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, s. 327-328

³⁶⁸ Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I, 75, 105

³⁶⁹ Ahmed Refik, *Târîh-i Umûmî*, I, 108

³⁷⁰ Nitekim asırlar sonra Yavuz Sultan Selim de, benzer bir savaş stratejisi uygulamıştır. Güneydoğu Anadolu topraklarından Suriye bölgesine giren Yavuz, 24 Ağustos 1516 M/25 Recep

Müslümanlar için büyük bir tehlike oluşturuyordu³⁷¹. Nitekim bu tehlike Kayseriye ve Kudüs'ün fethedilmesi neticesinde daha da belirgin hale gelmişti. Kayseriye kuşatmasından dolayı kale komutanı ve imparatorun oğlu olan Kostantin Mısır'a kaçmıştı. Aynı şekilde Kudüs komutanı da şehrin Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra Mısır'a sığınmıştı³⁷². Bu gelişmelerden sonra Amr, kaçan iki Bizans komutanın Mısır'daki Rumlar'dan büyük bir ordu hazırlayıp tekrar Kudüs'e saldıracaklarından endişe etti³⁷³. Bunlara ilaveten, Rumlar, Doğu Akdeniz'deki filoları yardımıyla sahil şehri olan Kayseriye'ye çıkarma yaparak şehri tekrar ele geçirme imkânı bulabilirler, bu da Müslümanlar'ın Suriye hakimiyetini tehlikeye düşürebilirdi³⁷⁴. Tüm bu şartlar, Müslümanlar'ı Mısır'a sefer yapmaya zorlamıştır.

2. Mısır'ın İktisadî İmkânları

Mısır'ın ekonomik imkânları da buraya sefer düzenlenmesinin önemli etkenlerinden birisidir. Gerçekten de Mısır, tarıma elverişliliği ve ticarî avantajlarıyla emsalsiz bir ülkedir³⁷⁵. O dönemde dünyanın en verimli toprakları kabul edilen Sevad'dan (Mezopotamya) sonra en mahsuldar tarım arazisi Mısır'da bulunuyordu³⁷⁶. Çok çeşitli ve bol tarım ürünleri yetiştiren ülke, halkının ihtiyacından fazla olarak ürettiği gıdalarla koskoca Roma imparatorluğunu besliyordu³⁷⁷. Bu nedenle Nil arazisine "Roma'nın Zahire Ambarı" ismi verilmiştir³⁷⁸. Tarım ürünleri yönünden çok zengin olan ülke, orman ürünleri ve maden zenginlikleri ile de meşhur olmuştur³⁷⁹.

---

922 günü Halep yakınlarında Merc-i Dâbık'da Kölcmen beyi Kansu Gavri ile büyük bir savaş yapmış, bu savaşta kesin bir zafer elde etmiştir. Sultan daha sonra Halep'e girmiş, ardından sırasıyla Hama, Humus ve Şam'ı teslim almış, son olarak Kudüs'ü de ele geçirdikten sonra derhal Mısır topraklarına yönelmiştir. Kahire yakınlarında cereyan eden Ridaniye savaşıyla Kölemenler'i tekrar mağlup eden Yavuz, Kahire'ye girerek Mısır'ın hakimi olduğunu ilân etmiştir. (Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, I-VI, İstanbul 1994, I, 222-226). Yavuz'un Mısır topraklarını fetih harekâtı, Amr b. el-Âs'ın fetih girişimiyle benzer özellikler taşımaktadır. Biri kuzeyden, yani Anadolu'dan, değeri de Arap yarımadasından gelerek Suriye topraklarını ele geçiren komutanlar, aynı hedefe yönelmişler ve Mısır'ı fethetmişlerdir. Bu ortak hareket tarzı, Suriye-Mısır ayrılmazlığının tabiiliğini ortaya koymaktadır. Suriye fethinden sonra hemen Mısır'a yönelip bu toprakları Müslümanlar'ın hakimiyeti altına alan Amr b. el-Âs, asırlar sonra burayı fethedecek olan Yavuz Sultan Selim'e de öncülük yapmıştır.

³⁷¹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi* I, 301

³⁷² Taberî, *Tarih*, IV, 102

³⁷³ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 303; Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 243

³⁷⁴ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 18

³⁷⁵ bk. Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 113-116

³⁷⁶ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 142

³⁷⁷ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 304

³⁷⁸ Marek, Kurt W. *Tarırlar*, s. 78

³⁷⁹ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 304

Mısır'ın en başta gelen liman kenti olan İskenderiye, doğu-batı ticaretinin önemli merkezlerinden biridir. O dönemde İskenderiye'ye sahip olmak, Akdeniz ticaretini ele geçirmek anlamına geliyordu. Zira, burada dünyanın en büyük limanlarından biri kurulmuştu ve transit ticaret şehre muazzam bir gelir bırakıyordu³⁸⁰. Bununla bağlantılı olarak, ülkede gemi sanayi de zirveye ulaşmıştı. Gerek ticarî gerekse askerî bir çok gemi buradaki tersanelerde üretiliyordu³⁸¹. Bütün bunlara ilaveten, iktisadî hayatın temel dinamikleri olan bilim, kültür ve sanat hayatının da Mısır'da çok canlı olduğunu söylemeliyiz. Bilhassa başkent İskenderiye, tam bir ilim ve kültür şehriydi. Her milletten sayısız bilim adamı, sanatçı ve edebiyatçı burada toplanmıştı. Tıp ilmi dünyanın hiç bir bölgesinde olmadığı kadar ilerlemiş, felsefe ve edebiyat alanında da zirveye ulaşılmıştı³⁸². Matematik, astronomi, coğrafya, geometri gibi bilimler, şehirdeki eğitim kurumlarında okutuluyordu. Bu bilimlere istinaden mimari büyük gelişmeler kaydetmiş, bir çok kale, sur ve kilise inşa edilmişti³⁸³. Saydığımız bu imkân ve avantajlar, Mısır'ın bilinen tarihinden beri daima diğer milletlerin iştahını kabartmış ve her fırsatta bu toprakları ele geçirmek için sayısız seferler düzenlenmiş ve savaşlar yapılmıştır. Bundan dolayı Hiksoslar, Hititliler, Persler, Romalılar, Araplar, Osmanlılar, İngilizler vs. Mısır'ı ele geçirmeye teşebbüs etmişlerdir.

Amr b. el-Âs, yukarıda özetle vermeye çalıştığımız gibi, Mısır'ın ekonomik şartlarını ve imkânlarını çok iyi biliyordu. Daha önce, onun uluslararası ticaretle işgal eden bir tüccar olduğunu ve sık sık çevre ülkelere -Şam, Yemen, Habeş vs.- gittiğini ifade etmiştik. Muhtemelen o, Mısır'a da ticaret amacıyla gitmişti³⁸⁴. Lammens, Amr'ın, müslüman olmadan önce Arabistan esanslarını ve Taif derilerini satmak üzere Mısır'a gittiğini iddia etmektedir³⁸⁵. Ayrıca kaynaklarımız, Amr'ın Mısır'a ve İskenderiye'ye yaptığı bir seferden bahseder:

Amr, bir Kureyş kervanı ile ticaret için Kudüs'e gitmişti. Burada İskenderiye'den Kudüs'e gelmiş olan bir rahibin hayatını kurtardı³⁸⁶. Bunun karşılığında rahip Amr'a, para vermek istediğini fakat yanında yeteri kadar para olmadığını söyleyerek, şayet kendisiyle

³⁸⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 119-122

³⁸¹ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 304

³⁸² Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 305

³⁸³ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 306

³⁸⁴ Şibli, *Asr-ı Saadet*, IV, 313; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 96

³⁸⁵ Çağatay, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 155 (Lammens, P.H., *La Mecque a la Veille l'Hegire*, Beyrout, 1924, p. 201'den)

³⁸⁶ Anlatıldığına göre Amr, uyumakta olan rahibin yanına yaklaşan zehirli bir yılanı öldürerek onun rahibi ısırmasına engel olmuştur. İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 54

birlikte İskenderiye'ye gelirse bu parayı ödeyebileceği teklifinde bulundu. Amr bu daveti kabul etti ve onunla birlikte İskenderiye'ye gitti. Şehre vardıkları zaman yerel bir bayram kutlanmaktaydı ve toplanan halk, altın süslemeli bir topu birbirlerine atmaktaydı. Bu top kimin kucağına düşerse, onun kral olacağına inanılmaktaydı. Atılan top Amr'ın kucağına düştü, ancak Mısırlılar, Arap olduğunu öğrendikleri Amr'ın kendilerine kral olamayacağını söyleyerek bunu kabul etmediler. Bunun üzerine, onu İskenderiye'ye getiren rahip ayağa kalkarak, bu şahsın kendisinin hayatını kurtaran kişi olduğunu söyledi ve orada bulunanlardan yeteri kadar para toplayarak Amr'a teslim etti³⁸⁷. Burada geçen kral seçim şekli, tarihi gerçeklere uymamaktadır. O dönemde Mısır Bizans idaresinde olduğu için, ülke yöneticisi altın kürenin atılması ile değil, Bizans kralının tayiniyle belli oluyordu³⁸⁸. Bu durumda, yukarıdaki seçim şekli daha çok masallardaki anlatımlara uygun olması sebebiyle pek inandırıcı gelmemektedir. Ancak bu şüpheli durum dahi, Amr'ın İskenderiye'yi ziyaret ettiği rivayetini inkâr etmemizi gerektirmez. Amr ticaret amacıyla gittiği bu seferlerinde Mısır'ın güvenli bir şekilde giriş-çıkış yapılacak yerlerini tespit etme imkânını da elde etmişti³⁸⁹.

3. Amr b. el-Âs'ın Fetih Arzusu

Yukarıda saydığımız maddeler, Mısır'a Müslümanlar tarafından sefer düzenlenmesinin görünen amilleri olarak değerlendirilebilir. Biz bunlara bir de, fetih için Amr'ın özel gayretini eklemeliyiz.

Amr b. el-Âs, H.13 (634) yılında Hz. Ebû Bekir'in Şam fetihleri için görevlendirdiği, sancak verdiği ilk üç-dört komutandan birisiydi. Şam fetihleri kısmında aktardığımız gibi o, fetihlerinin büyük bir kısmına katılarak, gerçekten önemli yararlıklar göstermişti. Bilhassa Ecnâdeyn savaşı, Şam fethi ve Yermük meydan muharebesinde onun aktif vazifelerde bulunduğunu biliyoruz. Ancak yaklaşık sekiz yıl süren savaşlarda, Müslüman orduları genelde Ebû Ubeyde ve Halid b. Velid tarafından idare edilmişti. Bu savaşlarda Amr b. el-Âs, onların emri altında bir komutan olarak kalmış, sadece bu komutanların bazılarının veba salgını sebebiyle ölmesi neticesinde çok kısa bir süre başkomutan olabilmişti.

Zâtü's-Selâsil gazvesinde komutanlık seçimi konusunda meydana gelen tartışmalar göz önünde bulundurulursa, Amr'ın, hiç bir zaman ikinci adam olmayı gönüllü kabul etmediğini,

³⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh* s. 53-55; Kindî, *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 7; Makrîzî, *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Daru Sadır), I, 158-159; Suyûtî, *Husnul'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967, I, 94-96

³⁸⁸ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 98

³⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 53-55; Kindî, *Vulât*, s. 7; Makrîzî, *Hitat*, I, 159; Fahd, *el-Muerrihu'l-Arabî*, XXVIII, 69

sürekli olarak birinci plânda kalmak istediğini görürüz. Fakat o, yaklaşık sekiz yıl süren Şam fetihlerinde bu arzusuna ulaşamamıştır. Şam fetihleri tamamlandıktan sonra, Amr için kendini ispat etme ve tekrar başkomutan olma imkânı ortaya çıktı: Bu da Mısır cephesiydi. Mısır topraklarında girişeceği bir fetih hareketiyle, kendisini iyi bir komutan olarak tescil ettirecek ve diğer komutanların himayesi olmaksızın, tek başına fütuhat yapacaktı. Fetihle memur olunan yerlerin fatihinin oraya vali tayin edilmesi kuralı da geçerli olduğuna göre, başarılı olması halinde Amr'ın Mısır gibi muazzam bir ülkeye valiliği yolu da açılmış olacaktı. Bir sonraki kısımda daha detaylı olarak aktaracağımız gibi, Amr'ın halifeden ısrarla ve inatla Mısır seferi için müsaade istemesi ve alınan izinle hiç vakit kaybetmeden, çok az bir kuvvetle sayıları yüzbinlere ulaşan bir topluluğun yaşadığı Mısır topraklarına yürümesinde kanaatimizce Amr'ın kişisel niyet, istek ve hırsının önemli bir yeri vardır³⁹⁰.

C. MISIR SEFERİNİN BAŞLAMASI

1. Amr b. el-Âs'ın Mısır'a Hareketi ve İlk Fetihler

a. Halife Hz. Ömer'den Sefer İzni Alınması

Şam fetihleri tamamlandıktan sonra H. 18(639) yılında Cabiye'ye gelen halife, komutanlarıyla bir istişare toplantısı yaptı. Suriye topraklarını Müslümanlar'ın hakimiyetine alan dört komutandan biri olan Amr, bu toplantıda halifeden Mısır seferine çıkmak için müsaade istedi. Hz. Ömer'e Mısır topraklarının verimliliğinden, tabii zenginliklerinden, savaş gücünün zayıflığından bahsederek³⁹¹, Müslümanlar'ın bu toprakları ele geçirmeleri halinde güçlerinin daha da artacağını ve zenginleşeceklerini söyledi³⁹². Ayrıca bu toprakların fethedilmesi, Müslümanlar'ın Şam'a daha sağlam basmalarına imkân verecekti, zira Şam'ı tehdit mevkiinde olan Mısır'ın tamamı Rumlar'ın elinde idi³⁹³. Amr'ın tüm bu ikna edici gerekçelerine rağmen halife tereddüt içindeydi. Şam fetihleriyle iyice yorulmuş olan orduyu yeni bir maceraya sevk etmenin büyük bir risk olduğunu biliyordu. Herhangi bir ön hazırlık yapılmadan yola çıkılması, askerlerin felaketiyle sonuçlanabilir, bu da Şam topraklarının

³⁹⁰ Bu konuda bk. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 107-108; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 127-128

³⁹¹ Amr, Filistin bölgesinde yaptığı fetihler sonucunda buradaki Bizans kuvvetlerinin durumunu detaylı bir şekilde biliyordu. O, aynı zamanda düşmanın her türlü zaafının tespit etmiş durumdaydı. Kaegi, Walter E. *Byzantium And The Early Islamic Conquests*, s. 96

³⁹² Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Makrizî, *Hitat*, I, 288; *Tarihu'l-Arab*, I, 3, 141-142; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 36; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 103

³⁹³ Talas, *Tarihu'l-Arab*, I, 3, 141-142; Önkal, Ahmet, "Amr b. Âs", *DİA*, III, 80

güvenliğini tehlikeye düşürebilirdi³⁹⁴. İslâm ordularının İran, el-Cezire, Suriye, Ürdün, Filistin gibi değişik cephelerde dağılık olmaları sebebiyle, Mısır gibi geniş bir ülkenin fethi de çok büyük bir ordu gerektirdiği için halife, Amr'ın bu teklifine pek sıcak bakmadı³⁹⁵. Ayrıca, fethedilen topraklardaki Müslümanlar'ın güvenlikleri iyice sağlanmadan, ülke sınırlarının genişletmeye çalışmanın uygun olmayacağı fikri de halifeyi tereddüde düşürüyordu³⁹⁶. Amr'ın Mısır fethi ile ilgili ısrarı, halifeden izin alıncaya kadar devam etti. Fakat Hz. Ömer, kesin olarak sefer izni vermediğini, Medine'ye döndükten sonra nihaî kararını vereceğini ve kendisine bildireceğini ifade etti. Şartlı da olsa bir izin alan Amr, Mısır yolculuğu için derhal hazırlığa başladı³⁹⁷.

Hz. Ömer, Amr'a sefer iznini onun aşırı ısrarları karşısında gönülsüz olarak vermişti. Ona, sefere çıkma emrini verdikten sonra, ordusuyla Suriye topraklarından fazla uzaklaşmamasını, kendisinin yapacağı görüşmeler neticesinde, Mısır seferi için kesin kararını verdikten sonra neticeyi bildireceğini, şayet karardan vazgeçtiğini bildiren mektup kendisine Mısır'a girmeden ulaşırsa geri dönmelerini, Mısır sınırına girmiş olduğu halde haber kendisine ulaşırsa, yoluna devam etmesini istedi³⁹⁸. Çünkü, Mısır topraklarına girdikten sonra geri dönmek, Müslümanlar için bir zaaf olarak değerlendirilebilir, bu durum Mısır'da dağılık halde bulunan Rum birliklerini cesaretlendirerek onların toparlanıp Şam topraklarına saldırılarına sebep olabilirdi³⁹⁹.

Halife Medine'ye döndükten sonra meseleyi Ashâb ile istişare etti. Hz. Osman, Amr'ın çok cüretkâr ve cesaretli bir adam olduğunu söyleyerek, onun lider olma hevesi ve emirlik arzusu taşıdığını, bundan dolayı tedbirsiz davranarak Müslümanlar'ı tehlikeye sürükleyebileceğini söyledi⁴⁰⁰. Ashâb ileri gelenleri de bu konuda Hz. Osman ile aynı görüşte olduklarını ifade ettiler ve halifeden Amr'a engel olmasını istediler⁴⁰¹. İstişare heyetinin sefer hakkındaki menfi tavrını gören halife, derhal Amr'a bir mektup gönderdi, mektubunda ona

³⁹⁴ Nedvî, *Ashâb-ı Kirâm*, III, 237; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 303

³⁹⁵ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 84

³⁹⁶ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 301

³⁹⁷ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 303

³⁹⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh* s. 56-57; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Kindî, *Vulât*, s. 7; Makrîzî, *Hitat*, I, 288; İbn Tagriberdî, *en-Nücumu 'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve 'l-Kahire*, I-XXVI, Beyrut 1992, I, 9-10

³⁹⁹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü 'l-İslâmiyye*, IV, 67

⁴⁰⁰ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 311; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü 'l-İslâmiyye*, IV, 66; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 104

⁴⁰¹ Hittî, *İslâm Tarihi*, I, 243-244

Mısır'a girmemiş ise geri dönmesini, sınırı geçmiş ise yoluna devam etmesini emretti, bu durumda arkasından takviye asker göndereceğini bildirdi⁴⁰².

Hız. Ömer'in mektubu kendisine ulaştığında Amr, Refah'ta idi ki, bu şehir Filistin sınırları içinde yer alıyordu. Zaten aşırı ısrarları neticesinde gönülsüz olarak Mısır seferi için izin veren halifenin, bu mektupta kendisine geri dönme emrini vermiş olacağını düşünen Amr, haberci Ukbe b. Nafi el-Cühenî'den mektubu almadı. Ordu Ariş denilen şehre geldiğinde, buranın Mısır toprağı olduğunu yanındakilere doğrulattıktan sonra mektubu teslim aldı ve askerlere okudu. Mektupta şayet Mısır topraklarına girilmişse yollarına devam etmeleri emrediliyordu. Amr da bu emir gereğince sefere devam edeceklerini duyurdu⁴⁰³.

Taberî, Mısır fethine çıkılmasıyla ilgili yukarıda verdiğimiz bilgilerden bahsetmez. Onun ravilerinden Seyf b. Ömer, Hız. Ömer'in Kudüs ehli ile anlaşma yaptıktan sonra Amr'ı Mısır'a gönderdiği ve onu Mısır'a emir tayin ettiğini söylerken⁴⁰⁴, İbn İshak da, halifenin Şam fethi tamamlandıktan sonra Amr'a mektup yazarak, ordusuyla Mısır'a gitmesini emrettiğini rivayet eder⁴⁰⁵. İbn Abdilhakem ve ondan rivayet eden tarihçiler ise, Amr'ın Hız. Ömer'den kesin emir almadan ve Şam'daki ordu komutanlarından habersiz bir şekilde bir gece gizlice Mısır seferine çıkmış olduğunu iddia etmektedirler ki⁴⁰⁶, bu bilgi bize makul gelmemektedir. Gerçekten de Amr'ın halifeye danışmaksızın, kendi başına hareket ederek Mısır'a gitmiş olması pek mümkün değildir⁴⁰⁷. Şayet halifenin izni ve emri olmaksızın sefere çıkmış olsaydı mutlaka görevinden alınır⁴⁰⁸. Başta Hız. Ömer'in otoritesi böyle bir davranışa müsaade etmezdi. Amr, şayet halifenin izni olmadan Mısır'a hareket etmiş olsaydı, Hız. Ömer takviye olarak Hız. Zübeyr'i göndermezdi. Ayrıca halifenin emrini dinlemediği için, hiç bir Medineli

⁴⁰² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 57-58; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 298; Ya'kûbî *Tarih*, II, 148; Makrîzî, *Hitat*, I, 289; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 10-11; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 243-244

⁴⁰³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 57-57; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Makrîzî, *Hitat*, I, 288; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 10; Ferligül, Mevlüt, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde Meşhur Komutanlar*, İzmir 1990, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 161-163; Şiblî, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 313; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s.20

⁴⁰⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 106

⁴⁰⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 106-107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 292-293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 98; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 28

⁴⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 57; Kindî, *Vulât*, s. 7; Makrîzî, *Hitat*, I, 188-189; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 6. Wellhausen işi daha da ileri safhaya götürerek Amr'ın, Şam orduları komutanlığı konusunda Yezid b. Ebî Süfyan'ın kendisine tercih edilmiş olmasına kızdığından dolayı, bunu protesto etmek için Filistin'i terk edip Mısır'a gittiğini söylemektedir ki, bu da kabul edilebilir bir görüş değildir. bk. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev. Fikret İşıltan) İstanbul 1960, s. 82. Brockelmann ise, onun yetersiz bir orduyla ve halifenin izni olmadan Mısır seferine çıktığını iddia etmektedir. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 51

⁴⁰⁷ Wensick, A.J. "Amr b. el-Âs", İA, I, 412

⁴⁰⁸ Ebü Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 85, 125-126

de Amr'ın peşinden gitmezdi⁴⁰⁹. Muhtemelen Hz. Ömer, Mısır seferine çıkması için Amr'a izin vermiş ve o, verilen emir gereğince yola çıkmıştır. Halife Medine'ye döndükten sonra başta Hz. Osman olmak üzere Âshâb'ın uyarıları neticesinde, bu seferin askerleri tehlikeye düşüreceğini düşünmüş ve Amr'a şayet Mısır'a girmediyse geri dönmesini emreden bir mektup yazmıştır⁴¹⁰. Bütün bunlarla birlikte, Mısır seferinin başlangıcında, Hz. Ömer'in asker güvenliğini ön plâna alan sağlamcılık politikasıyla, Amr'ın cesarete ve belki de maceracılığa kadar varan risk politikasının karşı karşıya geldiği görülmektedir. Neticede Amr, halifeyi ikna çabalarındaki mahareti, arkasından mektubu Mısır sınırından önce almamak gibi kurnaz davranışıyla Mısır seferini başlatmaya muvaffak olmuştur.

Nedvî'nin dediği gibi, Amr aceleci bir kişiydi, hareketi severdi. Çok sabır ve teenniden hoşlanmazdı. Şam fetihleri tamamlandıktan sonra yapacak başka bir şey kalmayınca Amr, bu sefer Mısır'ı düşünmeye başlamıştı⁴¹¹. Onun bu aceleciliği ve cesareti, Müslümanlar'ın menfaatine olmuş ve kısa sayılabilecek bir sürede İslâm orduları Mısır'ı fethederek, hem Nil'in bereketli topraklarını ele geçirmişler, hem de Şam bölgesini tehdit eden Mısır Rumlar'ını bertaraf etmeyi başarmışlardır. Bununla birlikte, Müslüman ordusu Hz. Ömer'in endişe ettiği gibi Mısır topraklarında mağlup olabilir, hatta toptan imha edilebilirdi. Ancak Amr, her türlü riski göze alarak, bu sefere girişmiş ve sonunda hedefine ulaşmıştı. Ticarete olduğu gibi, savaşta da risk arttıkça kazanılan veya kaybedilen şey daha fazla olacaktır. Amr bu riski üstlenmiş ve uyguladığı başarılı savaş teknikleri neticesinde, Mısır'ı Müslümanlar'ın hakim olduğu topraklara dahil etmeye muvaffak olmuştur.

b. Ferma'nın Fethi

Ordusuyla birlikte Mısır sınırını geçen Amr, Sina kumluklarını aşarak Ariş'e⁴¹² ulaştı. Herhangi bir direnişle karşılaşmadan burayı fethetti. Ardından 18/640 yılında 10 Zilhicce (2 Aralık) gününü Ariş'te geçirdikten sonra Ferma'ya⁴¹³ hareket etti. Amr, ilk çağlardan beri seyyahlar, hacılar, tacirler, fatihler ve muhacirlerin takip ettikleri yoldan gidiyordu. Bu yol, oğlu İsmail ile annesini Hicaz'a getiren Hz. İbrahim'in; Firavunlar zamanında Şam'dan Mısır'a gittiği zaman Hz. Yusuf'un; Mısır'ı fethetmek niyetiyle yürüdüğü zaman İran kırsarı

⁴⁰⁹ Wellhausen, J., *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 83

⁴¹⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 104, 107; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 86, 126

⁴¹¹ Nedvî, *Ashâb-ı Kirâm*, III, 237

⁴¹² Ariş: Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içinde yer alan bir şehirdir. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 255; Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 221; Buhl, F. "Ariş", *İA*, IV, 221; Bilge, Mustafa L. "Ariş", *DİA*, III, 378-379

⁴¹³ Ferma: Deniz sahilinde bir şehir olup, Mısır'a buradan girilmektedir. Yakut el-Hamevî, *IV. Mu'cemu'l-Buldân*, 255; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 53; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 255

Kumbiz'in takip ettiği yoldu⁴¹⁴. Amr'ın takip ettiği bu güzergah üzerinde Ferma'ya ulaşınca kadar Müslümanlar'la Rumlar arasından herhangi bir çarpışma meydana gelmedi. Ferma tarihi kiliseleri, kaleleri olan bir liman şehriydi. Kuzey taraftan girildiğinde, Mısır'ın ilk şehri ve kapısı durumundaydı⁴¹⁵. İranlılar Mısır'ı işgal ettiklerinde şehrin kalelerini tahrip etmiş ve kiliseleri yıkmışlardı. Daha sonra İranlılar'ı ülkelerinden uzaklaştıran Rumlar, kaleleri tekrar inşa ederek, şehri muhkem hale getirdiler ve muhasaracılara karşı sağlam bir engel oluşturdular⁴¹⁶. Mısır valisi Mukavkıs'ın gönderdiği asker yardımıyla Fermalılar, Müslümanlar'ı hazır beklemeye başladılar⁴¹⁷.

Amr, Ferma'ya ulaşınca kaleyi muhasara altına aldı. Yaklaşık bir ay süren muhasara neticesinde, kale ele geçirildi⁴¹⁸. Ferma Müslümanlar'ın Rumlar'la Mısır topraklarında savaştıkları ve fethettikleri ilk şehirdir. Fetih 19 Muharrem (Ocak 641) tarihinde gerçekleşmiştir⁴¹⁹.

Tarihçiler, Kıptiler'in Ferma şehrinin fethi esnasında Müslümanlar'a yardımcı oldukları hususunda ittifak etmişlerdir⁴²⁰. İbn Abdilhakem'de geçen bir rivayet, bunu destekler mahiyettedir: İskenderiye'de bulunan Ebû Bünyamin adındaki Kıptî rahibi, Amr'ın Mısır'a geldiği haberi kendisine ulaşınca, Kıptiler'e mektup yazarak onlardan Rumları terkedip, Müslümanlar'a katılmalarını istemiştir⁴²¹. Bu rivayet, Butler tarafından itirazla karşılanmıştır. Butler, Kıptiler'in Ferma'da değil, daha sonraki şehirlerin fethinde Müslümanlar'a yardım ettiklerini iddia ederek, "Eğer Kıptiler, Araplara Ferma'da yardım etmiş olsalardı, şüphesiz ki Nil'den buraya gelen gemileri yakarlar ve kaleleri yıkarlardı"⁴²², demektedir. Hasan İbrahim Hasan ise Müslümanlar'ın, Ferma'dan Babilon'a kadar yürüyüşlerinde çok az bir mukavemetle karşılaştıklarını ileri sürerek, bu bölgelerde yaşayan Kıptiler'in pasif davranışlarıyla, dolaylı bir şekilde mücahitlere yardım ettiklerini söylemektedir⁴²³. Özkuyumcu da, Kıptiler'in Ferma'da Müslümanlar'a açıktan yardım

⁴¹⁴ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 302

⁴¹⁵ Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 330

⁴¹⁶ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi* I, 302

⁴¹⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58; Nuveyrî, Şihabüddin Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kahire ts. (Daru'l-Kütüb), XIX, 287-288; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 11

⁴¹⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58; Makrizî, *Hitat*, I, 289; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 11; Ya'kûbî, muhasaranın üç ay sürdüğünü iddia etmektedir. *Tarih*, II, 148

⁴¹⁹ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 22

⁴²⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 302; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 50

⁴²¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 288; Suyûtî, *Husn*, I, 107; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 12; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 93

⁴²² Butler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (ta'rib: Muhammed Ferid Ebu'l-Hadid) Kahire 1990, s. 243

⁴²³ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 93

etmelerinin söz konusu olamayacağını, zira onların hâlâ Rum idaresi altında bulduklarını ifade etmektedir⁴²⁴. Bütün bu rivayetler bir tarafa bırakılsa bile, fetih öncesi Mısır yerli halkı olan Kıptîler'in durumu göz önüne alınırsa, onların tabii olarak-ister açıktan ister gizli olsun-Müslümanlar'a yardım etmiş oldukları fikri ağırlık kazanmaktadır. Ülkenin asıl halkı olan Kıptîler, uzun asırlar boyunca yabancıların (İran, Roma, Yunan) tahakkümü altında bulduklarından, onlar tarafından kendilerine karşı yapılan baskı ve zulümden kurtulmak maksadıyla bir mahkumiyetten diğer mahkumiyete intikali pek kolay görecektir. Bu nedenle onların, Araplar'ı, kendilerini Rumlar'dan kurtaracak kavim olarak görmeleri mümkündür. Ayrıca bu davranışlarında neseb ve ahlâk cihetiyle Araplar'ı diğerlerine tercih etmelerinin de mutlaka payı vardır⁴²⁵. Gerçekten de Mısır'ın yerli halkı, aynen Suriye ve Filistin'in Sami menşeli insanları gibi, Arabistan'dan gelen bu Müslüman kuvvetleri, nefretle baktıkları ve müttefiki buldukları zalim Romalılar'dan kendilerine daha yakın buldular⁴²⁶. Kıptîler'in Müslümanlar'ı tercih etmek için diğer bir sebebi de, o dönemde bilhassa Şam-Mısır hattında Rumlar'ın çözülme devri yaşanırken, Müslümanlar'ın yükseliş trendine girmeleridir. Haklı olarak Kıptîler kaybeden değil, yükselen değer yanında yer almışlardır⁴²⁷.

Kaynaklarda geçen rivayetler ve yukarıda yaptığımız değerlendirmeler neticesinde, ister gizli, ister açık olsun Kıptîler'in, Rumlar'a karşı Müslümanlar'ı desteklediklerini ve onlara fetih esnasında direkt veya dolaylı yoldan yardımcı olduklarını söyleyebiliriz⁴²⁸. En azından Kıptîler, kendilerini zalim Rumlar'dan kurtaran Araplar'a sempati duymuşlardır⁴²⁹. Bu nedenle kısa sürede ve çok az sayıdaki bir kuvvetle, muazzam Roma ordularına karşı Müslümanlar'ın kazandığı başarılarından bahsederken, bu başarılarında Kıptîler'in payını da unutmamamız gerekir⁴³⁰.

⁴²⁴ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 23

⁴²⁵ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 98-99. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Algül, Hüseyin, *Müslümanlar'ın Siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları*, UÜİFD, Bursa 1998, sy. VII, s. 17-18

⁴²⁶ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* I, 215

⁴²⁷ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* I, 99

⁴²⁸ bk. Newman, N.A., *The Early Christian-Muslim Dialogue*, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Hatfield 1993, s. 14-18

⁴²⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 303

⁴³⁰ Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu 'l-Arabî*, XXVIII, 68

c. Bülbeys'in Fethi

Ferma'yı fethettikten sonra Amr b. el-Âs, orada bir miktar asker bırakarak Bülbeys'e⁴³¹ hareket etti. Kayseriye muhasarasından kaçan Mukavkis'in kızı Ermanuse ve damadı Kostantin de daha önce bu kaleye sığınmışlardı. Amr yolda küçük çarpışmalar yaparak Bülbeys'e ulaştı⁴³² ve 19 yılı Safer ayında (641 Şubat) Bülbeys'i muhasara altına aldı⁴³³.

Bir ay kesintisiz devam eden çarpışmalar sonucunda⁴³⁴ şehir Müslümanlar'ın eline geçti. Bu durumda fetih 19 Rebiulevvel ayının başlarında (641 Mart) ayında gerçekleşmiştir. Yapılan savaşta çok sayıda Rum askerî öldürüldüğü gibi, bir çok esir ve ganimet elde edildi. Esirler arasında Kostantin'in karısı ve Mukavkis'in kızı olan Ermanuse de bulunmaktaydı. Ancak Amr, ona esir muamelesi yapmayıp, izzet ü ikramda bulunarak, Kays b. Ebi'l-Âs'ın refakatinde babası Mukavkis'a gönderdi⁴³⁵. Amr'ın bu davranışı, Müslümanlar'ın, Mısır'ın yerli halkı Kıptiler'in muhabbetini kazanmasına vesile olmuştur⁴³⁶. Muhtemelen Amr b. el-Âs'ın bu jesti, Mukavkis üzerinde derin bir etki yapmış ve bundan sonra onun Müslümanlar'la daha samimi ve yapıcı ilişkiler geliştirmesine zemin hazırlamıştır.

Müsteşrik Butler, bu savaşta Mukavkis'in kızı Ermanuse'nin yakalanıp daha sonra Amr tarafından babasına teslim edildiği rivayetini kabul etmeyerek, bunun sonradan uydurulmuş bir haber olduğunu, zira papazların hiç evlenmediklerini, dolayısıyla bir papaz olan Mukavkis'in kızının olmayacağını iddia etmektedir⁴³⁷. Hüseyin Munis ise onun bu görüşünün doğru olmadığını belirtip, o tarihte papazlara evlenme yasağının konmadığını, bu yasağın daha sonraları yürürlüğe girdiğini ifade ederek, Butler'in yalanladığı rivayeti kabul eder⁴³⁸.

d. Ümmü Düneyn'in Fethi

Amr b. el-Âs, Bülbeys fethini tamamladıktan sonra Ümmü Düneyn'e⁴³⁹ hareket etti. Buranın ismi Bizans döneminde Tendonyas olarak bilinmekte olup, daha sonra Maks⁴⁴⁰ adını

⁴³¹ Bülbeys: Mısır'da bir şehir olup, Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık bir mesafede yer almaktadır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 479; Becker, C.H., "*Bilbis*", *İA*, II, 611

⁴³² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. s. 59; Makrîzî, *Hitat*, I, 289

⁴³³ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 25

⁴³⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59; Makrîzî, *Hitat*, I, 183-184; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 12

⁴³⁵ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 303; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 136-137

⁴³⁶ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 53-54

⁴³⁷ Butler, *Tarihu Mısır*, s. 250

⁴³⁸ Bu hususta bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 25 (Hüseyin Munis, *Tarihu Mısır*, III, 332-333'den)

⁴³⁹ Ümmü Düneyn, Kahire ile Nil arasında bir yerleşim alanıdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 21

almıştır⁴⁴¹. Ümmü Düneyn Nil kıyısında yer alan bir liman kentiydi⁴⁴² ve Rumlar'ın Mısır'daki üç askerî üssü olan Babilon, Nakyus ve İskenderiye arasında yer alıyordu. Babilon, Ümmü Düneyn'in güneyinde, Nakyus ile İskenderiye ise kuzeyinde bulunuyordu. Bu durumda kuzeyde yer alan Nakyus ve İskenderiye'den, güneydeki Babilon'a Nil üzerinden yapılacak yardımlar Ümmü Düneyn'den geçmek zorundaydı. Amr Bülbeys'ten sonra direkt olarak Babilon'a değil de Ümmü Düneyn'e yöneldi. Böylece Rumlar'ın kuzey-güney bağlantısını keserek, onların Babilon'a destek imkânlarını ortadan kaldırdı. Burada Amr'ın Ümmü Düneyn'i muhasarası stratejik olmaktan daha fazla taktik bir hedefti. Zaten Rumlar da, Amr'ın Babilon'a saldıracağını düşünerek, Ümmü Düneyn'i savunmasız bırakmışlar, Amr'ın işini kolaylaştırmışlar, burayı açık bir hedef haline getirmişlerdi⁴⁴³.

Ümmü Düneyn'in fethi hemen mümkün olmadı. Kuşatmanın daha fazla süreceğini tahmin eden Amr, Hz. Ömer'e mektup yazarak, ondan takviye kuvvet istedi. Halife de derhal dört bin kişilik bir ordu hazırlayarak Mısır'a sevketti. Böylece Amr'ın yanındakilerle birlikte Mısır'da bulunan Müslümanlar'ın sayısı sekiz-dokuz bin rakamına ulaşmış oldu⁴⁴⁴.

Kuşatmanın çok şiddetli olduğu bir günde Harice b. Huzâfe b. Lahmî⁴⁴⁵ başkomutan Amr'a gelerek, kendisine atlı bir birlik verilirse Cebelü Ahmar'ı dolaşarak, gün doğmadan önce kalenin arkasına gideceğini, burada bulunan Benî Vâil mağarasına girerek gizleneceğini, sabah olunca da, savaşmak niyetiyle kaleden çıkmış olan düşmanı arkadan vurabileceğini bildirdi. Amr, onun bu plânını kabul etti ve beş yüz kişilik bir süvari grubuyla kalenin arkasına gitmelerini emretti. Gerçekten de sabah olunca Rum askerleri savaşmak için kalelerini terkettiler, Müslümanlar da onların arkalarından saldırıya geçerek, fethi gerçekleştirdiler⁴⁴⁶.

---

⁴⁴⁰ Maks hakkında bk. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 175. Ayrıca bk. Björkman, W., "Maks (Meks)", İA, VII, 651-652

⁴⁴¹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 303

⁴⁴² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 251

⁴⁴³ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 27

⁴⁴⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59; Suyûtî, *Husn*, I, 107

⁴⁴⁵ Hârice b. Huzâfe, muhtemelen Hz. Ömer tarafından gönderilen yardım kuvvetinin başında yer alıyordu. Bu konuda farklı değerlendirmeler için bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 32-33

⁴⁴⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59-60; İbn Tağriberdî, *Nüctüm*, I, 13; Asefî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 55-57

2. Babilon'un Fethi ve Babilon Anlaşmasının Yapılması

a. Babilon'un Fethi

Amr b. el-Âs Ümmü Düneyn'i fethettikten sonra Mısır'ın merkezi olan Balbilon'a⁴⁴⁷ yakın bir mevkide bulunan Aynu Şems'e⁴⁴⁸ yönelerek orada karargâh kurdu ve kaleyi muhasara etti. Ancak tüm gayretlere rağmen kaleyi fethetmek mümkün olmadı. Muhasaranın Nil nehrinin taşma zamanına rast gelmesi ve Müslümanlar'ın kale kuşatması için yeterli hazırlık yapamamalarının, neticenin gecikmesinde önemli payı vardır⁴⁴⁹. Ümmü Düneyn kuşatmasında olduğu gibi, ilk anda fetih muvaffak olmayınca Amr, yine Hz. Ömer'den yardım istedi. Halife de derhal takviye birlik gönderdi⁴⁵⁰. Amr'a yardımcı kuvvet olarak gelen askerlerin sayısı hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir⁴⁵¹. Belâzurî, yardım kuvvetinin on iki bin kişi olduğunu iddia ederken⁴⁵², Taberî de onu desteklemektedir. Yardım kuvvetinin on bin asker olduğu bilgisi de tarih kitaplarında yer almaktadır⁴⁵³. Makrîzî ve İbn Tagriberdî ise hem dört bin, hem de on iki bin rakamını ayrı ayrı vermektedirler⁴⁵⁴. Kanaatimizce, bu rivayetler içinde, halifenin dört bin asker gönderdiği bilgisi daha doğrudur. Zira Amr b. el-Âs, Mısır fethine çıkarken yanına yaklaşık dört bin asker almıştı. Ümmü Düneyn savaşında halifeden yardım istediğinde dört bin kişi daha orduya dahil olmuş ve yanındaki askerler sekiz bine ulaşmıştı. Babilon kuşatmasında da gelen dört bin askerle Mısır fethine iştirak eden askerler on iki bin kişi olmuşlardır. Yardım kuvvetinin on iki bin kişi olduğu rivayeti muhtemelen, toplam asker sayısı ile son yardım birliği sayısının raviler tarafından birbirine karıştırılmasından kaynaklanmıştır⁴⁵⁵.

⁴⁴⁷ Babilon: Mısır şehri, Fustat ve Babilon aynı yerin adıdır. (İbn Fakih Hemedânî, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 59-60; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 1 311-312). Buranın adı Kasru's-Şem', Kasru's-Şam, Kasru'l-Yun ve Babi'l-Yun olarak da bilinmektedir. Ya'kübî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 330; Becker, "Babilon", İA, III, 180

⁴⁴⁸ Aynu Şems; Mûsâ peygamber zamanındaki Firavun'un şehridir. Bülbeys ile arası üç fersaktır. İbn Fakih, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 59-60; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 178-179; Aynu Şems, Fustat'ın kuzeyinde ve Fustat'a dört mil mesafededir. İstahrî, *Mesâlik*, s. 54; Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 224-225, Becker, H.C., "Aynu Şems" İA, II, 69-70; Küçükköy, İrfan, "Ayn-i Şems", DİA, IV, 277

⁴⁴⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 304

⁴⁵⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61; Ya'kübî, *Tarih*, II, 148; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 289

⁴⁵¹ Taberî, *Tarih*, IV, 106-107

⁴⁵² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 299-300

⁴⁵³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61

⁴⁵⁴ Makrîzî, *Hıtat*, I, 289-290; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 13-14

⁴⁵⁵ Bu konuda bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 35-35

Amr'ın kaleyi kuşatacağını düşünen Babilon halkı, şehrin etrafını hendeklerle çevirmişlerdi⁴⁵⁶. Bu hendekler, kalenin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesine engel oluyordu. Yanında bulunan askerlerle fethi gerçekleştiremeyeceğini anlayan Amr, halifenin gönderdiği kuvvet gelinceye kadar, Rumları oyalamak ve zaman kazanmak için bazı tedbirler aldı. Ordusunu gruplara ayırarak kale etrafında mevzilendirdi ve Rumlar'ın dışarıya çıkarak kendilerine saldırmalarına engel oldu. Bir müddet sonra halifenin Hz. Zübeyr'in komutasındaki yardımcı birlik bölgeye ulaştı ve iki ordu Aynu Şems'de birleşti⁴⁵⁷.

Müslümanlar, takviye birliklerin verdiği destekle tekrar saldırıya geçtiler. Amr'ın askerleri bir taraftan düşmanla mücadele ederken, diğer taraftan da mancınıklarla kale duvarlarında delik açmaya çalışıyorlardı⁴⁵⁸. Muhasara yine de istenilen neticeyi vermeyince, Medine'den gelen birliğin komutanı Hz. Zübeyr b. el-Avvâm, Amr'a müsait bir zamanda kale duvarına çıkarak kale kapısını açabileceğini ve Müslümanlar'ın içeriye girmelerini sağlayabileceğini söyledi. Yapılan plâna göre, Zübeyr ve yanındakiler kale surlarına çıktuktan sonra tekbir getirecekler, kale dışındakiler de hep birlikte bu tekbire iştirak edeceklerdi. Böylece Rumlar, Müslümanlar'ın kaleye girdikleri zannıyla dağılacaklar, Zübeyr ve arkadaşları ise bu panikten faydalanarak içeri girip kale kapılarını Müslümanlar'a açacaklardı⁴⁵⁹.

Plân uygulamaya konuldu. Zübeyr ve arkadaşları surlara çıktuktan sonra tekbir getirdiler, dışarıdaki askerler de onlara iştirak edince, Rumlar kaleye Müslümanlar'ın girdiklerini zannederek panik içinde dağıldılar. Bundan istifade eden Zübeyr içeri girip kale kapısını Müslümanlar'a açtı, askerler yedi ay süren muhasaranın ardından açılmış olan kapıdan girerek fethi tamamladılar. Kalenin düşeceğini anlayan Mukavkis ve adamları, Babilon'un batısında ve Nil'in ortasında yer alan Ravda adasına kaçtılar⁴⁶⁰ ve nehir üzerindeki köprüyü keserek, Müslümanlar'ın buraya ulaşmalarına engel oldular⁴⁶¹.

Mukavkis, Ravda adasında yanındakilerle görüşerek, Müslümanlar'a bir heyet göndermeye karar verdi. Amr'a gelen elçiler, teslim olmayı düşünmediklerini söyledikleri

⁴⁵⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 289

⁴⁵⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 62

⁴⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 62

⁴⁵⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 63; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 289-290; Suyûtî, *Husn*, I, 108

⁴⁶⁰ Makrîzî, *Hutat*, II, 178

⁴⁶¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 64; Kindî, *U'lât*, s. 9; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 290; Makrîzî, *Hutat*, I, 290; İbn Tagrıberdî, *Nücüm*, I, 115-16; Suyûtî, *Husn*, I, 109; Taberî, *Tarih*, IV, 108-109; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 395-96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 98

gibi, üstelik Müslümanlar'ı da tehdit ederek, onlara bir an önce topraklarından gitmelerini, yoksa Rumlar'ın göndereceği bir orduyla birlikte onları yok edeceklerini ifade ettiler. Amr elçilere hiç cevap vermedi, onların, Müslümanlar'ın yaşayışlarını görmelerini istedi⁴⁶². Elçiler Mukavkıs'ın yanına dönerken de ya müslüman olmaları, ya cizye vermelerini yoksa savaştan başka bir seçeneğin kalmayacağını söyledi. Elçiler geri döndüklerinde, Amr'ın şartlarını Mukavkıs'a bildirdiler ve Müslümanlar hakkında edindikleri izlenimleri oradakilere aktardılar. Arap askerlerin ölümü yaşamaya, tevazuu kibre tercih ettiklerini, dünyaya ve nimetlerine hiç rağbet etmediklerini, komutan ile asker arasında hiç bir ayırım olmadığını vs. söylediler. Elçileri dinleyen Mukavkıs, Müslümanlar'la sulh yapmaktan başka çarelerinin olmadığını düşünerek, Amr'dan sulh şartlarını görüşmek için bir heyet göndermesini istedi. Müslüman tarafı da bu teklifi uygun karşıladı ve Amr, Ubâde b. Samit başkanlığında on kişilik bir heyeti görüşmeler yapmak üzere Mukavkıs'a gönderdi ve onlara da daha önce Rum elçilerine ilettiği üç şarttan başka bir şartı kabul etmemeleri talimatını verdi⁴⁶³.

Ubâde ile görüşen Mukavkıs, daha önce yaptığı gibi Müslümanlar'ın azlığını öne çıkararak, onları Bizans'tan gelecek bir Rum ordusuyla korkutmaya çalıştı ve Rumlar gelmeden, kendilerine belli miktar para vereceğini taahhüd ederek, karşılığında onlardan Mısır'ı terk etmelerini istedi. Fakat Ubâde, üç şarttan başka hiç bir teklifi kabul etmeyeceğini bildirdi. Mukavkıs ve adamları da, Müslümanlar'ın tekliflerini kabul etmediler, herhangi bir anlaşma yapılamadan taraflar ayrıldılar⁴⁶⁴. Sulh gerçekleşmeyince, savaş tekrar başladı. Bu sefer Müslümanlar, kalenin tamamını ele geçirdiler, bir çok düşman askerini öldürdüler veya esir aldılar⁴⁶⁵. Mukavkıs ve adamları bu hücumdan da Ravda adasına sığınarak kurtuldular⁴⁶⁶.

Kalenin tamamen Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra Mukavkıs, yanındakileri Amr'ın şartlarına uyma konusunda ikna etti. Amr'a haber göndererek, sulh anlaşması için bir araya gelmeleri teklifinde bulundu⁴⁶⁷. Belâzurî, Mukavkıs'ın Amr'a, "Sizlerin Şam'da Yahudi ve Hıristiyanlar'a cizye koyduğunuz ve toprakları yerli halkın elinde bıraktığınız haberini aldık. Şayet aynı şeyleri bize de yaparsanız, bu davranışınız bizi öldürmekten esir

⁴⁶² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 65; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 16

⁴⁶³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 65; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 291-292; Makrîzî, *Hutat*, I, 290-291; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 16; Suyûtî, *Husn*, I, 109-111

⁴⁶⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 66-68; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 17, 21

⁴⁶⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 64; Kindî, *Vulât*, s. 9; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 290; Makrîzî, *Hutat*, I, 290; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 21; Suyûtî, *Husn*, I, 109

⁴⁶⁶ Makrîzî, *Hutat*, II, 178

⁴⁶⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 69; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 290; Makrîzî, *Hutat*, I, 290-293; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 21-22; Suyûtî, *Husn*, I, 109-116. Ayrıca bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 36-40

almaktan ve sürmekten sizin için daha faydalı olur” şeklinde bir teklifinin olduğunu rivayet eder⁴⁶⁸. Amr, Mukavkıs'ın yaptığı bu teklifi, arkadaşlarına istişare etti. Bazı askerler, ondan bu teklifi kabul etmemesini, şehrin tamamını ele geçirmeleri halinde bu toprakların tümünün aynen kale gibi kendilerine ganimet olacağını ifade ettiler. Amr ise onların aksine halifenin, kendisine, karşı taraf cizye vermeyi kabul ettiği takdirde savaşa son vermesini emrettiğini, bundan dolayı Mukavkıs'la sulh görüşmesi yapacağını söyledi⁴⁶⁹.

Amr ile Mukavkıs arasında akdedilen Babilon anlaşmasına geçmeden önce, Mısır'ın fetih tarihi ve sulhen mi yoksa savaşla mı ele geçirildiği hususundaki rivayetlere temas etmek istiyoruz.

Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer, Mısır'ın H. 16 yılında fethedildiğini rivayet etmektedir. Seyf, İskenderiye'nin fetih tarihini de H.16 olarak verir. İbnü'l-Esîr de H. 18'de meydana gelen kıtlık senesinde Amr'ın, Mısır'dan Medine'ye gıda maddesi gönderdiğini öne sürerek, Mısır'ın H. 16'da fethedildiğini kabul eder⁴⁷⁰. Yine Taberî ravilerinden olan İbn İshak ile Ebû Ma'ser ise, Mısır'ın H. 20 yılında fethedildiğini rivayet etmektedirler⁴⁷¹. İbn Kesîr⁴⁷², Suyûtî⁴⁷³, İbnü'l-Cevzî⁴⁷⁴ ve Zehebi⁴⁷⁵, fetih tarihinin H. 20 olduğu üzerinde mütefikler. H. 16 veya 18'de daha Şam fetihleri tamamlanmadığı için, bu tarihlerde Mısır'ın fethedilmiş olması mümkün değildir. Bu nedenle biz H.20/M. 641 tarihini Mısır'ın (Babilon)⁴⁷⁶ fetih tarihi olarak kabul edebiliriz⁴⁷⁷.

Mısır'ın nasıl fethedildiği konusunda da kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedirler. Bazıları bölgenin savaşla fethedildiğini kabul ederken, bir kısmı ise fethin sulh yoluyla gerçekleştiğini iddia etmektedirler⁴⁷⁸. Bu konuda her iki tarafın rivayetlerini aktararak,

⁴⁶⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301

⁴⁶⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 70; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 22

⁴⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 97; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 26

⁴⁷¹ Taberî, *Tarih*, IV, 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II 394

⁴⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 97

⁴⁷³ Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 145

⁴⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 291

⁴⁷⁵ Zehebi, *Tarihu'l-İslâm*, II, 197

⁴⁷⁶ Babilon, Mısır'ın coğrafi merkezinde yer aldığı ve bu kalenin fethedilmesi tüm Mısır topraklarına hakim olmak anlamına geldiği için, Babilon'un fethi, aynı zamanda Mısır'ın da fethi olarak kabul edilmektedir. Becker, C.H., “Babilon”, İA, II, 180

⁴⁷⁷ Mısır'ın fetih tarihi ile ilgili farklı rivayetler ve bu rivayetlerin değerlendirilmesi için bk. Wellhausen J., *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 80-84

⁴⁷⁸ Mısır fethi ile ilgili olarak aşağıdaki değerlendirmeler dikkate alındığında, tarihçilerin bu hususta ihtilâfa düşmelerinin gayet tabii olduğu ortaya çıkacaktır.

1. Amr ile Mukavkıs'ın cizye karşılığında sulh yapmaları, Amr'ın Mısır beldelerine sulh ile ele geçen topraklar muamelesi yaptığını göstermektedir. Ancak Mısır topraklarının esas idarecisi

konuyu değerlendirmeye geçeceğiz. Önce, Mısır'ın savaşa fethedildiğini ileri süren görüşleri ele almak istiyoruz:

Kasım b. Sellam, Abdulgaffar Harranî-İbn Lehia-İbrahim b. Muhammed-Eyyûb b. Ebi'l-Âliye ve babası yoluyla şöyle bir rivayette bulunmuştur. "Amr'ı minberde şöyle derken işittim. (Mısır Kıptîler'inden hiç bir kimse için, bana ait ne bir anlaşma ne de verilmiş bir söz vardır. Eğer istersem onları öldürürüm, istersem ganimet malı gibi beşe taksim ederim, istersem de satırım. Ancak Antabulus (Berka) halkı müstesna, onların uyulması gereken anlaşmaları vardır.)"⁴⁷⁹

Ebû Ubeyd-Sa'îd b. Ebî Meryem-İbn Lehia ve Hayyan b. Şureyh'in katibi Salt b. Ebî Asım yoluyla gelen rivayette de Salt'ın, Ömer b. Abdilaziz'in mektubunu Mısır valisi Hayyan'a okuduğu ve bu mektuba göre, Mısır'ın savaşa, anlaşmasız ve akidsiz fethedildiği bildirilmektedir⁴⁸⁰.

Muhammed b. Sa'd-Vakîdî-İbn İshak b. Abdullah b. Ebî Ferve ve Hayyan b. Şureyh kanalıyla gelen bir başka rivayette ise, Ömer b. Abdilaziz Mısır'ın fethi hususunda şöyle demiştir: "Mağrib'de üç şehir hariç, bir köyü bile sulh yoluyla fethetmedik. Sulh yoluyla olanlar ise İskenderiye, Keratis ve Sultays'dır"⁴⁸¹.

Hz. Hasan'dan sonra hilâfeti üstlenen Emevî melikleri de, Mısır valilerine yazdıkları mektuplarda, Mısır'ın savaşa fethedildiğini ve bu ülke halkının kendilerinin köleleri

---

olan Herklieos'un bu anlaşmayı tanımadığını ilân etmesi ve askerlerine Müslümanlar'a karşı savaşa devam etmeleri emrini vermesi neticesinde kalenin mücahitler tarafından ele geçirilmesi, Müslümanlar'ın burayı anveten fethettiklerini ortaya koymaktadır. Ancak Amr, birinci hususu dikkate almış ve Babilon kalesinin sulhla fethedildiğini kabul etmiş, ayrıca bu anlaşmayı bütün Mısır topraklarına teşmil ederek tebeaya cizye koymuştur.

2. İskenderiye'nin durumu daha farklıdır. Burası, Amr tamamını zaptetmeden önce teslim olmuş, o da şehrin topraklarını askerlerine dağıtmamış, insanlarını esir kabul etmemiş, halka cizye uygulamıştır. Ancak daha sonra şehir halkı anlaşmayı bozmuş, bunun üzerine Amr Babilon'dan gelerek şehri tekrar ele geçirmiştir. Yani şehir kılıçla fethedilmiştir. Amr bu defa fethedilen toprakları ganimet kabul edip, askerlerine dağıtmak istemişse de, halife Hz. Ömer, buna izin vermemiş ve İskenderiye'yi sulh akdi ile fethedilen topraklar statüsüne dahil etmiştir.

3. Amr Bilhib, Sultays, ve Kurtaya gibi beldeleri kılıçla ele geçirmiş ve buralardaki insanları esir almıştır. Zira onlar, Müslümanlar aleyhine Rumlar'a yardım etmişlerdir. Amr bu esirleri Medine'ye göndermiş, fakat Hz. Ömer onları esir saymayıp yurtlarına geri çevirmiş ve onları ehl-i zimme olarak kabul etmiştir. Mısır'ın fethi hususundaki bu bilgiler peş peşe sıralanınca, tarihçilerin karşı karşıya kaldıkları zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu zorluklar da onları, Mısır fethinin keyfiyeti hakkında ihtilâflı fikirler serdetmeye sevk etmiştir. bk. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 180-181

⁴⁷⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 242; Zehebi, *Tarihu'l-İslâm*, II, 198

⁴⁸⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305

⁴⁸¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 312

olduklarını, bundan dolayı onların vergilerini istedikleri gibi artırabileceklerini söylemişlerdir⁴⁸². Nitekim Emevî valileri Mısırlılar'dan aldıkları vergileri artırmışlar ve onlardan takatlerini aşan vergiler tahsil etmişlerdir⁴⁸³.

Mısır'ın savaşa ele geçirildiğini bildiren haberlerin yanında, ülkenin sulh yoluyla Müslümanlar'ın topraklarına dahil edildiği şeklindeki rivayetler de kaynaklarda yer almıştır. Muhammed b. Sa'd-Vakıdî-Abdulhamid b. Cafer ve babası tarikiyle gelen rivayette Urve b. Zübeyr'in şöyle söylediği rivayet edilmektedir. "Mısır'da yedi yıl kaldım, orada evlendim, halkın çok sıkıntı çektiğini gördüm, onlara güçlerinin üstünde vergi yüklenmiştir. Halbuki Amr, orayı sulh yoluyla ve anlaşma ile, belli miktarda vergi ödeme şartıyla fethetmişti"⁴⁸⁴. Bekr b. Heysem-Abdullah b. Salih-Leys b. Sa'd, Yezid b. Ebî Laka ve Ukbe b. Amr el-Cühenî yoluyla gelen bir rivayette, Mısır halkının andlaşma ve akidlerinin olduğu, Amr'ın onlara haraçlarının artırılmayacağı ve düşmanlarından da korunacakları garantisi verdiği bildirilmektedir⁴⁸⁵.

Her iki görüşü destekleyen rivayetleri sıraladıktan sonra, meselenin daha iyi ortaya konulabilmesi için, Babilon'un fethi konusuna tekrar dönmemiz gerekmektedir. Şayet Mukavkis, Amr'ın gönderdiği ilk heyetin teklifini kabul edip kaleyi Müslümanlar'a savaş yapmadan teslim etseydi, Babilon'un sulh yoluyla fethedildiği fikri tartışmasız kabul edilebilirdi. Ancak Mukavkis, Amr'ın bu teklifine yanaşmamış, ancak Müslümanlar kaleye girerek yarısını ele geçirdikten ve kendisi de Ravda adasında arkadaşlarıyla mahsur kaldıktan sonra heyet gönderip, daha önce Suriyeliler'e sağlanan imkânlarla sulhu kabul edeceğini söylemişti. Zaten onun bundan başka bir çaresi de kalmamıştı. Bu gelişmeler dikkate alındığında, Mısır'ın sulh ile değil, savaş yoluyla fethedildiğini söylemek daha doğru olacaktır. Nitekim bazı Müslüman askerler, Mısır'ın savaşa fethedildiğini söyleyerek, toprakların savaşçılar arasında taksim edilmesini istemişlerdir. Bilhassa, Babilon'un fethinde önemli katkıları olan ve Müslümanlar'ın kaleye girip fethi tamamlamalarında öncülük yapan Zübeyr b. el-Avvâm, Mısır topraklarının savaşa ele geçirildiğini, bundan dolayı aynen Hz. Peygamber'in (sav) Hayber arazisini dağıttığı gibi, bu toprakların da askerler arasında dağıtılmasını Amr'dan ısrarla istemiştir⁴⁸⁶. Onun bu talebine karşı Amr, Mısır'ın sulh ile fethedildiği, dolayısıyla dağıtılmasının mümkün olmadığı şeklinde bir fikir ileri sürmemiştir.

⁴⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 397

⁴⁸³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305

⁴⁸⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305

⁴⁸⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 306

⁴⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-83; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300

Amr'ın böyle bir ifade kullanmamış olması, fethin savaşla gerçekleştiğini kabul ettiği anlamına gelir. Amr, Hz. Zübeyr'e, bu konuda kendisinin tek başına karar veremeyeceğini, halifeye danışması gerektiğini söylemiştir. Nihayet mesele halifeye intikal ettirildikten sonra Hz. Ömer, Amr'a şöyle bir emir göndermiştir: "Bu toprakları olduğu gibi yerli halkın elinde bırak, ta ki, hamile kadınların karınlarındaki çocuklar savaşacak duruma gelsinler"⁴⁸⁷. Görüldüğü gibi halife, toprakların savaşla fethedilmiş olduğunu kabul etmediğinden değil, başka bir gerekçe ile arazinin Hayber toprağı gibi dağıtılmasına izin vermemiştir⁴⁸⁸. Bu bilgi de Mısır'ın savaşla fethedildiğinin başka bir delilidir.

Mısır'ın savaş yoluyla fethedildiği görüşünü benimsedikten sonra, Amr'ın niçin onlarla cizye karşılığında sulh yaptığı meselesine gelebiliriz. Arkadaşları Amr'a, Mukavkis'in sulh teklifini kabul etmemesini istemişler, sonuna kadar savaşarak aynen kaleyi ele geçirdikleri gibi, geri kalan yerleşim yerlerini de fethedip, bu toprakları ganimet olarak elde etmek arzusunda olduklarını söylemişlerdir. Buna rağmen o, Hz. Ömer'in, karşı taraf cizye vermeyi kabul ettiği takdirde hemen savaşa son verilmesi emri mucibince hareket etmiş, arkadaşlarının savaşa devam etme düşüncesini kabul etmeyerek, sulha razı olmuştur. Ayrıca onun, Nil nehrinin taşma döneminde olması sebebiyle, Ravda adasına geçip orada kalan düşmanlarla savaşmanın Müslümanlar'ı sıkıntıya düşüreceği endişesiyle böyle bir maceraya girişmediği de söylenebilir⁴⁸⁹.

Savaşla fethedilmesine rağmen, Mısır topraklarının Müslüman askerlere dağıtılmamasında ve bu topraklara sulh ile ele geçirilmiş topraklar muamelesi yapılmasında, kanaatimizce ülkede yaşayan Kıptiler'in özel konumlarının rolü olmuştur. Çünkü Mısır'ın yerli halkı Müslümanlar'a karşı savaşmamış, hatta fetih esnasında onlara yardımcı olmuştur. Mısır'da asıl savaş, Araplar'la Rumlar arasında cereyan etmiştir. Bundan dolayı, Müslümanlar'la savaşan ve yenilen Rumlar'a nazaran Mısır kılıçla ele geçirilmiş iken, Müslümanlar'a karşı gelmeyen Kıptiler'e göre ise bu topraklar barış yoluyla fethedilmiştir. Zaten Rumlar, Mısırlılar'a ordu kurmayı ve silah sahibi olmayı yasaklamışlardı. Bu şartlarda

⁴⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.82-84; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300; Makrîzî, *Hıtat*, I, 294-295; İbn Tagriberdî, *Nücum*, I, 31; Suyûtî, *Husn*, I, 127

⁴⁸⁸ Hz. Ömer, aynı gerekçelerle daha önce fethedilen Irak ve Şam topraklarını da, ganimet olarak dağıtmayıp, harac arazisi hükmünde eski sahiplerinin elinde bırakmıştır. Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, (çev. Ataullah Efendi, sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982, s. 189; Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 175

⁴⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh* s.69-70; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 291-299; Makrîzî, *Hıtat*, I, 290-293; İbn Tagriberdî, *Nücum*, I, 22; Suyûtî, *Husn*, I, 109-116; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 40

Kıptîler'in savaşa girişmeleri dahi söz konusu olamazdı. Böyle olunca, Kıptîler'e göre Mısır Müslümanlar tarafından sulhen ele geçirilmiş demektir⁴⁹⁰. Amr b. el-Âs da, toprakların bir kısmı Rumlar'ın, diğer kısmı da Kıptîler'in diyerek bir ayırım yapamayacağı için, bölgenin tamamını sulhen ele geçen topraklar statüsünde kabul etmeyi daha uygun görmüştür. Tabir yerinde ise, Rumlar, asırlar boyu zulüm ve istibdatla idare ettikleri Kıptîler sayesinde, topraklarını tamamen kaybetmekten kurtulmuşlardır.

Hız. Peygamber'in (sav) "Mısır'ı fethettiğinizde Kıptîler'e iyi davranınız, çünkü onların himaye ve akrabalık bağları vardır"⁴⁹¹ şeklindeki sözü de Müslümanlar'ın Mısır halkına şefkatle muamele etmelerine sebep olan etkenlerden birisi olmuştur. Zira Rasulullah'ın oğlu İbrahim'in annesi Mariye Mısırlı olduğu için, Hız. Peygamber (sav) bu bölge halkıyla akraba olmuştur⁴⁹². Hız. Ömer de, Müslümanlar'la savaşır esir edildikten sonra Amr tarafından Medine'ye gönderilen Bilhit ve Sultays halkına esir muamelesi yapmayarak, onları Mısır'a geri göndermiş ve zimmi statüsünde saymıştır⁴⁹³. Halifenin bu davranışı muhtemelen onların Rasulullah (sav) ile akraba olmalarından kaynaklanmıştır. Bu tasarrufuyla Hız. Ömer, Müslümanlar'la savaşan ve mağlup olan Mısırlılar'ı esir, onların topraklarını da ganimet olarak kabul etmediğini göstermiştir.

Bu değerlendirmelerden sonra, sonuç olarak diyebiliriz ki, Mısır toprakları savaş yoluyla fethedilmesine rağmen, yukarıda belirttiğimiz bazı özel nedenlerden dolayı, sulhen ele geçirilmiş topraklardan sayılmışlardır⁴⁹⁴. Böylece Mısır toprakları harac arazisi hükmünde kabul edilmiştir. Ancak- biraz sonra değineceğimiz gibi- anlaşma şartlarını ve anlaşmanın vesikasını görenler, Mısır'ın sulh yoluyla fethedildiğini zannetmişlerdir⁴⁹⁵.

⁴⁹⁰ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 34

⁴⁹¹ Müslim, *Sahih-i Müslim*, I-V, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Beyrut 1972, Fedâilu's-Sahâbe, 2543; İbn Tagriberdi, *Nücüm*, I, 29

⁴⁹² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 307. Hız. Peygamber'in (sav) bu tavsiyesi daha sonra da etkinliğini sürdürmüştür. Belâzurî'nin rivayetine göre, Hız. Hüseyin veya oğlu Ali b. Hüseyin Muaviye'den Rasulullah'ın oğlu İbrahim'in annesinin Mısır'daki köy halkının cizyesinin kaldırılmasını rica edince, Muaviye bu köyün cizyesini kaldırmıştır. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 307

⁴⁹³ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 303

⁴⁹⁴ İmam Ebû Yûsuf da Mısır'ın ekseriyetle savaşla fethedilmiş olmasına rağmen, Hız. Ömer'in bu toprakları sulhen fethedilen topraklar statüsüne dahil ettiğini, onun bu uygulamayı Müslümanlar'ın hayır ve menfaatine uygun gördüğünü ifade etmiştir. Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, s. 189

⁴⁹⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300-301; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 184

b. Babilon Anlaşması

Babilon savaşı neticelendikten sonra Amr, Mukavkıs'tan gelen, Suriye bölgesindeki gayr-i müslimlere uygulanan şartlarla anlaşma yapma teklifini kabul etti. Yapılan görüşmeler neticesinde, aşağıdaki kararlar alınarak anlaşma imzalandı:

1. Mısır'da bulunan Kıptîler'in tamamı, senelik ikişer dinar cizye vereceklerdir. Bu hüküm, bülüğ çağına gelen her erkek için geçerlidir. İki dinarlık cizye miktarı artırılmayacaktır.

2. İhtiyarlar, din adamları, fakirler, bülüğe ermemiş çocuklar ve kadınlardan cizye alınmayacaktır.

3. Kıptîler, kendilerine gelen müslüman misafirleri en fazla üç gün evlerinde konuk etmekle yükümlüdürler⁴⁹⁶.

4. Toprak sahipleri, her feddan⁴⁹⁷ arazi için üç irdeb⁴⁹⁸ buğday, iki kıst⁴⁹⁹ zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke vereceklerdir.

5. Kıptîler, yılda bir defa her bir müslüman için birer cübbe, yahut buna eşit kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar veya birer çift ayakkabı vereceklerdir.

6. Bu şartlar özellikle Kıptîler için geçerlidir. Rumlar'dan isteyenler, Mısır'dan çıkıp ülkelerine gidebilecekler, isteyenler de Kıptîler gibi, yukarıdaki hükümlere uymak şartıyla Mısır'da kalabileceklerdir.

7. Bu şartlara uydukları takdirde onların toprakları, malları ve canları her türlü saldırıdan korunacaktır, kadınlarının ve çocuklarının satılmayacağı, esir edilmeyeceği, mal ve hazinelerinin kendilerine bırakılacağı garanti edilmiştir⁵⁰⁰.

Bu anlaşma akabinde, Babilon haricindeki topraklar ve İskenderiye'de yaşayan Kıptîler için de ayrı bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmada da, adı geçen topraklarda yaşayan her

⁴⁹⁶ Amr, bu maddeyi muhtemelen Kıptîler'in evlerine misafir edecekleri Müslümanlar'dan etkilenecekleri, bu sayede İslâm'ın onlar arasında daha hızla yayılacağını düşünerek anlaşmaya dahil etmiştir.

⁴⁹⁷ Mısır'da kullanılan eski alan ölçüsü birimi olup, 5929 metre kareye karşılık gelmektedir. Kallek, Cengiz, "Feddan", DİA, XII, 293-294

⁴⁹⁸ Mısır'da kullanılan bir ölçü birimidir. Bir irdeb 128 su litresine eşittir. Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, I-X. (çev. Komisyon), İstanbul 1992, s. 308

⁴⁹⁹ Kıst daha çok sıvı maddeler için kullanılan hacim ölçüsüdür. Yarım litreye tekabül etmektedir. Zambaur E.V., "Kıst", İA, VI, 774

⁵⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301-301, 306; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 298-299; Makrîzî, *Hıtat*, I, 293; İbn Tagrîberdî, *Nücûm*, I, 22-24, 30; Suyûtî, *Husn*, I, 116, 128, 129; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 41

erkekten iki dinar cizye, toprak sahiplerinden ise, her cerib arazi için bir dinar para ve üç dinar karşılığında yiyecek olarak harac alınması kararlaştırıldı⁵⁰¹.

Anlaşmalar yapıldıktan sonra taraflar, devlet başkanlarına birer mektup yazarak, alınan kararların onaylanmasını istediler. Hz. Ömer, Amr'ın yaptığı anlaşmayı tasdik etti, böylece savaşla fethedilen Mısır topraklarının sulhen fethedildiğini kabul etmiş oldu⁵⁰². Heraklieos ise, Mukavkis tarafından gönderilen anlaşma metninin okuyunca çok öfkelenmiş, valisini acizlikle suçlayarak, alınan kararları tanımadığını bildirmiştir⁵⁰³.

Heraklieos, Mukavkis'a yazdığı mektupla onu acele başkente çağırdı⁵⁰⁴. Mukavkis, kendisinin azledileceğini tahmin ederek, Amr'ın yanına gitti ve ona, kralın yapılan anlaşmayı tasdik etmeyip, bilakis Müslümanlar'la çarpışma emri verdiğini, fakat kendisinin bu anlaşmaya uymaya devam edeceğini söyledi. Ayrıca Kıptiler'in de kendisi gibi düşündüklerini, fakat Rumlar'ın anlaşmaya uyup uymayacakları konusunda söz veremeyeceğini ve onların davranışlarından sorumlu olmayacağını da ifade etti. Arkasından Amr'dan üç ricada bulundu:

“1. Kıptilerle olan anlaşmayı bozma ve beni de onlarla birlikte kabul et. Onların yüklendikleri hususlar benim üzerimde de olsun,

2. Şayet Rumlar, bu günden sonra senden barış isterlerse, onları köle ve mallarını fey yapmadan sulh yapma. Çünkü ben onlara nasihat ettim, dinlemediler, ben onları korudum onlarsa beni acizlikle suçladılar.

3. Öldüğüm zaman Kıptiler'e, beni İskenderiye'deki Yuhannes kilisesine defnetmelerini emret.”

Amr, onun tekliflerinin tamamını kabul etti. Kendisi de ondan bazı isteklerde bulundu. Buna göre Kıptiler, Mısır ile İskenderiye arasındaki bütün köprüleri tamir edecekler ve yol boyunca Müslüman askerlere yiyecek ve barınak temin edeceklerdi. Mukavkis da Amr'ın bu isteklerine olumlu cevap verdi⁵⁰⁵.

Amr b. el-Âs ile anlaşma imzaladıktan sonra Bizans'a giden Mukavkis, kendisinin de tahmin ettiği gibi, kral tarafından hainlikle suçlanarak görevden alındı ve sürgüne

⁵⁰¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 302

⁵⁰² Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 43

⁵⁰³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 306; Makrizî, *Hitat*, I, 164

⁵⁰⁴ Butler, *Tarihi Mısır*, s. 229

⁵⁰⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 72; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 302; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 293-301; Makrizî, *Hitat*, I, 293; Suyûtî, *Husn*, I, 116-118; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 60, 62; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 122; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihi Amr b. el-Âs*, s. 146

gönderildi⁵⁰⁶. Amr ise, Babilon kalesini tahkim ettikten sonra yeni hedefi olan İskenderiye fethi hazırlıklarına başladı⁵⁰⁷.

3. İskenderiye'nin Fethi

Müslümanlar'ın Mısır'ı fethettikleri dönemde, İskenderiye⁵⁰⁸ ülkenin ve Doğu Roma'nın Konstantiniyye'den sonra ikinci büyük şehri, dünya ticaretinin de birinci merkezi durumundaydı⁵⁰⁹. Liman şehri olması nedeniyle, ticarî faaliyetlerin yoğunluğuna ilâveten askerî nakliyat için uygun olması, İskenderiye'ye stratejik bir önem de kazandırmaktaydı. Ayrıca Hıristiyanlık Monofizit mezhebinin merkezi olması şehrin ehemmiyetini daha da artırıyordu⁵¹⁰.

Babilon'da tüm hazırlıklarını tamamlayan Amr, kuzey seferi için halifeden izin aldıktan sonra, 21/641 yılında yerine Hârice b. Huzâfe'yi bırakarak İskenderiye'ye doğru harekete geçti⁵¹¹. Mısır'da fethedilmiş olan toprakları muhafaza edebilmek için, bu şehrin mutlaka ele geçirilmesi gerekiyordu. Çünkü İskenderiye, deniz yoluyla Konstantiniyye'ye bağlanıyordu ve her an buradan Mısır topraklarına büyük bir askerî çıkarma yapılma ihtimali vardı. Ayrıca Mısır fethi esnasında dağılan Rum askerlerinin İskenderiye'de toplanmış olmaları, fethedilmiş toprakları tehdit ediyordu.

Müslümanlar yola çıkarken, Mukavkis'la yapılan anlaşma gereğince bir grup Kıptî'yi yanlarına alarak, onların kılavuzluğunda hareket ettiler. Kıptîler, İskenderiye yollarını ve Rumlar'ın kaçarken yıktıkları köprüleri tamir ettiler ve ordunun yol boyunca yiyecek ihtiyacını karşıladılar⁵¹².

İskenderiye'ye ulaşmadan önce Müslümanlar'ı durdurmak isteyen Rumlar, Babilon-İskenderiye hattında bulunan Nakyus'a⁵¹³ asker gönderdiler. İki ordu karşı karşıya geldi, kısa süren savaş, Müslümanlar'ın kesin galibiyetiyle neticelendi⁵¹⁴, kaçan Rumlar, Sultays'a

⁵⁰⁶ Butler, *Tarihu Mısır*, 227-231, 263; Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 105

⁵⁰⁷ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 45

⁵⁰⁸ İskenderiye: Akdeniz sahilinde Nil'in kollarıyla pek çok haliçlere sahip eski bir şehirdir. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 143-144. Yakut el-Hamevî, İskenderiye'nin, İskender b. Filosof'un kurduğu bir şehir olduğunu iddia etmektedir. *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 182, ayrıca bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 114-115; *Ravdu'l-Mi'târ*, s. 54-56; Rhuvan, Guest, "İskenderiye", İA., V, 2, 1084

⁵⁰⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 306; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 174

⁵¹⁰ Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 54-55

⁵¹¹ Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309

⁵¹² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 74; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 305

⁵¹³ Nakyus: Fustat ile İskenderiye arasında bulunan bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 303

⁵¹⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 302; Suyûtî, *Husn*, I, 118

çekildiler, fakat ikinci defa mağlup olmaktan kurtulamadılar⁵¹⁵. Sultays'dan ayrılan Rum askerleri, İskenderiye'den önceki kale olan Kiryeveyen'e⁵¹⁶ çekildiler. İskenderiye'nin son engeli olması nedeniyle Rumlar buraya daha fazla yığınak yapmışlardı. Seha, Bilhit, Hays ve Sultayslılar'ın tamamı kalede toplanmışlardı⁵¹⁷. Bu nedenle kalenin Müslümanlar tarafından fethedilmesi pek kolay olmadı. On gün süren kuşatmada her iki taraf ağır kayıplar verdi. Savaşta öncü birliklerin komutanı olan Abdullah b. Amr⁵¹⁸ da kendisine isabet eden bir ok ile ağır şekilde yaralandı. Neticede savaş, Müslümanlar'ın galibiyetiyle sonuçlandı. Rum ordusu komutanı Theodore sağ kalan askerleriyle birlikte İskenderiye'ye çekilmek zorunda kaldı⁵¹⁹.

Amr, Kiryeveyen savaşını kazandıktan sonra İskenderiye'yi kuşattı. Güney tarafı Meyut gölü, kuzeyi Akdeniz'le çevrili olan şehrin batı tarafında Sa'ban kanalı bulunuyordu. İskenderiye'ye sadece doğu ve güney tarafından taarruz mümkündü, fakat buralar da kalın surlarla çevrilmişti⁵²⁰. Bu şartlarda da şehrin muhasarası uzun sürdü.

İskenderiye'nin fethiyle alakalı olarak Belâzurî'de bir, İbn Abdilhakem'de iki farklı rivayet vardır. Önce Belâzurî'nin rivayetini aktaralım: Amr İskenderiye'yi kuşattığında Mukavkis ona haber göndererek, belli bir süre sulh yapılmasını teklif etti, zaten kalede bulunan Kıptiler de barış istiyorlardı⁵²¹. Bunun üzerine Mukavkis, kalede bulunan erkekleri ve kadınları surların üstüne çıkardı, erkeklerin yüzlerini Müslümanlar'a, kadınların yüzlerini de kale içine doğru dönmelerini emretti. Böylece sayılarının çok olduğunu göstererek, Müslümanlar'ı korkutmak istiyordu. Amr, bu hileyi farkedince, Mukavkis'a bir heyet gönderdi ve yapılan işi anladığını, Müslümanlar'ın sayıdan ve çokluktan korkmadıklarını, kendilerinden kat kat fazla orduları yendiklerini ifade etti. Amr'ın bu sözlerini yanındakilere aktaran Mukavkis, teslim olmaktan başka çareleri olmadığını belirterek, adamlarını ikna etmeye çalıştı. Fakat kaledekiler, bu teklifi kabul etmeyip sonuna kadar savaşacaklarını

⁵¹⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 303

⁵¹⁶ Kiryeveyen: İskenderiye'nin yakınında yer almaktadır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 458. Hasan Hasan İbrahim buranın Keryun olarak da bilindiğini ifade etmektedir. *İslâm Tarihi*, I, 306

⁵¹⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309

⁵¹⁸ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 306

⁵¹⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73-74; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 302-303; Makrîzî, *Hitat*, I, 163-164; Suyûtî, *Husn*, I, 118; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 63-64; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 48-49; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 143

⁵²⁰ Butler, *Tarihu Mısır*, s. 256

⁵²¹ İskenderiye Mısır toprağında bulunmasına rağmen, bu şehirde Mısır'ın asıl yerlilerinden ziyade dışarıdan gelen Rumlar yaşıyorlardı. Şehir, Mısır'ın sınırları içinde olmakla beraber, adeta Rum müstemlekesi gibiydi. Nedvî, *Ashâb-ı Kirâm*, III, 247. Bu nedenle Kıptiler, Rumlar adına savaşmamak için şehrin sulh yoluyla Müslümanlar'a teslim edilmesini istemişlerdir.

söylediler. Yapılan çetin savaş neticesinde, kuşatmanın üçüncü ayında fetih gerçekleşti ve Babilon sulhuna benzer şartlarla bir anlaşma imzalandı⁵²². Belâzurî, eserinde muhtemelen Babilon kalesi fethi ile İskenderiye fethi olaylarını birbirine karıştırmaktadır. Zira Mukavkıs, Babilon anlaşmasından sonra Bizans kralı tarafından görevden alınmış ve sürgün edilmişti. Bu nedenle, Mukavkıs'ın İskenderiye fethi sırasında şehirde bulunması ve Müslümanlar'a karşı direniş hareketini yürütmüş olması mümkün değildir. Onun kuşatma anında Müslümanlar'ı korkutup geri çekilmeye zorlama girişimi kanaatimizce Babilon fethi esnasında gerçekleşmiş olmalıdır.

İbn Abdilhakem ise, İskenderiye'nin fethiyle ilgili olarak ilk rivayetini şöyle aktarmaktadır: Halife Hz. Ömer, Amr'a bir mektup yazarak, bölgenin fethinin gecikmesinden rahatsız olduğunu bildirmiş ve bir an önce bu işi bitirmesini istemiş, ayrıca ordunun ateşli hutbelerle savaşa hazırlanmasını emretmişti. Bu emri alan Amr, ordusunu verdiği hutbelerle savaşa hazır hale getirdi. Yapılan savaş neticesinde kale, Müslümanlar'ın eline geçti⁵²³. İbn Abdilhakem'den gelen ikinci rivayette ise, kalenin İbn Bessame adındaki bir şahsın yardımıyla zaptedildiğini bildirilmektedir. Buna göre, İskenderiye kalesinde kapıcılık yapan İbn Bessame adındaki bir şahıs Amr'a gelerek ailesi ve arazisi için eman verilmesi karşılığında, kalenin gizli kapısını kendilerine gösterebileceğini söyledi. Onun bu teklifini kabul eden Amr, ordusuyla birlikte bu kapıdan geçtikten sonra kaleye girdi ve fethi gerçekleştirdi⁵²⁴. Rabiü'l-Âhir 21/Mart 642'de başlayan kuşatma üç ay sürdü⁵²⁵ ve Müslümanlar Recep 21/Haziran 642'de İskenderiye fethini tamamladılar⁵²⁶.

İskenderiye'nin fetih haberini Medine'ye gönderen Amr, halifeden İskenderiye'yi Mısır'ın başkenti yapmak için izni istedi. Ancak Hz. Ömer, eyalet merkezi ile başkent Medine arasında su engelleri olmasını uygun görmediği için -Mısır'ın idare merkezi İskenderiye olsaydı, buradan Medine'ye gitmek için Nil nehrini aşmak gerekiyordu- Amr'ın bu isteğini kabul etmedi⁵²⁷.

İskenderiye'yi savaş yoluyla (anveten) fetheden Amr, ele geçirdiği malları ganimet olarak aldı, lâkin şehir ahalisini "ehlü'z-zimme" kabul ederek, dileyenin çıkıp gitmesi,

⁵²² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309-310

⁵²³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 79; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 306; Makrîzî, *Hutat*, I, 165; Suyûtî, *Husn*, I, 120

⁵²⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 80; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 306; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr*, I, 101

⁵²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 397

⁵²⁶ Fethin tarihiyle ilgili değerlendirmeler için bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 51-53

⁵²⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 91; Suyûtî, *Husn*, I, 130

dileyenin de orada ikamet etmesine izin verdi. Fetih sonrasında Müslümanlar ile şehir ahalisi arasında Babilon anlaşmasına benzer hükümler taşıyan bir anlaşma imzalandı⁵²⁸.

İskenderiye'nin fethedilmesi, daha önce ele geçirilmiş olan Mısır topraklarının güvenli bir şekilde korunmasına imkân verdiği gibi, aynı zamanda dinî, siyasî, askerî ve ticarî yönden stratejik önemi haiz bir merkezin de Müslümanlar'ın kontrolüne geçmesini sağladı.

4. Berka ve Trablusgarb Fetihleri

Berka, Mısır ile Ifrikiye arasında yer alan ve Antabulus olarak bilinen bir sahil şehridir⁵²⁹. Amr, İskenderiye'yi fethettikten sonra 21/642 yılı sonlarında ve H. 22 yılı başlarında (M.642) Berka'ya ulaştı ve şehri kuşatma altına aldı. Berkalılar Müslümanlar'a karşı herhangi bir mukavemet göstermeden barış yapılmasını istediler. Böylece şehir, sulhen fethedilmiş oldu⁵³⁰. Amr da bu şehrin savaşızsız ele geçtiğini ifade eder⁵³¹. Fetih muhtemelen 22/Aralık 642'de tamamlandı⁵³², yapılan anlaşma sonucunda Berkalılar yıllık onüç bin dinar cizye ödemeyi kabul ettiler⁵³³.

Berka'nın fethi ile, İskenderiye'den sonra Mısır'ın diğer önemli şehri olan Trablusgarb'in⁵³⁴ yolu Müslümanlar'a açılmış oldu. Berka'da ordusunu hazırlayan Amr, Mısır'ın bu son stratejik merkezini ele geçirmek için harekete geçti. Yol boyunca hiç bir mukavemet görmeden Sürt⁵³⁵ ve Lebde⁵³⁶ gibi küçük yerleşim bölgelerini kontrol altına aldı⁵³⁷. Müslümanlar Trablusgarb'a varınca, şehrin doğusuna karargâh kurdular ve kuşatmayı başlattılar. Bir ay geçmesine rağmen muhasara sonuç vermedi. Kuşatmanın son günlerinden

⁵²⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-83; Suyûtî, *Husn*, I, 123; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 307. Anlaşma hakkında daha geniş bilgi için bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 55-60

⁵²⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 314; İbn Fakih Hemedânî, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 79

⁵³⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 170-171; Nasrî, Abbas Ahmed Halid, *Kitabu'l-İstiska*, Trablus 1954, s. 73; Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib*, İskenderiye ts., s. 57

⁵³¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dumeşk*, XIX, 242 Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 198

⁵³² Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 66

⁵³³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 170-171; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 314-315; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 228

⁵³⁴ Trablusgarb: Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. Bizanslılar buraya Tripoli derlerdi. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 25; Trablus, toprakları verimli ve meyvesi bol bir Akdeniz liman şehridir. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 408; Ettore, Rossi, "Trablus", İA, XII, 445-446

⁵³⁵ Sürt: Berka ile Trablusgarb arasında bir sahil şehridir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 206-207; Himyerî, *Ravdu'l-Mi'tar*, s. 312-313

⁵³⁶ Lebde: Berka ile Ifrikiye arasında eski bir yerleşim birimidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 10-11

⁵³⁷ Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 59

birinde, Amr'ın ordusunda bulunan Benî Müdlic kabilesine mensup bir grub asker, serinlemek niyetiyle deniz kenarına gitmişlerdi. Askerler, burada deniz tarafında şehir surlarının olmadığını farkettiler ve durumu komutanlarına bildirdiler. Amr, bunun üzerine bir grup askerini, uygun bir zamanda buradan şehre girmeleri için kıyıya gönderdi. Askerler, fırsat buldukları bir anda içeriye girdiler ve hep birlikte tekbir getirdiler. Müslüman ordusunun şehre girdiğini zanneden kale sakinleri, panik halinde dağılınca, içeriye giren askerler kapıları açarak Müslümanlar'ın kaleye girmelerini sağladılar. Sur içinde meydana gelen çarpışmalar sonucunda şehir mücahitlerin kontrolüne geçti⁵³⁸. 22/642-643 tarihinde gerçekleşen fetihle Müslümanlar, bol miktarda ganimet elde ettiler. Ayrıca gemilerle Trablusgarb limanına getirilen kumaş, at ve ticaret mallarına el konuldu ve bu mallar askerlere dağıtıldı⁵³⁹.

Trablusgarb fethini tamamlayan Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'e bir mekup yazarak, Ifrikiye'ye çok yaklaştığını ve izni olursa bu bölgeyi de fethetileceğini bildirdi. Fakat Hz. Ömer, Ifrikiye halkının güvenilmez insanlardan oluştuğu ve bu toprakların Müslümanlar için tehlikelerle dolu olduğunu ileri sürerek, Amr'ın teklifini reddetti⁵⁴⁰.

5. İskenderiye'nin Yeniden Fethi

Hz. Ömer, vefatından kısa bir süre önce Mısır'ı idarî yönden ikiye ayırarak, ülkenin Sa'îd bölgesinin idaresini Amr'dan alıp Abdullah b. Sa'd'a vermişti. Halifenin bu tasarrufu, Amr'ın yetkili olduğu alanın azaltılması anlamına geliyordu. Hz. Ömer'den sonra halife olan Hz. Osman ise, Mısır'a yine ikili bir yönetim getirerek, ülkenin askerî idaresine Amr'ı, mali işlerin yönetimine de Abdullah b. Sa'd'ı tayin etti. Yapılan bu uygulamaya itiraz eden Amr, tüm yetkilerin kendisinde toplanmasını halifeden talep etti. Onun bu arzusu halifelik tarafından kabul edilmediği gibi, yürüttüğü ordu komutanlığından da 25/645-646 yılında azledildi, böylece Abdullah b. Sa'd, tüm yetkileri üstlenerek Mısır'a vali oldu⁵⁴¹.

Mısır'da sürüp giden idarî çekişmelerden faydalanmak isteyen İskenderiye'deki Rumlar, o sırada Bizans imparatoru olan Konstantin'e mektup yazarak, yanlarında az sayıda Müslüman askeri bulunduğunu, yardım geldiği takdirde İskenderiye'yi tekrar ele geçirip, cizye ödemekten kurtulacaklarını bildirdiler. İmparator bu isteği olumlu karşıladı ve Manuel

⁵³⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 171-172; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 316; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 12; Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 59-63

⁵³⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 316; Nasırî, Abbas Ahmed, *Kitabu'l-İstiska*, s. 73

⁵⁴⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 172-173; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156; Nasırî, Abbas Ahmed, *Kitabu'l-İstiska*, s. 73-74; Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 64-66

⁵⁴¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 173-174. Amr'ın azledilmesi meselesi çalışmamızın bundan sonraki kısmında daha detaylı bir şekilde ayrıca incelenecektir.

komutasında büyük bir donanmayı İskenderiye'ye doğru yola çıkardı. Şehre ulaşan Rumlar, az sayıdaki muhafızı etkisiz hale getirdiler ve şehri tekrar ele geçirdiler⁵⁴².

Rumlar'ın İskenderiye'yi işgal ettikleri haberi Müslümanlar'a ulaşınca, Mısır ileri gelenleri Hz. Osman'dan, azledilmiş olan Amr'ı tekrar başkomutan olarak İskenderiye üzerine göndermesini istediler. Çünkü Amr, Mısır'daki savaşlarda Rumlar'ı iyice bezdirmiş, onları kendi komutasındaki Araplar'ın yenilmez olduğuna inandırmıştı⁵⁴³. Hz. Osman bu isteği kabul etti ve Amr'ı onbeş bin kişilik bir orduyla İskenderiye üzerine gönderdi. Müslümanlar, hedef şehire ulaşmadan önce Nakyus'ta toplanan Rum ordusuyla karşılaştılar ve onları mağlup ettiler. Dağılan Rum askerleri, İskenderiye'ye sığındılar, Müslümanlar da şehri ikinci defa kuşatma altına aldılar. Üç ay süren muhasara sonucunda Rebiulevvel 25/Ocak 646 yılında Amr İskenderiye'yi ikinci defa fethetti. Düşman askerleri geldikleri gemilerle geriye kaçarken, başkomutan Manuel'le birlikte birçok Bizans askerî öldürüldü. Geri kalan Rumlar, Müslümanlar'a barış teklifinde bulundular. Amr b. el-Âs da ele geçirdiği malları ganimet olarak almakla beraber, şehir halkını zimmi statüsünde kabul etti, cizye ve harac karşılığında onlarla anlaşma yaptı⁵⁴⁴.

Rumlar uğradıkları bu ikinci hezimetten sonra bir daha İskenderiye'yi ele geçirme cesareti gösteremediler. Bu şehir artık, Rum ordularınının Mısır içlerine sevkiyatı organize ettikleri bir üs olmaktan çıkıp, Müslümanlar'ın Kuzey Afrika fetihlerinde ikmal yaptıkları bir merkez haline geldi.

D. İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİNİN YAKILMASI MESELESİ

Bazı tarihçiler, Mısır'ın fethinden yaklaşık beş asır sonra H.650 (M.1252) yılında İskenderiye'de bulunan kütüphanenin halife Hz. Ömer'in emriyle Amr b. el-Âs tarafından yakıldığını iddia etmişlerdir. Bu iddiaya göre Müslümanlar, asırlardan beri büyük gayretler neticesinde oluşturulan ve Firavunlar, Yunan ve Roma medeniyetini içinde barındıran İskenderiye kütüphanesini imha etmişler ve kıymetli bir kültür kaynağının yok olmasına sebep olmuşlardır. Bu bilginin kitaplarda yer almasından itibaren ilim adamları kütüphanenin

⁵⁴² Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 331; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41-42; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151

⁵⁴³ Fahd, Berdi Muhammed, *el-Muerrihu'l-Arabî*, XXVIII, 69

⁵⁴⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih*, I, 162; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 175-177; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 311; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih* IV, 104-105; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41-42; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 82-83; Suyûtî, *Husn*, I, 159-161; Ostragosky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 107-108; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 63

yakılması meselesinde bir çok araştırmalar yapmışlardır. Mesele hakkındaki tartışmalar günümüzde de devam etmekte ve bu konuda kitaplar yazılıp makaleler neşredilmektedir.

Biz burada İskenderiye kütüphanesinin yakılması iddialarına geçmeden önce, bu kütüphanenin kuruluşundan kısaca bahsetmek istiyoruz.

İskenderiye şehrinin kurucusu olan Büyük İskender'in MÖ. 323 yılında ölümünü müteakip yaklaşık yirmi yıl süren komutanlar arası mücadeleler neticesinde, ülke bu komutanlar arasında paylaşıldı. Mısır toprakları Ptolemaios Soter I (MÖ. 304-285) tarafından zaptedildi. Mısır'ta Ptolemaioslar hanedanını başlatan Soter I ve onu izleyen Philadelphos I (MÖ. 285-246) bilim ve kültüre meraklı insanlar olduklarından kısa sürede İskenderiye'yi dünyanın en ileri ilim ve kültür merkezi haline getirdiler⁵⁴⁵.

Ptolemaios Soter I, Mısır'ı hakimiyeti altına aldıktan sonra, İskenderiye'de bir bilim merkezi ve ona bağlı kütüphane kurmaya karar verdi. Bu amaçla, kendisi gibi bilim ve felsefe meraklısı olan eski Atina valisi Demotritos'u kütüphaneye kitap temini ile görevlendirdi⁵⁴⁶. Demotritos'un gayretleri neticesinde o dönemin şartlarında ulaşılan her bölgeden toplanan kitaplardan oluşan muazzam bir kütüphane meydana getirildi⁵⁴⁷. Ptolemaios Soter I, bir taraftan kütüphanenin oluşumu devam ederken, diğer taraftan Yunanistan etrafında himayesiz kalan ilim adamı ve felsefecileri kendilerine büyük imkânlar sunarak İskenderiye'de topladı⁵⁴⁸. İskenderiye merkezli gelişen ilmî hayat, büyük alimlerin ve eşsiz eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, ayrıca bu mekan, Yunan ilminin İslâm medeniyetine girmesine vesile olmuştur. Müslümanlar Aristo, Öklides, Hippokrates, Calinos, Ptolemaios gibi filozof, tabip ve matematikçileri hep İskenderiye kütüphanesi ve bu kütüphane çevresinde oluşan bilimsel faaliyetler neticesinde tanımıřlardır⁵⁴⁹.

İskenderiye Kütüphanesi'nin, Müslümanlar'ın 642'de Mısır'ı fethettikleri sırada Amr b. el-Âs tarafından yakıldığı haberi, ilk defa Abdüllatif b. Yusuf b. Ali el-Bağdâdi (629/1231), İbnü'l-Kıftî (646/1248) ve Ebu'l-Ferec Maltî (685/1286) tarafından rivayet edilmiştir. Bağdâdi'nin bu husutaki rivayeti şöyledir: "Ana sütunun etrafında bu direklerden işe yarar bir takım kalıntı dahi gördüm ki, bunların bazıları sağlam, bazıları kırık idi. Bu direkler tavanı

⁵⁴⁵ Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı*, (sad. Fahri Unan), Ankara 1995, s.5; Zeydan Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 78; Ülken, H. Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997, s. 34-35; Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s. 71

⁵⁴⁶ Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 72

⁵⁴⁷ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 86

⁵⁴⁸ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 35

⁵⁴⁹ Ülken, s. 38-39

taşırdı. Ana sütun üzerinde bir kubbe mevcut idi ve bu sütuna istinad ederdi. Bu mahallin Aristoteles'in ve kendisinden sonra fırkasının ilim ve fen heyeti tarafından İskenderiye tesis olduğu zaman inşa edilen Dâru'l-Ulûm olduğunu zannediyorum. Hz. Ömer'in izni ile Amr b. el-Âs'ın yaktığı kütüphane bunun içinde idi"⁵⁵⁰. İbnü'l-Kıftî'nin bu konudaki rivayeti daha tafsilatlıdır: Nahivci Yahya (Johannes Philoponos), İskenderiye fethedildikten sonra vali Amr ile dostluk kurar ve bir gün ondan kütüphanedeki kitapların kendisine bağışlanmasını ister. Amr ise, bu konuda tek başına karar veremeyeceğini, halifeye danışması gerektiğini söyler ve halifeye bir mektup yazar. Medine'den gelen cevapta şöyle denilmektedir, "Beyan ettiğin kitaplar, Allah'ın kitabına uygun şeyleri havi ise Kitabullah bizi onlardan müstağni kılmıştır. Allah'ın kitabına aykırı şeyler varsa onlara ihtiyaç yoktur, bu kitapları yak'. Amr bu emir üzerine tüm kitapları İskenderiye hamamlarına dağıtır yaktırır. Kitapların yakılması altı ayda tamamlanabilmiştir"⁵⁵¹.

İbnü'l-Kıftî'nin muasırı olan Ebu'l-Ferec, Süryanice yazmış olduğu tarihinde bu hususta herhangi bir bilgi vermediği halde⁵⁵², daha sonra yazdığı Muhtasaru'd-Düvel adını verdiği eserinde İbnü'l-Kıftî'nin verdiği bilgiyi tekrarlamıştır⁵⁵³. Ebu'l-Ferec'in bu eseri Latince'ye tercüme edildikten sonra Avrupa'ya yayılmış bu vesileyle Müslümanlar'ın İskenderiye Kütüphanesi'ni yaktıkları şeklindeki haber müsteşriklere malzeme olmuştur⁵⁵⁴. H. 845 yılında vefat eden Hitat müellifi Makrizî de Bağdadî, İbnü'l-Kıftî ve Ebu'l-Ferec'in iddiasını eserine almıştır⁵⁵⁵.

Osmanlı müelliflerinden Katip Çelebi, Hz. Ömer'in Mısır ve İskenderiye'yi fethettiği zaman zaman, buralarda bulunan binlerce kitabın hepsini yaktırdığını iddia ederek, onun bu davranışının İslâm'ın süratle yayılmasına katkı sağladığını söylemektedir⁵⁵⁶. Yine asrımız müelleflerinden Corci Zeydan da kütüphanenin Amr b. el-Âs tarafından yakılmış olduğu düşüncesini taşımamaktadır⁵⁵⁷. Batılı araştırmacı Parsons, The Alexandrian Library ismini verdiği eserinde ısrarla İskenderiye Kütüphanesi'nin Amr b. el-Âs tarafından yakıldığını iddia

⁵⁵⁰ Bağdadî, Abdullatif, *el-İfade ve'l-İ'tibar*, Dışmeşk 1983, s. 52

⁵⁵¹ İbnü'l-Kıftî, *Ahbâru'l-Hukemâ*, Kahire 1908, s. 232-233

⁵⁵² Ebu'l-Ferec, Gregor, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945

⁵⁵³ Ebu'l-Ferec, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, ? 1890, s. 35; Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 89-90; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyet Tarihi*, III, 83-84

⁵⁵⁴ Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 46

⁵⁵⁵ Makrizî, *Hitat*, I, 159

⁵⁵⁶ Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâr'il-Ahakk*, (sad. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), İstanbul 1990, s. 41; *Keşfü'z-Zunûn*, I-II, İstanbul 1971-1972, (Millî Eğitim Basımevi), I, 32-33

⁵⁵⁷ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyet Tarihi*, III, 78-79

etmekte, görüşünü kuvvetlendirmek için, Hz. Ömer'i fanatik bir dindar ve savaşçı olarak göstermekte, onun Kur'an'dan başka bir kitap tanımadığını söylemektedir⁵⁵⁸.

Yukarıda dile getirdiğimiz iddialara rağmen gerek, Müslüman, gerekse müsteşrik olsun, araştırmacıların büyük çoğunluğu İskenderiye Kütüphanesi'nin Amr b. el-Âs tarafından yakılmadığı kanaatini taşımaktadırlar. Özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısında itibaren İskenderiye Kütüphanesi'ni Müslümanlar'ın tahrip etmediği açıkça tespit edilmiştir⁵⁵⁹. Burada biz, araştırmacıların bu konudaki görüşleri ve delillerini maddeler halinde zikredeceğiz.

1. İskenderiye Kütüphanesi, Müslümanlar şehri fethetmeden önce yanmıştır. Üstelik kütüphane, tarihinde bir kaç kere tahrip olmuştur. İlk büyük tahribatı Caesar'ın M.Ö. 47'de İskenderiye'yi ele geçirmesi sırasında görmüştür. Yapılan savaşlar esnasında, sayıları farklı ifade edilmekle beraber, pek çok kitabın yandığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır⁵⁶⁰. İskenderiye Kütüphanesi Caesar'ın şehri ele geçirmesi esnasındaki gördüğü zarardan sonra ikinci büyük tahribatı M.S. 391 yılında İmparator Teodosius zamanında görmüştür. Bu dönemde imparator, putperest tapınaklarının kapatılması hususunda bir emir yayınlamış, bu doğrultuda İskenderiye'de putperestlerin merkezi olan ünlü Serapis tapınağı ve burada bulunan kitaplar tahrip edilmiştir⁵⁶¹.

2. İskenderiye Kütüphanesi'nin Amr b. el-Âs tarafından yakıldığı iddiasını ilk kez ortaya atan Abdüllatif el-Bağdâdî'nin verdiği bilgide gerçeğe uymayan bazı ifadeler vardır. Onun rivayetinde geçen Büyük İskender'in hocası olan filozof Aristoteles, söylendiği gibi İskenderiye'de değil, M.Ö. IV. yüzyılda Atina ve Makedonya'da yaşamıştır. Ayrıca Mousaion'u İskender değil, Ptolemaios I Soter ve Ptolemaios II Philadelphos kurmuşlardır⁵⁶². İkinci kaynak İbnü'l-Kıftî'nin verdiği bilgide de hata vardır. Onun rivayetinde geçen ve Amr'la konuşup ondan kütüphanede bulunan kitapları isteyen Johannes Philoponos,

⁵⁵⁸ Parsons, E.A., *The Alexandrian Library*, New York 1967, s. 166-167; Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 92

⁵⁵⁹ Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 88

⁵⁶⁰ Atina Akademisi müdürü Papa Rigiopolo yazmış olduğu umumi tarih eserinin İskenderiye kısmında kütüphanenin Caesar'ın Mısır'a ulaşması sırasında yanmış olduğunu nakletmekte, kitapların geriye kalan az bir kısmının da Müslümanlar'ın İskenderiye'yi fethinden çok zaman önce mahvolduğunu bildirmektedir. Rigiopolo, ayrıca kütüphanenin Amr tarafından yakıldığı haberinin sonradan uydurulmuş bir hikaye olduğunu söylemektedir. Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 7, 49

⁵⁶¹ Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 23-24, 126-128

⁵⁶² Terzioğlu, Arslan, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 424

İskenderiye'nin fethinden yüz yıl önce ölmüştür. Aynı zamanda yaşamamış iki insanın görüşmesi mümkün olmadığına göre İbnü'l-Kıfî'nin iddiasını reddetmemiz gerekir⁵⁶³.

3. Abdülatif, İbnü'l-Kıfî ve Ebu'l-Ferec'in rivayetleri, Mısır'ın fethinden yaklaşık beş asır sonra ortaya çıkmıştır⁵⁶⁴. Bu döneme kadar hiç bir tarihçi bu olaydan bahsetmemiştir. Hatta Abdülatif'den daha önce yaşamış olan iki eski Hıristiyan tarihçi İskenderiye Patriği Euty chius (311/929) ve Nakyus şehri piskoposu Yuhanna İskenderiye fethini anlattıkları halde kütüphane meselesinden hiç bahsetmezler⁵⁶⁵. Miladi XIII. Asırda Abdülatif, İbnü'l-Kıfî ve Ebu'l-Ferec'in anlattıkları bilgiler, Mısır tarihi ile ilgili baş müracaat kaynakları olan İbn Abdilhakem (257/870), Belâzurî (279/892), Ya'kûbî (294/897), Taberî (310/922) ve Kindî (350/961) gibi müelliflerin eserlerinde yer almamıştır. Bu tarihçiler Mısır fetihlerini en ince ayrıntılarına kadar anlattıkları halde, kütüphaneden hiç bahsetmemişlerdir⁵⁶⁶.

4. Parsons'un, Hz. Ömer'i fanatik dindar bir kişi olarak nitelendirip, onun Kur'an'dan başka kitap tanımadığı, dolayısıyla İskenderiye kütüphanesini yaktığı iddiasına gelince, bu iddia Parsons'un vehminden başka bir şey değildir. Halbuki Hz. Ömer, Kudüs'ü bizzat teslim almış ve Patrik Sophronius'a şehirde hiçbir şeye dokunulmayacağı garantisini vermiştir. Hz. Ömer'in dindar bir şahsiyet olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak onun bir fanatik olmadığı, bu alanda az çok araştırma yapmış kişiler tarafından kabul edilir. Hz. Ömer'i fanatik olarak nitelendiren Parsons, kütüphanenin Amr tarafından yakılması olayının bütün Müslüman ve Hıristiyan araştırmacılar tarafından kabul edildiğini ve bu hususta hiç şüphe olmadığını söyleyerek bizzat kendisinin fanatik olduğunu isbat etmiştir⁵⁶⁷. Hz. Ömer'in Kudüs halkına verdiği dokunulmama garantisi, Amr b. el-Âs tarafından da İskenderiyeliler'e verilmişti⁵⁶⁸. Amr, sulh anlaşmasının yapıldığı sırada onlara, götürebilecekleri herşeyi taşımalarına izin vermişti. Onların bir değil, birkaç kütüphane taşımaya imkânları vardı⁵⁶⁹.

⁵⁶³ Terzioğlu, Arslan, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 424-425; Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 91; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 314; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 103

⁵⁶⁴ Kütüphanenin Müslümanlar tarafından yakıldığını iddia eden bu müelliflerin XIII yüzyılda yani haçlı seferlerinin yapıldığı dönemde yaşamaları, Claude Cahen'in İslâm Tarihi eserinde belirttiği üzere, kütüphanenin Müslümanlarca yakılmasının, haçlı seferleri esnasında Müslümanlar'ı kötülemek için uydurulmuş bir efsane olduğu tezini ispatlar mahiyettedir. bk. Terzioğlu, Arslan, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 422

⁵⁶⁵ Terzioğlu, Arslan, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 426; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 83

⁵⁶⁶ Terzioğlu, Arslan, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 425; Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 91; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 314; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 103-104

⁵⁶⁷ Yıldız, Nuray, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, s. 92; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 104

⁵⁶⁸ Guest, Rhuvon, "İskenderiye", İA, V (II), 1086

⁵⁶⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 315; Hunke, S. *Avrupanın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 261

5. Katip Çelebi ve Zeydan'ın iddia ettikleri gibi Müslümanlar'ın istila ettikleri ülkelerdeki kitapları yaktırmaları yaygın bir uygulama olsaydı, bu muhakkak İskenderiyeliler tarafından da bilinirdi ve onlar, uzun süren kışatma sırasında kitaplarının en azından bir kısmını gemilerde Konstantiniyye'ye taşıyabilirlerdi. Fakat şehrin fethini anlatan tarihçiler, İskenderiyeliler'in bu hususta herhangi bir girişimlerinden bahsetmezler.

Bu bilgilerden sonra sonuç olarak diyebiliriz ki; İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar'ın 645 yılında şehri fethetmelerine kadar hemen hemen tamamen imha edilmiştir. Bu hususta gerek Müslüman gerek müsteşrik araştırmacılar hemfikirdirler. Dolayısıyla Amr b. el-Âs'ın, şehri fethettiği zaman bütün kitapları yaktırdığı düşüncesini taşıyan müelliflerin fikirleri, şayet bir art niyetten kaynaklanmıyorsa, o zaman yanlış bilgilenme neticesinde ortaya çıkmıştır, diyebiliriz.

V. AMR B. EL-ÂS'IN MUHALEFET DÖNEMİ

A. MISIR VALİLİĞİNDEN AZLEDİLMESİ

H. Ömer, H. 23 Zilhicce ayının 27. günü (4 Kasım 644), Muğire b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü tarafından şehit edildi⁵⁷⁰. Halife, vefatından hemen önce Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Zübeyr b. el-Avvâm, Hz. Talha b. Ubeydillah ve Hz. Abdurrahman b. Avf'ın dahil oldukları bir şûrânın oluşturulması ve onlardan birinin halife seçilmesini vasiyet etti⁵⁷¹. Şûrâda adaylıktan ilk feragat eden Abdurrahman b. Avf'ın hakemliği ile Hz. Osman halife seçildi⁵⁷². Halifeye bey'at, 24/644-654 Muharrem ayında gerçekleşti⁵⁷³.

H. Osman, halifeliğinin ikinci yılından itibaren eyâlet⁵⁷⁴ valilerini peş peşe değiştirmeye başladı. İlk olarak, bizzat kendisinin Kûfe'ye atadığı Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı 26(647) yılında görevden alarak, yerine Velid b. Ukbe'yi tayin etti⁵⁷⁵. Devletin diğer bir

⁵⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, I-II, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), Kahire 1967, I, 26-27; Taberî, *Tarih*, IV, 190-192; Mes'ûdî, *Mürûc'ü'z-Zeheb*, II, 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 26-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 127; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2.ks. s. 124; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 147

⁵⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 61; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 28; Taberî, *Tarih*, IV, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 595; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 147

⁵⁷² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 31; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 162; Taberî, *Tarih*, IV, 233-238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 146-147; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 148

⁵⁷³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 595

⁵⁷⁴ Geniş sınırlara ulaşan devletin en önemli eyalet merkezleri Kûfe, Basra, Mısır ve Şam'dı. İran ve İran'ın doğusundaki tüm topraklar Basra ve Kûfe'ye; Doğu Akdeniz Hama, Hıms, Lazkiye, Ürdün, Filistin ve Kudüs Şam'a; tüm Mısır toprakları ve Kuzey Afrika Mısır'a bağlıydı. Bu nedenle adı geçen eyaletlerin idaresinden bahsetmek, neredeyse devletin tamamının idaresinden bahsetmek anlamına geliyordu. bk. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 448

⁵⁷⁵ İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 106; Taberî, *Tarih*, IV, 251; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 315; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 171

eyalet merkezi olan Basra da, 29(649-650) tarihinde valisinin görevden alınmasına şahit oldu. Ebû Mûsâ'nın yerine halifenin dayısının oğlu⁵⁷⁶ Abdullah b. Amir şehre vali atandı⁵⁷⁷.

Bu iki büyük merkezden başka, Mısır valisi de değiştirildi. Mısır tarihçisi İbn Abdilhakem, Hz. Ömer'in halifelığının son yılında, Amr'ın Mısır yönetimindeki yetkilerini azalttığını rivayet etmektedir. Buna göre halife, Mısır'ı aşağı ve yukarı şeklinde ikiye ayırmış, Amr'ı Aşağı Mısır (Delta) valiliğinde bırakırken, Yukarı Mısır (Sa'îd) yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e vermiştir. Hz. Ömer'den sonra hilâfete geçen Hz. Osman ise, Mısır idaresinde selefenden ayrı bir uygulamaya gitmiş, Hz. Ömer'in fizikî manada ikiye ayırdığı Mısır idaresini birleştirerek, ülke yönetimini valilik ve harac amillîği şeklinde iki farklı görev ile yürütmeyi düşünmüş, valiliği Amr'a verirken, harac amillîğine Abdullah b. Sa'd'ı getirmiş⁵⁷⁸, daha önce Hz. Ömer tarafından iki farklı bölge halinde Mısır'ı yönetmekle görevlendirilmiş olan Amr ile Abdullah'ın sorumluluk alanlarını yeniden düzenlemiştir⁵⁷⁹.

Amr b. el-Âs, Hz. Ömer tarafından uygulamaya konulan Mısır'ın coğrafi olarak ikiye bölünerek iki vali tarafından yönetilmesine herhangi bir itirazda bulunmazken, Hz. Osman'ın takbikatına şiddetli şekilde karşı çıkmıştır⁵⁸⁰. Amr'ın bu tavrı kanaatimizce iki nedenden kaynaklanmaktadır: Her şeyden önce, idarecileri üzerinde mutlak bir otoriteye sahip olan Hz. Ömer'in uygulamalarına karşı herhangi bir valinin itiraz etmesi mümkün değildi⁵⁸¹. Bundan

⁵⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 44-45; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 139-140; Taberî, *Tarih*, IV, 264; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 951; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 18

⁵⁷⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 153-154; *Algül, İslâm Tarihi*, II, 390-395; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 170

⁵⁷⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 173; Diyarbekrî, *Hâmis*, II, 242; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 331

⁵⁷⁹ Taberî ve ondan rivayet alan İbnü'l-Esir ve İbn Kesir gibi tarihçiler, bu konuda İbn Abdilhakem ve onun seleflerinden farklı düşünmektedirler. Onlara göre Hz. Ömer'in hilâfeti boyunca Mısır'ın valisi Amr b. el-Âs'dır. Halifenin vefat yılı olan H. 23'te şehirlerde görev yapan valiler listesinde Mısır valiliğinin karşısında Amr b. el-Âs'ın adı geçmekte, Abdullah b. Sa'd'dan bahsedilmemektedir. Taberî ve takipçilerine göre, Mısır valisi Amr, H. 25 yılında Mısır komutanlarından Abdullah b. Sa'd'ı halife Hz. Osman'ın emriyle Afrika fetihlerine göndermiştir. Bu rivayet, Abdullah b. Sa'd'ı Hz. Ömer'in değil, Hz. Osman'ın halifelığının ilk yıllarında bile Mısır'ın bir kısmını yöneten vali olarak kabul etmemekte, onun Amr'ın emri altında görev yapan bir komutan olduğunu iddia etmektedir. bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 161; Taberî, *Tarih*, IV, 241, 253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 40, 44; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 151

⁵⁸⁰ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 75

⁵⁸¹ Nitekim Hz. Ali, Hz. Osman'a, o dönemin en kudretli valisi olan Muaviye'nin bile, Ömer'in kölesi Yerve'nin korktuğundan daha çok halifeden korktuğunu ifade etmekte, halbuki şimdiki valilerin, halifenin sözleri ve emirlerini pek dikkate almadıklarını dile getirerek, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın emri altındakiler üzerindeki otoritelerini karşılaştırmakta ve bu konuda Hz. Osman'ı eleştirmektedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 45; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 76; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 169

dolayı Amr, yetkilerinin kısıtlanması anlamına gelen bu tasarrufa ses çıkaramamıştır, diyebiliriz. Hz. Osman'ın, selefine göre daha yumuşak ve daha müsamahakâr davranması nedeniyle, emri altında bulunanlar rahatlıkla ona uygulamaları hakkında itirazda bulunmuşlardır⁵⁸². Amr'ın, halifenin yeni uygulamasına karşı çıkışının ikinci ve en önemli sebebi, alınan kararın sonuçları ile ilgiliydi. Bu karar, Amr'ı sadece askerî alanda yetkili kılıyor, bölgenin harac işleri tamamen Abdullah b. Sa'd'ın yetkisine bırakılıyordu. Hz. Ömer döneminde Amr, Mısır'ın kuzeyinin yani Delta'nın hem askerî hem de malî yönden tek idarecisiydi. Abdullah ise, Sa'îd bölgesinin yönetiminden sorumluydu. Hazineye gelir getiren toprakların neredeyse tamamı Amr'ın idaresindeki Delta'da yer alması nedeniyle, Mısır haracının büyük bir kısmı onun elinde toplanıyor, Delta ile karşılaştırıldığında, Sa'îd bölgesinin geliri cüzî bir miktar kalıyordu. Gelecekte düşünülen fetihler için de ülkenin kuzeyi daha cazipti; Aşağı Mısır sınırı Kuzey Afrika'ya doğru açıkken, güneyde fetih için uygun topraklar yoktu ve ülke burada tabii sınırlarına ulaşmıştı. Bütün bu şartlarda Amr, Abdullah'tan hem maddî imkân, hem de nüfuz yönüyle çok daha avantajlıydı. Bu haliyle Abdullah, Mısır'ın sadece Sa'îd bölgesini idare eden ve Mısır yönetiminde Amr'a yardımcı olan bir vali konumundaydı⁵⁸³. Amr, Mısır idaresinin büyük kısmı kendi yetkisinde olduğu için böyle bir tasarrufa itiraz etmemiş olabilir. Ancak, Hz. Osman'ın uygulamaya koyduğu yeni sistem, ilkinden çok farklıydı. Çünkü Amr'ın yetkisinde bulunan harac amilliği elinden alınmış, ona sadece askere komutanlık yapma görevi kalmıştı. Bu da, onun için valilik görevinin işlevsiz hale gelmesi demekti.

Taberî'nin Vakıdî'den yaptığı bir rivayete göre, Hz. Osman ile vali Amr, Mısır haracı hususunda bir anlaşmazlığa düşmüşler, anlaşmazlık halife ile valisi arasında güven bunalımı meydana getirmiş, bunun sonucunda Hz. Osman, Mısır haracının başına Abdullah b. Sa'd'ı getirmiştir⁵⁸⁴. Ayrıca, Hz. Ömer'in halifeligi döneminde vali Amr'ın, Mısır haracında suistimalde bulunduğu iddiasıyla Muhammed b. Mesleme marifetiyle teftiş ettirilip malının yarısının müsadere edilmesi de, Hz. Osman'ın Amr'a itimat etmemesine sebep olmuş, bu nedenle, Mısır hazinesini başka bir kişiye teslim etmeyi uygun görmüş olabilir⁵⁸⁵.

⁵⁸² Hz. Osman da kendisinin, Hz. Ömer gibi idarecilerini hesaba çekmeyip, onlara yumuşak davrandığını itiraf etmiştir. Taberî, *Tarih*, IV, 356

⁵⁸³ Nedvî, *Ashab-ı Kiram*, III, 284; Akkâd Mahmud Abbas, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, s. 166

⁵⁸⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 287

⁵⁸⁵ Hz. Ömer'in Amr b. el-Âs'ı Mısır valiliği sırasında teftiş ettirmesi ve malının yarısını müsadere ettirmesi hakkında bk. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 308; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 47-48

Hiz. Osman'ın uygulamaya koyduğu ikili yönetim Şekli, kısa süre sonra bazı idari sıkıntılar meydana getirdi. Valilik ile harac amilliği yetkilerinin tam olarak ayrılması mümkün olmadığı için, her iki bürokrat da birbirlerinin yetki alanlarına müdahale etmeye başladılar. Neticede harac amili Abdullah halifeye bir mektup yazarak, Amr'ın kendi uhdesinde bulunan harac işlerine müdahale ettiğini bildirdi. Buna karşı Amr da, Abdullah'ın ordu ve savaş işlerine karıştığını halifeye haber verdi⁵⁸⁶. Kanaatimizce Abdullah'tan daha çok Amr, ortağının işlerine müdahale etmiştir. Çünkü o, Mısır'ın tek sorumlusu iken, yetkilerinin önemli bir kısmını kaybeden, yani görev alanı kısıtlanan kişi durumundaydı. Abdullah'ın ise, daha öncesine göre geniş yetkilere sahip bir kişi olarak, Amr'ın görev alanına müdahale etmek istemesi daha az bir ihtimaldir. Zaten görev alanına giriliyor Őikâyetiyle halifeye ilk mektubu yazan kişinin Abdullah olması da, bunu destekler. Ayrıca Belâzurî, iki idareci arasındaki çekişme neticesinde Abdullah'ın Amr'ı halifeye Şikâyet ettiğini bildirirken, Amr'ın böyle bir girişiminden bahsetmez⁵⁸⁷. Gerçekten de bu hususta sıkıntısı ve memnuniyetsizliği olan Abdullah değil Amr'dır. Nitekim Amr, bizzat halifenin yanına iki defa giderek, ondan Abdullah b. Sa'd'ı azletmesini ve harac görevini de kendisine vermesini talep etmiştir⁵⁸⁸. Amr ikinci gidişinde -ki bu gidişi görevden ayrıldığı yılda gerçekleşmiştir (25/645-646)- yine ısrarla Abdullah'ın azledilmesini istemiştir. Görüşme sonucunda Hiz. Osman, Amr'ı Mısır valiliğinden azlederek, bölgenin idaresini tam yetkiyle Abdullah b. Sa'd'a devretmiştir⁵⁸⁹.

Hiz. Osman'ın Amr'ı görevden almasının kendince gerekçeleri vardı: Evvelâ, Amr'ın kişiliğinden ve bazı davranışlarından hoşlanmıyordu. Halife, Hiz. Ömer'in hilâfeti zamanında, Amr'ın Mısır fethine çıkmasına karşı çıkanların başında yer almış, Amr'ın maceraperest biri olduğunu, emirliğe karşı zaafı bulunduğunu, bu nedenle yanındaki Müslümanlar'ı emeline ulaşmak için tehlikeye atmaktan çekinmeyeceğini halifeye bildirerek, Hiz. Ömer'i Mısır seferini iptal etmeye sevketmişti⁵⁹⁰. Hiz. Ömer'in hilâfetinde ve onun sorumluluğu döneminde Amr'ın icraatından rahatsızlık duyan Hiz. Osman'ın, bizzat kendi idaresinde onunla çalışmak istememesi, garip karşılanmamalıdır. Ayrıca Hiz. Osman, Amr b. el-Âs'ın Mısır'daki

⁵⁸⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 260; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 34-35; *Tarihu'l-İslâm*, II, 321; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, II, 132-133; Muir, William, *Caliphate*, Beyrut 1963, s. 215

⁵⁸⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 113

⁵⁸⁸ İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 83

⁵⁸⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 314; Ya'kübi, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 256-257; Kindî, *Vulât*, s. 10; İbnü'l-Cevzâ, *el-Muntazam*, IV, 362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 260; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 175-176; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, II, 132-133

⁵⁹⁰ Şiblî, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 311; Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 243-244; Ebü Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 288

konumundan ve elde ettiği güçten çekiniyordu. Çünkü, Amr'ın Mısır'da müstakil bir devlet kurması, halifeye bağlılıktan ayrılması ve daha da ileri giderek, elindeki güç ile devlet başkanlığına tamah etmesi mümkündür. Bu nedenle bir an önce Amr'ın önüne geçilmesi ve onun yetki ve gücünün azaltılması gerekiyordu. Özellikle Muvaiye ve Mervan sürekli olarak halifeye Amr'ı görevden alma hususunda telkinde bulunuyorlardı. Hz. Osman, bu endişelerden dolayı, Mısır'ın harac işlerini Amr'dan alıp Abdullah b. Sa'd'a vermişti⁵⁹¹. İşte bu uygulama, Amr'ın Mısır idaresinden uzaklaştırılmasının ilk adımı olmuştur. Bunlara ilaveten, Hz. Osman ile Amr arasındaki siyaset farkı halife-vali arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur, diyebiliriz. Şöyle ki, Hz. Osman ordu komutanlığı ile harac görevini birbirinden ayırıp farklı kişilere vererek, idarecileri birbirleriyle denetlemek istiyordu. Buna karşılık Amr, yetkisinin ve gücünün daha fazla olması arzusundaydı. Kaçınılmaz olarak aralarında anlaşmazlık çıktı. Hz. Osman, harac vazifesini elinden alıp, ondan askerî alanda yararlanmak istedi, fakat Amr harac görevi olmaksızın sadece ordu komutalığının işlevsiz bir görev olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle onun artık valilikte kalması mümkün olamazdı⁵⁹².

Amr b. el-Âs'ın Mısır valiliğinden ayrılması hususunda yukarıda saydığımız gerekçelere, halifenin, akrabalarını devletin önemli makamlarına getirme arzusu ve politikasını da eklememiz gerekir⁵⁹³. Gerçekten de Hz. Osman, halifeliğinin ilk yıllarından itibaren yapmış olduğu idarî tasarruflarda hep akrabaları lehinde hareket etmiş, bu uygulama onun siyasi adeti haline gelmiştir. Halife, Hz. Ömer'in vasiyeti gereğince Kûfe'ye tayin ettiği Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yerine annebir kardeşi Velid b. Ukbe'yi 26 (647); Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eşari'yi görevden alıp yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i 29(649-650) tayin etmiş, Hz. Ömer zamanından beri Şam valisi olan diğer akrabası Muaviye b. Ebî Süfyan'ı ise yetkilerini daha da artırarak aynı görevinde bırakmış⁵⁹⁴, Medine'de devlet katipliğine amca oğlu Mervan b. Hakem'i getirmiştir. Böylece devletin tüm kilit idarî kadroları Ümeyyeoğulları'nın eline geçmiştir⁵⁹⁵. Uygulanan bu politikaya göre, eyaletlerdeki tüm valiliklerin değiştirilmesi gerekiyordu, bu değişiklikten Mısır da nasibini aldı ve Amr azledilerek, yerine Abdullah b. Sa'd getirildi. Amr'ın halifeye gidip, Abdullah b. Sa'd'ın görevden alınarak harac işlerinin de kendisine verilmesi isteği hiç kabul görmedi ve Hz. Osman, genel politikası gereği tercihini

⁵⁹¹ Akkâd Mahmud, *el-'Abkariyyetü 'l-İslâmiyye*, s. 167-168; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 288

⁵⁹² Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 227-228

⁵⁹³ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü 'l-İslâmiyye*, IV, 167

⁵⁹⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 344; Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri 'l-İslâm*, s. 114; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s. 164-165, 169-172

⁵⁹⁵ İbn Hibban, *Kitabu's-Sikat*, I-II, Haydarabad 1975, II, 257; Wellhausen, J., *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 105

Abdullah'tan tarafa kullandı. Amr'a çok gördüğü ordu komutanlığı ile harac amilliği görevini Abdullah'a devretti ve onu tam yetkiyle Mısır valisi olarak atadı.

Tarihçiler, Amr b. el-Âs'ın Mısır valiliğinden ne zaman ayrıldığı konusunda farklı kanaatlere sahiptirler. Bazıları Mısır'daki vali değişikliğinin, İskenderiye isyanından önce gerçekleştiğini, akabinde isyan çıkınca halifenin Mısırlılar'ın isteğiyle Amr'ı eski görevine getirdiğini, onun İskenderiye'de isyanı bastırdıktan sonra Mısır'dan ayrıldığını iddia etmektedirler. İbn Abdilhakem (257/870)⁵⁹⁶, Belâzurî (279/892)⁵⁹⁷, Makrizî (845/1444)⁵⁹⁸ ve Suyûtî (911/1505)⁵⁹⁹ bu kanaate sahiptirler. Buna karşılık Taberî (310/922)⁶⁰⁰, İbnü'l-Cevzî (597/1201)⁶⁰¹, İbnü'l-Esîr (630/1232)⁶⁰², Zehebî (748/1347)⁶⁰³ ve İbn Kesîr (774/1372)⁶⁰⁴ gibi müellifler ise, Amr'm ikinci İskenderiye seferinden sonra H. 26 veya 27 yılında Mısır valiliğinden ayrıldığını iddia etmektedirler.

İbn Kesîr, el-Bidâye'sinde, Amr'm görevden alınma tarihini hem H. 25 hem de H.27 yılı olaylarında zikreder. Ancak müellif, peşinden Amr'm H. 27'de azledildiği haberinin daha meşhur olduğunu da ilâve eder⁶⁰⁵. Belâzurî ise her iki görüşü birleştirir şekilde bir rivayet vermektedir: Ona göre Hz. Osman, Amr'ı İskenderiye isyanından önce azletmiş, azlin hemen akabinde isyan çıkınca, Mısırlılar halifeye gelerek Rumlar'la yapılacak savaş bitinceye kadar valilerini görevde bırakmasını istemişler, halife de onların bu isteğini kabul edip valiyi görevinde bırakmıştır. İkinci İskenderiye seferi tamamlandıktan sonra Hz. Osman sadece komutanlık yapmak üzere Amr'dan yararlanmak istediğini bildirmiş, ancak Amr bu teklifi kabul etmeyince yerine Abdullah b. Sa'd, tayin edilmiştir⁶⁰⁶. Ya'kûbî de, Amr b. el-Âs'ın İskenderiye isyanının bastırılmasından sonra azledildiğini kabul etmektedir. Ona göre Amr'm görevden azledilmesinin sebebi, isyanın bastırılması sırasında pek çok kimsenin öldürülmesi, kadın ve çocukların esir edilmesidir⁶⁰⁷.

⁵⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 175

⁵⁹⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313-314

⁵⁹⁸ Makrizî, *Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar*, I-II, Bulak 1270, I, 167

⁵⁹⁹ Suyûtî, *Husn*, I, 69

⁶⁰⁰ Taberî, *Tarih*, IV, 253

⁶⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 362

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45

⁶⁰³ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 318

⁶⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151

⁶⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151

⁶⁰⁶ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313-314

⁶⁰⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164. Ayrıca bk. İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1187

Amr'ın Mısır valiliğinden kaç yılında azledildiği meselesinde kaynaklarda birbirinden farklı rivayetlerin yer alması, kanaatimizce müelliflerin olayı farklı değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, Amr'ın İskenderiye'nin ikinci defa fethedilmesinden önce Mısır valiliğinden ayrıldığını iddia eden tarihçiler, onun daha sonra tekrar ordunun başına geçip isyanı bastırma girişimini geçici bir görev kabul etmişler; onun, bu görevi vali olarak yapmadığını düşünmüşlerdir. İkinci grup ise, onun İskenderiye fethinde başkomutan olduğunu delil göstererek, bu dönemde de Amr'ı Mısır valisi olarak kabul etmişler ve onun ancak İskenderiye isyanını bastırdıktan sonra valilikten ayrıldığını söylemişlerdir. Bu durumda Amr'ın Mısır valiliği ile ilişkisini tamamen kestiği tarih olarak H. 26 yılı sonu ve H. 27 (648) yılı başını kabul edebiliriz⁶⁰⁸.

B. FİTNE DÖNEMİNDE AMR B. EL-ÂS'IN FAALİYETLERİ

Tarihçiler, Hz. Osman'ın halifeliğini iki kısma ayırmaktadırlar: Birinci kısım (24-29/644-649) yıllarını içine almaktadır ki, bu zaman dilimi "Sukûnet Dönemi" olarak isimlendirilmiştir. (30-35/650-655) yılları ise "Karışıklık (Fitne) Dönemi" olarak kabul edilir⁶⁰⁹. Muhtemelen bu tür bir ayrıma gidilmesinin altında, karışıklıkların ikinci devrede meydana çıkmış olması yatmaktadır⁶¹⁰. Ancak problemlerine ortaya çıkış sebeplerini daha önceki dönem içinde de aramak gerekmektedir⁶¹¹. Zira, ikinci dönemdeki karışıklıklar geçmişte ortaya çıkan ve giderilemeyen hoşnutsuzlukların bir dışavurumu şeklinde tezahür etmiştir.

Hz. Osman'ın, halifeliği boyunca uyguladığı politika halk tarafından tenkit edilmiş ve dedi-kodu vesilesi olmuştur. Kendi soyu Ümeyyeoğulları'nın, devletin en önemli vazifelerine yerleştirilmesi, devlet imkânlarının yine aynı aile mensuplarına tahsis edilmesi halifenin eleştirilmesine yol açmıştır. Bu politikanın sonucu olarak valiliklere getirilen akrabaların bazı yanlış uygulamaları da, halifeye karşı hareketin oluşumuna fırsat vermiş, ülke içinde meydana gelen muhalefet daha da yaygınlaşmış ve isyan haline dönüşen olaylar, halifenin Medine'ye gelen âsiler tarafından öldürülmesine neden olmuştur. Halifeyi görevinden uzaklaştırmak niyetiyle Medine'ye ilk önce Mısırlılar gelmişler, daha sonra onlara Kûfe ve Basralılar da

⁶⁰⁸ Bu konuda bk. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 226-227

⁶⁰⁹ Vida, G. Levi Della, "Osman", İA, IX, 430; Hodgson, M.G.S., *İslâm'ın Serüveni*, I-III, (çev. Komisyon), İstanbul 1995, I, 156

⁶¹⁰ Fırlı, E. Ruhi, *Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*, AÜİFD, Ankara 1975, XX, 227; *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 34

⁶¹¹ Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959, s. 31; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 101-102

iştirak etmişlerdir⁶¹². Bu üç grup hep halifet merkezini işgal ederek Hz. Osman'ı katletmişlerdir⁶¹³.

Tarihçiler, Kûfe ve Basra ile birlikte, devlet içindeki isyanın merkezlerinden biri olan Mısır'daki ihtilâl hazırlayıcıları olarak bazı şahısların isimlerini zikretmekte, bölgedeki karışıklıkların ve isyanın onların çalışmaları neticesinde ortaya çıktığını iddia etmektedirler. Taberî'nin ravilerinden olan Seyf b. Ömer, Mısır'daki isyanın baş müsebbibinin Abdullah b. Sebe olduğunu ileri sürmektedir⁶¹⁴. Bununla beraber, buradaki muhalefet grubunu Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin organize ettiği de söylenmiştir⁶¹⁵. Vakıdî ise Mısırlılar'ın bizzat Amr b. el-Âs'ın faaliyetleri neticesinde idareye karşı isyan ederek, halifeyi katle varan olaylara katıldıklarını söylemektedir⁶¹⁶.

Biz burada, yukarıda bahsedilen sebeplerden ilk ikisi hakkında kısaca bilgi aktardıktan sonra, asıl konumuz olan üçüncü maddeye, yani Amr'ın fitne dönemindeki faaliyetlerine geçeceğiz.

Genelde tüm İslâm beldelerinde, özelde de Mısır'da Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında ortaya çıkan karışıklığın sorumlularının başında Abdullah b. Sebe'nin ismi yer almaktadır. Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer, bu dönemdeki tüm olayların sorumlusu olarak İbn Sebe'yi gösterir⁶¹⁷. İslâm beldelerinde fitne ve karışıklık çıkarmak için faaliyet gösteren İbn Sebe, San'a'lı bir Yahudi olup, annesi zenci olduğu için Abdullah b. Sevdâ olarak da tanınmıştır. İbn Sebe, gittiği yerlerde Müslümanlar'a, Hz. İsa'nın geri geleceğine inandıkları halde, neden Hz. Muhammed'in döneceğine inanmadıklarını soruyor, her peygamberin bir vasisi olduğunu, Hz. Peygamber'in (sav) vasisinin de Hz. Ali olduğunu ileri sürüyor; Hz. Osman'ın, Hz. Ali'nin hakkı olan halifelîği gasp ettiğini, bu nedenle onun hilâfetten indirilip yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini söylüyordu⁶¹⁸. Seyf b. Ömer'den gelen bu rivayet kabul edilip, olayların tüm sorumluluğu Abdullah b. Sebe'ye yüklenirse, bu durumda

⁶¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 65, 71; Taberî, *Tarih*, IV, 349; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79-80

⁶¹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 45; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 75; İbn Hibban, *es-Sîre*, s. 518; Taberî, *Tarih*, IV, 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 456; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 185-189

⁶¹⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 341 vd.

⁶¹⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 357-358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79, 81

⁶¹⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 348-354

⁶¹⁷ Wellhausen, J., *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 110

⁶¹⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167-168; Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, s. 33-36; Muir, William, *Caliphate*, s. 288-289

hadiselerle iştirak eden Müslümanlar'ı bozguncu bir yahudinin sözlerine aldanan ve onun peşinden koşan basiretsiz bir topluluk olarak kabul etmek gerekir ki, böyle bir şey mümkün değildir⁶¹⁹. Şayet böyle bir kişi var idiyse -zira bu şahsın uydurma bir kişi olduğu iddia edilmektedir- ve olayların tırmanmasına sebep olduysa, ona fitnesini geliştirebileceği zemini Müslüman yöneticiler ve Müslüman halkın hazırladığı unutulmamalıdır. Fitne ortamının uygun olması halinde bir fitneci çıkacak ve vazifesini yapacaktır⁶²⁰.

İbn Sebe hakkındaki bilgilerin tek kaynağı Seyf b. Ömer'dir⁶²¹. Seyf, rical kitaplarında "zayıf", "kendisinde hayır yoktur", "metruktur", "zındıklıkla itham edilmiştir", "uydurduğu hadisleri güvenilir kişilere atfederek rivayet etmektedir", "rivayetleri boştur" gibi olumsuz ifadelerle tanımlanan bir kişidir⁶²². Ayrıca İbn Sebe'nin şahsına ve onun faaliyetlerinden bahseden herhangi bir rivayeti Minkarî (212/827), İbn Sa'd (230/845), Belâzurî (279/893) hatta şiiiliği ile tanınan müelliflerin kaynaklarında bile rastlanmamaktadır⁶²³. En iyimser ifade ile, belki de bu rivayetinde Seyf'in, olaylardaki bütün sorumluluğu İbn Sebe'ye yükleyerek, Müslümanlar'ı fitneden uzak kılma gayreti gütmüş olduğunu söyleyebiliriz. İbn Sebe gibi bir şahsın mevcudiyeti tartışmalı da olsa, hoşnutsuzlukları fitneye düşürecek gizli çalışmalardan bahsetmek mümkündür⁶²⁴. Neticede sosyal bünyedeki yaraları ve şikâyetleri gören İbn Sebe ve İbn Sebel, insanları devlet ve halife aleyhine kışkırtıp onları isyana sürüklemişlerdir⁶²⁵.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde, bilhassa Emeviler'e gösterilen iltimasların meydana getirdiği memnuniyetsizlik, yavaş yavaş halifeye karşı gelişen bir muhalefet hareketine zemin hazırlamıştır⁶²⁶. Bu hareketin en ateşli şahsiyetlerinden biri de Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'dir. Aşırı bir Hz. Ali taraftarı olan Muhammed -ki kendisi daha sonra Hz. Ali tarafından Mısır'a vali tayin edilmiştir- Mısır'da halife ve onun valisi Abdullah b. Sa'd'ın uygulamalarını tenkit etmiş ve halkı idareye karşı kışkırtmıştır. Mısır'da halife aleyhine gelişen hareketin teşvik ve tahrikçilerinden birisi de Muhammed b. Ebî Huzeyfe'dir. Babası

⁶¹⁹ Fığlalı, E. Ruhi, *Hariciliğin Doğuşu*, XX, 237; Rayyis, Ziyaüddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, (çev. Ahmed Sarıkaya), İstanbul 1990, s. 78

⁶²⁰ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s. 166

⁶²¹ Fığlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri*, Abdullah İbn Sebe Meselesi, Ankara 1993, s. 289

⁶²² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, (thk. Ali Muhammed Becavî), Beyrut 1963, II, 255-256; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad, H. 1325, IV, 295-296

⁶²³ Fığlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri*, s. 294

⁶²⁴ Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, s. 37

⁶²⁵ Hizmetli, Sabri, *Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, AÜİFD, Ankara 1985, sy. XXVII, s. 173; krş. Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 420-437

⁶²⁶ Buhl, F. "Muhammed b. Ebî Bekir", İA, VII, 475

Ebû Huzeyfe, Yemame savaşında şehid olunca, Hz. Osman onu yanına alıp himaye etmişti. Muhammed gençlik çağına geldiği zaman, Hz. Osman'dan idarecilik vazifesi istedi. Halife ise ona, görev alması için daha erken olduğunu, zamanı geldiğinde kendisine görev verebileceğini söyledi. Bu cevap Muhammed'in tepkisine neden oldu, halifeden izin alarak Mısır'a gitti. Burada Hz. Osman onun idarecileri aleyhine halkı idareye karşı kışkırtmaya başladı⁶²⁷.

Amr b. el-Âs da, halifeye karşı oluşturulan muhalefet hareketinin öncülerinden ve fitnenin ortaya çıkmasının amillerinden biri olarak kabul edilmiştir⁶²⁸. Amr'ın muhalefet saflarına katılmasının asıl sebebi, Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden alınması olmuştur⁶²⁹.

Mısır bizzat Amr'ın özel gayretleri neticesinde Müslümanlar'ın eline geçmişti. Amr, ısrarları neticesinde Hz. Ömer'den izin almış ve gönülsüz olarak aldığı izin ile Mısır seferine başlamıştı. Onun bu davranışı, iki yönden kendisine zarar verebilirdi. Evvelâ, Hz. Ömer, kendisinden kesin talimat almadan yola çıktığı için onu komutanlıktan azledebilir ve Amr mevkiini kaybedebilirdi. İkincisi ve daha önemlisi ise, dört bin kişilik bir kuvvetle kendisinden kat kat fazla techizatlı bir ordunun savunduğu Mısır topraklarına girmek, askerlerin imhasına sebep olabilirdi. Amr b. el-Âs, bütün bu riskleri göze alarak Mısır topraklarına girmiş, uyguladığı savaş taktikleri ile Mısır şehirlerini tek tek ele geçirmişti. Onun bu başarısında, Hz. Ömer'in gönderdiği takviye kuvvetlerinin yanında, bizzat Amr'ın savaş tecrübesinin ve şahsî tasarruflarının önemli bir payı vardı ve Amr bu katkısının bilincindeydi. Mısır'ı tamamen fetheden Amr, kısa sürede başarılı idarecilik sergilemiş, Mısır topraklarını halifeye muti insanların yaşadığı, devleti ayakta tutan önemli eyaletlerden biri haline getirmişti. Hatta Amr, Hz. Ömer döneminde Medine'de baş gösteren kıtlıkta önemli miktarda erzak göndererek, Peygamber şehri sakinlerini kuraklığın sıkıntısından kurtarmıştı. Özet olarak aktardığımız tüm bu faaliyetlerinden sonra Amr, kendisinin ödüllendirileceği yerde, görevden alınmasına bir anlam verememişti. Amr, Mısır'ı İslâm topraklarına kazandırdığı için, bu toprakları yönetmeye en lâıyk kişinin kendisi olduğuna inanıyordu⁶³⁰. Mısır'a en çok kendisinin emeği geçmişti, dolayısıyla orada en fazla kendisi hak sahibiydi. Görevden alınması demek, ona göre hakkının gasbedilmesi anlamına geliyordu. Bundan dolayı Amr'ın, kendisini görevden alan Hz. Osman'a kızması ve ona kin beslemesinde şaşılacak bir durum yoktur. Zira, kendisini

⁶²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251; Kutluay, *Yaşar, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 35

⁶²⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 348-354

⁶²⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 233, ayrıca bk. Eminî, *el-Gadîr*, II, 152; Hamza, İffet Visal, *Minahu'l-Medh*, Beyrut-Dımeşk 1987, s. 200

⁶³⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 288

Mısır'a gönderen Hz. Ömer dahi, Amr'ı görevden uzaklaştırmamıştı. Hz. Ömer gibi titiz ve valilerini sürekli murakabe eden ve onlara göz açtırmayan halifeden sonra, Hz. Osman gibi yumuşak tabiatlı ve emri altında çalışanlara daha müsamahakâr tavırlı bir halife tarafından görevden alınmak Amr'ı hayal kırıklığına uğratmıştı. Kanaatimizce Amr'ın azledilmesine büyük tepki göstermesinin nedenlerinden biri de, yerine tayin edilen şahsın kimliğiyle ilgilidir. Amr'ın yerine geçen Abdullah b. Sa'd, kesinlikle hem müslümanlıktaki öncelik, hem de ordu komutanlığı ve valilik hususunda onunla mukayese edilecek biri değildi. Abdullah, Amr'ın valiliği esnasında onun emrinde çalışan ve verdiği talimatla seferlere çıkan bir kişiydi⁶³¹. Emrinde vazife gören bir kişinin kendi görevine getirilmesini Amr bir türlü hazmedememiş ve halifenin bu tavrından çok rahatsız olmuştur⁶³².

Yukarıda arzettığımız bilgiler, Amr'ın halifeye karşı tavırlarını doğru yorumlamamıza ve değerlendirmemize yardımcı olacaktır. Zira Amr, Mısır valiliğinden azledildikten sonra, tüm politikasını Mısır'ı elinden alan kişilere karşı muhalefet, ardından da Mısır'ı tekrar kendisine kazandıracak kişilerle ortak hareket etmek şeklinde belirlemiştir. İleride göreceğimiz gibi, Mısır'a tekrar vali olmak için çok riskli mücadeleleri göze alan Amr'ın, elinden bu imkânı alan insanlara karşı da aynı derecede mücadele etmesi beklenmelidir. Bu nedenle, Taberî'nin Vakıdî'den yaptığı rivayette geçtiği gibi, Mısır'da meydana gelen karışıklığın müsebbiplerinden birinin de Amr olduğu fikri doğru görünmektedir⁶³³.

Amr b. el-Âs Mısır valiliğinden azledildikten sonra, bu toprakları terk edip Medine'ye gitti. Şehirde halifenin uygulamalarını eleştirmeye ve onun valilerinin yaptıklarını kınamaya başladı⁶³⁴. Amr'ın bu faaliyetinden haberdar olan Hz. Osman, onu yanına çağırdı, halkı idareye karşı kışkırtmak ve bundan menfaat beklemekle suçladı. Ardından zayıflığı, aksaklığı ve hakkındaki menfî sözlerin çokluğuna rağmen ona görev verdiğini söyledi. Amr da kendisinin Hz. Ömer tarafından vali yapıldığı ve onun, kendisinden memnun olduğu halde vefat ettiği cevabını verdi. Bu defa Hz. Osman, "Ben, Ömer'in seni muahaze ettiği gibi muahaze etseydim, sen yola gelirdin. Ancak ben, sana yumuşak davrandım, sense bana cüretkârlık gösterdin. Vallahi ben cahiliye döneminde senden daha üstündüm. Halife olmadan önce de senden daha üstündüm, şimdi de üstünüm" dedi. Amr ise "Bırak bunları, ben Âs b. Vâil'i de, baban Affan'ı da gördüm. Vallahi Âs, senin babandan daha üstündü" cevabını

⁶³¹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, s. 167

⁶³² Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, 288; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 233

⁶³³ Taberî, *Tarih*, IV, 348 vd. ; Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963, s. 22; Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 59

⁶³⁴ Eminî, *el-Gadır*, II, 152; Hamza, İffet Visal, *Minahu'l-Medh*, s. 200

verdi. Karşılıklı tartışmadan sonra taraflar birbirlerine kızgın olarak ayrıldılar⁶³⁵. Daha sonra Amr, Hz. Ali'nin yanına giderek, onu halife aleyhine kışkırtmaya çalıştı. Aynı davranışı Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e de yaptı⁶³⁶. Daha sonra da şehre gelen hacılarla görüşerek halifenin yaptıklarını onlara anlatmaya başladı⁶³⁷.

Amr b. el-Âs, Medine'de bir müddet daha kaldıktan sonra Filistin toprakları içinde yer alan Şib' mevkiinde bulunan çiftliğine yerleşti⁶³⁸, burada da imkân buldukça insanları halife aleyhine kışkırtmaya devam etti⁶³⁹. Amr'ın Filistin'de sahip olduğu bu arazi, Hicaz, Mısır, Şam ve Irak yollarının kavşak noktasında yer alıyordu ve adı geçen bölgeler arasında yolculuk yapan insanlardan bu şehirler hakkında her an bilgi alma imkânı vardı⁶⁴⁰. Amr da olaylardan haberdar olmak için, sürekli olarak buradan geçen yolcularla görüşmeler yapıyor⁶⁴¹ ve bilhassa Medine'den gelecek haberleri takip ediyor, halife ve tebası arasında muhakkak bir anlaşmazlığın ve isyanın baş göstereceğini tahmin ettiği için, Filistin'de kalarak da meydana gelecek olayların dışında kalmak istiyordu⁶⁴².

Amr b. el-Âs Filistin'e yerleşmekle beraber, Medine ile irtibatını kesmiyor, bazen başkente giderek, siyasî meseleleri yerinde takip etme imkânı buluyordu. Ayrıca Hz. Osman, özellikle ülke içindeki karışıklıkları çözme niyetiyle fikirlerine danışmak üzere Amr'ı Medine'ye davet ediyordu⁶⁴³. Meselâ, fitnenin önlenmesi konusunda görüşmeler yapmak için eyâlet valileri başkente çağrıldığında; Şam valisi Muaviye, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs ve Basra valisi Abdullah b. Amir ile birlikte Amr b. el-Âs da halifenin özel isteğiyle toplantıya katılmıştır⁶⁴⁴. Bu toplantıya fiilen valilik görevini yürütmediği halde Amr b. el-Âs'ın da çağrılmış olması dikkat çekicidir. Zira halife, daha önce aynen Amr gibi görev yapmış fakat sonra azledilmiş valilerinden Ebû Mûsâ el-Eşarî, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi Ümeyyeli olmayan hiç bir kişiyi bu toplantıya çağırılmamıştı. Bu karar, halifenin Amr'ı diğer sabık valilerden farklı değerlendirdiğini akla getirmektedir. Ona bu hususta ayrıcalık

⁶³⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 356

⁶³⁶ Wensick, A.J., "Amr b. el-Âs", *İA*, I, 413

⁶³⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 357; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82

⁶³⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 357; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82

⁶³⁹ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1187; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 233

⁶⁴⁰ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 168; Lecker, *The Estates of Amr b. Al-As*, s. 31-32

⁶⁴¹ Akkâd Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, s. 168; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 289

⁶⁴² Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 233

⁶⁴³ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 302

⁶⁴⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 74-75; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, II, 2.ks. s. 142-143

tanınmış olması, kanaatimizce birkaç yönden izah edilebilir; evvelâ, Hz. Osman'ın, ülke içinde yayılan karışıklıkların çözülmesinde Amr'ın görüş ve tecrübelerinden faydalanmayı düşündüğü söylenebilir. Halife, zor zamanların adamı olan Amr'dan, bu zor şartlarda yardımcı olmasını istemiştir, diyebiliriz. Hz. Osman ve o dönemin devlet idarecileri, muhtemelen Amr'ı bu toplantıya çağırmakta başka bir hedef daha gözetmişlerdir. Bu da, toplantıda alınacak kararlara Amr'ın iştirakinin sağlanmasıdır. Toplantı neticesinde uygulamaya konulacak kararlarda Amr'ın da adının geçmiş olması, en azından onun, bundan sonra idarenin tasarruflarına muhalefet etmesine ve kararları eleştirmesine engel olacak, bu şekilde yönetim, tehlikeli bir muhalifi etkisiz hale getirmiş olacaktır.

Hz. Osman, 34(654-655) yılında bir araya gelen valilere devlet içinde ortaya çıkan fitnenin nasıl çözüleceği hususunda fikir beyan etmelerini istedi. Toplantıda valiler tek tek görüşlerini açıkladılar; Küfe valisi Sa'îd b. el-Âs, muhaliflere karşı en sert şekilde mücadele edilmesi ve muhalefet liderlerinin ortadan kaldırılması; Basra valisi Abdullah b. Amir, insanların cihadla meşgul edilerek fitneye girmekten alıkonması; Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, insanların mal verilerek susturulması; Şam valisi Muaviye de herkesin kendi idaresinde bulunan muhalifleri ıslahla yükümlü tutulmasını teklif etti⁶⁴⁵. Valilerden sonra Hz. Osman Amr b. el-Âs'a da bu konudaki kanaatini sordu. Amr, "Görüyorum ki, sen insanlara hoşlarına gitmeyen şeyler yükledin. Adaletli davranmaya azmet, bunu yapamazsan istifa et, istifa etmek istemiyorsan da bu görevi dosdoğru yap"⁶⁴⁶, "Ey halife, sen Ümeyyeoğulları gibi bir aileyle insanları yönetiyorsun, sen konuştun onlar da konuştular, sen adaletli davrandın onlar da adaletli oldular, sen ya mutedil ol, ya da görevinden ayrıl. Eğer görevi bırakmam diyorsan, tüm gayretinle işine sarıl ve emirlerinin yerine getirilmesini sağla" diyerek görüşünü açıkladı. Hz. Osman, bu sert ifadelerinden oldukça rahatsız oldu ve bu şekilde konuştuğu için onu azarladı. Amr ise, halifeye herhangi bir cevap vermedi, toplantı dağılırken de, "Ey müminlerin emiri, sen benim için her şeyden daha değerlisin. Fakat kapıda senin bizimle görüşmek için bu toplantıyı yaptığını bilen insanlar var. Ben, sözlerimin onlara ulaşmasını istedim ve bu sözleri sırf sana hayırlı olsun ve senden her türlü kötülüğü uzaklaştırsın diye söyledim" sözleriyle halifeyi uyarmadaki niyetini açıkladı⁶⁴⁷. Amr'ın bu söyledikleri dikkate değer

⁶⁴⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 333-334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 74-75; İbn Haldun, *Kitabu'l-Iber*, II, 2.ks. s. 142-143

⁶⁴⁶ Ya'kübi, *Tarih*, II, 175; Taberî, *Tarih*, IV, 334; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167

⁶⁴⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 334-335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 169-170; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 234

ifadelerdir. Onun, sesini yükselterek halifeye bir takım tavsiyelerde bulunması ve sesinin dışarıda toplanan insanlar tarafından duyulmasını istemesinin farklı amaçları olabilir. Birinci ihtimal, Amr'ın içeride konuşulanları halka duyurarak, halifenin tecrübeli devlet adamlarıyla görüştüğü, onların bilgi ve tavsiyelerinden faydalandığını göstermek istemesidir. İkinci husus ise, onun idareye muhalif olması yönünden değerlendirilmelidir. Amr, ileride bu toplantıdaki tavrı sebebiyle "Ben halifeyi uyardım, dinleyenler de buna şahittir" deme imkânına sahip olacak ve idare aleyhine muhalefet safında bulunan değil, halifeye nasihat eden ve memleket içindeki problemleri çözmeye çalışan biri olarak bilinecektir. Kanaatimizce Amr'ın, söylediklerinin halk tarafından duyulmasını istemesinde ikinci niyet ön plândadır.

Hz. Osman, ülke içinde fitnenin artarak devam ettiğini görünce, 35(655-656) yılı hac mevsiminde valilerini yine Medine'de bir araya getirdi. Valiler bu toplantıda da ilk görüşmedeki fikirlerini tekrar ettiler. Bu şûrâya o esnada valilik görevinde olmadığı halde Amr b. el-Âs yine çağrılmıştı. Hz. Osman tekrar ondan fitnenin önlenmesi konusundaki görüşünü sordu. Amr, bu defa da çözümün merkezine halifeyi ve onun idarecilerini koyarak, "Bana göre sen, valilerine karşı son derece yumuşak davranıp onları gevşek bıraktın. Ömer'in onlara vermesinden daha fazla yetki verdin. Bence sen, senden önceki iki halifenin yolunu tutup şiddet ve zor kullanmak gerektiği yerde sert, yumuşak davranman gerektiği yerde yumuşak davranmalısın"⁶⁴⁸ diyerek, karışıklıkların önlenmesi için ilk adımın halife tarafından atılması gerektiğini söyledi. Amr'ın bu ifadelerinde halifenin yumuşak tavırlarından fırsat bularak bildikleri gibi yönetim gösteren valiler de, olaylarda sorumlu gösterilmiş ve onların da kendilerine dikkat etmeleri istenmiştir.

Amr b. el-Âs'ın azlinden itibaren Mısır'da başlayan iç karışıklıklar artarak devam ediyor, bilhassa Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin faaliyetleri fitnenin yayılmasını hızlandırıyordu⁶⁴⁹. Neticede Mısırlılar, memnun olmadıkları valileri Abdullah b. Sa'd'ı halifeye şikayet etmek üzere Medine'ye bir heyet gönderdiler. Hz. Osman, gelenleri dinledi ve valisine de uyarı mahiyetinde bir mektup yazacağını söyledi. Vali Abdullah ise, halifenin ikazlarına uymadığı gibi, kendisini şikayete giden Mısırlılar'dan birini döverek öldürdü⁶⁵⁰. Valinin bu davranışı, Mısır'daki muhaliflerin toptan isyanına sebep oldu. İsyancılar yaklaşık bin kişilik bir toplulukla Medine'ye doğru harekete geçtiler⁶⁵¹. Mısırlılar'la sürekli mektuplaşan Küfe ve Basralılar da Şevval 35/Nisan 656'da Medine'ye

⁶⁴⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, II, 186-187

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160

⁶⁵⁰ Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 174

⁶⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79-80; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 174

yöneldiler⁶⁵². Halife Medine'ye gelmiş olan isyancıları geri göndermesi için Hz. Ali'den yardım istedi. Hz. Ali'nin arabuluculuğu ile Mısırlılar'ın istekleri yerine getirildi ve Amr'ın yerine Mısır'a vali olan Abdullah b. Sa'd valilikten azledilerek, yerine Muhammed b. Ebî Bekir tayin edildi. Mısırlılar razı edildikten sonra Basra ve Kûfeliler de şehirlerine döndüler⁶⁵³.

Hz. Ali'nin gayretleri ile Mısırlılar ve diğer şehirlerden gelenler Medine'den uzaklaştıktan sonra Mervan, Hz. Osman'a, âsilerin geri gittiğini halka söylemesini tavsiye etti⁶⁵⁴. Halife hutbede, asilerin halife ve idareyle ilgili olarak kendilerine ulaşan haberlerin yanlış olduğunu anladıkları anda geri döndüklerini söyledi⁶⁵⁵. Halifenin hitap ettiği cemaat içinde bulunan Amr b. el-Âs ayağa kalkarak, "Allah'tan kork ey Osman! Sen bir sürü günah yüklendin, seninle birlikte biz de günahlara katıldık. Sen tevbe et, biz de tevbe edelim". Halife bu sözleri duyunca Amr'a dönerek, "Sen burada mısın Nabiğa'nın oğlu? Seni görevden aldığımızdan beri kaşınıyorsun, bozgunculuk yapıyorsun" cevabını verdi⁶⁵⁶. Amr ile halife arasında geçen bu diyalog, Hz. Osman ile eski valisi aralarındaki husumetin devam ettiğini göstermektedir. Hz. Osman'ın, Amr hakkında sarfettiği sözler onun, ister gizli, ister açık olsun halifeye karşı muhalefet hareketine katıldığını ortaya koymaktadır.

Halife ile tartıştıktan sonra Amr b. el-Âs, Medine'den ayrıldı ve Filistin'deki ikametgâhına gitti⁶⁵⁷. Halifenin şehid edilmesinden önce son kez Medine'den ayrılan Amr, Hz. Osman aleyhine yapacağı faaliyetleri de şu sözlerle seslendiriyordu: "Allah'a yemin olsun ki, şayet bir çobanı bile görsem, onu dahi halifeye karşı kışkırtacağım"⁶⁵⁸. Halktan ayrı yaşayan ve dağ başlarında hayvanlarıyla meşgul olan, gündelik siyasetle ilgilenmeyen bir çobanı dahi halife aleyhine kışkırtacak olan kişinin, memleket meseleleri ile iyi veya kötü niyetle ilgilenen insanları idareye karşı daha çok kışkırtacağını tahmin etmek herhalde zor olmayacaktır.

Amr b. el-Âs Medine'den ayrılırken, halife isyancılar tarafından muhasara altına alınmış durumdaydı. Fitnenin gayesine ulaşacağını anlayan Amr, Medine'de kalanlara şöyle bir çağrıda bulunmuştu: "Ey Medineliler! Allah'a yemin olsun ki, burada bulunup da bu adamın katline şahit olan hiç bir adam kalmayacaktır ki, Allah ona zillet damgası vurmamış

⁶⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 71; Taberî, *Tarih*, IV, 349; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80

⁶⁵³ Belâzurî, *Ensâb*, V, 67; Taberî, *Tarih*, IV, 359; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 353; İbn Hibban, *es-Sire*, s. 512-513; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 174; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, II, 19-197

⁶⁵⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82

⁶⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 36

⁶⁵⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82

⁶⁵⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82

⁶⁵⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82

olsun. Ona yardım etmeye gücü yetmeyen buradan kaçsın”⁶⁵⁹. Gelişen olayların sonucunu tahmin eden Amr, burada kalanların, halife öldürüldüğü takdirde suçlu olarak kabul edileceklerini iddia ederek, insanları uyarılmış, kendisi de iki oğlu Abdullah ve Muhammed’i yanına alarak derhal Medine’den ayrılmıştır⁶⁶⁰. Gerçekten de Amr’ın tahminleri gerçekleşmiş, kendisi, halife şehid edildiği esnada Medine’de bulunmadığı için -Hz. Osman aleyhine propaganda yapmış olmasına rağmen-halifenin katili ya da katillerin teşvikçisi sayılmamıştır⁶⁶¹.

Netice olarak söyleyecek olursak, Amr b. el-Âs, halife tarafından Mısır valiliğinden azledildiğinden itibaren, Hz. Osman’ın idaresi ve onun valileri hakkında muhalefete başlamış, bazen gizli bazen de açık olarak, halifeye karşı hareketini devam ettirmiş ve insanları idare aleyhine kıskırtmıştır. Fitnenin gayesine ulaşacağını anladıktan sonra da, hem olaylara karışmış olma ithamından kurtulmak, hem de tahmin ettiği sonucu beklemek üzere Medine’den ayrılıp Filistin’e yerleşmiştir⁶⁶².

Daha önce de belirtildiği gibi, Hz. Osman dönemi fitne hareketlerinin muhtelif sebepleri vardır, olayları sadece bir sebebe bağlamak mümkün değildir. Devlet içindeki karışıklık bütün fitne sebeplerinin bileşkesinden ibarettir⁶⁶³. Amr b. el-Âs da gerek direkt, gerekse dolaylı olarak idare aleyhine gelişen cereyanda rol oynamış ve isyanın başlayıp yayılmasında az veya çok katkıda bulunmuştur. Onun fitne dönemi olaylarındaki etkinliğini inkâr etmek ne kadar taraflı bir yaklaşım ise⁶⁶⁴, bütün sorumluluğu ona yüklemek de o kadar haksız bir davranıştır.

⁶⁵⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 558; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V,100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140

⁶⁶⁰ Taberî, *Tarih*, IV, 558; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V,100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140

⁶⁶¹ Amr’ın Medine’yi terketme tavsiyesi, benzer şekilde diğer Arap dahisi Muğire b. Şu’be tarafından Hz. Ali’ye yapılmış, kendisine “Sen Medine’den çık, başka yerlere git. Şayet halife, sen burada iken öldürülürse, bunu senden bilecekler” denmiştir. (İbn Âsem, *Futûh*, I, 421). Gerçekten de netice Amr ve Muğire’nin dediği gibi olmuş ve Hz. Ali, Emevîler tarafından Hz. Osman’ın katili, en hafifiyle de katillerin destekçisi olarak kabul edilmiştir.

⁶⁶² “Her ne kadar Osman’a karşı ilk silahlı hücum Mısır’dan geldi ise de, muhalefin asıl merkezi Medine idi. Hz. Osman’a karşı gizliden faaliyette bulunan iki Mekkeli Talha ve Zübeyr, Osman tarafından Mısır valiliğinden alındığı için kızgın olan Amr ve Hz. Peygamber’in dul eşi Aişe bulunuyordu. Bunlar, muhalefetin çekirdeğini oluşturuyorlardı. Belki de bunlar, Hz. Osman’ın şehadetine yol açan olaylar içinden olmuş olabilirler. Her ne olursa olsun Amr ve Aişe, bu olaylara katılmadıklarını ispat ettiler. Bu kritik zamanda Amr Bi’rü’s-Seba’ya, Aişe de Mekke’ye gitmişlerdi”. Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, s. 70

⁶⁶³ Hz. Osman dönemindeki fitne ve sebepleri hakkında bk. Ebû Zehra, *İslâm’da Siyaset ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (çev. E. Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970, s. 41-46; Doğrul, Ö. Rıza, *Asr-ı Saadet*, V, 19-22; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 407-416; Rayyis, Ziyaüddin, *İslâm’da Siyasi Düşünce Tarihi*, s. 67-71

⁶⁶⁴ Meselâ, Hasan İbrahim Hasan, Amr’ın bu olaylardaki rolünün herhangi bir Ashâb’ın rolünden farklı olmadığını, dolayısıyla onun, ancak ashâbın herhangi biri kadar sorumlu tutulabileceğini iddia etmektedir. bk. *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 235. Ebû Râbiye’de, onun olaylardaki etkinliğini küçümseme eğilimindedir. Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 302

VI. ALİ-MUAVİYE MÜCADELESİNDE AMR B. EL-ÂS

A. AMR B. EL-ÂS'IN MUAVİYE B. EBÎ SÜFYAN'A KATILMASI

Amr b. el-Âs, Hz. Osman'ın muhasara altına alındığı sırada Medine'den ayrıldı. Giderken de şehir halkına, halifenin mutlaka katledileceği ve onun öldürülmesi esnasında Medine'de bulunan herkesin zan altında kalacağını, bu nedenle halifeye yardım edilmesi, buna imkânı bulunamıyorsa şehrin terkedilmesi gerektiğini söyledi. Kendisi de, bu düşüncesi doğrultusunda Medine'den ayrıldı, Filistin topraklarında bulunan çiftliğine gitti⁶⁶⁵ ve burada, gerçekleşeceğini tahmin ettiği olayların haberlerini beklemeye başladı⁶⁶⁶.

Nihayet Hz. Osman'ın katledildiği haberi kendisine ulaştı. Bu defa, devlet idaresine kimin geçeceğini düşünmeye başladı. "Eğer Talha geçerse, o bumunun dikine giden Arap gençlerinden biridir. Eğer Ali geçerse, o bu makama gelecekler arasında en sevmediğim adamdır" diyordu⁶⁶⁷. Bir müddet sonra halkın Hz. Ali'ye bey'at ettiği haberi geldiğinde, bu gelişmeden hiç memnun olmadı. Günlerce bekledi, olayların seyrini takip etti ve insanların ne yaptıklarına baktı. Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile Hz. Aişe'nin halifeye karşı çıktıklarını öğrendi. Yine bu hareketin sonunu da bekleme kararı aldı. Cemal savaşı neticesinde, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in öldürüldükleri ve Şam valisi Muaviye'nin bey'at etmek istemediğini, şehid halifenin kanını talep niyetiyle insanları Hz. Ali aleyhine kıskırttığını öğrendi⁶⁶⁸.

Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle birlikte insanlar muhtelif gruplara bölünmüşlerdi. Birinci kısım Hz. Ali'yi halifelğe getirenler ki, bunlar içinde Hz. Osman'ın katilleri veya

⁶⁶⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 558; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140

⁶⁶⁶ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 301

⁶⁶⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141

⁶⁶⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141; Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, I-II, , ? ts. II, (Ali ve Benûhu), 61-62

katillerin teşvikçileri de vardı. İkinci kısım, Muaviye'nin önderliğinde birleşen Emevî ailesi ve Şamlılar'dı. Üçüncü kısım ise, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe'nin riyasetinde toplanmışlardı. Dördüncü olarak da bu gruplardan hiç birine katılmayıp bir kenara çekilen insanlar vardı ve bunların başında Sa'd b. Ebî Vakkas yer alıyordu⁶⁶⁹. Filistin'de beklemeye kalan Amr, başlangıçta bu gruplardan hiç birine dahil olmak istemedi, grupların sayısının azalmasını bekledi. Cemal ashâbının Hz. Ali karşısında başarılı olamayacağını tahmin etmişti. Sonuç, onun beklediği gibi oldu ve Cemal ashâbı Hz. Ali ordusuna mağlup oldu ve Hz. Aişe haricindeki liderleri öldürüldü. Bu durumda Amr'ın iki seçeneği kalmıştı: Ya Hz. Ali'ye bey'at edecek, ya da Şam'a gidip Muaviye'ye katılacaktı. Meseleyi görüşmek niyetiyle, iki oğlu Abdullah ve Muhammed'i yanına çağırdı ve düşüncelerini sordu. Abdullah, babasına bu tür işlerden uzak durmasını ve insanlar bir imam üzerinde birleştiğinde, gidip ona bey'at etmesini tavsiye etti⁶⁷⁰. Muhammed ise, onun Arap önderlerinden biri olduğunu, tüm bu işler olup biterken, kendisinin dışarda kalmasının uygun olmayacağını söyledi⁶⁷¹.

Amr'ın büyük oğlu Abdullah, doğru ve dininde samimi bir insandı. Dünya hayatına meyli olmayan, zâhid bir kişi idi. Hz. Peygamber'e (sav) sahâbi olmuş ve ondan pek çok hadis almış, vera, takva ve manevî alanda yükselmeyi kendisine hedef edinmişti. Muhammed ise, sıradan bir Arap ve Kureyş genci, akranları gibi dünya istekleriyle dolu, dünyevî menfaat peşinde koşan birisiydi⁶⁷². Oğullarının tavsiyelerini dinleyen Amr, "Abdullah, sen bana ahiretim için daha hayırlı, dinim için de en güzel olanı söyledin. Muhammed sen de bana dünyam için en şerefli, ahiretim için de en şerli olanı söyledin" diyerek oğullarının tavsiyeleri hakkındaki kanaatini ifade etti⁶⁷³. Amr'ın bu sözleri, onun, girişeceği işin dinî ve ahlâkî sonuçlarının farkında olduğunu açık bir şekilde bildiğini göstermektedir.

Doğrunun hangi tarafta olduğunu bilmesine rağmen Amr, bir türlü büyük oğlu Abdullah'ın tavsiyesini kabul edemiyor, Ali ile Muaviye'ye gitme tercihleri arasında bocalayıp duruyordu⁶⁷⁴. Üçüncü ihtimali, yani bir tarafa çekilerek meydana gelecek olaylara müdahil

⁶⁶⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 239

⁶⁷⁰ Zehebî, Abdullah'ın babasına, Hz. Ali'ye gidip ona bey'at etmesini tavsiye ettiğini bildirmektedir. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 72

⁶⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 254; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 87; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 184; Taberî, *Tarih*, IV, 560; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dumeşk*. XIX, 244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141

⁶⁷² Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 61

⁶⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 254; Taberî, *Tarih*, IV, 560; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dumeşk*, XIX, 244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141; İbn Tagriberdî, *Nücüm*, I, 148-149

⁶⁷⁴ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 313

olmama alternatifini çoktan düşüncesinden çıkarmıştı. Oğullarının görüşlerini aldıktan sonra, ne karar vereceği hususunda hesap yapmaktan dolayı geceyi uykusuz geçirdi. Ali veya Muaviye tarafında olmanın kendine ne getirip ne götüreceğini düşündü. Ali'ye bey'at etmek istemiyordu, çünkü kendisi bu bey'attan herhangi bir menfaat, valilik veya idarede bir ortaklık alamayacağını iyi biliyordu. Ali, ona sıradan bir adam muamelesi yapacaktı, bu halde kendisinin ayrıcalıklı bir konumu olmayacaktı. Amr'ın, Muaviye'nin yanına gitme konusunda da tereddütleri vardı. Onun yanında olmak, dininin ifsat olması anlamına geliyordu. Amr, sabaha kadar tekrar tekrar bu konuları düşündü, kararsızlığının had safhasında, tekrar insanlardan uzaklaşıp bir kenarda beklemeyi denemek istedi, fakat, buna da güç yetiremedi⁶⁷⁵. Son kararı vermeden önce bir de çok güvendiği azatlısı Verdan'ın görüşünü almak istedi. Verdan, "Sana evinde oturmanı tavsiye ediyorum. Eğer din ehli kazanırsa, onlarla birlikte huzur içinde yaşarsın, dünya ehli kazanırsa, onlar seni görmezlikten gelemeler, sana ihtiyaç duyarlar ve mutlaka seni çağırırlar" şeklinde bir tavsiyede bulundu⁶⁷⁶. Verdan'ın bu tavsiyeleri de Amr'ın, kendisinin dahi doğru bulduğu tarafa yönelmesini sağlayamadı. Karar verme aşamasına geldiğinde Hz. Ömer dönemindeki Mısır fetihlerini ve oradaki valiliğini hatırladı. Zaten ayrıldığından beri, oradaki idarecilik günlerini devamlı özlüyordu. Neticede sabah olmadan kararını kesinleştirdi: Muaviye'ye gidecekti⁶⁷⁷.

Oğulları ile birlikte Şam'a yönelen Amr, maktül halife hakkında ağıtlar yakarak yoluna devam etti. Karşılaştığı insanlara, Hz. Osman'ın öldürülmesiyle birlikte dinin ve hayanın

⁶⁷⁵ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 61-62

⁶⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 87; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 185

⁶⁷⁷ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 62. İbn Sa'd (230/884), Taberi (310/922), İbnü'l-Cevzi (597/1200), İbnü'l-Esir (630/1232) ve İbn Kesir (774/1372) gibi müellifler, Amr'ın Muaviye'ye katılma macerasını yukarıda zikrettiğimiz gibi aktarırlarken, Minkarî (212/827), İbn Kuteybe (276/889), Ya'kûbî (294/897), Mes'ûdî (345/956) ve İbn Asâkir (571/1175) ise, Amr'ın, Muaviye'den aldığı bir davet mektubu neticesinde Şam'a gittiğini ileri sürmüşlerdir. Bu müelliflere göre Hz. Ali, kendisine bey'at alması için Cerir b. Abdullah el-Beceli'yi Şam'a gönderdiği zaman, Muaviye ne yapması gerektiği hususunda adamlarıyla görüşmeler yapıyordu. Kendisi halifeye bey'at etmek istemiyor, bir çıkış yolu arıyordu. Utbe b. Ebî Süfyan Muaviye'ye, Amr b. el-Âs'ı çağırması ve ondan destek alması tavsiyesinde bulundu. Muaviye de, Filistin'de bulunan Amr'a bir mektup yazdı. Mektupta, siyasi durumu aktardıktan sonra, Hz. Ali'nin, bey'at almak için Cerir'i Şam'a gönderdiğini, kendisi gelinceye kadar Cerir'i bekleteceğini söyledi. Amr da oğullarıyla görüşmeler yaptıktan sonra Muaviye'nin çağrısına uyarak Şam'a doğru yola çıktı. bk. Minkarî, Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin* (thk. Abdusselam Harun), Kahire 1962, s. 37; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 86; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 184; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 244-245; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 363, 381; Talas, *Tarihu'l-Arab*, I, 3, 237. Ayrıca bk. İbn Âsem, *Futûh*, I, 12-513; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 243; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 311

öldüğünü söylüyor, onları halifenin kanını istemeye teşvik ediyordu. Şam'a ulaştıktan sonra da bu davranışını devam ettirdi⁶⁷⁸.

Amr b. el-Âs, Şamlılar'la birlikte, öldürülmüş halifenin kanı üzerine yeminleşirken, Muaviye'nin kendisine pek iltifat etmediğini gördü. Muhtemelen Muaviye, bu tavrıyla Amr'a fazla ihtiyaç duymadığını, gerekirse onsuz da bu işi götürebileceğini ima etmek istiyor, bu şekilde kendisine katılması karşılığında Amr'ın çok şey istemesinin önüne geçmeyi arzu ediyordu. Muaviye'nin bu ilgisizliği, Amr'ın oğullarının da dikkatini çekti ve rahatsızlıklarını babalarına iletiler. Sonunda Amr, Muaviye'nin yanına giderek, "Vallahi sana şaşıyorum. Ben sana yaklaşıyorum, sen ise benden yüz çeviriyorsun. Peygambere yakınlığı, fazileti ve müslümanlıkta önceliğini bildiğimiz bir adamla, halifenin kanını talep ederek savaşacağız."⁶⁷⁹ "Halife'nin kanı hakkında konuşmaya en az hak sahibi olan iki kişi varsa, o da biziz. Sen, Şamlılar yanında olduğu halde onu yardımsız bıraktın, halife senden yardım istedi, yardımı geciktirdin. Ben ise, ona yardım etmedim, Filistin'e kaçtım"⁶⁸⁰, dedi. Amr, bu ifadeleriyle hem Muaviye'nin hem de kendisinin, giriştikleri davadaki asıl niyetlerini veciz bir şekilde dile getirmektedir. Amr, Muaviye'ye açıkça, biz her yönden bizden üstün ve halifelik makamına lâyık ve hak sahibi bir insanla mücadeleye giriyoruz. Dinen, ahlâken bu uygun değil ama, biz dünyaya ve onun heveslerine talibiz, bütün kaygımız budur. Bu nedenle amacımıza ulaşmak için maktül halifenin kanını talep edelim. Aslında bizim buna hiç hakkımız yok - hatta halifeyi yalnız bırakmakla suçlu durumdayız- ama yine de biz, bunu kullanarak hedefimize ulaşabiliriz, demek istemiştir.

Muaviye Amr'ın sözlerini dinledikten sonra, onunla birlikte olmaz ise, davasının sekteye uğrayacağını anladı. Bunun için onunla sulh yapmanın ve istediğini vermenin kendisi için daha iyi olacağına kanaat getirdi. Amr savaş tecrübesi olan ve zor durumlarda çözüm yolu bulma becerisiyle tanınan tuzak ehli bir adamdı. O, Arabın dahilerinden ve Kureyş nezdinde itibar sahibi bir kişiydi⁶⁸¹. Neticede Muaviye, Amr'ın, kendisine katılmadığı takdirde hilâfete ulaşamayacağını anlayınca ondan bey'at⁶⁸² istedi ve bu beya'tın karşılığının ne olduğunu sorduğuna Mısır valiliği ve haracı cevabını aldı. Amr'ın hayatı boyunca Mısır idaresini ve

⁶⁷⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 559; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140; Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 62

⁶⁷⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 560-561; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141

⁶⁸⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88; Ya'kübi, *Tarih*, II, 186

⁶⁸¹ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 62-63

⁶⁸² Buradaki bey'attan amaç halifelik bey'atı değildir. Çünkü o dönemde Muaviye'nin halife olma ihtimali yoktu. Bu bey'at, belki halifeliğe giden yolda yapılan birlik anlaşması olarak kabul edilebilir. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 244-245

gelirlerini istemesini Muaviye kabul etmek istemedi. İkisi arasında anlaşmazlık çıktı, neredeyse ayrılma noktasına geldiler. Utbe b. Ebî Süfyan, Amr'ı yanına almadığı zaman Şam'a bile sahip olmayacağını söyleyerek Muaviye'yi ikna etti⁶⁸³. Neticede, ölünceye kadar Mısır idaresinin Amr'a bırakılmasına karar verildi. Ayrıca askerî harcamalar yapıldıktan sonra artan gelir de Amr'a kalacaktı⁶⁸⁴.

Amr ile Muaviye arasında imzalanan anlaşma metni İbn Sa'd tarafından şu şekilde rivayet edilmektedir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu, Osman'nın öldürülmesinden sonra Beytül-Makdis'de Muaviye ile Amr arasında yapılmış bir anlaşmadır. Her ikisi de birbirlerine karşı emanet yüklemişlerdir. Bizler birbirimize karşı yardımcı olacağımız, samimi davranacağımız ve Allah'ın emri hususunda birbirimize nasihatçı olacağımız konusunda sözleştik. Hiç birimiz başka bir sırdaş edinmeyecektir. Hayatta kaldığımız sürece aramıza ne baba, ne de oğul girecektir. Mısır fethedildiği zaman, Amr oraya emir olacaktır. Başımıza gelecek musibetlere karşı birbirimize yardımcı olacağız. Allah, ümmeti bir araya getirinceye kadar, insanlar arasında ve işin tamamında Muaviye Amr üzerine emirdir. Birlik sağlandığı zaman, en güzel şekilde anlaşma şartlarına uyulur. Bu anlaşma 38 yılında Verdân tarafından yazılmıştır⁶⁸⁵. Muaviye yazılan metnin altına “Amr, dinlemek ve itaat etmekle yükümlüdür, şart itaati ortadan kaldırmaz” hükmünün konulmasını istedi. Buna karşılık Amr da” söz dinlemek, itaat etmek, şartlardan hiç birini noksanlaştırmaz” ifadesinin anlaşmanın altına yazılmasını sağladı⁶⁸⁶. Böylece iki şahıs da karşılıklı olarak birbirlerine eman verdiler ve anlaşma hükümlerinin doğru uygulanması hususunda da birbirlerini bağlamış oldular. Eklenen bu son ifadeler, hem Amr, hem de Muaviye'nin birbirlerine güvenmekle birlikte, aynı zamanda karşılıklı olarak birbirlerinden çekindiklerini de göstermektedir.

Hız Osman'ın halifeliğinde, yani Emevî ailesinin iktidarda olduğu bir dönemde bizzat kendisinin fethetmiş olduğu Mısır valiliğinden azledilmiş ve kendisini görevden alan idareye

⁶⁸³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 87-88; Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 63

⁶⁸⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88; Ya'kübî, *Tarih*, II, 186; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 246; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 72; *Tarihu'l-İslâm*, III, 93-94; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Talas, *Tarihu'l-Arab*, I, 3, 237

⁶⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 254. İbn Sa'd, Muaviye ile Amr'ın 38 yılında ve Beyt-i Makdis'de bu anlaşmayı imzaladıklarını aktarmaktadır. Ancak, taraflar daha önce Şam'da benzer şekilde bir anlaşma yapmışlardı. İbn Sa'd'ın kaynağına aldığı metin, ise ikinci görüşmenin anlaşma metnidir. Bununla birlikte her iki görüşmede alınan kararlar aşağı yukarı aynı şartları taşımaktadır. İbn Sa'd'ın zikrettiği anlaşma, birincisinin teyidi ve resmîleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu ikinci anlaşma, Hakem olayı neticesinde, Muaviye'ye halife olarak bey'at edildiği için, Amr'la tekrar bir anlaşma yapılmıştır, şeklinde izah edilebilir.

⁶⁸⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 87-88; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 345

karşı gerek gizli, gerekse açıktan muhalefet etmiş olan Amr'ın, Ali-Muaviye mücadelesinde Emevîler tarafına geçmiş olması dikkat çekicidir. Çünkü Amr, Hz. Osman ve onun valilerinin idaresini eleştiren ve insanları onlara karşı kıskırtan kişilerden biriydi. Bu nedenle onun, her halukârda Emevî bloğunun karşısında yer alması gerekiyordu. Fakat o, bu noktada beklenenin aksine, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında birlikte muhalefet yaptığı insanları terkedip, idaresini ve tasarruflarını şiddetle eleştirdiği eski iktidarın yanına geçmiştir. Onun, geleneksel siyasetini değiştirmesi için farklı gerekçeleri vardı; Amr, Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle birlikte ülke siyasetinin yeniden şekillendiğini görmüş ve geçmiş husûmet ve mücadeleleri bir kenara bırakarak, sadece kendi siyasî geleceği için hareket etmeye başlamış, istikbâli eski iktidarın yanında görmüş, faydacı (pragmatist)⁶⁸⁷ davranarak Emevîler'in yani Muaviye'nin tarafını seçmiştir. Gerçekten de Hz. Ali ve Iraklılar, Amr için herhangi bir gelecek vadetmiyorlardı. Hz. Ali'nin yanına gidip bey'at ettiği takdirde belki halife ona bir görev verir, onu bir devlet hizmetinde istihdam edebilirdi, ama bunun hiç bir garantisi yoktu. Oysa Amr, Muaviye'nin yanına gidip ona ortaklık teklif edebilir, istediğini alabilirdi. Çünkü, Muaviye'nin, mücadelesini devam ettirebilmesi için, kendisi gibi adamlara ihtiyaç duyduğunu ve bu nedenle hedefine ulaşma uğrunda çok şey vermeye hazır olduğunu biliyordu. Bu gerekçelerle istikbâlin Şam'da olduğuna inanan Amr, Muaviye'ye gitti, tekliflerini sundu ve istediği şartlarda onunla ortaklık kurdu. Artık eski mücadeleler unutuldu ve gelecekteki hedefler için ortak hareket plânları yapılmaya başlandı.

Amr ile Muaviye'nin, geçmişe dayanan dostluk bağlarından dolayı bir araya geldikleri ve bu tarihî dostluğun bir gereği olarak ittifak ettiklerin söylemek mümkün değildir. Onların rekabet, üstünlük davaları ve bencillikleri, samimiyet ve arkadaşlıklarının çok çok fevkindeydi⁶⁸⁸. Muaviye ile Amr, sürekli birbirlerini rakip görmüşler ve birbirlerinin güçlenip, şöhret ve itibar kazanmalarından memnun olmamışlardır. Hz. Ömer dönemindeki bir olay, bu iki valinin aralarındaki çekişmeyi ortaya koymaktadır: Muaviye Şam valisi iken 28 (648-649) yılında Hz. Ömer'den Kıbrıs'a bir sefer düzenlemek için izin istemişti. Hz. Ömer, izin vermeden önce, deniz seferleri hakkında bilgi ve tecrübesi olan Amr b. el-Âs'a bir mektup gönderip, Muaviye'nin düzenlemeyi düşündüğü Kıbrıs seferi hakkındaki görüşlerini sordu.

⁶⁸⁷ Faydacılık (Pragmatizm): Zekânın esas fonksiyonunun bize eşyayı tanıtmak olmayıp, fakat onlar üzerinde pratik olarak tesir etmemize ve faaliyet göstermemize imkân vermesi olduğunu savunan doktrindir. Bu felsefeye göre her türlü bilginin, şuurun ve teşekkülün kaynağı kendimizi korumak, yaşamak ve büyümek için yaptığımız faaliyetlerdir. Bu felsefede asıl önemli olan pratik hayattaki maddî başarıdır, hakikatin yerini fayda (menfaat) alır. Bu sebeple pragmatizm, maddeciliğin bir başka çeşidi, öbür yüzüdür. Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara 1990, s. 217-218

⁶⁸⁸ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 171; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 314

Amr, deniz seferlerinin tehlikelerinden bahseden bir cevap gönderdi halife de Muaviye'ye sefer izni vermekten vazgeçti⁶⁸⁹. Amr'ın bu ifadeleri, halifeye deniz seferleri hakkında bilgi vermekten çok, olağanüstü abartı ve teşbihler kullanarak Hz. Ömer'i korkutmak ve onun sefer izni vermesini engellemek niyetiyle söylenmiştir. Hz. Ömer'in, askerinin hayatı ve güvenliği hususundaki titizliği bilindiğine göre onun, Amr tarafından verilen bu malumatı aldıktan sonra Muaviye'ye izin vermesi mümkün olmayacaktır. Amr'ın deniz seferi konusunda halifeyi endişeye düşürecek şekilde bilgi vermesinin altında, kanaatimizce onun, Muaviye'nin sefere çıkıp başarı kazanmasını istememesi gerçeği yatmaktadır. Çünkü onlardan biri Şam, diğeri de Mısır valisiydiler ve biri diğeri için öne çıkmasına tahammül edemiyordu.

Amr ile Muaviye'nin, halife Ömer'in huzurunda kendi bölgelerinde yaptıkları hizmetleri anlatırken rekabet içinde karışıklı atışmaları ve bu esnada Amr'ın Muaviye'yi tokatlaması da, onların dostluk ve samimiyet değil, kıskançlık, rekabet, hatta husumet içinde olduklarının bir başka delilidir⁶⁹⁰. Şayet aralarında dostluk ve birlikte görev yapma isteği olsaydı, Amr b. el-Âs'ın Mısır valiliğinden azledilmesi esnasında, Muaviye halife nezdindeki etkisini kullanarak, onu bu karardan vazgeçirebilir, Amr'ın valilikte kalmasını sağlayabilirdi. Fakat Muaviye'nin böyle bir girişimde bulunduğu dair herhangi bir rivayete sahip değiliz. Aksine onun, Amr'ın azledilmesi için halifeye telkinde bulunduğu bilgisi bazı kaynaklarda dile getirilmiştir⁶⁹¹. Amr b. el-Âs'ın Mısır idaresinden uzaklaştırılması, önemli bir rakibinin safdışı kalması sebebiyle muhtemelen Muaviye'yi memnun etmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz olaylar, bu iki şahsın geçmişe dayanan bir dostluk ilişkisine sahip olmadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. O zaman, onları birbirine yaklaştıran başka bir neden olmalıdır ki, bu neden menfaatten başka bir şey değildir⁶⁹². "Amr ve Muaviye gibi insanlar, dünyaya düşkün ve amaçlarına ulaşmak için birbirlerine ihtiyaç duyan adamlardı. Bu gibi insanlar, dostluk kurduklarında menfaat elde edecekleri insanlara düşmanlık yapmazlar, dostluklarına ihtiyaç duymadıkları insanlarla da samimiyet kurmazlar. Onlar, kendilerine en yakın insanlardan bile, şayet menfaatleri o insandan uzak kalmayı gerektiriyorsa derhal uzaklaşırlar, kendilerine en uzak bir insanın dahi, uzak kalmasından bir zarar görüyorlarsa hemen ona yaklaşmak isterler"⁶⁹³. Hz. Ali'ye karşı mücadele etmeye niyetlenen Muaviye, bu mücadelesini tek başına

⁶⁸⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 258-259; İbn Abdîrabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 89; İbn Hibban, *es-Sîre*, s. 505; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 48; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 323-324; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153

⁶⁹⁰ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kahire 1925-1930, I, 200; İbn Abdîrabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 17

⁶⁹¹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 167-168; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 288

⁶⁹² Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 241; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 315

⁶⁹³ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 173

sürdüremeyeceğini ve bu şekilde yola çıkarsa, hüsrana uğrayacağını biliyor, bu nedenle kendisine yardımcı olacak kişi ya da kişilere ihtiyaç duyuyordu. Amr b. el-Âs ise, bizzat kendisinin fethettiği Mısır'ın valiliğinden azledilmesini bir türlü hazmedemiyor ve bu makamı yeniden elde etmek için çareler arıyordu. Neticede Muaviye ve Amr bir araya geldiler ve kendi hedeflerine ancak birbirlerine destek olurlarsa ulaşabileceklerini düşündüler. Birbirlerine duydukları bu ihtiyaç, onları ortak harekete sevk etmiştir. Bu birlik sayesinde başarıya ulaşırlarsa- Muaviye devlet başkanı (halife), Amr da Mısır valisi olacaktı. İşte bu ortak payda, aralarındaki rekabet ve kıskançlığa rağmen iki eski rakibi bir araya getirmiştir. Siyasî yönden değerlendirilirse, bu şartlarda Muaviye-Amr ittifakı gayet mantıklı bir girişim olarak kabul edilebilir.

Amr b. el-Âs tarafından bakıldığında Muaviye ile yapılan bu ittifak anlaşması önemli bir başarıdır. Yapılan anlaşmaya göre o, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelikleri dönemlerindeki şartlardan daha imtiyazlı ve avantajlı bir şekilde valilik makamına geçecekti. Önceki dönemlerde orduya komutanlık eden ve Mısır'ı idare eden Amr, bu görevi karşılığında sadece savaşlarda elde edilen ganimetlerden pay ve kendisine takdir edilen maaş ile yetinmek durumundaydı. Muaviye ile yaptığı anlaşmada ise, Mısır idaresi giderleri çıkarıldıktan sonra başkente gönderilen haracı da artık kendi malı gibi kullanacaktı. Gerek Hz. Peygamber (sav), gerekse Hulefâ-i Raşidîn döneminde, Muaviye'nin Amr'a taahhüt ettiği şartlarda hiç bir vali tayin edilmemiştir. Ayrıca Amr, yapılan anlaşmaya göre valiliği boyunca hiç bir zaman hesaba çekilme ve görevden alınma endişesi de taşımayacaktı. Çünkü, Muaviye'den hayatta kaldığı sürede Mısır valiliğinde kalma sözünü almıştı. Emevî ailesinin iktidar olduğu Hz. Osman döneminde Mısır valiliğinden azledilen Amr'ın, çok daha geniş yetki ve imtiyazlarla yine bir Emevî mensubu tarafından aynı bölge valiliğine getirilmiş olması, Amr için büyük bir siyasî başarıdır.

“Muaviye, iktidara gelmek için en önemli adım olarak Arab'ın üç dahisini yanına çekmiştir. Bunlar Amr b. el-Âs, Muğire b. Şu'be ve Ziyad b. Ebih'dir. Eğer bunlar olmasaydı, Muaviye hilâfeti elde etmeye muvaffak olamayacaktı”⁶⁹⁴. Bu mücadelesinde Muaviye ilk önce Amr b. el-Âs'ı yanına almak istemiştir. Muğire ile Ziyad ise daha sonra bu ikiliye iştirak etmişlerdir. Bu durum Muaviye'nin Amr'a diğerlerinden daha fazla önem verdiğini göstermektedir. Muaviye'in, ayrıcalıklı şartlarda Mısır idaresini Amr'a vermeyi taahhüd etmesi de bunun delilidir.

⁶⁹⁴ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 101; Doğrul, Ö. Rıza, *Asr-ı Saadet*, V, 94-95; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 502

B. SİFFİN SAVAŞI, TAHKİM VE HAKEM OLAYI

1. Siffin Savaşı

Amr b. el-Âs'ın iştirakiyle birlikte, Şam'da Muaviye'nin etrafında ordu komutanları, kabile reisleri⁶⁹⁵ ve Benî Ümeyye mensuplarından müteşekkil önemli bir güç meydana geldi. Bu güce dayanan Muaviye, Hz. Osman'ın kanını kullanarak Şam halkını Hz. Ali ve Iraklılar aleyhine kışkırtmaya başladı⁶⁹⁶. Numan b. Beşir tarafından Medine'den getirilen halifenin kanlı gömleği ve hanımı Naile'nin parmakları Şam camiinde sergilenerek halk tahrik ediliyordu. İnsanlar bu tahrikten o derece etkilendiler ki, Osman'ın kanını dökenlerle savaşıncaya kadar cünüplükten yıkanmanın dışında vücutlarına su değdirmeyeceklerine ve yatağa yatmayacaklarına dair yemin ettiler⁶⁹⁷. Şamlılar, Osman'ın katilleri öldürülmedikçe veya bu katiller kendilerine teslim edilmedikçe Hz. Ali'ye bey'at etmeyeceklerini, bu isteklerini yerine getirmemezse onunla savaşacaklarını ilân ettiler⁶⁹⁸. Bu durum, Muaviye-Amr ikilisinin Şamlılar'ı Hz. Ali aleyhine nasıl kışkırttıklarını ve onları psikolojik olarak halifeye karşı savaşa nasıl hazır hale getirdiklerini göstermektedir.

Şamlılar'ın bu halini Muaviye'den bey'at almak için gelen Hz. Ali'nin elçisi Cerir de görmüştü. Halifeye karşı stratejisini belirleyen Muaviye, Cerir'i daha fazla bekletmenin gereksiz olduğunu düşünerek onu geri gönderdi⁶⁹⁹. Cerir döndükten sonra durumu Hz. Ali'ye anlattı. Muaviye'nin Şam halkıyla kendisine karşı savaşmak üzere anlaştığını söyledi. Şamlılar'ın, Hz. Osman'ı Hz. Ali'nin öldürdüğü ve onu öldüren kişileri himaye ettiğine inandıklarını, Hz. Ali'yi öldürünceye, ya da kendileri Hz. Ali tarafından öldürülünceye kadar bu davayı bırakmayacaklarını söylediklerini aktardı⁷⁰⁰. Bu durumda halife için Şam halkını itaat altına almak için savaştan başka çare kalmamıştı.

Amr b. el-Âs, Hz. Ali'ye karşı girişilecek muhtemel bir savaş için Muaviye ile birlikte hazırlık yapıyordu. Muaviye'yi, Iraklılar'a karşı mücadeleye teşvik ediyor, savaşa

⁶⁹⁵ Bu hususta Muaviye'nin en büyük kazanımı, Suriye'deki önemli kabilelerden birinin reisi olan Şûrâhbil b. Sımt'ı yanına almasıdır. Şûrâhbil, bütün Suriye bölgesini dolaşarak halkı Hz. Osman'ın intikamını almaya çağırılmış ve onları Hz. Ali'ye karşı savaşa teşvik etmiştir. İbn Âsem, *Futûh*, I, 530-534, 536

⁶⁹⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 561-562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141; Fığlalı, Muaviye'nin bizzat Amr'ın tavsiyesiyle Hz. Ali'yi maktül halifenin kanyla sorumlu tutmaya ve Şamlılar'ı da bu doğrultuda kışkırtmaya başladığını ifade etmektedir. Fığlalı, E. Ruhi, *Hariciliğin Doğuşu*, XX, 238

⁶⁹⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141-142; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 180

⁶⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 244

⁶⁹⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254; Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 63

⁷⁰⁰ Taberî, *Tarih*, IV, 562; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 381-382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254

çağırıyordu⁷⁰¹. Şamlılar'a da Ali taraftarlarının zayıf, sayılarının az, ordularının bölük pörçük, morallerinin bozuk ve kılıçlarının körelmiş olduğunu söylüyor, onları maktül halifenin intikamını almaya çağırıyordu⁷⁰².

Hiz. Osman'ın kanını bahane ederek Hiz. Ali'ye karşı mücadele etmek için Şam halkını yanına alan Muaviye, Amr'ın tavsiyesi ile batı komşusu Rum kralıyla para karşılığında saldırmazlık anlaşması imzaladı⁷⁰³ ve böylece, Iraklılar'a karşı mücadelede herhangi bir dış saldırı tehlikesinde kurtulmuş oldu.

Amr-Muaviye ikilisi, Hiz. Ali ile topyekün savaşa girmeden önce, onun gücünü azaltmak amacıyla siyasî bir harekât düzenlemeye karar verdiler: Bu harekâtın amacı, Mısır valisi Kays b. Sa'd'ı bertaraf etmektir. Hiz. Ali, halife seçildikten sonra şehirlere yeni valiler göndermiş, bu çerçevede Mısır'a da Kays b. Sa'd'ı tayin etmişti⁷⁰⁴. Mısır'a ulaşan Kays, minbere çıkarak, insanlara halifenin mektubunu okudu ve onlardan bey'at istedi. Şehrin Heribta adı verilen bölgesinde oturan Hiz. Osman taraftarları haricinde herkes valiye itaat ettiklerini bildirdiler. Heribta sakinleri ise, kendisini idarecileri olarak tanıyacıklarını, emirlerine itaat edeceklerini, fakat halifeye bey'at hususunda muhayyer bırakılmalarını istediler, Kays da onların bu taleplerine olumlu cevap verdi⁷⁰⁵.

Muaviye ve Amr, Mısır'ın Hiz. Ali'nin kontrolünde olması ve buranın, komutanlık ve idarecilik sahasında çok kabiliyetli biri olan Kays b. Sa'd tarafından yönetilmesini gelecekleri açısından tehlikeli görüyorlardı. Şayet Hiz. Ali, Şam üzerine yürürse, kendileri Irak ve Mısır arasında kalacaklardı ki, bu da onların felaketi anlamına geliyordu⁷⁰⁶. Muaviye iki ateş arasında kalmamak amacıyla, Mısır sınırını güvenli hale getirmek istiyor, ancak Hiz. Ali'nin Irak'tan geleceğini bildiği için, Mısır'a askerî bir harekât düzenleyemiyordu. Fakat Muaviye bunun yerine, bir takım siyasî oyunlarla sonuç almak istedi. Belki bu sayede Kays'ı kendi tarafına çekebilir, bu olmazsa en azından onu Mısır valiliğinden azlettirip, yerine daha güçsüz ve yeteneksiz birinin gelmesini sağlayabilir, bu şekilde Mısır tehlikesini azaltabilirdi. Kays b. Sa'd, gerçekten itiyatlı ve akıllı bir kişiydi. Nitekim Muaviye onun için, "Eğer Kays

⁷⁰¹ Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, s. 48

⁷⁰² Taberî, *Tarih*, IV, 63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254-255; Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 35

⁷⁰³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88

⁷⁰⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 103; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254-255

⁷⁰⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 547-549; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251-252; Makrizî, *Hitat*, I, 300; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 126

⁷⁰⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 550; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137-138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 129

Kureyş'ten olsaydı, Arap ona bey'at eder ve onu halife yapardı"⁷⁰⁷ demiştir. Kays, Mısır'a geldiğinde Heribta halkına haber göndermiş, onlara bey'at hususunda zorlamada bulunmayacağını bildirmiş ve onların da itimadını kazanarak bölgede hakimiyeti sağlamıştı. Oysa Muaviye için Mısır'da huzur değil, karışıklığın hüküm sürmesi önemliydi. Bu nedenle, Kays'ı Mısır valiliğinden uzaklaştırmak niyetiyle plân hazırlığına girişti. Bu operasyonda, hem stratejik olarak Mısır'ın önemini iyi bilen, hem de Mısır'ı ve ülke halkını iyi tanıyan Amr'ın teşvik ve tavsiyeleri mutlaka etkili olmuştur. Zaten Muaviye, kendisiyle ortaklık kurduğu andan itibaren tüm önemli kararları Amr'a danışarak almaya başlamıştı.

Muaviye Kays'a ilk önce bir mektup yazdı. Mektupta, Hz. Ali ve onun yanında olanların halifeyi öldüren katilleri kışkırttıkları için, onların, Hz. Osman'ın katilleri olduğu söyleniyor, aynı suç halifenin valisi olan Kays'a da isnad ediliyordu. Kays eğer, Hz. Ali'yi terkedip Şam tarafına katılırsa, suçlamadan kurtulacak ayrıca kendisine Irakayn (Kûfe-Basra) valiliğini, istediği takdirde akrabalarına da Hicaz valiliğini verecekti⁷⁰⁸. Dikkat edilirse, mektupta Kays ilk önce suçlanıyor, arkasından bu suçtan kurtulması için kendisine yol gösteriliyor ve makam-mevki teklif edilerek satın alınmak isteniyordu. Muaviye, Amr'a Mısır'ı verdiği gibi, Kays'a da Irak'ı teklif etmek suretiyle, onu da kendi tarafına çekmeyi plânlıyordu. Muaviye'nin bu teklifleri, onun, Kays'a ne kadar önem verdiğini ve onun karşı tarafta bulunmasından da o derece endişe ettiğini göstermektedir.

Kays, Muaviye'ye yazdığı cevabî mektupta, kendisi ve akrabalarının Hz. Osman'ın kanı hususunda hiç bir sorumluluklarının olmadığını, yapılan teklifleri de düşünceğini söyledi⁷⁰⁹. Kays'ın cevabından pek bir şey anlamayan Muaviye ikinci bir mektup yazma gereği duydu. Bu mektupta, Kays'ın kimden yana olduğunu anlayamadığını, kendisinin her türlü entrikanın altından kalkacağını, askerinin ve tebasının çok güçlü olduğunu söyleyerek Kays'ı korkutmak ve karar vermeye zorlamak istedi. Kays da ikinci mektubunda insanların en hayırlısı, hilâfete en lâayık, peygambere en yakın biri tarafından verilen görevi bırakıp, insanların en aşağısı, Müslümanlar'ı idareye ehil olmayan, sapık birinin emrine girmeyeceğini ifade etti ve onu yoldan çıkmış bir azgın kişi olmakla itham etti⁷¹⁰.

⁷⁰⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 112; Taberî, *Tarih*, IV, 550; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137

⁷⁰⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 250-251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137-138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252-253

⁷⁰⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 550-551; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 98 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137-138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252-253

⁷¹⁰ Taberî, *Tarih*, IV, 552; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 131

Muaviye gerek tehdit gerekse rüşvet yoluyla Kays b. Sa'd'ı kendi yanına çekmekten ümit kesince, en azından onunla halifenin arasını açmak için yeni bir yol denemeye karar verdi. Ebû Mihnef ve Zühri'nin rivayetlerine göre Muaviye, Kays'dan kendisine mektup geldiğini ve onun Şamlılar tarafına meylettiğini söyledi. Kendi taraftarlarına da "Sakın Kays'a sövmeyin, ona karşı halkı gaza ve sefere hazırlamayın, çünkü o bizim yanımızdadır, onun mektupları ve nasihatları gizlice bize ulaşmaktadır. Heribta köyündeki kardeşlerimize nasıl davrandığını görmüyor musunuz? Kays onların azıklarını temin ediyor ve onlara iyilikle muamele ediyor" diyordu⁷¹¹. Muaviye uydurduğu mektubu Şamlılar'a okudu ve olayı Irak'ta bulunan taraftarlarına da bildirdi. Güya onlardan, Kays'ın kendilerine katıldığını kimseye söylememelerini istiyor, aksi takdirde onun halife tarafından azledilebileceğini söylüyordu⁷¹². Halbuki Muaviye, bu iddianın bizzat Ali taraftarlarınca duyulmasını istiyordu. Zaten Hz. Ali'nin Şam'da bulunan casusları da durumu halifeye haber vermişlerdi. Haber kendisine ulaşınca Hz. Ali çok şaşırды, onun böyle bir şey yapacağına inanmıyordu. İki oğlu ve Abdullah b. Cafer ile meseleyi görüştü. İbn Cafer, Hz. Ali'ye, duyulanların doğru veya yanlışlığını tespit için Kays'a haber gönderip, Heribta köyünde bulunan Osman taraftarlarına saldırma emri vermesini tavsiye etti. Halifenin bu yoldaki emri geldiğinde Kays, onların Mısır ileri gelenleri olduğunu, kendisi ve idaresine bir zarar vermediklerini, onlara saldırırsa yeni bir düşman kazanacağı için böyle bir hareketin uygun olmayacağını bildirdi. Hz. Ali, emrinde ısrar edince Kays, şayet kendisinin halifeye sadakatinden şüphe ediliyor ve karşı tarafa geçtiği düşünülüyorsa, görevinden azledilmesini ve yerine başka birinin tayin edilmesini istedi. Bunun üzerine halife onu Mısır valiliğinden alarak, yerine Muhammed b. Ebî Bekir'i tayin etti⁷¹³.

Kays'ın azledilmesiyle, Muaviye-Amr ikilisinin Hz. Ali tarafının bütünlüğünün bozulması veya en azından zayıflatılmasına yönelik ilk teşebbüsleri netice vermiş oldu. Mısır'da her yönden Amr ve Muaviye'ye denk ve onlarla baş edebilecek kapasitedeki Kays'ın⁷¹⁴ alınıp, onun yerine yirmi altı yaşında tecrübesiz bir genç olan Muhammed b. Ebî

⁷¹¹ Taberî, *Tarih*, IV, 552-553; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrizî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagrıberdî, *Nücum*, I, 126, 132

⁷¹² Kindî, *Vulât*, s. 22

⁷¹³ Taberî, *Tarih*, IV, 552-555; Kindî, *Vulât*, s. 21-22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrizî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagrıberdî, *Nücum*, I, 132

⁷¹⁴ Muaviye, Kays b. Sa'd'ın Hz. Ali'nin yanında bulunan yüz bin savaşıdan daha tehlikeli olduğunu söylemiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313

Bekir'in tayin edilmesi⁷¹⁵, Şam tarafının Hz. Ali karşısında elde ettiği önemli bir siyasi başarıdır.⁷¹⁶

Hz. Ali, bey'ata yanaşmayan, üstelik kendisi aleyhine halkı kıstırtan Muaviye üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Ordusunu hazırladı; Muhammed b. Hanefiyye'ye sancağı verdi, Abdullah b. Abbas'ı ordunun sağ koluna, Amr b. Süfyan'ı sol koluna tayin etti, Ebû Leyla b. Amr b. Cenah'ı öncülerin başına getirdi. Daha sonra Mısır valisi Kays b. Sa'd, Kûfe valisi Ebû Mûsâ ve Basra valisi Osman b. Huneyf'e mektup yazarak, onlara halkı Şamlılar'la savaşmaya davet etmelerini emretti⁷¹⁷. Halife Şam'a daha önce sefer düzenlemek istiyordu, ancak Hz. Talha ve Zübeyr'in Mekke'den Basra'ya yöneldiklerini öğrenince Şam seferini erteleyerek buraya gitmek zorunda kalmıştı. İki ordu Cemaziyelâhir H.36 (M.656) senesinde karşı karşıya gelmiş, yapılan savaş halife tarafının galibiyetiyle neticelenmiş, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr dahil olmak üzere yaklaşık on bir insan hayatını kaybetmişti⁷¹⁸.

Cemel vak'asından sonra Irak topraklarında birliği sağlayan Hz. Ali, daha önce ertelediği Şam seferine çıkmaya karar verdi. Iraklılar'ın harekâtını haber alan Muaviye de kendisine katılanlarla birlikte savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Her iki ordu 36/657 yılı sonlarına doğru Sıffin'e doğru harekete geçtiler⁷¹⁹. Irak ve Şamlılar Zilhicce'in ilk günlerinde (Zilhicce 36/Mayıs 656) Sıffin⁷²⁰ denilen yerde karşı karşıya geldiler. Hz. Ali'nin ordusundan daha önce gelen Muaviye, Fırat su yolunu kontrol edecek bir mevkiye karargâh kurmuş, buraya Ebû Aver komutasında askerî birlik yerleştirmişti⁷²¹. Iraklılar ihtiyaçlarını karşılamak için geldiklerinde, Şam askerleri onlara müsaade etmediler. Durum halifeye bildirilince Hz. Ali, Sa'sa b. Sühan'ı Muaviye'ye gönderdi ve suyun serbest bırakılmasını istedi. Muaviye'nin yanında bulunan Ümeyyeliler, onların Hz. Osman'ı susuz bıraktıklarını, bu nedenle Iraklılar'ın da susuz kalmaları gerektiğini söylediler. Amr ise Muaviye'ye "Onlarla suyun arasına girme,

⁷¹⁵ Buhl, F., "Muhammed b. Ebî Bekir", İA, VIII, 476

⁷¹⁶ Kays'ın azli hakkında bk. Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, s. 43; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 503; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 139-141

⁷¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230

⁷¹⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 195

⁷¹⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 563; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 256

⁷²⁰ Sıffin: Rakka ile Balis yerleşim merkezleri arasında ve Fırat nehri kenarında yer alan geniş bir arazidir. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 23; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 414-415; Buhl, Fr., "Sıffin" İA, X, 551

⁷²¹ Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 160; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 93-94; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 187-188; Taberî, *Tarih*, IV, 569-570; İbn Âsem, *Futûh*, I, 557-558; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 385; İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, II, 285-288

sen kana kana su içiyorken onları böyle bırakman doğru değil. Savaşırken suyu silah olarak kullanma, Ali'nin ordusunda köleler, zayıf kimseler ve günahsız insanlar da vardır” diyerek onu bu tavrından vazgeçirmeye çalıştı⁷²². Fakat Muaviye Amr'ın bu tavsiyesine uymadı, Benî Ümeyye asabiyeti doğru düşünceyi bulmada ona engel oldu ve akrabalarının etkisiyle Iraklılar'a su vermeyi reddetti. Artık problemi çözmek için kılıçtan başka çare kalmamıştı⁷²³. Su yolu üzerinde meydana gelen çarpışmalar neticesinde Irak tarafı galip geldi ve su bu sefer onların eline geçti. Roller değişince Muaviye Amr'a, Ali'nin de kendileri gibi rakiplerini susuz bırakıp bırakmayacağı hakkındaki kanaatini sorduğunda Amr, Hz. Ali'nin böyle bir yola tevessül etmeyeceğini ve Şamlılar'ı susuz bırakmayacağını söyledi⁷²⁴. Gerçekten de Hz. Ali, Amr'ın tahmin ettiği gibi, kendi ordusundaki bazı komutanların Şamlılar'a su vermeme isteklerine rağmen askerlerine, rakiplerinin sudan faydalanmalarına engel olmamaları emrini verdi⁷²⁵.

Su meselesi halledildikten sonra Hz. Ali Şamlılar'ı itaate davet niyetiyle Ebû Amr b. Beşir, Said b. Kays ve Şebes b. Rib'î'yi elçi olarak gönderdi. Elçiler, Muaviye'yi halifeye bey'at etmesini istediler. Muaviye, amacının maktül halifenin kanını dava etmek olduğunu söyleyince Şebes, onun asıl amacının Hz. Osman'ın kanı değil, bunu kullanarak dünya menfaati elde etmek olduğunu söyledi. Gelen elçilerle Muaviye arasında tartışma taraflar çıkınca herhangi bir anlaşma yapamadan ayrıldılar⁷²⁶.

Görüşmelerden bir sonuç alınamayınca ilk çarpışmalar başladı. Hz. Ali ordusunda, Malik b. Haris (Eşter) en-Nehaî, Kûfe süvarilerinin, Sehl b. Hunejf de Basra süvarilerinin başında bulunuyordu. Kûfe piyadelerini Ammar b. Yasir idare ederken, Basra askerlerine Mısır eski valisi Kays b. Sa'd komutanlık yapıyordu. Şam ordusunun sağ kanadına Zü'l-Kila el-Himyerî, sol kuvvetlere Habib b. Mesleme, öncülere Ebû'l-Aver es-Sülemî komuta ediyordu. Dimeşk atlılarının başında Amr b. el-Âs vardı. Dahhak b. Kays ise bütün orduyu idare ediyordu⁷²⁷. Bu rivayette Amr'ın Dimeşkli süvarilerin başında olduğu bildirilirken, İbn Kesîr,⁷²⁸ onu komutanlar arasında saymamaktadır. Muhtemelen Muaviye, Amr'ı, sadece bir

⁷²² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 94; Taberî, *Tarih*, IV, 571-572; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 145

⁷²³ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 71

⁷²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95; Ya'kübi, *Tarih*, II, 188

⁷²⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 162, 166-167; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 94-95; Taberî, *Tarih*, IV, 572; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 145-146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 257

⁷²⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 573-574; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 257

⁷²⁷ Taberî, *Tarih*, V, 12; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 150

⁷²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 157

komutan değil, sürekli yanında bulunan ve istişaresine ihtiyaç duyduğu kişi olarak kabul ediyordu. Nitekim savaşın daha sonraki safhalarında bu ikili daima birlikte bulunmuşlardır. Ayrıca Amr'ın Dimeşk süvarilerinin başında bulunduğu rivayeti de, onun ordunun merkezinde Muaviye ile birlikte bulunduğu fikrini desteklemektedir⁷²⁹.

Çarpışmalar Zilhicce ayı boyunca devam etti⁷³⁰. H.37 (M.657) yılının Muharrem ayında iki taraf barış umuduyla savaşı bıraktılar. Hz. Ali yeniden sulh girişimlerine başladı. Bu defa Adiy b. Hatim, Yezid b. Kays, Şebes b. Rib'î' ve Zeyd b. Hasafa'dan müteşekkil bir heyeti Şamlılar'a gönderdi. Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesine yardımcı olan birine itaat etmeyeceklerini, Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ı öldürmemiş olduğu iddiasını reddetmediklerini, fakat onun halifenin katillerini barındırmaya devam ettiğini söyledi. Katiller kendilerine verilmedikçe halifenin itaat çağrısına olumlu cevap vermeyeceklerini yineledi. Hz. Ali'nin elçileri yine bir sonuç alamadan geri döndüler⁷³¹.

Irak elçileri ayrıldıktan sonra Muaviye de, Habib b. Mesleme el-Fihri, Şûrâhbil b. Sımt ve Ma'n b. Yezid'i görüşmeler yapmak üzere Hz. Ali'ye gönderdi. Heyet başkanı Habib b. Mesleme halifeye karşı şöyle bir konuşma yaptı: "Osman, hidayet yolundaki bir halifeydi. Allah'ın kitabıyla amel etti, Allah'ın emrine bağlı kaldı. Siz onun hayatını uzamış gördünüz ve vefatının geciktiğini düşündünüz, sonra da öldürdünüz. Eğer onu öldürmediğinizi iddia ediyorsan katilleri bize teslim et, sonra insanlar savaştan çekilip yöneticilerini şûrâ ile seçsinler"⁷³². Muaviye'nin elçileri, halifeden yerine getirmesi mümkün olmayan taleplerde bulunuyorlardı. Hz. Ali, devlet içinde istikrarı sağlayamadığı için halifenin katillerini tespit etmeden herhangi bir tahkikata girişemedi⁷³³. Yoksa onun, Hz. Osman'ın katli meselesini örtbas etmek, yahut bilerek halife katillerini korumak gibi bir niyeti yoktu. Bütün bu olağanüstü şartları bilmelerine rağmen, Muaviye ve Amr -daha önce kararlaştırdıkları gibi- sürekli olarak Hz. Osman'ın kanını öne sürüyorlar ve politikalarını bunun üzerine bina ediyorlardı⁷³⁴. Şayet bu koz ellerinden alınırsa, onların halifeye karşı gelmek için başka hiç

⁷²⁹ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 82

⁷³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 104; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 541; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259

⁷³¹ Taberî, *Tarih*, V, 5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259; Şeyh Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986, s. 379

⁷³² Taberî, *Tarih*, V, 7-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 148-149; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 259; Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 380

⁷³³ Fığlalı, E. Ruhi, "Ali", *DİA*, II, 373; Bakır, Abdülhalik, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991, s. 21-22

⁷³⁴ Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, s. 49

bir gerekçeleri kalmayacaktı⁷³⁵. Ayrıca Hz. Ali, halifenin katillerini bizzat tespit etse dahi, bunları Muaviye'ye teslim edemezdi. Çünkü Muaviye, kendisini taraf, yani halifenin velisi görüyor, bu nedenle onun kanını öne sürerek hareket ediyordu. Bu durumda Hz. Osman'ın katillerini Muaviye'ye teslim etmek hakimin, cezalandırılması için katili maktûlün yakınlarına teslim etmesiyle aynı anlama geliyordu ki, böyle bir uygulama hukuken mümkün değildir. Ayrıca devlet başkanlığı görevini yürüten halifenin, önceki devlet başkanını öldüren katilleri yakalasa dahi, bunları cezalandırması için emrinde görev yapan bir valiye teslim etmesi de siyaset mantığına sığmamaktadır⁷³⁶. Bu nedenle, halifeden Muaviye'nin bu husustaki isteğine olumlu cevap vermesi beklenmemelidir⁷³⁷. Nitekim Hz. Ali, Şam tarafının bu isteklerini hiç bir zaman dikkate almamıştır.

Habib b. Mesleme'nin konuşmasının sonunda sarfettiği sözler, Şamlılar'ın halifeyle mücadelelerindeki asıl niyeti açıkça ortaya koymaktadır. Elçi Hz. Ali'ye "Eğer sen halifeyi öldürmediğini iddia ediyorsan katilleri bize teslim et. Sonra da insanlar savaştan çekilip, yeni yöneticilerini şûrâ ile seçerler" demişti. Bu ifadeler, Şamlılar'ın artık katillerin kendilerine teslim edilmesiyle yetinmeyip, daha ileri giderek halifenin konumunu da tartışmaya açtıklarını göstermektedir. Daha önce katillerin kendilerine teslim edilmesi halinde Hz. Ali 'ye bey'at edeceğini söyleyen Muaviye⁷³⁸, bu defa katiller teslim edilse de bey'ata yanaşmayacağını, Hz. Ali'yi halife olarak tanımadığını, savaş bitiminde oluşturulacak şûrâ ile yeni yöneticinin seçilmesi gerektiğini söylüyordu. Bu fikirler, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını istemekten başka bir amaçlarının olmadığını söyleyen ve bu gerekçeyle insanları peşlerinden sürükleyen Muaviye ve Amr'ın gerçek niyetlerini ve giriştikleri hareketin asıl hedefini göstermektedir. Bu hedef, hilâfet makamından başka bir şey değildir⁷³⁹. Muaviye'nin şûrâ önerisinde de samimi olmadığı daha sonra oğlu Yezid'i kendi yerine halife tayin edince görülecektir⁷⁴⁰. İlginçtir ki, hakem olayında da değineceğimiz gibi, Amr b. el-Âs ile Ebû Mûsâ arasında geçen görüşmelerde son olarak yeni halifenin şûrâ ile seçilmesi kararına ulaşılmıştır. Bu bir tesadüf değildi, Muaviye ile Amr, şartlar geliştikçe birini halifelige, diğerini de Mısır valiliğine götürecek hedefe doğru adımlar atmaya başlamışlardı.

⁷³⁵ Bakır, Abdülhalik, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 29

⁷³⁶ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiseleri*, s. 209

⁷³⁷ Buhl, F., "Sıffin", İA, X, 552

⁷³⁸ Taberî, *Tarih*, V, 5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259

⁷³⁹ Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, s. 49; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 28

⁷⁴⁰ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiseleri*, s. 208-209

Savaş yapılmaksızın geçen Muharrem ayı günlerinde, iki ordudan savaşa katılanlar karşılıklı görüşmeler yapıyorlar ve birbirlerine gidip geliyorlardı. Bilhassa aynı kaynağı kullanarak su ihtiyaçlarını giderdikleri için askerler daha sık bir araya gelme imkânı buluyorlardı. Bu esnada herhangi bir çarpışma olmuyordu ama, aralarında sert fikri tartışmalar meydana geliyordu⁷⁴¹. Askerler, yapılan görüşmelerde karşılıklı şiirler söylüyorlar, savaşlardaki kahramanlıklarını ve düşmanlarının zelil duruma düşüşlerini anlatıyorlardı⁷⁴².

Muharrem ayı geçmiş olmasına rağmen, yine sulh mümkün olmadı⁷⁴³. Safer ayının birinci günü (Çarşamba) taraflar tekrar savaşa başladılar⁷⁴⁴. Her iki ordu da her gün farklı komutanlar tarafından idare ediliyordu. Savaşın üçüncü günü, Irak ordusuna Ammar b. Yasir komutanlık ederken, Şamlılar Amr b. el-Âs'ın idaresinde savaşıyorlardı. Ammar, Amr'ın birliği üzerine saldırarak onları geri püskürttü⁷⁴⁵. Bu esnada Amr'ı kastederek askerlerine şöyle hitab ediyordu; "Ey Iraklılar, siz Allah ve Rasûlüne karşı çıkıp, onlarla mücadele eden, Müslümanlar'a karşı isyan ederek müşriklere yardımcı olan şu adamı gördünüz mü? Allah, dini yükselttiği ve elçisini galip kıldığı zaman, Rasûlüllah'a (sav) gelip müslüman oldu. O, rağbetinden değil, korkusundan ve çekinmesinden dolayı müslüman oldu. Peygamber vefat ettikten sonra o hâlâ Müslümanlar'a düşmanlık yapmaya devam ediyor. Onunla vuruşun o, Allah'ın nurunu söndürmeye çalışıyor ve Allah düşmanlarına yardımcı oluyor"⁷⁴⁶. "Ben bu sancağın sahibine karşı Hz. Peygamber'le (sav) birlikte üç defa savaştım, bu da dördüncüsüdür"⁷⁴⁷. Karşı karşıya geldiklerinde de Ammar b. Yasir, Amr'a dinini Mısır karşılığında sattığını söyleyince, Amr, amacının Osman'ın kanını talep etmek olduğunu söyledi. Bu sefer Ammar "Vallahi bildiğim bir şey varsa, o da senin hiç bir konuda Allah rızasını talep etmediğindir" cevabını verdi⁷⁴⁸. Çarpışmalar aralıksız devam ederken, Hz. Ali Şamlılar'ın itaate yanaşacakları ümidiyle topyekün saldırıyı geciktiriyordu⁷⁴⁹. Ancak savaşın böyle sürüp gidemeyeceğini anlayınca nihaî saldırı emrini verdi⁷⁵⁰.

⁷⁴¹ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 71

⁷⁴² Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 73

⁷⁴³ Taberî, *Tarih*, V, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149

⁷⁴⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 387; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 185; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 261

⁷⁴⁵ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 388; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 262

⁷⁴⁶ Taberî, *Tarih*, V, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 150

⁷⁴⁷ Belâzürî, *Ensâb*, I, 171; Taberî, *Tarih*, V, 40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 119

⁷⁴⁸ Taberî, *Tarih*, V, 39-40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 157

⁷⁴⁹ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 71-72

⁷⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 263

Savaşın şiddetle devam ettiği bir esnada askerler arasında Ammar b. Yasir'in şehit edildiği haberi duyuldu. Hz. Peygamber'in (sav), "Ammar'ı isyancı bir topluluk öldürecekler. Onlar, yoldan çıkmış sapmış kimselerdir"⁷⁵¹ sözü bilindiği için, Ammar'ın ölümü her iki tarafta da derin tesirler meydana getirdi. Bu konuda Şamlılar çok sıkıntı çektiler. Bilhassa Amr'ın oğlu Abdullah gerek babasına, gerekse Muaviye'ye Hz. Peygamber'in (sav) sözünü hatırlatarak, kendilerinin âsî duruma düştüklerini söylüyordu. Fakat Muaviye, Abdullah'ı azarladı, onun bu hatırlatmasını dikkate almadı ve Ammar'ı kendilerinin değil, onu buraya getirenlerin öldürdüğünü söyledi⁷⁵². Yaşı doksana dayanmış, dünyaya müteallik hiç bir arzusu kalmamış Ammar'ı Siffin'e kimse getirmemiş ve onu savaşa kimse zorlamamıştı. Savaşa zorlanmak bir tarafa, Ammar, Ali ordusunda savaşı en çok arzulayan ve insanları da çarpışmaya teşvik edenlerin başında geliyordu. Ancak başta Muaviye olmak üzere Şamlılar ilk önce, ordu içerisinde menfi yönde tesir yapar niyetiyle Hz. Peygamber'in (sav) Ammar hakkındaki sözünü gizlemeye çalıştılar, bunu beceremeyince de "onu biz değil, buraya getirenler öldürdü" diye kendilerini savunmaya kalkıştılar⁷⁵³.

Ammar b. Yasir'in ölümü, Muaviye ordusu içerisinde büyük korku, endişe ve panik meydana getirdi. Şamlılar, onu öldürmekle büyük günah işledikleri ve kendilerinin âsî topluluk olduğunu düşünmeye başladılar. Hatta, Amr b. el-Âs, bu olaydan rahatsızlık duymuş ve "Keşke bundan yirmi yıl önce ölmüş olsaydım" demiştir⁷⁵⁴. Ammar'ın şehit edilmesi, Hz. Ali ordusunda ise müsbet tesir icra etti, Irak askerleri, kendilerinin hak üzere olduklarını düşünerek daha yürekten savaşmaya başladılar⁷⁵⁵. Bu nedenle denilebilir ki, savaşın dengesini bozup, Iraklılar'ı galibiyete sevkeden en önemli moral unsur, Ammar'ın şehit olmasıdır⁷⁵⁶. Nitekim bundan sonra Hz. Ali, Şamlılar üzerine hücumla geçmiş ve onları buldukları hattın gerisine çekilmeye zorlamıştı. Irak askerleri de karşılıklarına çıkan tüm Şam birliklerini mağlup ederek ilerlemeye başlamışlardı. Nihayet Muaviye'nin çadırının yakınlarına kadar ulaştı. Hz. Ali, Muaviye'yi mübarezeyle davet etti. Amr'da Muaviye'ye bu çağrıya uyması gerektiğini söyleyince Muaviye, "Biliyorsun ki, o, mübareze yaptığı her adamı öldürmüştür.

⁷⁵¹ Müslim, *Kitabu'l-Fiten*, 72, 73; Belâzuri, *Ensâb*, I, 172; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 157; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 267

⁷⁵² Belâzuri, *Ensâb*, I, 169; Taberî, *Tarih*, V, 41; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 391; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 158; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 579; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 269-270

⁷⁵³ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 77

⁷⁵⁴ Belâzuri, *Ensâb*, I, 170; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 185

⁷⁵⁵ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 77

⁷⁵⁶ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 177-178

Sen benim ölümümü istiyorsun, böylece benim yerine geçeceksin” cevabını verdi⁷⁵⁷. Amr, Muaviye'nin kendisini onun makamına göz diktiği ithamından rahatsız oldu ve istemeyerek de olsa Hz. Ali ile mübareze yapmak niyetiyle meydana atıldı. Hz. Ali Amr'ın üzerine saldırınca Amr yere düştü ve avret yeri açıldı, halife de onu öylece bırakıp geri döndü⁷⁵⁸. Arkadaşları halifeye neden geri döndüğünü sorduklarında, onun, kendisine arkasını açtığını ve akrabası olduğu için kendisine acımasını istediğini söyledi⁷⁵⁹. Halife ile mübareze yaptıktan sonra Amr geri dönünce Muaviye ona “Adam seni rezil etti” dediğinde Amr da “Ali ile mübareze yapan kişi rezil olmadı, asıl Ali tarafından mübarezeye çağrılıp gitmeyen kişi rezil oldu” cevabını vermiştir⁷⁶⁰.

İbn Kuteybe çarpışmalar devam ederken Amr'ın savaşı durdurmak için diplomatik bir yol deneyerek, Abdullah b. Abbas'a mektup yazdığını rivayet etmektedir. Muhtemelen bu mektup, Şam ordusunda yenilgi sinyalleri alınmaya başladığında yazılmıştır. Çünkü onlar, daha önce halifenin her türlü sulh çağrısını geri çevirmişlerdi. Amr mektupta, bu savaşın derhal durdurulması gerektiğini, iki ordudan birinin zarar görmesi halinde, bütün Müslümanlar'ın zarar göreceğini bildirdi. Ondan halife nezdinde girişimde bulunarak savaşın durdurulması için gayret sarfetmesini istedi. İbn Abbas ise cevabında şöyle diyordu: “Ben, Arap içinde senden daha hayırsız bir adam görmedim. Sen hevan ile Muaviye'ye meylettin. Sen para karşılığında dinini sattın, şimdi sulhu ancak savaşa hazırlanmak ve din ehlini kırmak için istiyorsun. Eğer sen, Allah'ı istiyorsan, Mısır'ı bırak evine dön. Bu savaşta Muaviye Ali gibi değildir. Ali, bu işe hak üzere, Muaviye ise isyan ile başladı. Burada Şamlılar'la Iraklılar da bir değildir. Iraklılar, Ali kendilerinden hayırlı olduğu halde bey'at ettiler. Şamlılar ise Muaviye'ye bey'at ettiler, halbuki onlar Muaviye'den daha hayırlıdır. Seninle

⁷⁵⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95 Taberî, *Tarih*, V, 42; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 39; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 396-397; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 158; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 185-186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 272

⁷⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 339; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 397; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 179-180

⁷⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 264

⁷⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 104; Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 169. Muaviye savaştan sonra da Amr'ın halife ile karşılaşmasını sık sık ona hatırlatıyordu. Bir gün ona, “Önce Allah'a sonra da arkana dua et ki kurtuldun”, sen o gün cömert ve ihsan sahibi birisiyle karşılaştın, yoksa o kasıkların mızrakla parçalayacaktı” dedi. Amr da ona “O gün ben senin sağ tarafında bulunuyordum. Ali seni mübarezeye çağırınca gözlerin rekten renge girdi, korkudan ciğerin şişti” diye cevap verdi. (İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 264). Bu hususta İbn Abdirabbih eserinde şöyle bir bilgi aktarmaktadır: Sıffin savaşından yıllar sonra Basra'da mecnun bir kişi yaşıyordu. Çocuklar peşine takılıp onunla alay ederler, o da çocukları kovalardı. Çocuklardan birini yakaladığı anda çocuk hemen kendisini yere atar ve avret yerini açardı. Mecnun onu hemen bırakır ve şöyle derdi. “Müminin avreti, koruluğudur. Eğer böyle olmasaydı, Sıffin gününde Amr telef olurdu”. bk. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, VI, 150

biz eşit değiliz. Ben Allah'ı, sen ise Mısır'ı istedin. Ben, seni benden uzaklaştıran ve Muaviye'ye yaklaştıran şeyi iyi biliyorum"⁷⁶¹.

Savaş karşılıklı saldırılarla devam ederken, Iraklılar kesin zafer kazanmak niyetiyle saldırıya geçtiler. Bilhassa Eşter (Malik b. Haris) Şamlılar'a ağır zayıat verdirdi. Göğüs göğüse çarpışmalar sabaha kadar devam etti. Ok vızıltılarının meydana getirdiği ses yoğunluğu nedeniyle bu geceye "Leyletü'l-herir" ismi verilmiştir. O gece savaşçılar, ellerindeki kılıçlar tamamen kırılıncaya, oklar tükeninceye kadar savaşmışlardı⁷⁶². Iraklılar'ın ilerlemesi nedeniyle Şam ordusunda panik meydana geldi ve askerler sağa sola kaçışmaya başladılar. Hatta Muaviye dahi kaçmak için atının hazırlanmasını emretmişti. Muaviye bu halini daha sonra şöyle anlatır: "Ayağımı atımın üzengisine koyup kaçmaya hazırlandığım esnada Amr b. Atnebe'nin şu şiirini hatırlayınca kaçmaktan vazgeçmiştim. (Yerinde dur, ya övülürsün, ya da ölerək rahatını bulursun)⁷⁶³". Amr b. el-Âs da bu günün sabır, ertesi günün övünme günü olduğunu söyleyerek Muaviye'yi sebata davet etmişti⁷⁶⁴.

Iraklılar saldırılarını iyice şiddetlendirdiler. Artık, Şam ordusu için mağlubiyet kesin gibiydi. Bu esnada Amr b. el-Âs'ın dahiyane buluşu, Şamlılar'ı felâketten kurtardı. Şam askerleri Kur'ân sayfalarını mızrakların ucuna takarak Iraklılar'a Kur'ân'ın hakemliğinde sulh çağrısı yaptılar. Bu teklif, Hz. Ali ordusu içinde karışıklık meydana getirdi ve savaş kesin neticeye ulaşmak üzere iken sona erdirildi. O döneme kadar Müslümanlar'ı karşı karşıya getiren en büyük savaş olan Sıffin'de yaklaşık yetmiş bin kişinin öldüğü rivayet edilmiştir ki⁷⁶⁵ bu, ümmet için büyük bir felâket olmuş, bu olay İslâm tarihinin en talihsiz hatıralarından biri olarak Müslümanlar'ın zihnini meşgul etmiş ve tesiri asırlar boyunca sürmüştür.

Sıffin savaşı, her iki tarafın da bütün imkânlarını seferber ettikleri bir savaştır. Savaş esnasında devletin tüm sınırları düşman saldırılarına karşı savunmasız halde kalmıştır. Meselâ, Rumlar, Muaviye Şam'dan Sıffin'e hareket etmeden önce Müslümanlar'a karşı saldırıya girişme hazırlıklarına başlamışlardı. Şayet Muaviye para karşılığında anlaşma yapıp, onları bu arzularından vazgeçirmeseydi, Rumlar'ın bu saldırısı mutlaka gerçekleşecekti. Bu dönemde Irak sınırında Rum devleti gibi güçlü bir devlet bulunmuyordu. Hz. Ali kısa

⁷⁶¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 98-99

⁷⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 272

⁷⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 118; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 185; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 266; Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 382

⁷⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 266

⁷⁶⁵ Mesûdî, *Alürücü'z-Zeheb*, II, 384; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 123; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 275

sürede Kûfe'ye dönüp sınırları kontrol altına almamış olsaydı, Müslümanlar'dan hoşlanmayan ve devlet içinde ayaklanmaya meyilli bir çok Fars şehri isyan çıkarabilirdi ⁷⁶⁶.

2. Tahkim

Sıffin savaşı Iraklılar'ın son saldırısı neticesinde Şam ordusunun hezimetleriyle sonuçlanmak üzereydi. Amr ve Muaviye bu durumdan kurtulma çareleri aramaya başladılar. Sonunda Amr, şöyle bir teklifte bulundu: “Bizi dağınık halden birleşmeye, Iraklılar'ı da birleşik halden dağınıklığa çevirecek birşey biliyorum. O da mushafları kaldırıp, onları Kur'ân'ın hakemliğine çağırmaaktır. Iraklılar'dan bazıları bu çağrımıza cevap verirler, bazıları da karşı çıkarlar, böylece aralarında bir ihtilâf çıkmış olur. Şayet sulh isteyenlerin fikri kabul görürse, biz de savaşı belli bir zamana kadar ertelemiş ve helâktan kurtulmuş oluruz. Eğer onlardan bir kısmı sulh çağrımıza cevap vermeyip sadırıya devam ederlerse, o zaman bölünmüş oldukları için, biz onlara rahat bir şekilde karşılık veririz. Böylece onlar çözülür ve güçleri kaybolmuş olur”⁷⁶⁷. Amr bu teklifiyle Hz. Ali'yi zor durumda bırakmak istiyordu. Ona göre, şayet Hz. Ali bu teklifi kabul ederse, cemaatinin büyük kısmı ondan ayrılacak, reddederse de diğer kısmı onu tekfir edecekti⁷⁶⁸. Amr, bu çağrısıyla, halifeyi her iki durumda da birliğinin dağılmasına sebep olacak bir tercihle karşı karşıya bırakmak istiyordu.

Amr b. el-Âs'ın, Şamlılar'ı hezimetten kurtaracak çağrısı gerçekten iyi düşünülmüş bir taktikti. O, Hz. Ali ordusundaki intizamsızlığı görmüş ve o noktadan vurarak, Irak ordusunu birbirine düşürmeyi plânlamıştı⁷⁶⁹. Gerçekten de Hz. Ali, Sıffin'e sadece kendisine candan bağlı olan Kûfe ve Hicazlılar'la gelmemişti. Ordusunda binlerce Basralı vardı ki, bunların bir kısmı ilk baştan halifeye vefa gösterip onun yanında yer alırken, bir kısmı da Hz. Talha ve Zübeyr ile birlikte olup, Cemel savaşında halifeye karşı savaşmışlardı. Üçüncü olarak, Cemel günü her iki tarafa iştirak etmeyip, daha sonra Irak ordusuna katılan insanlar vardı. Amr, Hz. Ali ordusunun bu yapısını iyi tahlil ve tespit etmiş, bu yolda girişimde bulunmuştur. Onun bu taktiği gerçekten tutmuş ve Irak ordusunda başlattığı ayrılık kıvılcımı derhal tesirini göstermiştir.

⁷⁶⁶ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü 'l-Kübrâ*, II, 76

⁷⁶⁷ Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 481; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31-32; İbn Âsem, *Futûh*, II, 179; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu 'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürâcü 'z-Zeheb*, II, 400; İbn Hibban, *Kitabu 's-Sikât*, II, 292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 120-121; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 160-161; Zehebî, *Tarihu 'l-İslâm*, II, 541; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 273; Suyûtî, *Tarihu 'l-Hulefâ*, s. 195

⁷⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 255; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101

⁷⁶⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 247

Muaviye, Amr'ın yaptığı tavsiyeyi derhal uygulamaya koydu. Şamlılar ellerinde bulunan mushafları kaldırarak, Iraklılar'ı Allah'ın kitabının hakemliğine başvurmaya çağırdılar. Şayet savaşa devam ederlerse, ülke sınırlarının düşman hücumlarına açık hale geleceğini, bunun da Müslümanlar için felâket olacağını duyurdular⁷⁷⁰. Muaviye'nin görevlendirdiği İbn Hind isimli şahıs da sürekli olarak "Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah'a ve Rasûlüne götürün"⁷⁷¹ diyerek kendi çağrılarını Kur'ân'dan delil getiriyor, arkasından da "Görmüyor musun, kedilerine kitaptan bir pay verilenleri, aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da sonra onlardan bir grup, yüz çevirerek dönüyor"⁷⁷² mealindeki âyeti okuyarak, Iraklılar'ı bu çağrıya katılmadıkları takdirde Kur'ân'ın emrine karşı çıkmakla korkutuyordu⁷⁷³.

Amr b. el-Âs'ın Iraklılar'ı Kur'ân'ın hakemliğine çağırma tavsiyesi, kendisinin de tahmin ettiği gibi, Hz. Ali'nin askerlerini şüpheye düşürmekte gecikmedi. Ordu içindeki bir grup, yapılan bu çağrının yerinde olduğunu düşünerek derhal icabet edilmesini istediler⁷⁷⁴. Zaten Iraklılar'ın içinde, Kur'ân'ın hükmüne davet edildiği zaman tereddütsüz kabul ediverecek sayısı az olmayan bir topluluk (Kurra) vardı⁷⁷⁵. Iraklılar'ın bir kısmı da, bunun Şamlılar tarafından yapılmış bir oyun olduğunu, kendilerinin Kur'ân'ın emrine göre hareket ettiklerini, Hz. Ali'nin mü'minlerin emiri, Muaviye'nin ve Şamlılar'ın ise âsî olduklarını ileri sürerek bu çağrıya iştirak etmeyeceklerini söylediler⁷⁷⁶. Hz. Ali de bunlar gibi düşünüyor, Şamlılar'ın teklifine olumlu bakanlara, Muaviye, Amr, İbn Ebî Muayt, Habib b. Mesleme, Dahhak b. Kays gibilerin din ve Kur'ân ehli olmadıklarını, kendisinin onları herkesten daha iyi tanıdığını, onların amacının Kur'ân'a baş vurmak değil, Iraklılar'a hile yapmak, onların

⁷⁷⁰ Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 400; İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, II, 292; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 160-161; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 541; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 195

⁷⁷¹ Nisâ, 4/59

⁷⁷² Âli İmran, 3/23

⁷⁷³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101-102

⁷⁷⁴ Kutluay, Şamlılar'ın tahkim çağrısına olumlu cevap verilmesini isteyen ve Irak bütünlüğünü bozunların Sebeiler olduğunu öne sürmekte ve bu olayın bütün sorumluluğunu onlara yüklemektedir. bk. (Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 48). Ancak müellif, eserinin 53. sayfasında Abdullah b. Sebe'nin, Sıffin'e katılıp katılmaması meselesinin açık olmadığını ifade etmekte ve kendisinin, onun Sıffin'e katıldığı kanaatinde olduğu izlenimi vermektedir. Tahminen olduğu varsayılan bir olayın sonucunu kesin olarak ifade etmek pek tutarlı olmasa gerekir. İbn Sebe ve Sebeiyye'nin Sıffin savaşındaki konumu hakkında bk. Tâhâ Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 91-94

⁷⁷⁵ Buhl, F., "Sıffin", İA, X, 553

⁷⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 255-256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 106; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 346

bütünlüğünü bozmak olduğunu söylüyordu⁷⁷⁷. Fakat tahkim isteyenler, halifenin nasihatlarına aldırmadıkları gibi, şayet bu çağrıyı kabul etmezse, ordudan ayrılmak, hatta onu Şamlılar'a teslim etmek ve öldürmekle tehdit ettiler⁷⁷⁸. Hz. Ali ise onlara "Ben dün emirdim, bugün ise emir edilen durumda kaldım" diyerek tepki gösterdi⁷⁷⁹.

Şamlılar'ın sulh teklifini kabul eden tahkim taraftarları, halifeden savaşa devam eden Eşter en-Nehaî'yi geri çağırmasını istediler. Eşter, kendisine biraz daha süre verilirse savaşı neticelendireceğini söyleyerek geri dönmedi. Muhalifler halifeyi bu hususta tekrar sıkıştırmca Hz. Ali, Yezid b. Hani'yi tekrar göndererek Eşter'in geri dönmesini sağladı. Eşter geri gelirken, Kur'ân sayfalarının kaldırılmasıyla Irak ordusu içinde ihtilâf çıkacağını tahmin ettiğini ve bu işi mutlaka Amr'ın tasarlamış olduğunu ifade etmiştir⁷⁸⁰.

Eşter de geri çağrıldıktan sonra tahkimcilerin en önde gelen kişisi olan Eş'as b. Kays, Hz. Ali'ye insanların sulha razı olduklarını ve Allah'ın kitabına icabet etmekten memnun olduklarını, şayet kabul ederse Muaviye'ye giderek ne istediğini sorabileceğini söyledi. Halifenin olurunu alan Eş'as, Şamlılar'a mushafları niçin kaldırdıklarını sordu. Muaviye, aralarındaki anlaşmazlığın çözülmesi için Kur'ân'ın hakemliğine başvurulması talebinde bulundu. Karşılıklı seçilecek iki temsilci (hakem) marifetiyle Kur'ân'a müracaat edilerek meselenin halledilmesini istediklerini ifade etti. Eş'as Hz. Ali'nin yanına döndü, Muaviye'nin söylediklerin aktardı. Tahkimciler buna razı olduklarını ve teklifi kabul ettiklerini söylediler⁷⁸¹. Iraklılar'ın, Amr'ın teklif ettiği sulh ve Kur'ân'ın hakemliğine başvurma teklifini kabul etmeleri, Şam ordusunu hezimetten kurtardığı gibi, Irak askerlerinin de ihtilâfa düşmelerine ve çözümlerine neden oldu.

Kaynaklarımız genelde Amr'ın, bu teklifi, Irak ordusunu ihtilâfa düşürmek niyetiyle ortaya attığı bir hile olduğunu söylerlerken, Ö. Nasuhi Bilmen, bu konuda onun mazur olduğunu iddia etmektedir. Bilmen, savaşta İmam Ali taraftarlarının hak üzere olduğunu belirttikten sonra, diğer tarafın bu babda doğruya isabet etmemiş olduklarını ileri sürmekte ve

⁷⁷⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 489; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188-189; Taberî, *Tarih*, V, 48-49; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 401; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 273-274; Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 383; Talas, *Tarihu'l-Arab*, I, 3, 241

⁷⁷⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188-189; Taberî, *Tarih*, V, 49; İbn Âsem, *Futûh*, II, 180-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274

⁷⁷⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 400

⁷⁸⁰ Taberî, *Tarih*, V, 49-50; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274

⁷⁸¹ Taberî, *Tarih*, V, 51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161

meseleyi ictihat cihetinden değerlendirek Şamlılar'ın mazur ve ma'fuv olduklarını söylemekedir⁷⁸². Aşağıdaki ifadeler müellife aittir:

“Bu mukatele neticesinde Hz. Ali ordusundan yirmi beş bin, Hz. Muaviye ordusundan da kırk beş bin müslüman şehid düşmüştü. Hz. Muaviye'nin ordusu inhizama mahkum bir vaziyette idi. O ordu ki, Roma hududunun muhafızı, İslâm kuvvetinin en büyük rüknü idi. Bunu da inhizamdan kurtarmak yine İslâm menafii icabatından idi. İşte bu orduyu bu inhizamdan kurtarmak için, iki kardeş ordu mensuplarını Kur'ân-ı Mübîn'in hükmüne davet etmek, bir halâs çaresi olmak üzere iltizam edilmiş sayılabilir. Zaten İmam Ali taraftarları da böyle beynelmüslimin vuku bulan bir mukatelenin şeametini anlamış olmalı ki, hemen silahlarını bırakmaya koşmuşlar, Hz. Ali'nin müessir nutuklarını dinlememişlerdir. Hz. Ali'nin ordusunda tam bir itaat kalmamıştı, kendi taraftarları kendisinin emirlerine muvafakat etmez olmuşlardı. Hz. Muaviye'nin taraftarları ise, onun emirlerine itaat ediyorlardı. Artık böyle bir badireden kurtulmak için Amr'ın bu babdaki tedbiri, tavsiyeleri, kendisi için bir mazeret, belki de takdire şayan bir hareket teşkil edebilir. Zaten Harb hiledir buyurulmuş değil midir? Harbin fecayiinden kurtulmak, müslüman kanlarını akmaktan korumak, harbden matlub gayeye varmak için muhtelif çarelere baş vurulur. Bu, harbin icabatındandır”⁷⁸³.

Bilmen'in yukarıda serdettiği fikirler, savaşın başlangıç ve devamı esnasındaki gelişmelerden bağımsız olarak değerlendirilirse gerçekten isabetleri görüşlerdir. Ancak savaşın her safhası bütün olarak ele alındığında, müellife bazı itirazlar yapılabilir: Şamlılar gerçekten fitneden ve harbden sakınmak ve yaklaşık yetmiş bin kişinin ölümüne sebep olan ve Şam sınırını düşman tecavüzüne açık hale getiren savaştan sakınmak istemiş olsalardı, Kur'ân'ın hakem olmasını savaş başlamadan isterlerdi. Fakat onlar böyle yapmamışlar, daha önce hiç hatırlamadıkları Kur'ân'ı, yenilgi kendileri için mukadder olunca hatırlamışlardı. Onlar, halifenin kendilerini sulha çağırın elçilerini hemen geri çevirmişlerdi. Yine onlar, mushafı, savaşın başladığı günler, haftalar geçtiğinde değil, sulh ile geçen Muharrem ayında değil de niçin hezimete yakın bir zamanda kaldırdılar? Bu gerçekler, Amr ve Muaviye'nin asıl niyetinin akan kanın durması ve sulhun sağlanması değil, hile olduğunu, onların fitneden kurtulmayı değil, hezimetten kurtulmayı hedef edindiklerini açıkça ortaya koymaktadır⁷⁸⁴. Şam sınırlarının düşmana karşı korumasız hale geldiğini Amr ve Muaviye yaklaşık kırkbeş bin

⁷⁸² Bilmen, Ö. Nasuhi, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanlar'ın Nezih İtikatları-Hz. Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar*, İstanbul 1967, s. 130

⁷⁸³ Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm*, s. 131-132

⁷⁸⁴ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 80

Şam askerî öldükten sonra hatırlamışlardır. Onlar bu iddialarında da samimi değillerdi. Zira, Sıffin'e gelmeden önce, para karşılığında Rumlar'la saldırmazlık anlaşması imzalamışlardı⁷⁸⁵.

Bilmen, Hz. Ali ordusunda itaatın kalmadığını ve onun, askerlerine söz dinlemediğini, halbuki Muaviye askerlerinin emirlerine itaat ettiklerini ileri sürerek, Amr'ın, bütünlük içinde olan Şam tarafının üstün gelmesini arzu ettiği için böyle davrandığını ileri sürmüştür. Irak ordusunda Muaviye ordusu kadar uyumun olmadığı doğrudur, ancak Sıffin savaşının başlangıç ve devamı esnasında, halifenin ordusu içinde herhangi bir ayrılma ve kendisine itaatsizlik söz konusu olmamış, ordu içindeki ihtilâf ve ayrılma ancak Amr'ın tahkim çağrısı neticesinde ortaya çıkmıştır. Zaten Amr da, Muaviye'ye bu teklifi, Hz. Ali ordusunu ihtilâfa düşürmek için yaptığını bizzat ifade etmiştir⁷⁸⁶. Müellif burada olayın sonucunu sebep olarak göstererek, Amr'n yaptığını haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Bilmen, Müslümanlar'ı fitneden kurtarmak amacıyla, yukarıda bahsedilen tedbir ve tavsiyelerin Amr için bir mazeret, belki de takdir teşkil edeceğini ifade ettikten sonra, "Harb hiledir" kuralı gereğince harbin faciasından kurtulmak, müslüman kanlarını akmaktan korumak, harpten istenen gayeye ulaşmak için muhtelif çarelere baş vurulmasının harbin gereklerinden olduğunu söyleyerek, onun davranışını olumlu bulmaktadır. Ancak müellif, baştan takdir ettiği davranışın aynı zamanda hile olduğunu söylemek suretiyle sanki tenakuza düşmüş gibidir. Üstelik, bu hile kâfir bir düşmana değil, aynı dinden olan insanlara karşı yapılmıştır. Bu durumda Amr'ın sulh tavsiyesi, sadece ve sadece Şamlılar'ın hezimetini önlemek, mümkün olursa savaşı geciktirmek, en önemlisi de Irak tarafını zaafa uğratmak niyetiyle yapılmış hileden başka bir şey değildir. Muaviye ve Amr ikilisi, kuvvet yoluyla Hz. Ali'nin ordusuna güç yetirememeleri sebebiyle, böyle bir hileye başvurmuşlar, mücadeleyi savaş meydanından başka zeminlere kaydırmak istemişlerdir⁷⁸⁷. Onların bu davranışı meydana kaybettikleri savaşı masada kazanma girişiminin ilk adımı olmuştur.

Hz. Ali'nin izniyle, Şamlılar'ın niyetini öğrenmek için giden tahkimcilerin lideri Eş'as b. Kays, Muaviye'nin yanından döndükten sonra, karşı tarafın görüşlerini halifeye bildirdi. Buna göre, her iki taraftan birer temsilci seçilecek ve onların verdikleri karara uyulacaktı. Şamlılar kendi temsilcileri olarak Amr b. el-Âs'ı tespit etmişlerdi. Eş'as bunu söyleyince Iraklı savaşçılar, teklifi kabul ettiklerini, kendilerini de Ebû Mûsâ'nın temsil etmesini

⁷⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88

⁷⁸⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 481; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188; İbn Âsem, *Futûh*, II, 179; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, II, 400; İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, II, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160-161; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 541; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 273; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 194

⁷⁸⁷ Aycan, *İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 147

istediklerini ilân ettiler. Hz. Ali ise onlara, tahkimi kabul etmekle kendisine âsî olduklarını, hiç olmazsa bu hususta itaat etmelerini istedi. Halife, “Ben Ebû Mûsâ’yı görevlendirmeyi düşünmüyorum, o benim için güvenilir biri değildir. O, benden ayrıldı ve insanları benden uzaklaştırdı, yerine İbn Abbas’ı seçelim” dediğinde, kabul etmediler. Halife’nin Eşter en-Nehaî’nin hakem olması teklif ettiğinde de “Yeryüzünü alevlendiren o değil mi?” diyerek bu teklifi de reddettiler ve sadece Ebû Mûsâ’nın hakem olmasına razı olacaklarını söylediler. Eş’as taraftarlarını ikna edemeyen halife, onların tekliflerini kabul etmek zorunda kaldı⁷⁸⁸. Hz. Ali, idaresi altındaki insanların kendi emir ve görüşlerini dinlememeleri üzerine iyice bunaldı, ümitsizliğe düştü. Artık hem tahkimin kabulü, hem de kendisini temsil edecek hakemin tayini hususunda Hz. Ali insiyatifi kaybetmiş oldu.

Tarihçiler, tahkim taraftarlarının, Irak tarafını Ebû Mûsâ’nın temsil etmesi hususundaki ısrarlarını farklı nedenlere bağlamaktadırlar. Bazıları, Ebû Mûsâ üzerindeki ısrarı, çok geçmişe dayanan Mudarî (Adnanî)-Kahtânî çekişmesine bağlamışlardır. Meselâ, Ya’kûbî, İbn Abbas’ın Irak temsilcisi olması teklif edildiğinde Eş’as’ın “Hayır bizim hakkımızda iki Mudarî hüküm veremez” dediğini rivayet etmektedir⁷⁸⁹. Kanaatimizce hakem tayininde sadece Mudarî-Kahtânî çekişmesinin rol oynadığını söylemek pek isabetli bir düşünce değildir. Tâhâ Huseyn ise, hakemlerin Amr ve Eş’as tarafından, daha önceden, mushafların kaldırılmasından evvel yapılan görüşmede tespit edildiğini iddia etmektedir. Müellif, “Zannedirim ki, Amr ile Eş’as’ın görüşmeleri sadece mushafların kaldırılması ile sınırlı değildi, onlar daha da ileri gidip hakemleri de tespit ettiler. Eş’as ve ona tabi olan Yemenliler’in, Hz. Ali’den ısrarla istedikleri şey, hakem olarak Ebû Mûsâ’nın tayin edilmesidir. Onlar, Hz. Ali’ye güvenebileceği bir kişiyi hakem seçme hürriyeti vermediler. Onlar Ebû Mûsâ’nın valiliği sırasında Kûfe’de insanları Hz. Ali’ye katılmaktan men ettiğini, bunun sonucunda da halifenin onu görevinden uzaklaştırdığını biliyorlardı. Anlaşıyor ki, Hz. Ali, hem tahkimi kabul etmede, hem de hakemin seçimi hususunda zorlanmıştı. O zaman, yapılan bu işleri tesadüfi olarak nitelendiremeyiz. Olsa olsa bu işler, hem Hz. Ali, hem de Muaviye ordusunda dünyayı isteyen kişilerin birlikte müşaveresi ve tedbirleri neticesinde meydana gelmiştir⁷⁹⁰, ifadeleriyle bu husustaki kanaatini ortaya koymaktadır. Bazı tarihçiler de Ebû Mûsâ’nın, fitne dönemindeki tavırlarından dolayı tahkimciler tarafından hakem olmasının istendiğini ileri

⁷⁸⁸ Ya’kûbî, *Tarih*, II, 189; Taberî, *Tarih*, V, 51; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161-162; Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zeheb*, II, 402; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161-162; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277

⁷⁸⁹ Ya’kûbî, *Tarih*, II, 188, Ayrıca bk. Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zeheb*, II, 402; Zehebî, *Tarihu’l-İslâm*, II, 548; Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, s. 325

⁷⁹⁰ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü’l-Kübrâ*, II, 81-82

sürmüşlerdir. Meselâ, İbn Arabî bu kanaattedir. Ona göre, Ebû Mûsâ, Kûfe’de vali iken insanları halifenin çağrısına rağmen savaştan alıkoymaya çalışmış, onları kan dökmekten men etmek istemiştir. Savaşa katılanlar, Sıffin’den sonra onun haklı olduğuna inanmışlar ve onu dinlemediklerinden dolayı pişmanlık duymuşlar, geç te olsa, ancak onun rehberliğiyle fitneden kurtulacaklarına inanmışlardır. İşte bu gerçekler, onların Ebû Mûsâ’da ısrar etmelerine neden olmuştur⁷⁹¹. Ömer Ferruh da, “Hz. Ali’nin, Amr’a denk olur diye İbn Abbas’ı hakem olarak teklif etmesine rağmen, Eş’as ve taraftarları İbn Abbas’dan daha yumuşak olan Ebû Mûsâ’nın hakem olmasında ısrar ettiler, çünkü onlar, kendileri adına ancak onun barış yapabileceğini düşünüyordular” demektedir⁷⁹². Ahmet Önkâl’a göre de Eş’as tarafında olanların amacı, cereyan eden hadiselerden binlerce müslümanın kanına malolan savaşa bir daha dönmektir⁷⁹³. Onlar böyle bir hataya bir daha düşmemenin ancak tarafsız bir hakeme müracaat etmekle mümkün olacağına inanıyorlardı. Bu tarafsızlığı ifade etmek için Abdullah b. Abbas’ın hakemliği teklif edildiğinde, “Ha sen ha İbn Abbas hakem olmuş bunun farkı yok. Biz sana da Muaviye’ye de aynı seviyede, herhangi birine diğerinden daha yakın olmayan bir hakem istiyoruz” diyorlar⁷⁹⁴, hem Irak, hem de Şamlılar tarafından güvenilen bir insanın hakemliğini tercih ediyorlardı⁷⁹⁵.

Tahkim taraftarları, Hz. Ali’nin hakemlik için İbn Abbas önerisini, onun halifeye akrabalığı, Eşter’i de savaşa olan hırsı sebebiyle kabul etmeyip, kendilerini fitneden alıkoymaya çalışan Ebû Mûsâ’dan başkasının hakem olmasına razı olmayacaklarını söylediler. Fakat onlar, Şamlılar’ın hakemi Amr’ın hem kılıcı, hem de fikirleriyle Muaviye’nin yanında olduğu hususunu hiç düşünmediler, belki düşündüler fakat bunu hiç gündeme getirmek istemediler⁷⁹⁶. Ayrıca Hz. Ali ile Muaviye arasındaki problemin çözülmesi için tek hakem tayin edilmesi kararlaştırılıyorsa, o zaman Eş’as ve arkadaşlarının, hakemin tarafsız olması hususundaki ısrarları anlayışla karşılanabilirdi. Bu halde tarafsız hakem olarak, Ebû Mûsâ’nın seçilmesi uygun bir karar olurdu. Ancak, meseleyi halletmek için bir değil, iki kişi seçilecekti. Bu takdirde biz, bu kişilere hakem değil, tarafların haklarını korumakla görevli temsilci veya modern anlamda avukat diyebiliriz. Temsilci veya avukatın görevinin, temsil ettiği kişiyi savunmak ve onun haklarını sonuna kadar takip etmek olduğunun

⁷⁹¹ İbn Arabî, *el-Avâsım Mine l-Kavâsım*, s. 173-174; Wellhausen, J., *İslamiyetin İlk Devrinde Dini ve Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 2; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 329

⁷⁹² Ömer, Ferruh, *Tarihu Sadri l-İslâm*, s. 122

⁷⁹³ Önkâl, Ahmet, *Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*, s. 20

⁷⁹⁴ Taberî, *Tarih*, V, 51

⁷⁹⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 113

⁷⁹⁶ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü l-Kübrâ*, II, 83

bilinmesine rağmen, tahkim taraftarlarının Hz. Ali'den tarafsız bir kişiyi kendisine vekil olarak seçmesini istemeleri nasıl izah edilebilir? Ebû Mûsâ'nın karşısına çıkarılan Amr, kesinlikle tarafsız değildi, Muaviye'nin sağ kolu ve baş yardımcısıydı. Bu durumda Amr'ın karşısına tarafsız kabul edilen Ebû Mûsâ'nın değil, Hz. Ali'nin de söylediği gibi, İbn Abbas veya Eşter'den birinin çıkarılması daha uygun olacaktı. Zira Muaviye'ye göre Amr hangi konumda ise, Hz. Ali'ye göre İbn Abbas yahut Eşter aynı konumdaydı. Şayet böyle bir eşleşme yapılsaydı, Hz. Ali toplantıda daha adil bir şekilde temsil edilmiş olacaktı. Şahsın, vekil veya temsilcisini kendisinin seçmesinden tabî bir hak olmamasına rağmen, Hz. Ali'ye bu hak verilmemiş, onu temsil edecek şahıs, kendisi tarafından değil, tüm itirazlarına rağmen tahkimi isteyenlerce tespit edilmişti. Halbuki onlar, Muaviye'nin, temsilcisi olarak Amr'ı seçmesine hiç itiraz etmemişlerdi. Bu da hakemlerin teşkilinde adaletli davranılmadığı ve Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığını açıkça gösterir.

Tahkim taraftarlarının Ebû Mûsâ hakkında ileri sürdükleri, onun hem Muaviye hem de Hz. Ali'ye aynı mesafede olduğu, yani tarafsız kaldığı hususu da doğru değildir. Çünkü halife ile Ebû Mûsâ arasında önceki dönemde meydana gelen bazı olaylar, Ebû Mûsâ'nın halife hakkında tarafsız konumda olmasını engelleyecek mahiyettedir: Hz. Ali, Cemel savaşına çıkmadan önce Kûfe valisi Ebû Mûsâ'ya haber göndererek ondan, orduya asker sevketmesini istemişti. Fakat vali, şehir halkını fitneye bulaşmamaları hususunda uyarılmış, onlara hiç bir savaşa katılmayıp, evlerinde oturmayı tavsiye etmiş, halka yapılan bu tavsiyeler, Hz. Ali'nin Kûfe'den beklediği asker yardımını almasına engel olmuştu. Halife, Kûfeliler'i savaşa katılmaya ikna etmek için sırasıyla Muhammed b. Ebî Bekir, Muhammed b. Cafer, Abdullah b. Abbas ve Eşter'i Kûfe'ye göndermiş, onların çabaları istenilen neticeyi vermeyince oğlu Hasan ile Ammar b. Yasir'i yollamıştı. Gidenlerin tüm gayretlerine rağmen Ebû Mûsâ'nın halka yaptığı çağrılar etkili olmuş ve halife buradan ancak oniki bin kişilik bir yardım alabilmişti⁷⁹⁷. Her türlü çabayı göstermesine rağmen Kûfe'den beklediğinin çok altında asker toplayabilen Hz. Ali, bunun müsebbibi olan Ebû Mûsâ'yı valilikten azletmişti⁷⁹⁸. Hz. Hasan, "Bizim verdiğimiz görevi bırak, bizim minberimizden aşağı in" diyerek Ebû Mûsâ'yı kovmuş, Eşter ise, onun valilik sarayına girerek hizmetçilerini dışarı çıkarmış ve konağına girmek isteyince de ona hakaretler ederek içeri almamış ve onu münafıklıkla suçlamıştı⁷⁹⁹. Çok yakın bir geçmişte Hz. Ali ile aralarında böyle tatsız bir olay geçtikten

⁷⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 62-64; Taberî, *Tarih*, IV, 482-485; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 116-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236-237

⁷⁹⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 499-500

⁷⁹⁹ Taberî, *Tarih*, I, 486-487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237

sonra, Ebû Mûsâ'nın ona karşı hislerinden sıyrılarak tarafsız davranması ve onun haklarını savunması ne kadar mümkün olacaktır? Ayrıca Ebû Mûsâ'nın kabilesi olan Eş'arîler'in büyük bir kısmının Sıffin savaşında Muaviye'nin saflarında mücadele etmiş olmaları da, onun tarafsızlığını gölgeleyen bir başka etkidir⁸⁰⁰. Bütün bu bilgiler ışığında, Eş'as ve arkadaşlarının, gerek savaşı durdurmak gerekse hakem seçimindeki tavırlarından, onların sadece akan müslüman kanının önüne geçmek istedikleri ve ümmeti sulha götürmek niyetinde oldukları şeklindeki kaanatlerin aşırı iyimser düşünceler olduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Ali ve onun gibi düşünen Iraklılar'ın tüm karşı çıkmalarına rağmen tahkim taraftarları Ebû Mûsâ'nın Irak tarafı temsilcisi olduğunu ilân ettiler ve onu Sıffin yakınlarında bulunan Urz köyünden alıp getirdiler⁸⁰¹. Sıffin'de bir araya gelen heyetler, asıl görüşmeleri o yılın Ramazan ayında bırakmakla beraber, yapacakları toplantının şartları hakkında ittifak ettikleri kararları şahitler huzurunda bir metin haline getirdiler. Kaynaklarımızda anlaşma şartları hakkında küçük nüanslar olmakla birlikte, biz burada rivayetleri birleştirerek ortak bir metin meydana getirmeye çalıştık:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Ali b. Ebî Talib ile Muaviye b. Ebî Süfyan arasında yapılmış bir anlaşmadır. Ali, Irak halkı ve müttefikleri adına, Muaviye de Şam halkı ve müttefikleri adına bu esaslara uyacaklarını taahhüd ederler. Hakemler Ebû Mûsâ el-Eşarî ve Amr b. el-Âs olup, onlar Fatiha'sından sonuna kadar Allah'ın kitabı ile hüküm verecekler, Kur'an'da duruma uygun bir hüküm bulamazlarsa, sünnete müracaat edeceklerdir. Hakemler, ümmeti ihtilâf ve tefrikaya düşürmeden, harbe tekrar dönülmemesi için adil karar vereceklerini taahhüd ederler. Onlar, bu esaslar haricine asla çıkmayacaklar, kendi hevalarına göre hareket etmeyeceklerdir. Hz. Ali ve Muaviye, hakemlerin kitab ve sünnete göre verecekleri kararı kabul edeceklerine dair söz verirler. Her iki gruba dahil olanlar da, verilecek kararı itirazsız kabul edeceklerdir. Ali, Muaviye ve her iki taraf mensupları, nasıl karar verilirse verilsin, hakemlerin malları, canları ile hısım ve akrabalarının emniyet içinde olmalarına dair söz verirler. Bu hususta tüm Müslümanlar mükelleftirler. Hakemler şayet hükümlerinde Kur'an ve sünnet haricine çıkarlarsa, hükümlerine itibar yoktur ve Müslümanlar, onların bu şekildeki hükümlerinden beridirler. Karar, bu senenin Ramazan ayında açıklanacaktır, ancak meşru bir sebep olursa, hakemlerin ortak rızası ile kararın zamanı erkene alınabileceği gibi, tehir de edilebilecektir. Hakemler, Kûfe ile Şam'ın tam ortasında yer alan Dûmetu'l-Cendel'de bir araya gelecekler, şayet bu gerçekleşmezse, toplantı

⁸⁰⁰ Taberî, *Tarih*, V, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 154

⁸⁰¹ Taberî, *Tarih*, V, 52; İbnü'l-Cevzâ, *el-Muntazam*, V, 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 162; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277

ertesesi yıl Ezruh'ta yapılacaktır. İstenirse bu görüşme yerini de değiştirmek mümkündür. Hakemlerden biri bekleme süresi içinde ölürse, onun tarafı, yerine başka bir kişiyi seçecektir. Taraflar buluşma yerine dört yüzer kişiyle gelecekler ve sadece onların müsaade ettiği kimseler müzakereleri takip edebilecektir. Karar verildikten sonra, her iki taraf silahlarını bırakacak ve asla muharebeye teşebbüs etmeyecekler, hakemlerin kararı açıklamalarından sonra memleketlerine döneceklerdir". Yapılan bu anlaşma Safer 37/657 tarihinde imzalanmıştır⁸⁰².

Anlaşmanın yazımı esnasında bazı pürüzler çıktı. İlk problem, metne "Mü'minlerin emiri Ali" yazılması sırasında meydana geldi. Amr, bu ifadeye razı olmayacaklarını, zira Ali'yi mü'minlerin emiri kabul etmiş olsalardı, onunla savaşmalarına gerek olmayacağını ifade ederek, bu ifadenin metinden çıkarılmasını istedi. Hz. Ali ise Amr'ın bu isteğini kabul etmedi, çünkü bu ibarenin metinden çıkarılması, onun halifelikinden şüphe duyuluyor intibarı verecekti, ayrıca halife bu durumu taraftarlarına da izah edemezdi. Nitekim Ahnef b. Kays, bu kelimeyi kesinlikle silmemesi, şayet silerse, bu sıfatın bir daha kendisine dönmeyeceğini söyleyerek halifeyi uyardı. Fakat Eş'as'ın aşırı ısrarları karşısında Hz. Ali, Amr'ın teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Halife bu ibarenin silinmesinin ardından, olayın Hudeybiye günü Hz. Peygamber (sav) ile Mekke müşrikleri arasındaki görüşmeye çok benzediğini, o görüşmede de Mekkeliler'in metinde geçen "Allah'ın Rasûlü Muhammed" ifadesini sildirdiklerini söyledi. Bu benzetmeden çok rahatsız olan Amr, müslüman oldukları halde kendilerini kafirlere benzeten Hz. Ali'yi kınadı. Onun kınaması karşısında halife de onu fasıklıkla ve Müslümanlar'a düşmanlık yapmakla suçladı ve hakarete bulundu. Bu ifadelerden oldukça rahatsız olan Amr, bir daha Hz. Ali ile karşılaşmamayı diledi, halife de "Ben de Allah'tan senin ve senin gibilerini meclisimden temizlenmesini ümit ediyorum" şeklinde cevap verdi. Neticede "Emirü'l-Mü'minin" sıfatı çıkarılarak anlaşma imzalandı⁸⁰³. Tahkimnamenin yazımı hususundaki ikinci anlaşmazlık, yine Şamlılar'ın itirazı neticesinde ortaya çıktı. Onlar, anlaşma metnine Hz. Ali'nin adının Muaviye'den, Irak adının da Şam'dan önce yazılmasından rahatsız olduklarını söylediler. Tartışmalar sonunda buna da bir çözüm bulundu; Şamlılar'ın metnine Muaviye ve taraftarlarının, Iraklılar'ın metnine de Hz. Ali ve

⁸⁰² Minkarî, *Yak'atu Sıffin*, s. 511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114-115; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 189-190; Taberî, *Tarih*, V, 52-54; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 162-163; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277-278; Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 112; Talas, *Tarihu'l-Arab*, I, 3, 242-243; Önkâl, Ahmet, *Tahkim Olayı*, s. 22-25; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 151-152; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 249-250; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 323-324

⁸⁰³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 189; Taberî, *Tarih*, V, 5; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 162; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187

tarafklarlarının ismi yazılarak sorun haledildi⁸⁰⁴. Dikkat edilirse bu görüşmelerde de, tahkim ve hakemlerin tayini meselelerinde olduğu gibi, yine şamlılar'ın dedikleri olmuş ve Hz. Ali tarafı yine taviz veren durumda kalmıştır.

İmzalanan tahkimnamede, hakemlerin yetkileri ve görüşmelerde uygulanacak esaslar teferruatlı bir şekilde ortaya konmuştu. Fakat asıl mesele olan, hakemlerin toplantıda neyi görüşecekleri hususunda metne hiçbir şey yazılmamıřtı⁸⁰⁵. Bundan dolayı tarihçiler, hakemlerin bir araya geldiklerinde hangi meseleyi müzakere edecekleri konusunda farklı kanaatlere sahiptirler. Laura Veccia Vaglieri, iki hakemin vazifesinin, Hz. Osman'ın yaptıklarını tetkik ve bu faaliyetlerinin bid'at sayılıp sayılamayacağını tespit etmek olduğunu iddia etmektedir⁸⁰⁶. Watt, hakemlerin bu görüşmede Hz. Osman'ın haklı mı, yoksa haksız mı öldürülmüş olduğunu inceleyeceklerini söylemektedir⁸⁰⁷. Önkal, "İhtilâf, Hz. Ali açısından bey'at, Muaviye açısından da bey'attan önce Osman'ın katillerinin cezalandırılması ya da kendisine teslimi idi" diyerek hakemlerin müzakere konularını belirtmiştir. Müellif, ihtilâf konusunun, Sıffın harbi öncesinde ve hatta harbin sonunda yapılan görüşmelerde müteaddit kereler dile getirildiği için, tahkimnamede tekrar zikredilmeye lüzum görülmeyeceğini söyleyerek, anlaşmada yazılmamış olmasına rağmen, hakemlerin görüşme konusunun, Sıffın'de iki tarafın savaşmasına sebep olan hususların müzakeresi olduğunu ifade etmektedir⁸⁰⁸. Müsteşrik Wellhausen, hakemlerin, hilâfetin Hz. Ali veya Muaviye'den hangisine ait olduğu meselesini Kur'an'ın hükümlerine göre kararlaştırmak için bir araya gelecekleri şeklinde bir ifade kullanmaktadır⁸⁰⁹. İşlâm Ansiklopedisi'nde Ebû Mûsâ maddesini yazan Zettersteen de onu destekler mahiyette görüşler ileri sürmektedir⁸¹⁰.

Muaviye tarafının "Eğer sen müminlerin emiri olsan, seninle savaşmazdık" sözleri, onların bu anlaşmada neyi hedeflediklerini açıklar mahiyettedir. Zira onlar, bu ifadeleriyle zımnen Hz. Ali'nin halifelliğini tanımadıklarını ve onun yerine başka bir kişinin gelmesini istediklerini ilân etmişlerdir. Bu durumda tayin edilen hakemlerin görevi, Hz. Osman'ın kanını dava etmek ve suçluların cezalandırılmasına karar vermek değildi. Görüşmenin asıl

⁸⁰⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 278

⁸⁰⁵ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 83

⁸⁰⁶ Vaglieri, L. V., *Ali-Maviye Mücadelesi ve Haricî Ayaklanmasının İbadi Kaynakları Işığında İncelenmesi*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), AÜİFD, Ankara 19 , sy. XIX, s.147

⁸⁰⁷ Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 16

⁸⁰⁸ Önkal, Ahmet, *Tahkim Olayı*, s. 26

⁸⁰⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 37

⁸¹⁰ Zettersteen, K. V., "Eş'ari, Ebû Mûsâ", İA, IV, 393

hedefi, hilâfete kimin daha ehil olduğunu ve kimin halifelik yapacağını tesbit etmekte ⁸¹¹. Hakemler, geçmiş olayların muhasebesini yapmayacaklar, geleceğin belirlenmesi için görüşeceklerdi. Zaten Şamlılar'ın Sıffin savaşına kadar Hz. Ali'ye karşı kullandıkları Hz. Osman'ın kanını talep ve onun katillerinin cezalandırılması meselesi, tahkimnamenin yazılması esnasında gündeme gelmediği gibi, daha sonraki hakem olayında da etkili bir şekilde gündemde yer almadığı ⁸¹². Maktül halifenin kanı ve katillerin cezalandırılması -hakem olayındaki müzakereler esnasında görüleceği gibi- görüşmenin asıl konusu olmamış, bu konu sadece, Amr b. el-Âs'ın, Muaviye'yi davasında haklı çıkarmak için kullandığı bir dayanak olarak kullanılmış, hakemler daha sonra bu konuyu bırakıp halifenin kim olacağı konusundaki görüşmelere geçmişlerdir.

Tahkimnamenin hazırlanması, her şeyden önce Şam tarafının yani Amr-Muaviye ittifakının bir zaferi sayılmalıdır. Çünkü onlar, hezimete ramak kala çarpışmaları durdurmuşlar ve savaşın felâketinden kendilerini kurtarmışlar, ordularını yok etmeye olan Irak tarafını da ihtilâfa düşürerek, onların bütünlüğünü parçalamışlar ve güçlerini ortadan kaldırmışlardır. Ayrıca, yapılan anlaşma ile Muaviye, halifeye isyan eden bir vali olmaktan çıkarak, devlet tarafından resmen tanınan bir rakip haline gelmiş ve böylece mücadelesini hukukileştirmiştir. Bu nedenle Sıffin savaşını Hz. Ali tarafı kazanmış gibi görünse de, masada istediğini alan ve avantajlı duruma geçen taraf Şamlılar olmuştur.

Amr b. el-Âs'ın, tahkim çağrısından önce plânladığı Hz. Ali tarafını ihtilâfa düşürme taktiği, sadece Sıffin savaşı sonucunda değil, tahkimnamenin yazılmasından sonra da etkisini devam ettirdi. Sıffin'de savaşı bırakıp bırakmamakta anlaşamayan Iraklılar, bu sefer de tahkimnamenin hükümleri konusunda anlaşmazlığa düştüler. Bir kısmı yapılan anlaşmayı memnuniyetle karşılarken, azımsanmayacak bir kısım ise bu anlaşma ile dinden sapmış olduklarını söylemeye başladılar. Onlar, Allah'ın dini hususunda insanların hakem yapılmasını kabul etmiyorlar ve "Allah'tan başka hüküm verici yoktur" diyorlardı ⁸¹³.

Tahkim meselesi sadece Hz. Ali ordusunun bölünmesiyle neticelenmemiş, etkileri asırlarca sürecek olan siyasî ve itikadî bir fırka olan Haricîler'in ortaya çıkışına da sebep

⁸¹¹ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 151-152

⁸¹² Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 153. Gerçekten de Muaviye halife olduktan sonra Hz. Osman'ın kanı meselesini unutmamış ve onun katilleri olduğunu söylediği insanları kovuşturmamıştır. Bu davranış onun, Hz. Osman'ın kanını hilâfete ulaşmak için bir istismar aracı olarak kullandığını gösterir. Aynı şeyler Amr için de geçerlidir. Maktül halifenin kanını dava için savaştığını söyleyen Amr, Muaviye halifeliğini ilân ettikten sonra Osman'ın katillerini unutmamış ve Mısır'ı yeniden idare etmekle meşgul olmuştur. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 259; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 331

⁸¹³ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 86

olmuştur. Bu nedenle Haricilik cereyanının resmen ortaya çıkışını sağlayan en önemli amilin Amr b. el-Âs'ın teklifi neticesinde uygulamaya konulan tahkim olduğunu söyleyebiliriz⁸¹⁴. Haricilik cereyanının aniden ortaya çıkmadığı, bu hareketin irtidat olayları sırasında kendini hissettirmeye başladığı iddia edilmekle beraber⁸¹⁵, onların cemaatten ayrılan bir grup olarak ilk ortaya çıkışlarının, tahkimle başladığı fikri daha kabul görmüştür⁸¹⁶.

Hz. Ali, Sıffin'den ayrıldıktan sonra da, ordusu içinde meydana gelen ihtilâflarla uğraşmak zorunda kaldı. Dönüş yolunda yaklaşık oniki bin kişi halifeye ilk defa isyan ederek ayrıldılar ve Harura'ya yerleştiler. Daha sonra Hariciler olarak isimlendirilecek olan Haruriler, halifenin Irak'ta birliği sağlama teşebbüslerine büyük bir engel teşkil ettiler⁸¹⁷. Halife, Şam tarafını bırakıp kendisine isyan eden gruplarla uğraşmak zorunda kaldı⁸¹⁸. Amr b. el-Âs, Hariciler'in halifeye isyan ettikleri haberini alınca Muaviye'ye, "Hani savaş sırasında bunaldığımız zaman ben, onları Allah'ın kitabına çağırıştım. Ben Iraklılar'ın şüphe ehli olduğunu biliyordum, bak şimdi onlar Ali'ye karşı çıktılar. Ali de onlarla meşgul olmaktan seninle ilgilenmeye imkân bulamadı" diyerek, plânının başarıya ulaştığını söylemiştir⁸¹⁹.

Hakemlerin bir araya gelmesi öncesinde, Hz. Ali iç savaş ve isyanlar ile meşgul olurken, Şam'da Muaviye ile Amr, mücadelede yeni stratejiler hazırlıyorlardı. Zaman onların lehine işliyor, olaylar onların istedikleri gibi geliyordu.

3. Hakem Olayı

Tahkimnameye göre taraflar, 37/658 yılının Ramazan ayında Dûmetü'l-Cendel'de, eğer bu gerçekleşmez veya hakemler görüşme zamanını tehir etmek isterlerse, anlaşmadan tam bir yıl sonra Ezruh'da toplanıp hükümlerini vereceklerdi. Ancak görüşmelerin nerede ve nasıl

⁸¹⁴ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 331

⁸¹⁵ Kavukçu, Fuat, *Emeviler Döneminde Harici Hareketleri*, s. 16-17

⁸¹⁶ Fırlı, E. Ruhi, *Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara 1980, sy. IV, s. 13; *Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*, AÜİFD, Ankara 1975, XX, 247; Fırlı, E. Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 53-54; Hizmetli, Sabri, *İtikadî Mezheplerin Doğuşuna İctimât Hadiselerinin Tesirleri Üzerine Bir Deneme*, AÜİFD, Ankara 1983, sy. XXVI, s. 665; Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 57 vd.

⁸¹⁷ Bağdadî, Abdülkahir b. Tahir b. Süleyman, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire ts., s. 72-94; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 39; Kavukçu, Fuat, *Emeviler Döneminde Harici Hareketleri*, s. 22-25; Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 102-105; *Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 326

⁸¹⁸ Taberî *Tarih*, V, 57, 63; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 405-406; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 124; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 165-166; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 279; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 195; Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 388

⁸¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 258

cereyan ettiği hususunda kaynaklarımızda net cevaplar bulmak oldukça zordur. Üstelik birbirini nakzeden rivayetlerin bulunması, meselenin daha da karmaşık hale gelmesine sebep olmaktadır⁸²⁰. Bir kısım tarihçiler, hakemlerin Dûmetü'l-Cendel'de görüşüklerini iddia ederlerken⁸²¹, diğer bir kısmı da görüşmelerin Ezruh'ta gerçekleştirildiğini ileri sürmektedirler⁸²². Bu farklılık karşısında bazı tarihçiler ara çözüm bulmuşlar ve görüşmelerin Dûmetü'l-Cendel'deki Ezruh⁸²³ veya Ezruh'taki Dûmetü'l-Cendel'de yapıldığını söylemişlerdir⁸²⁴. Tarihçilerin bir kısmı da, hakemlerin iki defa toplandıklarını, görüşmelerden birinin Dûmetü'l-Cendel, diğerinin de Ezruh'ta yapıldığını iddia etmişler⁸²⁵, bazıları da herhangi bir tercih yapmadan, hakemlerin Dûmetü'l-Cendel veya Ezruh'ta toplandıklarını bildirmişlerdir⁸²⁶.

Tahkim görüşmelerinin Ezruh'ta yapıldığına dair rivayetler, Dûmetü'l-Cendel'e göre daha eskidir⁸²⁷. Taberî'nin ravilerinden Ebû Mihnef'in dışında kalanların tamamının Ezruh'u toplantı yeri olarak kabul ettikleri hususu da bir gerçektir⁸²⁸. Yakut el-Hamevî, tahkimin gerçekleştiği yer olarak geçen iki isimden Ezruh'un daha doğru olduğunu söylemektedir⁸²⁹. Benzer şekilde bazı müsteşrikler görüşmelerin Dûmetü'l-Cendel değil, Ezruh'ta olduğunu ileri sürmüşlerdir⁸³⁰.

⁸²⁰ Önkal, Ahmet, *Tahkim Olayı*, s. 27; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*; s. 153-154

⁸²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; İbn Âscim, *Futûh*, II, 201; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 361, 406; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve 't-Tarih*, I-VI, Paris 1916, V, 277

⁸²² Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 511; Taberî, *Tarih*, V, 58; İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, II, 297; Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, I, 129-130; Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 122; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 42 Brockelman, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 63; Lammens, H.L., "Ezruh", İA, IV, 443-444; Kandemir, Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'ari", DİA, X, 191; Önkal, Ahmet, "Amr b. Âs", DİA, III, 80; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 275

⁸²³ Taberî, *Tarih*, V, 67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 126-127; İbn Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, s. 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282-283; Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 391; Önkal, *Tahkim Olayı*, s. 29; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 511; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Hadiseleri*, s. 240

⁸²⁴ Çağatay, Neş'et-Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 14,19

⁸²⁵ Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 16; Fırlı, E. Ruhi, *Hariciliğin Doğuşu*, s. 247; Kayaoğlu, İsmet, *Halifelik*, AÜİF İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara 1980, sy.IV, s. 141; Uslu, Recep, "Ezruh", DİA, XII, 70

⁸²⁶ Taberî, *Tarih*, V, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 163; Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 98

⁸²⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 549, 551

⁸²⁸ Taberî, *Tarih*, V, 58, 67

⁸²⁹ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, I, 130

⁸³⁰ Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 42; Lammens, H. L., "Ezruh", İA, IV, 444

Toplantı yerine anlaşmada kararlaştırıldığı gibi, her iki taraftan da gibi dört yüz kişi geldi. Bunların yanında gözlemci sıfatıyla, tarafsız şahıslardan Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Muğire b. Şu'be gibi şahıslar toplantı yerinde hazır bulundular. Toplantıya iştirak etmesi için kendisine teklif götürülen Sa'd b. Ebi Vakkas ise bu çağrıyı kabul etmedi⁸³¹.

Hakemler bir araya gelmeden önce, taraflar kendi temsilcilerine son taktikleri verdiler. İbn Abbas, Ebû Mûsâ'ya, Amr'a dikkat etmesi, konusunda tavsiyelerde bulunurken⁸³², Muaviye Amr'a "İraklılar Ebû Mûsâ'dan hoşlanmadılar, ben ve Şamlılar ise senden razıyız. Bu savaş bizden kalktı, Şamlılar kuvvetlendi, Iraklılar ise birbirine düştü. Senin karşına dili uzun, fakat görüşü kısa bir adam gelecek. Onun dindarlığı ve fazileti senin üstündedir. En güzel görüş, akla ve mantığa dayanan görüştür. Eğer o seni Ali ile korkutursa, sen de onu Muaviye ile korkut, Irakla korkutursa sen Şamla korkut" diyerek taktik veriyordu⁸³³. Gerçekten de Muaviye'nin dediği gibi, hakemler eşit şartlarda görüşme masasına oturmayacaklardı. Evvelâ, dünya işlerinin halli hususunda Ebû Mûsâ'nın Amr ile boy ölçüşmesi mümkün değildi. Görüşmeler yapılmadan önce hakemlerin durumunu Cevdet Paşa aşağıdaki satırlarda veciz bir şekilde ifade etmektedir: "Ebû Mûsâ zaten fenn-i bahs ve cedelde Amr b. el-Âs gibi bir dahiye muadil değil idi. Zira Ebû Mûsâ'nın lisanı, sahihan kalbinin tercümanı idi. Amr ise, içindekini ketm ile adam aldatmada mahir idi. Bir de Ebû Mûsâ her nasıl olursa olsun, mukatelenin bertaraf olması fikrinde olup, Amr ise Mısır valiliğine nail olmak üzere Muaviye için canu gönülden çalışıyordu"⁸³⁴.

İslâm tarihi kaynaklarında hakem olayıyla ilgili bir çok farklı rivayet bulunmaktadır. Biz burada, kaynaklarda zikredilen rivayetleri tek tek aktarmak yerine, olay hakkında en geniş ve detaylı bilgiler veren Mes'ûdî'nin rivayetini merkez alarak, diğer müelliflerin eserlerinde yer alan benzer veya farklı bilgileri bu rivayet çerçevesinde karşılaştırma şeklinde incelemeye çalışacağız.

Mes'ûdî'nin rivayetine göre hakemler, aralarında geçen konuşmaları yazıya döktüler, herhangi bir konuda ittifak ettiklerinde bu hususu hemen kayda geçirdiler. Amr b. el-Âs, hazırlanan mentinde Ebû Mûsâ'nın adının öne yazılmasını istedi⁸³⁵. O, görüşmenin

⁸³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 67; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zehab*, II, 361; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 126-127; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 282-283; Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 98

⁸³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 227

⁸³³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 116; İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 347; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dımeşk*, XIX, 246

⁸³⁴ Cevdet, Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, II, 311; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 328

⁸³⁵ Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 227

başlangıcında maktül halifenin Müslümanlar'ın icmasıyla seçildiğini, onun mazlum olarak öldürüldüğünü, mazlumun velisine Allah tarafından onun hakkını alma yetkisinin verildiğini Ebû Mûsâ'ya kabul ettirdi ve bu mutabakat yazıya geçirildi⁸³⁶. Amr bu ön kabullerden yola çıkarak, maktül halife için Muaviye'den daha lâıyk birinin olmadığını ve Muaviye'nin de, katilleri isteme hakkının olduğunu Ebû Mûsâ'ya söyleyip "Ben, Ali'nin Osman'ın katili olduğuna dair, delil getiririm" dedi. Ebû Mûsâ ise kendilerinin bunun için bir araya gelmediklerini, ümmetin işini ıslah edecek kararlar vermeleri gerektiğini söyledi. Amr, bunun nasıl olacağını sorunca, Ebû Mûsâ, Iraklılar'ın Muaviye'yi, Şam halkının da Ali'yi sevmediklerini ileri sürerek, ikisini de azledip hilâfete Abdullah b. Ömer'i⁸³⁷ getirmeyi teklif etti⁸³⁸. Amr, bu teklife karşı Sa'd b. Ebî Vakkas'ın halife olmasını istedi⁸³⁹, bunu da Ebû Mûsâ kabul etmedi ve İbn Ömer'de ısrar etti. Bunun üzerine Amr, Müslümanlar'ın iyilik ve hayrını İbn Ömer'in hilâfete getirilmesinde görüyorsa kalkıp Ali ve Muaviye'yi azlederek istediği adamın adını ilân etmesini söyledi. Bunun üzerine Ebû Mûsâ kalktı ve "İnsanların sulhe kavuşması ve akan kanın durmasına matuf olarak, Ali ve Muaviye'nin hal'ine karar verdik, ben şu sarığı çıkardığım gibi, Ali'yi hal' ettim⁸⁴⁰. Biz onun yerine Rasûlüllah'a (sav) sahâbi olmuş birini seçtik ki, onun babası da sahâbîdir. İslâm'da önceliği ile tebarüz etmiştir. O kişi Abdullah b. Ömer'dir" dedi. Ebû Mûsâ sözünü tamamladıktan sonra Amr ayağa kalktı ve "Ebû Mûsâ, Ali'yi azledip yerine başkasını koydu. Ben de onunla birlikte Ali'yi hal' ediyorum. Kendi üzerime ve sizin üzerine Muaviye'yi tayin ediyorum. Ebû Mûsâ anlaşmada Osman'ın mazlum ve şehid olarak öldürüldüğünü yazdı ve Osman'ın velisinin de, onun kanını talep etmede hak sahibi olduğunu kabul etti. Muaviye bizzat Rasûlüllah'a (sav) arkadaşlık etmiştir. Bey'atımız, Osman'ın kanını istediği için onadır" dedi. Ebû Mûsâ bu sözlere itiraz etti, Amr'ın yalan söylediğini, halbuki kendilerinin Muaviye'yi halife yapmadıklarını söyledi.

⁸³⁶ Taberî, *Tarih*, V, 68-69; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 127-128; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 553-554; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 167-168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 383-284; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 196; Muhammed Hudarî, *Bey, ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 391-392

⁸³⁷ Makdisî, Ebû Mûsâ'nın, Abdullah b. Ömer'in ismini vermeden önce, Hasan b. Ali'nin halife yapılmasını istediğini zikretmektedir. Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 228

⁸³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256-257; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 58. İbn Kuteybe (*el-İmâme*, I, 117-118) ve İbn Abdırabbih (*el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 347-348), Abdullah b. Ömer'in halifelğe getirilmesi teklifinin Ebu Musa'dan değil, Amr'dan geldiğini iddia etmektedirler.

⁸³⁹ Amr b. el-Âs, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan başka Muaviye'nin (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 117-118; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 58, 68-69; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 228), kendi oğlu Abdullah'ın (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 68; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 228) halife yapılmasını teklif etmiştir. Mes'ûdî'de geçen başka bir rivayette ise, Amr Ebû Mûsâ'dan kendisinin halife yapılmasını istemiştir. Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, II, 411

⁸⁴⁰ İbn Abdırabbih (*el-İkdu'l-Ferîd*), sarık yerine kılıcın, Makdisî de (*Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 229), yüzüğün çıkarıldığını söylerler.

Amr da “ Bilakis ben değil, Abdullah b. Kays yalan söyledi. O Ali’yi hal’ etti, fakat ben Muaviye’yi hal’ etmedim” cevabını verdi⁸⁴¹.

Mes’ûdî, hakemlerin görüşmesi hakkında farklı bir rivayet bulunduğunu, bu rivayete göre hakemlerin, başka bir isim üzerinde tartışmadan sadece her iki adayı da hal’ edip, kararı şûrâya bıraktıklarını bildirmektedir⁸⁴².

Hakem olayı hakkında tespit ettiğimiz bu bilgileri aktardıktan sonra, konu hakkındaki değerlendirmelere geçebiliriz: Evvelâ, hakemlerin görüşmeye aynı niyetle gelmediklerini belirtmemiz gerekir. Irak tarafının temsilcisi Ebû Mûsâ, bir daha dönmek üzere ümmeti fitne ve savaştan uzaklaştırmak için çözüm bulmak amacıyla toplantıya katılırken, Muaviye’nin temsilcisi Amr ise, görüşmelerde Şam tarafı için avantaj olabilecek sonuç almayı tasarlıyordu. Ayrıca hakemlerin arkalarındaki destek de eşit değildi. Amr, Şamlılar’ın tamamını arkasına almışken, Iraklılar’ın bir kısmı-ki Hz. Ali de bunlara dahildir- kendi temsilcileri olan Ebû Mûsâ’ya şüphe ile bakıyorlardı⁸⁴³.

Hakemler bir araya geldiklerinde Amr’ın, Ebû Mûsâ’ya göre daha aktif davrandığı ve müzakere seyrinin onun insiyatifinde geliştiği açıkça görülmektedir. Aynı Amr’ın, konuşmaya kendisinin başlayıp Ebû Mûsâ’ya ikinci sırada söz vermesine rağmen, gerek uzlaşılan konuların metne dökülmesi, gerekse alınan kararların halka duyurulmasında Ebû Mûsâ’yi öne geçirmesi dikkat çekicidir. Amr bu davranışına, Ebû Mûsâ’nın daha önce müslüman olduğu ve kendisinden daha yaşlı olduğu gerçeğini destek yapmıştır. Onun bu hareketindeki asıl amaç, her meselede Ebû Mûsâ’yi öne geçirerek onu konuşturmak ve halifenin azledilmesi düşüncesini de ilk önce onun teklif etmesini sağlamaktır. Eğer bu plânu gerçekleştirse Amr, her iki halife adayını bu görevden uzaklaştırma veya birini uzaklaştırıp diğerini makama getirme imkânına sahip olacaktı. Yoksa Ebû Mûsâ’nın, İslâm’a önce dahil olduğu ve yaşlılığından dolayı öne geçirilmiş olması, Amr’ın taktiğinden başka bir şey değildi.

Amr b. el-Âs’ın görüşmelerdeki asıl stratejisi, Muaviye’nin halifeye isyanında haklı olduğunu ispat, ikinci olarak da Hz. Ali’nin halifelikteki konumunu şüpheli hale getirmek olmuştur. Bunlardan birincisini sağlamak için, başta Hz. Osman’ın mazlum olarak öldürüldüğünü, maktûlün kanını dava etmenin onun yakınlarının sahip olduğu bir hak

⁸⁴¹ Mes’ûdî, *Mürûcû’z-Zehab*, II, 408-409. Ayrıca bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IV, 256-257; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 117-118; Ya’kûbî, *Tarih*, II, 190; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu’l-Ferîd*, IV, 37-348; Makdisî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, V, 229; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 127-128; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 167-168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283-284; Zehebî, *Tarihu’l-İslâm*, II, 548-549; Suyûtî, *Tarihu’l-Hulefâ*, s. 196

⁸⁴² Mes’ûdî, *Mürûcû’z-Zehab*, II, 409-410; Makdisî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Tarih*, V, 229

⁸⁴³ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 255-257, 260

olduğunu ve Muaviye'nin de Osman'ın vekillerinden biri olduğunu Ebû Mûsâ'ya kabul ettirmiştir. Amr ikinci olarak, Hz. Ali'nin halifeliğini şüpheli hale getirmek amacıyla, onu, şehid halifenin katillerinden biri, en azından katilleri ordusunda barındıran kişi olarak takdim etmek ve suçlu duruma düşürmek istemiştir. Görüşmeler neticesinde Amr ilk hedefine ulaştı ve Ebû Mûsâ'yı, halifeliğini şaibeli gösterdiği Hz. Ali'nin azledilmesine ikna etmiştir. Bu hususta Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ali'nin haklarını savunmaktan ziyade, ümmetin tekrar harbe dönmemesini hedef edindiği için, halifenin azledilme düşüncesine pek itiraz etmediğini söyleyebiliriz.

Halifelik makamı boşaltıldıktan sonra taraflar, bu göreve kimin getirileceği konusunu görüşmeye başladılar, fakat bu hususta hemen karara varamadılar. Rivayetlerde farklı isimler geçmiş olmasına rağmen, Amr'ın gerçek adayının Muaviye, Ebû Mûsâ'nın adayının da Abdullah b. Ömer olduğu ortaya çıktı. Başka isimler teklif edilmekle beraber, tarafların asıl adayları bu iki şahıs oldu. Amr, Ebû Mûsâ'ya, Hz. Ali'yi halifelikten azlettirdikten sonra sürekli olarak Muaviye ismini ön plâna çıkararak, onun da en az Hz. Ali kadar hilâfete layık olduğunu göstermek istedi. Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin karşısına hep Muaviye çıkarılınca, çözümü her ikisinin de hilâfet makamından uzaklaştırılıp, yeni halifenin ümmetin oluşturacağı şûrâ tarafından seçilmesinin uygun olduğu kararına vardı. Amr'ın da görüşmeden beklediği asıl sonuç buydu. Çünkü Muaviye, müzakereler sonucunda halifeye isyan eden bir vali konumundan hilâfete aday bir kişi haline gelmişti. Amr, Ebû Mûsâ'nın, Muaviye'yi bu göreve kabul etmeyeceğini biliyordu. Fakat o, Hz. Ali'yi uzaklaştırmak için yine Muaviye üzerinde ısrar ediyordu. Neticede her ikisi de fedakârlık yapıyorlar ve temsil ettikleri kişileri hilâfetten uzaklaştırıyorlar gibi bir sonuç ortaya çıktı. Halbuki burada esas fedakârlık Hz. Ali adına yapılmıştı, çünkü bu karar onun halifelikten uzaklaştırılması anlamına geliyordu, Muaviye bu konuda hiç bir şey kaybetmiyordu.

Hakemler, Hz. Ali'yi azlettikten sonra boşalan halifelik makamına kimi getireceklerine karar veremeyince, Ali ve Muaviye'yi halifelikten uzaklaştırdıkları ve ümmetin yeni idarecilerini şûrâ ile seçmesine karar verdiklerini ilân etme konusunda anlaşdılar. Rivayetlerde hem Hz. Ali, hem de Muaviye'nin hilâfetten hal' veya azledildiklerinden bahsedilmektedir. Halbuki sadece bir halife vardı ve hilâfetten azledilen Hz. Ali'ydî. Muaviye'nin azledilmesi söz konusu değildi. Hz. Ali ve Muaviye'nin ikisinin birden azledilmesi meselesi kanaatimizce şöyle izah edilebilir: Irak tarafının temsilcisi Ebû Mûsâ, Amr'ın tavırlarından Şam halkının kesinlikle Hz. Ali'nin halifeliğine razı olmayacağını anlamış ve ihtilâfa son vermek için, o anda halifelik vazifesini îfa eden Hz. Ali'yi görevinden uzaklaştırmıştır. Ancak o, Irak

tarafının razı olmayacağı Muaviye'yi de kesinlikle bu makam için düşünmemiştir⁸⁴⁴. Hakemler bu iki konuda yani, hem Hz. Ali hem de Muaviye'nin hilâfete getirilmemeleri hususunda ittifak etmişlerdir. Bu sonuç, tabîi olarak Hz. Ali'nin halifelikten indirilmesi anlamına geliyordu. Muaviye'nin bu bunda herhangi bir kaybı söz konusu değildi. Hz. Ali'nin temsilcisi olan Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'yi halifelikten uzaklaştırması, benzer şekilde Amr'ın temsil ettiği Muaviye'yi hilâfete getirme isteğinden vazgeçmesi ve bu noktada hakemlerin ittifak etmeleri, her ikisinin de azledildikleri şeklinde anlaşılmıştır.

Tarihçilerin hemen tamamı her iki hakemin de, temsil ettikleri şahısların hilâfetten uzak tutulması ve yeni idarecinin ümmetin oluşturacağı şûrâ tarafından seçilmesi kararına vardıkları hususunda müttefiktirler. Ancak onlar, kararın açıklanması sürecinde gelişen olaylar ve sonraki gelişmeler konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Yukarıdaki rivayetlerin çoğunda Ebû Mûsâ'nın, her iki adayın da halifelik makamından uzaklaştırıldıklarını duyurmasından sonra Amr'ın ayağa kalkarak, kendisinin de bu hususta Ebû Mûsâ'ya katıldığını, ardından Muaviye'yi hilâfete getirdiğini bildirilmektedir. Bazı müellifler ise Amr'ın, verilen kararı nakzeden bir davranışta bulunmadığını belirterek, bu şekil rivayetlerin iftira olduğunu iddia etmektedirler⁸⁴⁵. Bu görüş, tahkim hadisesinde Ebû Mûsâ'ya dirayetsiz ve halife aleyhine sonuçlanan bir duruma sebebiyet vermekle suçlayanlara karşı bir cevap olarak ortaya koymak niyetiyle ileri sürülmüş görünmektedir⁸⁴⁶. Meselâ İbn Arabî, Amr'ın Ebû Mûsâ ile varılan ittifaktan sonra Muaviye'yi hilâfete getirdiği haberlerinin tamamının yalan olduğunu, bu tür rivayetlerin bid'at ehli tarafından uydurulmuş şeyler olduğunu ileri sürmektedir⁸⁴⁷. İbn Arabî'nin eserine haşiye yazan Muhibbüddin Hatib de İslâm tarihinin, Emevîler'in yıkılıp, Abbasîler'in kuruluşu döneminde tedvin edilmeye başlandığını, bu nedenle, o dönemde eski hanedanın sadece kötülendiğini, tarihçilerin de bu ortamdan etkilenecek Emevîler devri ve taraftarları hakkında yanlış bilgiler aktardıklarını ileri sürerek, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığı şeklindeki haberin de bunlardan biri olduğunu iddia etmekte⁸⁴⁸, Amr'ın Ebû Mûsâ'nın söylediğinden farklı bir şey söylemediğini, her ikisinin de ittifakla kararı şûrâya bıraktıklarını bildirmektedir⁸⁴⁹. Ed-Devletü'l-Emevîye müellifi de bu tür rivayetleri kabul etmez. Ona göre Amr, asıl maksadına ihanete gerek kalmadan erişmiştir;

⁸⁴⁴ Önkal, Ahmet, *Tahkim Olayı*, s. 58

⁸⁴⁵ Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 229

⁸⁴⁶ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 158

⁸⁴⁷ İbn Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, s. 175-177

⁸⁴⁸ İbn Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, s. 177

⁸⁴⁹ İbn Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, s. 175; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 330-331

çünkü Muaviye'nin daha önce, halifenin Müslümanlar tarafından oluşturulan bir şûrâ tarafından seçilmesini istediğini, hakemlerin kararıyla da bunun gerçekleştiğini, dolayısıyla Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yapmasına gerek olmadığını söylemektedir⁸⁵⁰. Münir Muhammed Gadban ise, hakemlerin, hem Hz. Ali hem de Muaviye'yi hilâfetten uzak tutarak meseleyi şûrâya havale ettikleri hususunda tarihçilerin ittifak ettikleri ifade etmekte, ancak olayın bundan sonrasıyla ilgili rivayetlerin uydurma olduğu kanaatini taşımaktadır⁸⁵¹. Muhammed Hudarî Bey de hakemlerin, iki şahsı hal' edip yeni halifeyi Müslümanlar'ın seçimine bıraktıklarını ve bunu ilân ettiklerini belirterek, meselenin daha ilerini boyuta taşınması hususunun, yani Amr'ın kararı değiştirerek ilân ettiği meselesinin kesinlikle gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Ona göre, şayet Amr'ın bu ihaneti kabul olunursa, bunun Muaviye'ye sağlayacağı bir şey yoktu. Zira hakemlerden birinin kabul etmediği bir hükmün geçerli olması mümkün değildir⁸⁵². Müsteşrik Wellhausen, Amr'ın esas zaferini, halifeyi Ebû Mûsâ marifetiyle azletmekle kazanmıştı, dolayısıyla yeni bir hamleye ihtiyacı yoktu diyerek, onun Muaviye'yi halife ilân ettiği görüşünü reddetmiştir⁸⁵³. Lammens de, Wellhausen gibi Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldattığı haberinin uydurma olduğunu söylemektedir. Müellif, şayet böyle bir şey meydana gelseydi, bu hilenin Hz. Ali'nin gücünü artıracığı ve dağılmış olan Iraklılar'ı halife etrafında bütünleştireceğini söylemektedir⁸⁵⁴. Son olarak Hitti'nin bu konudaki kanaatini aktarmak istiyoruz. Müellif, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığı şeklindeki rivayetlerin, Abbasiler döneminde yazılan ve Iraklı tarihçiler tarafından dile getirilen bilgiler olduğunu öne sürerek, olayın, hakemlerin de her iki lideri azletmesiyle neticelendiğini, Muaviye'nin halifelige getirilmesine kadar gitmediğini iddia etmektedir⁸⁵⁵.

Hakemlerin kararı ilân etmeleri hadisesi ve daha sonra meydana gelen olaylar birlikte değerlendirildiğinde, Amr'ın, meseleyi Muaviye'yi halife ilân etmeye kadar götürmediğini iddia eden tarihçilerin kanaatleri hakkında bazı istifhamlar ortaya çıkmaktadır. Eğer hakemler, sadece her iki adayı halifelikten uzaklaştırmakla iktifa etmişlerse, o zaman Şamlılar'ın dönüşte Muaviye'yi halife olarak selâmlamaları ve ona bey'at etmeleri nasıl izah edilebilir? Aynı şekilde Hz. Ali halifelikten azledilmişse, Iraklılar'ın hâlâ onu halife olarak

⁸⁵⁰ Yusuf el-Işş, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, Dimeşk 1985, s. 101

⁸⁵¹ Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, Dimeşk, 1989, s. 212, 221; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 254

⁸⁵² Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 392-393; Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 98-99

⁸⁵³ Wellhausen, J., *Arap Devletin ve Sukutu*, s. 42-44

⁸⁵⁴ Lammens, H.L., "*Ezruh*", *Dâiratü'l-Meârif el-İslâmiyye*, Kahire ts. II, 511-512

⁸⁵⁵ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 278-279; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 253; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 51; Rayyis, Ziyauddin, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 86

kabul etmeleri de izah isteyen başka bir husustur. Halbuki Iraklılar, hakemlerin verdikleri karara uyacaklarına dair söz vermişlerdi. Bu durumda onların, hakemlerin son kararına uyarak, halifelikliğini devam ettiren Hz. Ali'ye karşı gelmeleri gerekirdi. Çünkü onlar, anlaşmaya göre, alınan kararların uygulanması için hakemlere yardımcı olacaklardı. Bu şartlarda hem tarafsız kalıp fitneye bulaşmaktan imtina eden, hem de daha önce Hz. Ali'ye halife olarak bey'at edenlerin bu hale razı olmamaları gerekiyordu⁸⁵⁶. Şayet olayı yukarıda isim ve görüşlerini verdiğimiz müellifler gibi kabul edecek olursak, yani hakemlerin sadece iki şahsı hilâfetten uzaklaştırmakla iktifa ettiklerini söylersek, Muaviye'nin Şam'da halife olarak bey'at alması ve Hz. Ali'nin de Irak'ta itirazla karşılaşmadan halifelik görevine devam etmesi meselesini açıklamamız zor olacaktır. Biz, hakem görüşmelerinin sonunda, Hz. Ali'nin hakemlerin kararını geçersiz kabul etmesine ve Muaviye'nin de kendisini halife ilân etmesine sebep olacak bir gelişmenin gerçekleşmiş olacağını düşünüyoruz. Bu da kanaatimizce Amr'ın daha önce ittifak edilen kararı, ilân sırasında değiştirmesidir. Yoksa Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığını inkâr etmek, hakemlerin alacakları ortak kararın kefilisi olan bütün Müslümanlar'ı itham etmekte, bu durum onların tahkimnamede verdikleri sözden döndükleri anlamına gelmektedir. Ümmetin tamamının, verilen ahdi bozmaları ve hidayet yerine dalâleti, vefa yerine hıyaneti seçmiş olmaları mümkün değildir. Müslümanlar böyle bir şey yapmamışlardır, fakat hakemlerden biri olan Amr, arkadaşı Ebû Mûsâ'yı aldatmıştır⁸⁵⁷. Bir kısım tarihçilerin iddia ettikleri gibi⁸⁵⁸, Amr tarafından aldatılan Ebû Mûsâ gafil, saf, görüşü zayıf ve kandırılmaya müsait bir kişi değildir⁸⁵⁹. Hz. Peygamber (sav) onu, Muaz ile birlikte Yemen idarecisi olarak vazifelendirmiştir⁸⁶⁰. Şayet o saf bir adam olsaydı, insan sarrafı Hz. Ömer onu, vali olarak görevlendirmezdi. Hz. Osman'ın son döneminde fitnenin en şiddetli olduğu zamanlarda Küfeliler onu vali olarak seçmezlerdi⁸⁶¹. Ebû Mûsâ müttaki, vera sahibi ve yumuşak huylu bir adamdı⁸⁶². O, Müslümanlar'ın-özellikle Hz. Peygamber'e (sav) sahâbî olanların-böyle hile ve aldatma işlerine girmeyeceklerini düşünüyordu. Ancak Amr, onu bu hususta hayal kırıklığına uğratmıştır⁸⁶³.

⁸⁵⁶ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü 'l-Kübrâ*, II, 101

⁸⁵⁷ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü 'l-Kübrâ*, II, 101; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, s. 364

⁸⁵⁸ bk. Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1971, s. 343

⁸⁵⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 257

⁸⁶⁰ İbn Arabî, *el-Avâsım Mine 'l-Kavâsım*, s. 174

⁸⁶¹ Zettersteen, K.V., "Eş'arî", İA, IV, 392

⁸⁶² Kandemir, Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", DİA, X, 190-191

⁸⁶³ Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü 'l-Kübrâ*, II, 101-102; Talas, *Tarihu 'l-Arab*, I, 3, 245; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 327-328, 333

Hakemlerin kararı açıklamasından sonra Ebû Mûsâ'nın, Kûfe yerine Mekke'ye gitmesi ve Hz. Ali ile görüşmekten kaçınması da, kararın ilânı anında Hz. Ali aleyhine ve Ebû Mûsâ'yı zor durumda bırakan bir olayın meydana geldiğini gösteren başka bir delildir⁸⁶⁴. Ayrıca Muaviye'nin, Ebû Mûsâ'ya kendi yanına gelmesi için haber gönderdiği, fakat onun bu teklifi kabul etmediği şeklinde rivayetlerin de kaynaklarda yer alması⁸⁶⁵ Amr'ın, kararın açıklanması esnasında Ebû Mûsâ'ya verdiği sözden döndüğüne dair kanaati desteklemektedir. Şayet İbn Arabî ve Muhibbüddin Hatib'in dedikleri gibi hakemler sadece iki adayı da halifelikten uzaklaştırıp, yeni halifenin seçimini şûrâya bırakmakla iktifa etmiş olsalardı, Ebû Mûsâ'nın memleketi Kûfe'ye değil de, Mekke'ye gidip inzivaya çekilmesine gerek yoktu. Yusuf el-Işş, Amr ve Muaviye'nin, Ebû Mûsâ'nın halifeyi azletmesi ve meselenin şûrâya bırakılmasıyla asıl hedeflerine ulaştıklarını, onların bundan başka bir yapmalarına gerek olmadığını söylemektedir⁸⁶⁶. Halbuki, seçimin şûrâya bırakılması, onlar için yeterli değildi. Çünkü oluşturulacak şûrânın, halife olarak Muaviye'yi seçmesi çok uzak bir ihtimaldi, Ashâb ileri gelenleri hayatta iken, bu görevin ona verilmesi beklenemezdi. Bu gerçeği bilen Amr'ın, meseleyi şûrâya bırakmadan bir oldu bittiye getirmesi ve kararın ilânında yeni halifenin Muaviye olduğunu duyurmuş olması mümkündür. Muhammed Hudaî Bey, Amr'ın ihaneti kabul edilse bile, bunun Muaviye'ye hiç bir fayda sağlamayacağını, zira hakemlerden birinin kabul etmediği bir hükmün geçerli olmayacağını iddia etmektedir⁸⁶⁷. Amr'ın meseleyi oldu bittiye getirip Muaviye'yi halife olarak ilân etmesi, bilakis ona avantaj sağlıyordu. Zira, taraflardan birinin onu halife olarak duyurması, Muaviye'nin halifeliği için bir mesned teşkil ediyordu. Diğer hakemin buna itiraz etmesi ve verilen hükmü kabul etmediğini ilân etmesi, Muaviye'yi pek ilgilendirmiyordu. Onun için asıl hedef, Ebû Mûsâ ve Iraklılar nazarında değil, Şamlılar nazarında halife olarak kabul görmektir. Amr'ın ilânı neticesinde de Muaviye bu imkâna kavuşmuş oldu. Zaten Muaviye o an için dağınık vaziyette kalan, kafası karışık ve Hz. Ali'ye itiraz etmekten başka bir iş yapmayan Iraklılar'ın kendisini halife olarak tanımalarına da pek ihtiyaç duymuyordu.

“Toplantıya gelmeden önce Amr, sadece dinî hissiyatına kulak veren Ebû Mûsâ'yı her an bir oldu bitti ile karşı karşıya getirmeyi düşünüyordu. İçindeki esas duygulardan ziyade ona ‘Sen Rasûlüllah’ın (sav) sahâbîsisin, benden yaşlısın’ diye zahirde iltifatlar yağdırarak,

⁸⁶⁴ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 158

⁸⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 348

⁸⁶⁶ Yusuf, Işş, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s.101

⁸⁶⁷ Muhammed Hudaî Bey, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 392-393; Ayrıca bk. Önkal, *Tahkim Olayı*, s. 70

rolünü en güzel bir şekilde yerine getiriyor, adeta, Ebû Mûsâ'nın gözünün önündeki çukuru görmesine mani oluyordu. Bir yerde, toplantıda gerçekleşecek sonuçlar, önceden plânlanmıştı⁸⁶⁸.

İslâm tarihçilerinden bir kısmı, Amr b. el-Âs'ın tahkim sonunda alınan kararın açıklanması sırasında verdiği sözden dönerek Muaviye'yi halife ilân ettiğini söylerken, diğer bir kısmı da bunun taraflı tarihçilerce uydurulmuş bir yalan olduğunu, hakemlerin, her iki adayı da azletmekten başka bir şey yapmadıklarını iddia etmişlerdir. Bu iki ayrı fikri ileri süren tarihçilerin kanaatlerini yukarıda naklettik. Bunlardan başka bir de, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığını kabul etmekle beraber, onun yaptığı işi mazur gösteren ve ictihat mantığı içerisinde değerlendiren tarihçiler de vardır. Biz çalışmamızın bu kısmında, önce bu düşüncede olan tarihçilerin kanaatlerini, ardından da bu kanaatler hakkındaki değerlendirmelerimizi aktarmak istiyoruz.

İbn Teymiyye (728/1328), hakem olayında ismi geçen şahıslarla ilgili haberlerin çoğunun güvenilir olmadığı görüşünü serdettikten sonra, “Şayet onlar birer müctehid olarak bu davranışlarında bir ictihattan hareket etmişlerse; müctehid, ictihadında isabet ederse iki ecre nail olur; yanılırsa bir ecir alır ve yanılışı Allah tarafından bağışlanır” diyerek, yankısı asırlarca süren tarihi bir olayı ictihat mantığı içerisinde değerlendirmiştir⁸⁶⁹. Benzer şekilde İbn Kesîr de (774/1372) Amr'ın, verilen kararın aksine Muaviye'yi halifelığe getirmesini ictihada bağlamaktadır⁸⁷⁰. İbn Teymiyye ve İbn Kesîr'in yaptığı gibi, İslâm tarihindeki bu tür olayların ictihat ile izah edilmesi, kanatimizce müelliflerin olaylar hakkında değerlendirme yapmak ve görüş beyan etmekten çekinmelerinden kaynaklanmaktadır. Şayet, tarihte derin izleri olan olaylar ve kararlar, sevap-günah değerlendirilmesinde tutulup, fikhî bir hüküm gibi ictihat anlayışıyla ele alınırsa, o zaman tarihin tecrübe yönü, yeni nesillere verilecek ders yönü

⁸⁶⁸ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 157

⁸⁶⁹ İbn Teymiyye, Şeyhülislâm Ahmed, *Mecmau'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, (nşr. Abdurrahman Muhammed b. Kasım), ? 1381, (Matabiu'r-Riyad), IV, 431. İbn Teymiyye, kendi döneminde Şii'lerin Muaviye ve Yezid'i hedef alıp, aslında tüm Ehl-i Sünnet'i hedef alan suçlamalara tepki olarak risaleler yazmış ve risalelerde, bu dönemde meydana gelen bazı hadiseleri tevil etmiş, adı geçen şahıslara Ehl-i sünnet düşüncesiyle sahip çıkmıştır ki, bu, ilmî bir değerlendirmeden ziyade tepkici ve savunmacı bir tavrıdır. bk. (Aycan, İrfan-M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998, s.103-104). Benzer şekilde Müslüman yazarların çoğu da Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı isyanını da bir ictihat hatası olarak değerlendirmektedirler. Bir valinin, devlet başkanına karşı isyan etmesinin ictihat konusu olup olmadığı hiç bir zaman düşünülmemiştir. İbn Hazm, bu meselenin ictihat konusu olduğu hususunda o kadar emindir ki, eserinde “ Muaviye bir mükafatlı hatalıdır” görüşünü dile getirmiştir. (İbn Hazm, *el-Fasl*, I-IV, Beyrut 1986, s. 89). Bu görüşe göre ortada bir suç bulunmakta, fakat suçu işleyenler suçlu olmamaktadırlar. Gerçekten de bunu anlamak mümkün değildir. Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiseleri*, s. 237

⁸⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284

tamamen ortadan kalkmış olur. Bu takdirde İslâm tarihi, geçmişteki Müslümanlar'ın yaşayışlarını, davranışlarını konu alıp inceleyen, sebep-sonuç ilişkisi kurarak gelecek kuşaklara aktaran ve onların geçmişteki tecrübe birikimleri kılavuzluğunda geleceğe hazırlayan bir ilim olmaktan çıkıp, kimin hangi davranışından ne kadar sevap, ne kadar günah aldığına çetelesini tutan işlevsiz bir bilgi yığını haline gelecektir. Bu nedenle hadiseler, icthah ve sevap-günah meselesi haline getirilmeden, her olay tüm yönleriyle değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır. Kanaatimizce, bazı tarihçilerin, Amr'ın yaptığı işi icthah meselesi olarak değerlendirmeleri, onun bu hususta hatalı davrandığını söylemeyi -Ashâbdan olması sebebiyle- ona karşı bir saygısızlık kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır.

İbn Teymiyye gibi meseleyi icthah ile izah eden İbn Kesîr, Amr'ın davranışını şu ifadeleriyle mazur göstermeye çalışır: "Amr b. el-Âs, Müslümanlar'ın halifesiz bırakılmasının, bu durumda önceki ihtilâftan daha büyük bir ihtilâfa ve mefsedete sebebiyet vereceğini düşündü. Bu sebeple, Muaviye'yi hilâfette bıraktı. Onun bu yaptığı bir icthattır. İctihat bazen hatalı olduğu gibi, isabetli de olabilir"⁸⁷¹. Müellifin bu ifadeleri, Amr'ı mazur göstermek niyetiyle yapılmış zorlama tevilden başka bir şey değildir. Amr, şayet Müslümanlar'ın halifesiz kalmasından endişe duyuyorsa, niçin Ebû Mûsâ'nın halifelik makamında bulunan Hz. Ali'yi azletmesi için bu kadar gayret sarfetmiştir? Şayet bu hususta Ebû Mûsâ kendi düşüncesiyle Hz. Ali'yi hal' etmek istediye, Amr, milletin halifesiz kalması, ihtilâf ve fitneye sebep olur diye niçin buna karşı çıkmamıştır? Müslümanlar tarafından seçilmiş olan halifenin azledilip, onun yerine halifeye isyan eden bir valinin halife yapılması, acaba fitne ve fesadı durduracak mıdır, yoksa daha da artmasına mı sebep olacaktır? Amr, Hz. Ali'nin halife olarak kalmasını istemiyor, bununla beraber Müslümanlar'ın da halifesiz kalmasını arzu etmiyor idiyse ve bunda samimiye, bu takdirde onun sürekli Muaviye ve sonra da kendi oğlunun halife yapılmasında ısrar etmeyip ve Ebû Mûsâ'nın teklif ettiği Abdullah b. Ömer'in halife yapılması teklifini kabul etmesi gerekmiyor muydu? Fakat Amr, bu şekilde hareket etmemiştir. Bu durumda müellif, hemen Amr'ın önüne icthah kalkanını koymuş ve meseleyi dinî bir konu olan icthah yönüyle değerlendirmeyi tercih etmiştir.

Ahmed Nedvî ve Said Sahib Ensârî tarafından kaleme alınan Ashâb-ı Kiram isimli eserde, Hz. Ali'nin biyografisi kısmında, Amr'ın hakem olayı neticesinde yaptığı iş hile olarak değerlendirilip, onun bu hareketi kınanırken⁸⁷², daha sonra incelenen Ebû Mûsâ bahsinde aynı

⁸⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284

⁸⁷² Nedvî, Şah Muinüddin Ahmet-Said Sahib Ansârî, *Ashâb-ı Kiram*, I, 321-322. Ö. Rıza Doğrul'un *Asr-ı Saadet*'inde de aynı kanaat hakimdir. Aşağıdaki ifadeler bu eserden alınmıştır: "Amr'ın fesadı ortalığı altüst etti. Onun bu hareketi bir siyaset değil, en adi manasıyla bir dalavere idi. Amr'ın vazifesi, iki tarafın ittifakla verdiği kararı tebliğ idi. Onun bu kararı tebdil

müellifler “Amr, Muaviye’yi hilâfete getirmeyi istihdaf etmiş olsaydı, bunun için Ebû Mûsâ ile anlaştıktan sonra kararı bozmaya lüzum yoktu. Bunu böyle hile yapmadan da elde etmek mümkündü. Herhalde ara yerde bir takım hadiseler vuku bulmuş ve bu yüzden Amr b. el-Âs, ittifakı bozmak mecburiyetinde kalmıştı” diyerek önceki kanaatlerini değiştirmişlerdir⁸⁷³. Nedvî ve Said Sahib, Abdullah b. Abbas’ın biyografisinde ise, “Bu kadar ciddi ve tarihi bir hadisenin ansızın tuhaf bir şekil almasını akıl kolay kabul etmez. Ne çare ki, tarih kitapları bize Ebû Mûsâ’nın kararı ilân etmesi ile Amr’ın minbere çıkarak kararını bildirmesi arasındaki fasılda ne geçtiğini haber vermiyor. Bundan haberdar olmuş olsaydık, Amr’ın kabul ettiği karardan niçin döndüğünü, niçin Hz. Ali ile beraber Muaviye’nin hal’ini kabul ettiği halde, Hz. Ali’yi hal’ edip Muaviye’nin ipkasına lüzum gördüğü anlaşılırdı” diyerek, Amr’ın bu tasarrufunu, ilân esnasında meydana geldiği sanılan ve mahiyeti bilinmeyen olaylarla izah etmeye çalışmışlardır⁸⁷⁴.

Müellifler, Ebû Mûsâ’nın kararını açıklaması ile Amr’ın Muaviye’yi hilâfete getirdiğini ilân etmesi esnasında bir boşluk olduğunu kabul ederek, bu boşluğu dolduracak tahminler ortaya koymuşlardır. Onlar bu hususta iki fikir ileri sürerler: Birincisi İngiliz tarihçilerin kanaatleridir ki, şöyle izah edilmektedir: Ebû Mûsâ aldıkları kararı ilân ettikten sonra Hz. Ali taraftarlarından ictimada hazır bulunanların hepsi bu karara itiraz ederek, onu hiç bir şekilde kabul ve bu karara göre hareket etmeyeceklerini şiddetle ifade etmişler, Ebû Mûsâ’ya hücum etmişler, onun Amr b. el-Âs tarafından aldatıldığını ve kendisinin hilâfete en lâyük zatı makamından indirmek istediğini söyleyip ona türlü türlü taarruzda bulunmuşlardır. Amr b. el-Âs da, vaziyeti gördükten sonra, verilen kararın müdafaasının temini için vaziyet almış ve minbere çıkarak verilen karar gereğince Hz. Ali’yi hal ettiğini ve Muaviye’yi yerine tespit ettiğini ilân etmiş, bu suretle diğer tarafın kabul etmek istemediği kararı teyit etmiştir. Nedvî, İngiliz müsteşriklerinin bu kanaatlerini destekleyen bir vesika olmamasına rağmen, bu beyanın son derece dikkate şayan olduğunu ifade etmektedir⁸⁷⁵. Verilen bilginin kaynağının olmaması bir tarafa, bizce bu bilgi dahi kendi içerisinde çelişkiler taşımaktadır. İddiaya göre Iraklılar Hz. Ali’nin azledildiği haberini alır almaz Ebû Mûsâ’nın üzerine hücum etmişlerdi. Bu tavır, onların, Hz. Ali’nin görevden alınmasına dahi tahammül edemediklerini ve bu karara razı

---

ve tağyir etmesi, onu feshetmekten başka bir şey olamazdı. Ebû Mûsâ bir hakemin vazifesini yapmış ve ittifakla verilen bir kararı tebliğ etmiştir. Amr b. el-Âs ise verilen kararı tahrif etmiş, salahiyeti dahilinde olmayan bir sahtekârlık rolü oynamıştır. Amr’ın hareketinde ne siyaset, ne kıyaset eseri vardır. Bu en adi hilekârlıktan başka bir şey değildir”. Ö. Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadet*, V, 102

⁸⁷³ Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 301

⁸⁷⁴ Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 186

⁸⁷⁵ Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 188-189

olmadıklarını gösterir. Müelliflere, Amr'ın alınan bu kararın müdafaasını temin için çıkıp Hz. Ali'yi hal' ve Muaviye'yi tayin ettiğini söylemişlerdir. Bu davranışın, alınan kararın müdafaasını temin etmek için yapıldığını ifade etmek ne kadar doğrudur? Şayer Amr, bunu yapmak isteseydi, kendisi de aynen Ebû Mûsâ'nın dediğini söyler, her iki adayı da azlettiğini ilân eder, diğer hakeme destek olur, kendisinin de alınan kararın arkasında olduğunu duyururdu. Fakat olay böyle cereyan etmemiş, Amr Iraklılar'ı galeyana getiren husus olan Hz. Ali'nin azli meselesini kabul ettiği gibi, onları daha da tahrik edecek şekilde bir hareket yapmış ve Hz. Ali'nin yerine, Sıffin'de Iraklılar'a karşı savaşan Muaviye'yi halife olarak ilân etmiştir. Bu nedenle Amr'ın, alınan kararın müdafaasını temin için Muaviye'yi halife ilân ettiği fikri pek mantıklı ve inandırıcı gelmemektedir.

Asr-ı Saadet müellifleri, İngiliz tarihçilerin yukarıdaki kanaatini aktardıktan sonra, her iki hakemin kararlarının ilânları arasındaki boşluğu doldurmak için, yine aynı kanaatlerden mülhem yeni bir iddia ortaya atmışlardır. Buna göre Ebû Mûsâ'nın, kararını açıkladıktan sonra Iraklılar içinde karışıklık çıkaranlar İbn Sebe ve arkadaşlarıdır. Bunlar Cemel vak'asında her iki taraf barış havası içinde iken Hz. Aişe tarafına saldırmışlar ve iki orduyu birbirine düşürmüşlerdir. Benzer şekilde hakemlerin kararı açıklamaları esnasında da bu adamlar, Müslümanlar'ı vahdete ulaştıracak bir karar verildiğini görür görmez, o kararın feshi için çalışmışlar, Ebû Mûsâ kararını ilân eder etmez, onun aleyhine gösteri yapıp karışıklık çıkarmışlar, neticede Amr'ı kararı bozmaya sevk etmişlerdir⁸⁷⁶. Gerek İbn Sebe'nin faaliyetleri gerekse İbn Sebe rivayetlerinin sahibi Seyf b. Ömer'in kişiliği ve rivayetlerinin sihhati hakkında araştırmamızın "Fitne Döneminde Amr b. el-Âs" başlıklı kısmında özet olarak bilgi vermiş, orada bu rivayetlerin ve ravisinin tarihçiler tarafından pek rağbet görmediğini söylemiştik⁸⁷⁷. İbn Sebe'nin faaliyetleri hakkında bu çekinceyi koyduktan sonra, Ashâb-ı Kiram yazarlarının yukarıdaki iddiaları hakkındaki düşüncemizi söyleyebiliriz. Müellifler, Sebeîler'in, Ebû Mûsâ'nın kararını duyar duymaz itiraz ettiklerini söylemişlerdir. İtirazın sebebi de onların, Müslümanlar'ı vahdete sevk edecek bir kararı duymuş olmalarıdır. Tarihi rivayetlere göre onlar, ümmetin birliğini istemeyen bozguncu insanlardı. Bu durumda Amr'ın yapması gereken, Sebeîler'in korktukları davranışı, yani Müslümanlar'ı birliğe götürecektir hareketi yapmasıydı. Bu da onun, aynı Ebû Mûsâ gibi çıkıp, alınan kararı ilân ederek Sebeîler'in oyunu bozmasıyla gerçekleşecekti. Şayet Amr böyle davranmış olsaydı, bozguncuların plânı suya düşerdi. Ancak Amr, böyle yapmamış, Ebû Mûsâ'nın ilân ettiği

⁸⁷⁶ Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 189-190

⁸⁷⁷ bk. ilgili kısım s.134-135

kararı değiştirip Hz. Ali’yi hal’ ederek, Muaviye’yi halife yaptığını söylemiştir. Esasında bu karar, Sebe’ler’in eline isyan imkân vermiştir. Hal böyleyken Amr’ın, İbn Sebe taraftarlarının kargaşa çıkardıklarını görünce, kararını değiştirip Muaviye’yi halife ilân ettiği fikrini kabul etmemiz mümkün değildir. Zaten müellifler de, Amr’ın bu kararının Müslümanlar’ı yeniden savaşa çevirdiğini söyleyerek, yukarıdaki kanaatleriyle açıkça çelişkiye düşmüşlerdir⁸⁷⁸. Çünkü Amr b. el-Âs’ın, alınan kararı değiştirmesi neticesinde, fitne çıkarmak isteyenler daha da uygun bir ortam bulmuşlardır.

Ashâb-ı Kiram isimli eserin müellifi Ö. Nasuhi Bilmen de, Amr’ın Ebû Mûsâ’ya verdiği sözden döndüğü şeklindeki rivayetleri doğru kabul etmekle beraber, onu bu hususta mazur görmektedir. Bilmen, Amr’ın Hz. Ali’nin kadrini ve onun Muaviye’den daha ziyade faziletli olduğunu bilmesine rağmen, halifenin etrafındaki bir takım âsî ruhlu kuvvetlerin mevcudiyeti itibariyle, Muaviye’nin Müslümanlar’ın başında bulunmasını uygun gördüğü ifade etmektedir. Müellif, “Biz şimdi Amr b. el-Âs, bunu mutlak şahsî menfaati icabatından olarak yapmıştır, diye nasıl hükmedeceğiz? Onun zahid, yani dünya varlığına temayülden beri olduğu şehadet ediliyor. O halde, onun valilikte vesairede bulunmak istemiş olması mahza müslümanlığa, müslümanlığın teessüsüne hizmet maksadına müstenid olabilirdi. Bütün bunlar ihtimal dahilindedir. Mamafih bu Mısır fatihinin hakimiyet-i İşlâmiyye’nin tevessüüne hizmetleri tarihen sabit bir hakikattir” sözüyle de Amr’ı yaptıklarında haklı göstermeye çalışmıştır⁸⁷⁹.

Müellifin, eserine “Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanlar’ın Nezih İtikatları” ismini vermesi, kitabın içeriği hakkında belli bir kanaat vermektedir. Bilmen, ashâbın davranışları hakkında söylenecek fikirleri itikat meselesi gibi değerlendirmekte ve bu hususta herhangi bir tenkit meydana geldiğinde de, bu tenkidin kişinin itikadına zarar vereceğini düşünmektedir. Müellif buna fırsat vermemek için, yanlış olduğu aşikar olan davranışları da zorlama tevillerle makul göstermeye çalışmaktadır. Amr’ın, Ebû Mûsâ’ya söz verdikten sonra kararını değiştirip Muaviye’yi halife tayin ettiğini ilân etmesi bir hiledir ve yanlış bir davranıştır. Bunun söylenmiş olması, bir müslümanın itikadına zarar vermez. Bilmen bunu söyleyemediğinden, savunma gayreti içinde rivayeti tevil etmek için çok zorlamış ve kendi ifadeleriyle çelişkiye düşmüştür. Müellif, Amr’ın, İmam Ali’yi daha faziletli bulmakla beraber, onun etrafındaki bir takım asi grupların olması sebebiyle Muaviye’nin ümmeti idare etmesini daha uygun gördüğünü söylemiştir. şayet Amr, böyle bir düşünceye sahip idiyse, bunu diğer hakem Ebû Mûsâ’ya izah eder ve onu bu hususta ikna etmeye çalışırdı. Ancak o,

⁸⁷⁸ Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 190

⁸⁷⁹ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Ashâb-ı Kirâm*, s. 132

Ebû Mûsâ'yı Hz. Ali'yi azletmeye razı etmekle beraber, onun yerine Muaviye'yi getirmeye ikna etmeye muvaffak olamamıştı. Diğer hakemi ikna edemedi diye, onun tek başına karar verip Muaviye'yi halife ilân etmesi, evvelâ tahkimnameye aykırıdır ve bu nedenle ümmet tarafından tasvip göremeyecektir. Amr bu davranışıyla ümmetin kabul edemeyeceği bir şeyi yapmıştır. Hz. Ali'nin etrafında bulunan ve Amr'ın, onun hilâfetten uzaklaştırılması için bir sebep olarak ileri sürdüğü asi topluluk acaba Muaviye hilâfete geçince uslanıp yerlerine oturacak mıdır? Yoksa Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığı düşüncesiyle, onun yanında bulunan itaatkar insanlar da asilere katılarak yeni seçilen halifeye karşı ayaklanacaklar mıdır? Bu durumda devlete asi olan insanlar azalacak mı, yoksa daha da artacak mıdır?

Bilmen yukarıdaki kanaatini desteklemek için, Amr'ın makam-mevki seven bir insan olmadığını, onun zahid, dünya varlığına temayülden beri olduğunu iddia etmekte ve Amr'ın valiliği ancak Müslümanlar'a ve müslümanlığa hizmet etmek için isteyebileceğini ileri sürmektedir. Amr'ın dünya malına temayülden uzak olduğunu iddia eden yazar, bu düşüncesini destekler bir bilgi vermemektedir. Ancak biz, bu görüşün aksinin daha doğru olacağını düşünüyoruz, Amr'ın şahsiyeti bölümünde bu konuyu detaylı bir şekilde ortaya koyacağız. Bu hususta, şimdilik Hz. Ömer'in, Mısır valiliği esnasında aşırı mal edindiği iddiasıyla Muhammed b. Mesleme marifetiyle Amr'ı teftiş ettirip, malının yarısını müsadere etmesi rivayeti yeterlidir, diye düşünüyoruz⁸⁸⁰. Valilik gibi devlet hizmetlerinin yegâne amacının müslümanlığa ve Müslümanlar'a hizmet olduğu açıktır. Fakat bu gayeye ulaşmak, yani Müslümanlar'a hizmet etmek amacıyla vali olmak için hile yapmak, diğer hakeme verilen sözden dönmek ne kadar doğru bir davranıştır? Ayrıca Amr'ın daha önce Müslümanlar'ın hayrına hizmetlerinin olması da, ona böyle bir hileye teşebbüs etme hakkı vermez.

Hakem olayı hakkında farklı kanaatlere sahip müelliflerin görüşlerini aktardıktan sonra şu sonuçlara varmamız mümkündür: Irak tarafını temsilen Ebû Mûsâ ve Şamlılar'ı temsilen Amr bir araya gelmişler ve görüşmelerde bulunmuşlardır. Ebû Mûsâ'nın hedefi, insanları fitne ortamından kurtarmak ve akan kanı durdurmak için çareler aramaktır. Amr ise her türlü imkânı değerlendirerek, Muaviye'yi halife yapmak niyetindedir. Çünkü kendi istikbâli ancak Muaviye'nin halifelğine bağlıdır. Bu nedenle, hedefine ulaşmak için ilk ve en önemli engeli aşmış ve Hz. Ali'yi hilâfetten uzaklaştırma konusunda Ebû Mûsâ'yı ikna edebilmiştir. Bunu sağlamak için Hz. Osman'ın kanı ve Muaviye'nin onun velisi olması hususu Amr tarafından iyi kullanılmıştır. Buna rağmen, ne kadar gayret ettiyse de asıl hedefine ulaşamamış ve

⁸⁸⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 308; İbn Abdîrabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*. I. 47-48. Ayrıca bk. Çalışmamızın İkinci bölümü Emirlik ve Mal sevgisi kısmı. s. 232 vd.

Muaviye'yi halife yapma niyetini bir türlü diğer hakeme kabul ettirememiştir. Fakat sonucun ilânı esnasında, tek taraflı bir kararla Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'yi hal' edip boşalttığı hilâfet makamına Muaviye'yi getirdiğini ilân etmiş ve Muaviye ile daha önce tasarlamış oldukları plânın son hamlesini de tamamlamıştır. Yukarıda geçtiği gibi, bazı müelliflerin, meselenin buraya kadar ulaşmadığı, hakemlerin sadece Hz. Ali ve Muaviye'yi hal' etmek ve meseleyi şûrâya havale etmekle iktifa ettikleri görüşüne rağmen, daha sonra meydana gelen olaylar göz önüne alınırsa, Amr'ın, Ebû Mûsâ ile ortak aldıkları kararı bozduğu ve Muaviye'yi halife olarak ilân ettiğini kabul etmemiz daha doğru olacaktır.

Amr b. el-Âs'ın, Ebû Mûsâ'dan sonra kararı değiştirerek açıklaması, müzakerelerin sonuçlanmasını bekleyen her iki taraf arasında tartışmalara hatta çatışmaya sebep oldu. Başta hakemler birbirlerine ağır hakaretlerde bulundular. Ebû Mûsâ, arkadaşına “ Sen ahdi bozdun, sen yürüdüğünde de geri çekildiğinde de dilini çıkarıp hırlayan köpek gibisin” diye hakaret ederken, Amr da ona, kitap taşıyan merkep olduğunu söyledi⁸⁸¹. Hz. Ali tarafında yer alan ve hakem toplantısında hazır bulunan Şureyh b. Hani, Amr'ın kararını duyunca onun üzerine yürüdü ve kamçısıyla vurdu. Şureyh daha sonra, saldırdığı anda Amr'a kılıçla vurmadığına çok pişman olduğunu ifade etmiştir⁸⁸².

Ebû Mûsâ, karar açıklandıktan sonra hiç beklemeden Mekke'ye doğru yola çıktı. Giderken, “İbn Abbas beni uyarmıştı, onun ahdi bozacağını söylemişti. Fakat ben ona güvendim. Onun, ümmetin iyiliğinden başka bir şey seçmeyeceğini sandım” diye konuşuyordu⁸⁸³. Haber Hz. Ali'ye ulaştığında onun, bu olaya sebebiyet veren Muaviye, Amr, Ebû'l-Aver, Abdurrahman b. Halid, Dahhak b. Kays ve Velid b. Ukbe'ye lânet ettiği kaynaklarda yer almıştır⁸⁸⁴. İbn Kesîr, el-Bidâye'sinde Hz. Ali'den Beyhakî menşeli bir rivayet aktarmaktadır. Bu habere göre Hz. Ali, Hz. Peygamber'in (sav), “İsrailoğulları anlaşmazlığa düştüler, anlaşmazlıkları devam etti. Nihayet iki hakem tayin edildi. Bu hakemler, sapıttılar ve başkalarını da saptırdılar. Doğrusu bu ümmet anlaşmazlığa düşecektir. Nihayet iki hakem tayin edeceklerdir. Bu hakemler sapıtacaklar, kendilerine uyanları da saptıracaklardır” dediğini rivayet etmiştir⁸⁸⁵. İbn Kesîr, bu rivayetin münker ve uydurma olduğunu söylemektedir. Çünkü bu hadis halife tarafından bilinmiş olsaydı, o, kesinlikle hakem tayinine muvafakat etmezdi, demektedir. Ayrıca Yayha b. Ma'în, bu hadisin

⁸⁸¹ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 348; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 128

⁸⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284

⁸⁸³ Taberî, *Tarih*, V, 71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 128

⁸⁸⁴ Taberî, *Tarih*, V, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284

⁸⁸⁵ İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 246; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284-285

ravilerinden olan Zekeriyya b. Yahya'nın rivayetine itibar edilmediğini söyleyerek bu hadisi makbul saymamıştır⁸⁸⁶.

Hakem olayı, Sıffin savaşı neticesindeki tahkimnamenin kabulünde olduğu gibi yine Muaviye ve Amr ikilisinin istediği gibi sonuçlanmıştır. Bu savaşta hezimete uğramak üzere olan Şamlılar, tahkimname ile Iraklılar'la eşit hale gelmişler, Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı savunduğu, Hz. Osman'ın kanı meselesi resmiyet kazanmış, savaştan önce halifeye asi bir vali olan Muaviye de yine tahkimname ile Hz. Ali'ye denk kabul edilmişti. Hakem olayı ise Hz. Ali'nin hilâfeti kaybetme, Muaviye'nin de onun yerini alma hareketinin son perdesi oldu. Amr'ın tek taraflı kararı neticesinde Şamlılar, dönüşte Muaviye'ye halife olarak bey'at ettiler⁸⁸⁷. Hakemlerin kendisine haksızlık yaptığını düşünen Hz. Ali, yeniden asker toplayıp Şam'a yürümeye karar verdi ise de, bu defa Haricîler onun Şam seferine çıkmasına engel oldular. Halife vefatına kadar iç karışıklıklarla meşgul olması sebebiyle, Şam'a tekrar yürümeye fırsat bulamadı. Cevdet Paşa hakem olayı neticesindeki durumu şu ifadeleriyle dile getirir: "Çi faide ki, ondan sonra Hz. Ali'nin hükümeti zaaf ve tenezzüle, Muaviye'nin kuvveti tezayüd ve terakkiye yüz tuttu"⁸⁸⁸.

C. AMR B. EL-ÂS'IN MİSİR'İ YENİDEN ELE GEÇİRMESİ

Hakem olayının umulan neticeyi vermemesi ve barışa ulaşılamaması, tarafların birbirlerine karşı olan tavırlarında herhangi bir değişiklik meydana getirmedir. Sadece siyâsî hava Muaviye lehine gelişmeye başladı. Zira, Irak'ta bütünlüğü zedeleyen Haricîler'le uğraşmak zorunda kalan Hz. Ali, Şamlılar'la ilgilenme imkânı bulamadı. Halifenin bu müşkül durumu, Muaviye tarafından iyi değerlendirildi. Sıffin savaşı hezimetinden kurtulduktan sonra, tahkim neticesinde istediğini elde eden Muaviye, artık savunma durumundan taarruza geçme kararı aldı⁸⁸⁹. Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı saldırıya geçeceği ilk hedef Mısır topraklarıydı. Eğer Mısır'a sahip olursa, bu bölge haracından elde edeceği gelir ile Hz. Ali'ye üstünlük sağlayabilirdi. Üstelik Muaviye, kendisine bey'at etmesi halinde Mısır'ı Amr'a vereceğini daha önce taahhüt etmişti. Bu nedenle de Mısır'ı mutlaka ele geçirmesi gerekiyordu⁸⁹⁰.

⁸⁸⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 285

⁸⁸⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü 'z-Zehab*, II, 412; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 229; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, III, 552

⁸⁸⁸ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, II, 323

⁸⁸⁹ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 159

⁸⁹⁰ Taberî, *Tarih*, V, 98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 178-179

Muaviye ve Amr Mısır'la ilgilenmeye Sıffin savaşıdan önce başlamışlar, uyguladıkları politika neticesinde Mısır'ın kudretli valisi Kays b. Sa'd'ı azlettirip, yerine tecrübesiz Muhammed b. Ebî Bekir'in tayin edilmesini sağlamışlardı⁸⁹¹. Mısır'ın yeni valisi Muhammed, ülkede bulunan Hz. Osman taraftarlarına selefi Kays'ın aksine çok sert davranmış ve onların düşmanlıklarını kazanmıştı⁸⁹². Onun bu tavırları Mısır'daki muhalefet grubunu daha aktif bir duruma getirmişti.

Muaviye, Mısır'a sefer düzenleme niyetiyle komutanlarıyla görüşmeler yaptı. Amr ilk önce söz alarak, Mısır'ın süratle ele geçirilmesi gerektiğini, bunun sağlanmasıyla Hz. Ali'ye karşı daha kolay mücadele verebileceklerini ifade etti⁸⁹³. Muaviye, Mısır hakkında geniş tecrübeye sahip olan Amr'ın bu teklifini uygun buldu, orada bulunan diğer komutanlar da bu görüşü desteklediklerini bildirdiler⁸⁹⁴. Toplantı sonunda Mısır'a sefer düzenlenmeden önce, bazı girişimlerde bulunulması kararı alındı. Buna göre Muaviye, Mısır'daki taraftarlarına mektup yazıp, onlara sabretmelerini, direnmelerini söyleyecek; düşmanlarına yazacağı mektuplarda da onları sindirip korkutmaya çalışacaktı⁸⁹⁵.

Muaviye'nin, taraftarlarına yazdığı mektup hemen etkisini gösterdi. Muaviye b. Hudeyc ve Mesleme b. Muhalled liderliğindeki Hz. Osman taraftarları, burada düşmanla mücadele edeceklerini, hatta kendilerine asker gönderilirse rakiplerini rahatça yenebileceklerini bildirdiler⁸⁹⁶.

Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekir, Şam'dan gelen tehdit dolu mektubu alınca, derhal halifeye haber gönderdi ve yardım istedi. Zaten Hz. Ali de genç ve tecrübesiz oluşu nedeniyle onun Mısır'da otoriteyi sağlayamayacağı düşüncesiyle, yerine daha dirayetli bir vali tayin etmeyi düşünüyor, fakat bu görev için Mısır eski valisi Kays ile Malik el-Eşter arasında karar veremiyordu. Neticede Nusaybin'de bulunan Eşter'i çağırıp Mısır'a gönderdi⁸⁹⁷. Eşter'in Mısır'a ne zaman gönderildiği hususunda tarihçiler ittifak halinde değildirlir. Ya'kûbî ve Taberî'nin ravilerinde olan Ebû Mihnef, Eşter'in, Muhammed b. Ebî Bekir'in üzerine vali tayin edildiğini söylemişlerdir⁸⁹⁸. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr de aynı kanaattedirler⁸⁹⁹. Taberî'nin

⁸⁹¹ Taberî, *Tarih*, IV, 553-555; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 126

⁸⁹² İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 140-141

⁸⁹³ Taberî, *Tarih*, V, 98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178-179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 314

⁸⁹⁴ Taberî, *Tarih*, V, 99; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 141

⁸⁹⁵ Taberî, *Tarih*, V, 99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179

⁸⁹⁶ İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 141-142

⁸⁹⁷ Taberî, *Tarih*, V, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178-179; Buhl, F., "Muhammed b. Ebî Bekir", *İA*, VIII, 476

⁸⁹⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 193; Taberî, *Tarih*, V, 95

diğer bir ravisi Zührî ise Eşter'in, Kays b. Sa'd'ın Mısır'dan azledilmesinden sonra vali tayin edildiğini iddia etmektedir⁹⁰⁰. Üçüncü bir görüş ise, Eşter'in, Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürülmesinden sonra Mısır'a vali olduğu şeklindedir ki, bu görüş Taberî ravilerinde olan Hişam b. Mumhammed⁹⁰¹ ve Mes'ûdî'ye⁹⁰² aittir. Bu rivayetler arasında en meşhuru ve tarihçiler tarafından tercihe şayan olanı, Ya'kûbî, Ebû Mihnef, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'in kabul ettikleri, Eşter'in, Muhammed b. Ebî Bekir vali iken oraya gönderilmiş olduğu bilgisidir⁹⁰³. Hz. Ali'nin, kendi üzerine vali göndermesi neticesinde, bu uygulamadan alınmış olan Muhammed b. Ebî Bekir'e mektup yazarak onun gönlünü alması ve Eşter'den daha fazla yararlanmak için onu Mısır'a gönderdiğini söylemesi de, Eşter'in Muhammed'in üzerine gönderildiği rivayetini desteklemektedir⁹⁰⁴. Aktardığımız bilgiler ışığında, Hz. Ali dönemi Mısır valilerini şu şekilde sıralamamız mümkündür: Kays b. Sa'd-Muhammed b. Ebî Bekir-Malik el-Eşter (Mısır'a ulaşmadan öldü)-Muhammed b. Ebî Bekir⁹⁰⁵. Bu sıralama dikkate alındığında tarihçilerin, Eşter'in Mısır'a ne zaman vali tayin edildiği hususunda ihtilâfa düşmelerinin sebebi ortaya çıkacaktır. Dikkat edilirse bu sıralamada Muhammed b. Ebî Bekir, Eşter'den hem önce hem de sonra yer almıştır. Bu nedenle bazı tarihçiler, Eşter'in Muhammed'den önce Mısır'a vali olduğunu iddia ederken, bir kısmı da onun Muhammed'den sonra tayin edildiğini söylemişlerdir. Bütün bu ihtilâflara rağmen, Hz. Ali'nin son Mısır valisinin Muhammed b. Ebî Bekir olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Zira Amr b. el-Âs, bu bölgeyi Muhammed'le mücadelesinden sonra ele geçirmiştir.

Hz. Ali tarafından Cezire'den Kûfe'ye çağrılan Eşter hazırlıklarını tamamlayarak Mısır'a hareket etti. Muaviye, bu haberi aldığı anda oldukça tedirgin oldu. Eşter'in akıllı, bahadır ve Muhammed'den çok tecrübeli olduğunu, Mısır'ı kendisine karşı iyi savunacağını biliyordu. Bu nedenle, bir an önce ondan kurtulma çareleri düşünmeye başladı. Eşter'in yolu

⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313

⁹⁰⁰ Taberî, *Tarih*, V, 553; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 135-136

⁹⁰¹ Taberî, *Tarih*, V, 553

⁹⁰² Mes'ûdî, *Mürûcü 'z-Zehab*, II, 420

⁹⁰³ bk. Buhl F., "Muhammed b. Ebî Bekir", İA, VIII, 476; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 522; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 84

⁹⁰⁴ Taberî, *Tarih*, V, 96-97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Buhl, F., "Muhammed b. Ebî Bekir", İA, VIII, 476

⁹⁰⁵ Bu sıralamanın başına belki Muhammed b. Ebî Huzeyfe de yazılabilirdi. Zira o, Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'ın Mısır'dan çıkarılmasından sonra idareyi Hz. Ali adına eline almıştı. Bu durum, kanaatimizce onun Mısır valisi olduğu anlamına gelmez. Nitekim Hz. Ali, bey'at aldıktan sonra bütün eyaletlere olduğu gibi Mısır'a da yeni bir vali göndermiş, fiili durumda Mısır'ın hakimi olan Muhammed'i vali olarak kabul etmemiştir. Bu nedenle biz, Hz. Ali dönemi Mısır valilerini Kays b. Sa'd ile başlatmayı uygun bulduk. Ayrıca bk. İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 122

üzerinde bulunan Kulzum'da harac görevlisi olan Çaystar'a haber göndererek, şayet Eşter'i ortadan kaldırırsa, kendisinden bir daha harac almayacağını söyledi. Eşter yoluna devam ederken, Kulzum'a geldiğinde Çaystar onu karşıladı ve misafir etti, yemek esnasında zehirli bal şerbeti içirerek öldürdü. Muaviye ve Amr bu haberi aldıklarında "Allah'ın baldan askerleri vardır" demişlerdir⁹⁰⁶. Taberî'de geçen bir rivayette, Eşter'in ölüm haberi kendisine ulaşınca Muaviye, Ali'nin iki kolundan biri olan Ammar'ın Sıffin'de, ikinci kolu Eşter'in de Kulzum'da kesildiğini ifade etmiştir⁹⁰⁷. Eşter'in ölüm haberini alan Hz. Ali, Muhammed'e bir mektup yazarak, ona, görevine devam etmesi ve düşmanla savaşmak için hazırlık yapması emrini verdi⁹⁰⁸.

Eşter'in öldürülmesiyle birlikte, Şam ordusunun Mısır'a yönelmesi için hiç bir engel kalmamış oldu. Muaviye, Mısır'da bulunan Hz. Osman taraftarlarının liderliğini yapan Muaviye b. Hudeyc ve Mesleme b. Muhalled'e haber göndererek, onlardan, Şam'dan gelecek orduya yardımcı olmalarını istedi. Hazırlıkları tamamladıktan sonra Amr b. el-Âs altı bin kişilik bir orduyla H. 38 (658) de Mısır'a doğru yola çıktı. Mısır sınırına yaklaşıldığında, burada bulunan on bin kişilik Osmanî grubu da Amr'ın ordusuna katıldı⁹⁰⁹.

Mısır sınırına ulaşan Amr, askerî harekâta girişmeden önce, diplomatik bir teşebbüste bulundu ve vali Muhammede bir mektup yazdı. Mektupta, validen şehri terk etmesini, aksi takdirde öldürüleceğini söyledi. Amr, kendi mektubuyla birlikte, daha sert ifadeler içeren Muaviye'nin mektubunu da Muhammed'e gönderdi⁹¹⁰. Tehdit dolu mektupları alan vali, durumu derhal Hz. Ali'ye bildirdi ve ondan tekrar yardım istedi. Halife de yazdığı cevabî mektupta, sebat etmesini ve düşmanla savaşması için Kinane b. Bişr'i göndermesini emretti⁹¹¹. Diğer taraftan Hz. Ali, Mısır'ın yardım isteğini Küfeliler'e ilettili, fakat bu çağrıya pek rağbet edilmedi. Nihayet Malik b. Ka'b el-Erhabî başkanlığında iki bin kişilik bir grup meydana

⁹⁰⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 193; Taberî, *Tarih*, V, 96; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 420-421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 136-137; Huart, C., "Eşter", İA, IV, 398; Özeydin, Abdülkerim, "Eşter", DİA, XI, 486-487

⁹⁰⁷ Taberî, *Tarih*, V, 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178

⁹⁰⁸ Taberî, *Tarih*, V, 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178

⁹⁰⁹ Taberî, *Tarih*, V, 96-97; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315

⁹¹⁰ Taberî, *Tarih*, V, 100-101; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 314-315; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 142-143

⁹¹¹ Taberî, *Tarih*, V, 102; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315

getirilebildi. Askerler, Mısır'a doğru beş günlük mesafe ilerledikten sonra vali Muhammed'in öldürüldüğü haberini alınca geri döndüler⁹¹².

Muhammed b. Ebî Bekir, halifenin emriyle Kinane b. Bişr'i iki bin kişilik bir orduyla Şamlılar üzerine gönderdi. İki birlik arasındaki güç farkı hemen ortaya çıktı ve Amr'ın on altı bin kişilik ordusu iki bin kişiden müteşekkil Mısır birliğini komutanlarıyla birlikte imha etti⁹¹³. Kinane kuvvetlerinin yok edildiği haberi ulaşınca, Muhammed'in etrafındaki askerler dağıldılar. Yanında kimsenin kalmadığını gören vali yakında bulunan bir mağaraya sığınmak zorunda kaldı. Şam askerleri bölgeye geldiklerinde mağarada saklanmış olan Muhammed'i yakaladılar. Bu haber Fustat'ta Amr'ın ordusunda bulunan Muhammed'in kardeşi Abdurrahman'a ulaştı. Abdurrahman Amr'a giderek, kardeşi hakkında yardımcı olmasını istedi. Amr b. el-Âs, Muhammed'i kendisine getirmesi için Muaviye b. Hudeyc'e haber gönderdi. Fakat Muaviye bu çağrıya uymadı ve Muhammed'i öldürdü, cesedini bir merkep leşine koyarak ateşe verdi⁹¹⁴. 38 (658) yılı Safer ayında meydana gelen bu olay, Hz. Ali'yi derinden etkiledi. Hz. Aişe de, kardeşine yapılan muameleden son derece üzülmüş ve buna sebep olan Muaviye ve Amr'a beddua etmiştir⁹¹⁵.

Daha önce Hz. Ömer'in komutanı olarak Rumlar'ın idaresindeki Mısır'ı ele geçiren Amr b. el-Âs, bu sefer ikinci defa, fakat Müslümanlar'ın elinden ve Muaviye adına ülkeyi teslim aldı. Birincisinde ordu komutanlığı ve harac amilliği vazifelerini üstlenerek Mısır topraklarını idare eden Amr, ikinci defa çok daha yetki ve çok daha fazla imkânlarla valiliğe getirildi. Amr b. el-Âs, Muaviye zamanında, Mısır ordusunun techizi ve zarurî harcamalar tamamlandıktan sonra, Nil topraklarının haracını Medine'de bulunan Beytülmal'a göndermeyecek, onları bizzat kendi hazinesine dahil edecekti. Çünkü daha önce Muaviye ile bu şartlarda birlik anlaşması imzalamıştı⁹¹⁶. Bu durumda Amr b. el-Âs, dış işlerinde Muaviye'ye bağlı, fakat kendi idaresinde müstakil bir devlet başkanı statüsü kazanmış oldu. Onun -yapılan anlaşma gereğince- başka valiler gibi azledilme endişesi de yoktu, hayatta kaldığı sürece valiliğe devam edecekti. Bu şartlarda onu, Mısır valisi olarak değil, ülke

⁹¹² Taberî, *Tarih*, V, 108-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 180-181; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 316-317

⁹¹³ Taberî, *Tarih*, V, 108-109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315

⁹¹⁴ Taberî, *Tarih*, V, 105; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 420; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179-180; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315-316; İbn Tagrıberdî, *Nücûm*, I, 144-145

⁹¹⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 194; Taberî, *Tarih*, V, 105

⁹¹⁶ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, IV, 345-346; Kindî, *Vulât*, s. 31; Makrizî, *Hitat*, I, 300; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 337

topraklarını yönetmede Muaviye'nin ortağı olarak değerlendirmek belki daha uygun olacaktır⁹¹⁷.

İbn Sa'd'da geçen bir rivayete göre Muaviye'nin, hilâfete geçtikten sonra, Amr'ın hayatı boyunca Mısır gelirlerine sahip olmasını çok bulduğu, Amr'ın da Muaviye'nin, kendi yardım ve gayreti neticesinde halife olduğu düşüncesiyle, idare ettiği toprakların daha da genişletilmesi beklentisi içinde olduğu bildirilmektedir. Her iki tarafın istekleri çakışınca Muaviye ile Amr arasında anlaşmazlık çıkmış ve ortaklık dağılma tehlikesi yaşamıştır. Neticede Muaviye b. Hudeyc'in araya girmesiyle Amr'ın hayatı boyunca değil, yedi yıl süreyle Mısır valisi olacağı, bunun karşılığında Muaviye'ye itaat edeceği hususunda anlaşma sağlandı. Bu anlaşma H. 38 (659) yılında imzalanmıştır. Ancak tespit edilen sürenin yarısı geçmeden Amr b. el-Âs yaklaşık üç yıl sonra vefat etmiştir⁹¹⁸.

D. AMR B. EL-ÂS'IN VEFATI

Amr b. el-Âs'ın ölümüne geçmeden önce kendisine daha önce düzenlenen başarısız bir suikast girişiminden bahsetmek istiyoruz. Sıffin savaşından sonraki hac mevsimlerinde Hz. Ali'nin hac amili ile Muaviye'nin hac amili arasında hac hizmetlerinin yürütülmesi meselesinde anlaşmazlık çıkıyordu. Bu durumdan rahatsız olan Haricîler, Müslümanlar'ın bu bölünmüşlüğü'nün müsebbibi olarak Hz. Ali, Muaviye ve Amr'ı gördükleri için, bu üç şahsın öldürülmesiyle ümmetin selâmete kavuşacağını düşündüler⁹¹⁹. Ayrıca onlar, Nehrevan'da Hz. Ali tarafından öldürülen kardeşlerinin intikamını da almak istiyorlardı. Toplantı neticesinde üç suikastçı tespit ettiler: Abdurrahman b. Mülcem, Hz. Ali'yi; Haccac b. Abdillâh (Burek b. Abdillâh), Muaviye'yi; Amr b. Bekir de Amr b. el-Âs'ı öldürecekti. Her biri kılıçlarını zehirlediler ve o yılın 17 Ramazan'ını suikast günü belirleyerek ayrıldılar⁹²⁰.

17 Ramazan 40 (M. 24 Ocak 661) yılında İbn Mülcem Hz. Ali'ye zehirli hançeriyle saldırdı ve onu ağır bir şekilde yaraladı. Halife, suikasttan iki gün sonra Ramazan ayının bitimine 11 gün kala 63 yaşında vefat etti⁹²¹. Aynı gün Muaviye'yi öldürmeye gelen Burek b.

⁹¹⁷ Ömer, Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 127

⁹¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 258; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimesk*, XIX, 249; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 73; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, III, 94; İbn Tagriberdî, *Nüccâm*, I, 80

⁹¹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138

⁹²⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 137; Taberî, *Tarih*, V, 143; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 359; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 172; Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, II, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194-195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 326; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 196

⁹²¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Taberî, *Tarih*, V, 143; Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, II, 426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 189-190;

Abdillah hedefine saldırdı. Muaviye, korumalarının yardımıyla saldırıyı hafif sıyrıkla atlatmayı başardı⁹²².

Haricîlerin suikast girişiminden etkilenmeyen tek hedef Amr b. el-Âs olmuştur. Amr'ı öldürmekle görevli olan Amr b. Bekir, 17 Ramazan günü pusu kurduğu yerden çıkarak vali konağından çıkan kişiyi öldürmüştü. Halbuki vali, o gün rahatsızlığı nedeniyle yerine emniyet amiri Harice b. Ebî Habibe'yi sabah namazını kıldırarak üzere görevlendirmişti. Suikastçı onu Amr b. el-Âs zannederek öldürdü. Katil yakalanıp valinin huzuruna çıkarıldığında "Vallahi ey fasık adam, ben seni öldürdüğümü zannetmişim" deyince Amr, "Sen beni öldürmek istedin, yüce Allah da Harice'nin öldürülmesini murad etti" şeklinde mukabelede bulundu ve üzerine yürüyerek, kendisini öldürmeye gelen adaşının boynunu vurdu⁹²³. Haricîlerin bu saldırıları neticesinde sadece Hz. Ali vefat ederken, Muaviye ve Amr sağ olarak kurtuldular. Hz. Ali'nin şehid edilmesi, Muaviye ve Amr ikilisinin gayelerine ulaşmaları için önlerindeki en büyük engelin kalkması anlamına geliyordu. Nitekim halifenin yerine geçen Hz. Hasan, kısa bir süre sonra hilâfetten feragat ederek, devlet yönetimini Muaviye'ye devredecektir.

Muaviye ile yedi yıl süreyle Mısır valiliğininde kalması şartıyla anlaşma yapan Amr, daha bu sürenin yarısı dolmadan, ikinci dönem valiliğinin üçüncü yılında vefat etti. Tarihçiler onun vefat tarihi ve yaşı konusunda birbirinden çok farklı rivayetler aktarmakta, onun vefat tarihi olarak H. 42, 43, 47, 48, 51, hatta 58 gibi rakamlar verilmektedir. Vefat tarihinde birlik olmayınca, tabii olarak Amr'ın yaşı da rivayetlerde farklı olarak geçmektedir. Müellifler, Amr'ın yaşının 70, 77, 80, 90 ve 98 olduğunu zikretmektedirler⁹²⁴. Bu rivayetler içinde Amr'ın 43(663) yılında vefat ettiği bilgisini daha fazla tercih edilmektedir⁹²⁵. Zehebî, Amr'ın yaşı hakkındaki rivayetleri tek tek aktardıktan sonra şöyle bir akıl yürütme ile onun yaşını tespit eder: "Amr b. el-Âs, Ömer'den beş yaş büyüktür⁹²⁶. Çünkü o, (Ben Ömer'in doğduğu

---

İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 331; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 196; Huart, C., "Ali", İA, I, 308; Fiğlalı, E. Ruhi, "Ali", DİA, II, 374

⁹²² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 428-429; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 330

⁹²³ Taberî *Tarih*, V, 149; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 198; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 194; İbn Tagriberdî, *Nücum*, I, 149. Başka bir rivayette bu sözü Amr'ın değil, suikastçı Amr b. Bekir'in söylediği iddia edilmektedir. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 139; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 330; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 185

⁹²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 261; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 124; Ya'kübi, *Tarih*, II, 221-222; Taberî, *Tarih*, V, 181; İbn Abdîlberr, *el-İstifâb*, III, 1188; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dumeşk*, XIX, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 212; Üsdü'l-Ğâbe, IV, 446; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 26

⁹²⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 446; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 77; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

⁹²⁶ İbn Hacer Amr'ın Hz. Ömer'den yedi yaş büyük olduğunu söyler. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 3

geceyi hatırlıyorum) demiştir. Amr, Ömer'den sonra 20 yıl yaşamıştır. Bundan da onun ömrünün 80 ile 90 yıl arasında olduğu ortaya çıkmaktadır⁹²⁷. Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'in hilâfetine dört, Hz. Osman zamanında dört ve Muaviye döneminde iki olmak üzere yaklaşık on yıl valilik yapmıştır⁹²⁸.

Amr b. el-Âs, vefatı esnasında ağlıyordu. Oğlu Abdullah, ölümden korktuğu için mi ağladığını sorduğunda Amr ölümden değil, ölümden sonrası için ağladığını söyledi. Abdullah babasına "İyi ama sen hep hayır üzere idin. Sen Rasûlullah'ın (sav) ashâbından idin ve Şam'ı fethettin" dediğinde Amr ona şöyle cevap verdi: "Oğlum, ben üç dönem geçirdim ve bu üç dönem sonunda kendimi tanıdım. Ben önce, ilk kafirlerden biriydim, o zaman ölseydim, yerim cehennem olacaktı. Sonra Rasûlullah'a (sav) bey'at ettim, ben önceki yaptıklarımın dolayısı, insanlar arasında ondan en çok utanan kişi oldum. Ondaki utandığım için, vefat edinceye kadar ona gözlerimi kaldırıp bakamadım, herhangi bir itirazda bulunamadım. Eğer o zaman ölseydim, insanlar (Amr'a ne mutlu, o müslüman oldu ve hayırlı bir hayat yaşadı, ve bu halde iken öldü, onun cennetlik olduğunu ümit ediyoruz) diyecekledi. Ben bundan sonra, iktidara karıştım, bazı işler yaptım. Bu işler, benim lehime mi, yoksa aleyhime midir bilmiyorum."⁹²⁹. "Ben şirk üzere değilim ki, müşrik olarak öldüğümde cehenneme atılayım; yine ben İslâm üzere değilim ki, İslâm üzere öldüğümde cennete koyulayım"⁹³⁰. Amr son nefesinde şunları söyleyerek vefat etti: "Allah'ım, Sen bazı işler emrettin, bazılarını da nehyettin. Bense Sen'in emrettiklerinin çoğunu terkettim. Senin nehyettiklerinin çoğunun da yaptım. Allah'ım beni bunlardan ancak Sen kurtarırısın"⁹³¹. "Allah'ım, ben güçlü değilim ki, kendimi koruyayım, suçsuz değilim ki mazeretimi beyan edeyim. Ben başıma geleni protesto edici değilim, aksine Sen'den mağfîret diliyorum. Senden başka ilah yoktur"⁹³².

⁹²⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 77; Wensick, A.J., "Amr b. el-Âs", İA, I, 412

⁹²⁸ Taberî, *Tarih*, V, 181; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 24

⁹²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 258-260; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 199-200; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 26-27; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 150; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, I, 109-110

⁹³⁰ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, III, 233

⁹³¹ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 310; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 253; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 75; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, III, 97; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 150

⁹³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 259-260; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Mearif*, s. 124; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, III, 233; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1189; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 26-27; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 150

Amr b. el-Âs, H. 43(663) yılı Ramazan bayramı günü vefat etmiş, oğlu Abdullah önce onun cenaze namazını, arkasından da bayram namazını kıldırmıştır. Amr b. el-Âs, daha sonra Mukattam⁹³³ denilen yere defnedilmiştir⁹³⁴.

⁹³³ Mukattam: Mısır'da Nil'in sağ tarafında uzanan dağların bir kısmına ad olarak verilmiştir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 176-177; Kramers, J.H., "Mukattam", İA, VIII, 568-569

⁹³⁴ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1188; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 246; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 186; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 343-344; Hamza, İffet Visal, *Minahu'l-Medh*, s. 200

İKİNCİ BÖLÜM

AMR B. EL-ÂS'IN ŞAHSİYETİ

I. AMR B. EL-ÂS'IN ŞAHSİYET TEMELLERİ

Çağdaş psikolojide kişilik kavramı ile ifade edilen şahsiyet, ferdin kendine has (characteristic) ve ayırıcı (distinctive) davranışlarının bütünü olarak tarif edilir. Ayrıca bu kavram, bir insanı başkalarından ayıran, bedensel, ruhsal ve zihinsel özelliklerin toplamı anlamında da kullanılmaktadır. Bir başka tanımda şahsiyet denilince, bir insanı nesnel (objective) ve öznel (subjective) yanlarıyla diğer insanlardan farklı kılan duygu, düşünce, tutum ve davranış özellikleri anlaşılmaktadır¹.

Şahsiyet terimini tarifinden sonra, şahsiyeti ve şahsiyet gelişimini etkileyen sebepler üzerinde durmak istiyoruz. Kişiliğin yapısında ve gelişmesinde temelde iki etkenden söz edilir. Bunlar kalıtım ve çevredir. Bazı araştırmacılar, ferdin şahsiyet gelişiminde yegane faktörün kalıtsal miras, yani zekâ olduğunu iddia ederlerken, bazıları da şahsiyet gelişiminde zekânın değil, bilakis çevrenin rol oynadığını savunmaktadırlar². Locke ve Descartes gibi tanınmış düşünürler, insan gelişiminde çevresel etkilere önem vermişler ve çevrenin eğitim gücünün sonsuz olduğunu iddia etmişlerdir³. Ancak günümüze kadar kişilik yapısında kalıtım ve çevrenin etkilerini kesin olarak birbirinden ayırıp değerlendirebilecek yöntemler bulunamamıştır⁴.

Şahsiyet gelişimini sadece zekâyâ veya çevreye dayandıran araştırmacılara karşı, bu iki tezi bir araya getiren başka bir teori de ileri sürülmüştür. Modern sosyolojik görüş olarak adlandırılan bu teze göre, insanın şahsiyet gelişiminde hem irsiyet, hem de çevrenin belli

¹ Köknel, Özcan, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul, ts. (Altın Kitaplar Yayınevi, XI. Baskı) s. 19; Tezcan Mahmud, *Kültür ve Kişilik*, Ankara, 1987, s. 17; Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara 1991, s. 50-51

² Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, s. 19-21

³ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1979, s. 219

⁴ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 29

oranda etkisi vardır. Bu görüş, McIver ve Page'nin Cemiyet isimli eserinde şu şekilde ifade edilir: "Yeni bir sosyal durum ve mesut bir şans bir dehaya kendi kudretini açığa çıkarma fırsatını verebilir. Fakat, müsait şartların hiç bir bileşimi alelâde bir zekâyı bir deha haline getiremez. Diğer taraftan, bazı irsiyet taraftarları gibi, çevre maniaları ne olursa olsun, dehanın kendi yolunda ilerleyeceğini zannetmemeliyiz. Veraset, bir çevre içinde gerçekleşen bir potansiyel kabiliyettir. Hayatın bütün kaliteleri veraset içindedir, kalitelerin bütün gerçekleşme halleri de çevreye dayanır. Potansiyel kabiliyet ne kadar yüksek olursa, çevreyle ilgili talebin de o kadar büyük olması hususu bu aslî prensipten çıkar"⁵.

Bundan sonraki kısımda şahsiyeti hakkında teferruatlı olarak duracağımız Amr b. el-Âs'ın dehasında, mutlaka hem tevarüs ettiği zekânın hem de yaşadığı çevrenin büyük etkisi olmuştur. Aynı çevrede doğup büyüdükleri halde sıradan bir insan olan kardeşi Hişam ile karşılaştırıldığı zaman, Amr'ın tevarüs ettiği zekânın seviyesi ve etkinliği rahatça görülür. Biz Amr'ın üstün bir zekâyı sahip olduğunu kabul ederek⁶, çevresinin, onun şahsiyet gelişimindeki etkinliği üzerinde duracağız.

Sadece doğduktan sonra değil, doğumdan önce de anne karnındaki cenin üzerinde bile çevre etkisinden söz edilebilir. Bu etki, anne ve baba kromozomlarında bulunan genlerin değişik biçimde bileşiminden başlayarak, annenin gebelik sırasında yaşama, beslenme şartları ve ruhî durumuna kadar uzanır. Döl yatağındaki çevre şartları uygun olmazsa, o canlının yaşaması imkânsız hale gelir⁷. Anne karnında dahi canlının gelişiminde etkili olan çevre faktörünün, doğumdan sonra da etkisini artırarak sürdüreceği bir gerçektir. Başta aile olmak üzere, yaşanan toplum ve coğrafi alan, ferdin gelişimine ayrı ayrı etki eden çevre unsurları olarak karşımıza çıkar.

Şahsiyet gelişiminde çevrenin önemini belirttikten sonra, Amr b. el-Âs'ın şahsiyet yapısında önce ailesinin, sonra da içinde yaşadığı sosyal ortamın etkilerini incelemeye çalışacağız. Aile içinde doğan çocuğun, anne-baba ve diğer aile fertleriyle yakın ilişkiler geliştirmesi tabii bir durumdur. Çocuğun ailesi içindeki şahısların oluşturdukları şartlar, onun daha sonra geliştireceği davranışların belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Hiç bir insan, kendisini bu düzen ve etkileşimden soyutlayamaz⁸. Bu gerçekten yola çıkarak biz, ailesinin yani babası, annesi ve kardeşi Hişam'ın, Amr b. el-Âs'ın şahsiyeti üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışacağız.

⁵ McIver, R.M.-Charles H. Page, *Cemiyet*, (çev. Amiran Kurtkan), İstanbul 1971, s. 161-162

⁶ Bu hususta Amr'ın Dehası başlığı altında geniş bilgi verilecektir.

⁷ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 69. krş. Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, s. 219-220

⁸ Gençtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul 1990, s. 86

Amr'ın babası Âs b. Vâil, Mekke şehir devletinin itibarlı şahıslarından biri, aynı zamanda Kureyş'in önde gelen soylarından Sehmoğulları'nın idarecisiydi. Mekke aristokratlarının düzenlediği yaz ve kış seferlerine iştirakı sebebiyle şehrin en zenginlerinden biri haline gelmişti⁹. Amr b. el-Âs, kabile reisi, zengin ve herkes tarafından itibar gösterilen babasını kendisine ideal olarak almış, davranışlarında ve hayat tarzında onun gibi olmayı yegane hedef belirlemiştir¹⁰. Amr, babasının özelliklerini övme hususunda o kadar ileri gitmiştir ki, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi şahıslara karşı dahi onu aşırı derecede methetmiştir¹¹. Modern psikolojide bu durum özdeşleşme (identification) şeklinde ifade edilmektedir. Özdeşleşme, gelişmekte olan çocuk ve gencin, toplumda yer ve rol alabilmek için, kendisine örnek olarak en yakınlarından, çevresinden bir ya da bir kaç kişiyi seçip, onların davranış kalıplarını benimsemesi anlamına gelir. Bu düzen, çocukluk ve gençlik dönemindeki toplumsallaşma süresinde önemli bir rol oynar. Meselâ, erkek çocuk babasının konuşma biçimini içine aktarıp bulunla özdeşleşerek kişiliğini geliştirir. Çocukluk çağında başlayan özdeşleşme, gençlik çağının sonlarına doğru tamamlanır, artık bu çağın sonunda fert kendine özgü kişiliğini kazanmış olur. Sağlıklı bir özdeşleşme yapısında ve kişiliğin gelişmesinde, çocuğun ve gencin içinde yaşadığı toplumsal, kültürel çevrenin çok önemli bir etken olduğu açıktır¹².

⁹ Âlûsî, *Bulûğu 'l-Ereb*, III, 386; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü 'l-İslâmiyye*, IV, 16

¹⁰ Asefî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 15

¹¹ Hz. Ömer, Mısır valiliğini yürüten Amr'ın çok miktarda mal edindiği haberini alınca Muhammed b. Mesleme'yi valinin malını teftiş etmesi ve yarısını müsadere etmesi emriyle Mısır'a göndermişti. Muhammed b. Mesleme görevini yerine getirince, malının yarısını kaybetmenin üzüntüsü ve kızgınlığı ile Amr: "Allah, Amr'ın, Ömer'e vali olduğu şu zamanı kahretsin. Allah'a yemin olsun ki, ben Hattâb ile oğlu Ömer'in sırtlarında odun taşıdıkları zamanı biliyorum, o zamanda onların giydikleri şey, adi kumaştan yapılmış bir elbiseydi ve ayak topuklarına kadar bile uzanmıyordu. Halbuki benim babam, o zamanda düğmeleri altın olan ipek bir elbise giyiyordu". Amr, bu sözleri halifenin gıyabında söylemiş ve söylediklerini Hz. Ömer'e iletmemesi hususunda da Muhammed b. Mesleme'den ricada bulunmuştur. (Belâzurî, *Futûhu 'l-Buldân*, s. 308; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü 'l-Ferîd*, I, 47-48). Fakat o, Hz. Ömer'e göre daha yumuşak ve müsahmahakâr bir kişiliğe sahip olan Hz. Osman'ın bizzat huzurunda babasının zenginliğinden bahsetmiş ve kendi babasının, halifenin babasından daha üstün olduğunu söyleyebilmiştir. Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden azledilen Amr, Medine'ye geldiğinde halifeyle tartışmaya girince, Hz. Osman, kendisinin hem cahiliye, hem de daha sonraki dönemlerde Amr'dan daha üstün olduğunu söylemiş Amr da, ona yine kendi babasını hatırlatmış ve şöyle demiştir: "Bırak bu söylediklerini, ben cahiliye döneminde senin baban Affan'ı da kendi babam Âs'ı da iyi tanırdım. Benim babam, senin babandan daha üstündür". (Taberî, *Tarih*, IV, 356; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 170. Ayrıca bk. Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s.36-37) Aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen, Amr'ın hâlâ babasının hatırasını zihninde canlı bir şekilde yaşattığını ve babasına hayranlığının devam ettiğini, onun Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi şahıslara karşı dahi babasından bahsettiğini görüyoruz. Bu ifadeler, onun, hayatının sonraki dönemlerinde de cahiliye anlayışının tesirinden kurtulamadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

¹² Songar, Ayhan, *Psikiyatri*, İstanbul 1980, s. 91; Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 142

Amr'ın şahsiyet gelişimi ve hayat seyrini belki de en çok etkileyen insan annesidir. Esed b. Rebîa kolundan Benî Anze kabilesine mensup olan anne Selma bint. Hermele, kabileler arası bir savaş neticesinde esir düşmüş ve cariyeye olarak satılmıştır. Onu en son Âs b. Vâil satın almış ve Selma, Amr b. el-Âs'ın annesi olmuştur¹³.

Araplar'ın neseplerine ne derece düşkün oldukları bilinen bir gerçektir. Amr'ın yaşadığı dönemlerde en üstün kabile sayılan Kureyş içinde bile, Kureyş el-Bitah ve Kureyş ez-Zevâhir şeklinde bir derecelemenin olduğu ve birinci grubun daha üstün kabul edildiğini biliyoruz¹⁴. Kureyş'e mensup olan sülalelerin dahi kendi aralarında üstünlük derecelerine tabi tutuldukları göz önünde bulundurulursa, o dönem araplarının Kureyş haricinde kalan kabilelere mensup olan insanlara nasıl baktıklarını tahmin etmek zor değildir. Hele bir insan hür olmayıp, köle statüsünde kabul edilir ve cariyeye sıfatıyla bir mal gibi satılırsa, onun toplum nazarında hiç bir değerinin olmadığı açıktır¹⁵. Amr b. el-Âs, işte böyle bir kadının çocuğuydu. Annesinin bu durumu Amr'ı derinden etkilemiş ve bu hâl onda büyük bir mahcubiyet ve aşağılık duygusu meydana getirmiştir. Psikanaliz alanında önemli araştırmalar yapan Harry S. Sullivan bu durumu "personifikasyon" terimiyle izah etmektedir. "Personifikasyon, ferdin kendisine ya da başka bir insana ilişkin olarak geliştirdiği imgedir. İhtiyaçların karşılanmasında ve anksiyeteye¹⁶ ilişkin yaşantılar sonucu oluşan ve bazı duygu, tutum ve kavramları içeren bir karmaşadır. Örneğin çocuk, ihtiyaçlarını karşıladığı için iyi bir anne personifikasyonu geliştirir. Anne olumsuz tutumlar gösterdiği zaman anksiyete yarattığından, çocukta kötü anne personifikasyonu oluşur"¹⁷. Sullivan, personifikasyonların, çoğu kez mâl edildikleri kişilerin gerçek niteliklerini yansıtmadıklarını da dile getirir. Başlangıçta ferdin diğer insanlara karşı tutumlarını sürekli ve değişmez bir şekilde etkilediğini ileri sürer. Buna göre, eğer bir insan annesini reddedici bir şekilde personifiye etmişse, bazı özellikleriyle onu hatırlatan kadınlara hatta tüm kadınlara aynı gözle bakabilir¹⁸. Sullivan'ın değerlendirmesinde ifade edildiği gibi, Amr b. el-Âs'ın düşüncesinde kötü anne ve kötü kadın izlenimi bırakan

¹³ İbn Abdîrabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 54; İbn Abdîlberr, *el-İstîâb*, III, 1185; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, I, 51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 207; Lammens, H.L., "Kureyş", VI, 51

¹⁵ Bu cariyeler, Arap toplumunda kadınların en aşağısı olarak kabul edilirdi ve Araplar, bu kadınlardan doğan çocuklarını, ancak büyüdüklerinde kendilerini ispat edecek bir başarı sağlayabilirlerse neseplerine dahil ederlerdi. Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Cahîlî*, Kahire 1960, s. 183-184

¹⁶ Anksiyete, kaynağı belli olmayan sıkıntı demektir. bk. Songar, Ayhan, *Psikiyatri*, s. 382-383; Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, İstanbul 1988, s. 31

¹⁷ Gençtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 198

¹⁸ Gençtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 198

annesi Selma, hayatı boyunca onun kadınlara menfi gözle bakmasına ve onları uzak durulması gereken varlıklar olarak görmesine sebep olmuştur. Zira, çocukluk izlenimlerinin, daha sonraki yıllarda insanın hayatında etkili olduğu yapılan araştırmalar tarafından ortaya konulmuştur¹⁹. Aşağıda zikredeceğimiz rivayet, hem Sullivan'ın teorisini desteklemesi, hem de Amr'ın kadınlar hakkındaki kanaatini ortaya koyması bakımından ilgi çekicidir:

Emevî devletinin ilk halifesi Muaviye ile onun Mısır valisi Amr b. el-Âs, sarayda sohbet ederlerken, Muaviye'nin küçük kızı Aişe yanlarına gelir ve babasının kucağına oturur. Muaviye'nin, küçük kızını öpüp sevdiğini gören Amr'ın ağzından şu sözler dökülür: "Bırak onu, vallahi bunlar düşman doğururlar, uzakları yakınlaştırırlar, kin ve nefret miras bırakırlar"²⁰. Bu ifadeler, Amr'ın, uzun yıllar sonra bile, annesi hakkındaki kötü hatıraları zihninde taptaze taşıdığını ve bu hatıraların, onun kadınlar hakkında hâlâ sağlıklı değerlendirme yapmasına engel olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır²¹.

Amr b. el-Âs'ın annesinden dolayı duyduğu aşağılık ve eksiklik duygusu, babasına daha sıkı bağlanması ve zihninde anneye ayırdığı merkeze de babasını yerleştirmesine sebep olmuş ve bu psikolojik durum, onun üzerinde büyük tesir icra etmiştir. Babasının vefatına kadar onun sözünden çıkmaması, babasının din ve dünya işlerindeki uygulamalarını tereddütsüz kabul etmesi ve bu nedenle İslâm'a girişinin gecikmesi, Amr'ın babasına karşı bu derin bağlılığının birer neticesidir²². Amr b. el-Âs'ın, ölümünün üzerinde yıllar geçmiş olmasına rağmen Hz. Osman'a karşı babasını methetmesi, zenginliğinden ve gücünden bahsetmesi, onun, babası hakkında taşıdığı hayranlık duygularını hâlâ zihninde canlı bir şekilde yaşattığının bir başka delilidir²³.

Kişinin doyurulamayan, engellenen dilek, istek ve amaçlarının yerine başkalarının konulmasına dengeleme, telafi (composation) denilmektedir. Böylece engellenme sonucu sıkıntıya ve kaygıya düşen insan, sıkıntı duyduğu alanda hissettiği eksikliğı başka alanda kazandığı başarıyla dengeleyebilir veya telafi edebilir. Psikolojide başarılı savunma düzenlerinden biri olan telafi mekanizması, genellikle bedensel eksiklik ve sakatlık gibi durumlardan kaynaklanan eksiklik duygusunun bastırılmasında önemli bir rol oynar²⁴.

¹⁹ Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, (çev. Şelale Başar), İstanbul 1985, s. 75

²⁰ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 99; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 438

²¹ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 21

²² bk. Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 50. Ayrıca bk. "Amr'ın Müslüman Oluşu" bahsi. s. 53 vd.

²³ Taberî, *Tarih*, IV, 356; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 170

²⁴ Songar, Ayhan, *Psikiyatri*, s. 92; Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 140

Aşağılık duygusuna sebep olan ve dengeleme ihtiyacı hissedilen kusurlara pek tabii olarak annenin kişiliğinden kaynaklanan toplum nazarında hor görülme durumunu da ekleyebiliriz. Arapların kabilecilik (asabiyet) geleneğine göre nesebde meydana gelen menfi bir hâlin, insan psikolojisine bedensel eksiklik ve kusurlardan çok daha etkili olduğu söylenebilir. Amr'ın, annesinden dolayı taşıdığı aşağılık duygusu bundan başka bir şey değildi. Ancak, zihninde sürekli olarak hissettiği bu eksiklik duygusu, onun ileriki hayatına çok önemli katkılar yapmış ve bu duyguyu telafi amacıyla gösterdiği gayretler, onun, yaşadığı toplumda çok başarılı bir kişi olmasına ve belki de deha olarak kabul edilmesine sebep olmuştur²⁵. Çünkü psikologların kabul ettiği gibi, bedensel eksiklik, sakatlık ve çirkinlik kaygılarından kurtulmak için harcanan olağanüstü gayret, ferdin yaratıcılığına ve kendisini gerçekleştirip topluma kabul ettirmesine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Meselâ Beethoven, ağır işitme engelli olmasına rağmen, gösterdiği olağanüstü gayretlerin neticesinde bu eksikliğini müzikle telâfi etmiş ve bu alanda deha kabul edilen insanlardan biri olmuştur²⁶. Amr b. el-Âs da, annesinin kimliğinden dolayı hissettiği aşağılık ve eksiklik duygusunu, toplumda zengin ve önder olma hedefleriyle telâfi etme yoluna gitmiş ve bu alanda başarılı olarak, kendisini annesinden dolayı kınayan ve küçümseyen insanlara hayatı boyunca idareci olmuş ve onlara gerek komutan gerekse vali olarak emir vermiştir. Bu durumda, eksiklik duygusunun onun için bir kamçı olduğunu ve cemiyet hayatında kendisine avantaj sağladığını söyleyebiliriz.

Kardeşi Hişam'ın da -anne ve babası kadar olmasa da- Amr'ın şahsiyet gelişiminde bir etkisi olmuştur. Amr, her zaman kardeşi Hişam'ın kendisinde daha üstün olduğunu söylemiştir. Bu üstünlüğe de, Hişam'ın, babası tarafından kendisinden daha çok sevildiğini, onun kendisinden daha önce İslâm'a girdiğini, şehit olarak kendisinden daha önce Allah'a kavuştuğunu, kendi annesinin Anzeli bir cariye iken, Hişam'ın annesinin Kureyşli bir asilin kızı olduğunu sebep göstermiştir²⁷. Amr'ın kardeşine karşı hissettiği bu eksiklik, onun kendisini ispat ve toplum nazarında itibar edilen bir kişi konumuna gelmesi gayretlerinde rol oynamıştır. Kardeşine karşı kendisini daha aşağı kabul eden Amr'ın, Hişam'ın sıradan bir asker olarak katıldığı Şam fetihlerinde orduyu idare eden dört-beş komutandan biri olması, onun, kardeşine karşı duyduğu eksikliği telafi alanındaki başarısını gösterir²⁸.

²⁵ Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu'l-Arabî*, XXVIII, 71

²⁶ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 140

²⁷ İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 124; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 289

²⁸ Amr b. el-Âs'ın annesinden dolayı hissettiği eksiklik duygusu ve bunu telafi etme gayretleri ile, Hz. Ali'nin oğlu İbnü'l-Hanefiyye'nin durumu arasında ilginç benzerlikler vardır: İbnü'l-Hanefiyye'nin annesi Hanifeoğulları'ndandır. Annesinin Kureyş'ten olmaması nedeniyle Hz. Ali diğer oğulları Hasan ile Hüseyin'i ondan üstün tutuyordu. Nitekim İbnü'l-Hanefiyye de kendisi bunu dile getirmiştir. İbnü'l-Hanefiyye, annesinin soyu alanında maruz kaldığı eksikliği

Amr b. el-Âs'ın şahsiyet gelişiminde ailesinin tesiri hakkında bilgi verdikten sonra, yaşadığı sosyo-kültürel çevrenin onun şahsiyetinde meydana getirdiği etkiler üzerinde duracağız.

Kişilik, ferdin ırsî hususiyetleriyle, içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel sistemin etkileşimiyle biçimlenmektedir. Bu nedenle, belirli oranda olmak üzere toplum ve kültür, kişiler üzerinde sürekli olarak etkisini sürdürür. İnsan, tek başına değil belli bir yer ve zamanda, bazı sosyal ve kültürel geleneklerin hakim olduğu bir ortamda yaşar. Yine insan fizikî çevresi ile birlikte sosyal çevresi ile de sürekli etkileşim ve karşılıklı alışveriş halindedir. Bunun tabii sonucu olarak, ferdin davranışları üzerinde, ilişkide bulunduğu gelenek ve göreneklerin de etkisi olur²⁹.

Amr b. el-Âs, Hicaz'ın merkezi olan Mekke'de saygın ve zengin bir aileye mensup olarak dünyaya gelmişti. Onun bağlı olduğu Sehmoğulları kabilesi, Mekke site devletinde emval-i muhaccere gibi önemli bir dinî vazifeyi îfa etmekteydi. Bu vazife, putlara sunulan malların muhafazası gibi dinî bir hüviyet taşımakla beraber, elde edilen gelirlerin gerekli yerlere harcama gibi mali bir yükümlülük de getiriyordu³⁰. Bu görevin Sehmoğulları'na tevdi edilmesinde, onların malî ve ticarî alanda başarılı olmalarının mutlaka etkisi vardı. Zaten Amr'ın babası Âs b. Vâil, zengin bir tüccardı³¹. Sehmoğulları kabilesinin Kureyş içinde diğer bir özelliği de, kabileler ya da şahıslar arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözme vazifesi anlamına gelen hükümet göreviydi³². Bu ailenin yürüttüğü emval-i muhaccere ve hükümet görevi ile ilgili bilgi ve tecrübeler, kabilenin diğer fertlerine de aktarılıyordu. Sehmliler'in bir ferdi olan Amr b. el-Âs'ın şahsiyet gelişiminde bu tecrübelerin ve bilgi aktarımlarının tesirinin

---

gidermek için, başarılı savunma mekanizmalarından telafi, (compensation) metodunu kullanarak eksikliğini gidermeye çalışmıştır. Bu alanda onda, kendisindeki eksikliği giderecek iki özellik görmek mümkündür; bunlardan birincisi savaştaki cesaret ve kahramanlığıdır. Onun savaştaki mücadele azmi ve başarısı, şairlerin eserlerine konu olmuştur. İbnü'l-Hanefiyye'nin esas önemli özelliği ise, ilim sahasında gösterdiği üstün başarıdır. O, hadis rivayetinde çok meşhur olmuştur. Bazı muhaddisler, onun naklettiği Ali-Peygamber rivayetini, senedi en sağlam hadisler olarak kabul etmektedirler. İbnü'l-Hanefiyye bu yeteneğini, kardeşleri Hasan ve Hüseyin karşısındaki eksikliğini giderici olarak kabul etmiş ve "Hasan ile Hüseyin benden daha şerefli, ama ben babamın hadisini onlardan daha iyi bilirim" (Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 75) diyerek elde ettiği bu özelliği ile öğünmüştür. (Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 538-539). Görüldüğü gibi aynen Amr b. el-Âs'ın yaptığı gibi, İbnü'l-Hanefiyye de annesinden dolayı hissettiği eksiklik duygusunu, kardeşlerine karşı, babasının savaş cesareti ve ilmi ile telafi etmiş ve bu savunma yöntemi onu, büyük bir hadis ravisi yapmıştır.

²⁹ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, s. 273

³⁰ bk. Giriş, s. 17-19

³¹ Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 386

³² bk. Giriş, s. 17-19

olduğu bir gerçektir³³. O, ticaret mesleğini ve insanlar arasındaki problemlere çare bulma kabiliyetlerini geliştirmeyi büyük oranda içinde yaşadığı kabilesine yani Sehmoğulları'na borçludur.

Amr'ın şahsiyet gelişiminde sosyo-kültürel çevre etkisi olarak birinci sıraya mesleğini, yani ticareti koymamız gerekir. Zira ticaret, özellikle uluslararası ticaret, insanın bir çok kabiliyetini geliştirmekte ve her alanda tecrübe kazandırmaktadır. Akkâd, ticaret hayatını Amr için bir hayat medresesine benzetir. Medresede ilimler öğretildiği gibi, ticarete de bütün hayatı ilgilendiren bilgi ve tecrübe elde edilir³⁴. Ticaretin sağladığı en büyük avantajların başında, kişiye diğer insanları en iyi şekilde tanıma imkânı vermesidir. Muhatabının, yani alışveriş yaptığı kişiyi iyi tanımak, zaafını bulmak, malını satmak için onu ikna etmek vs. yetenekler, ancak başarılı bir tüccarda bulunan şahsî özelliklerdir³⁵. Ticaret hayatı ayrıca okuma-yazma ve hesap bilmeyi gerektirdiği için, Amr'ın yaşadığı dönemde Mekke'de okuma-yazma bilenler, genelde bu meslekle iştigal eden kişilerdi. Ülke dışında ticaret yapabilmek için Mekke tacirleri gittikleri memleketlerin dillerini de bilme ihtiyacı duymuşlar ve öğrenmişlerdir. Bu sayede onlar, yabancı ülkeleri ve orada yaşayan insanların hayat tarzlarını öğrenme imkânı bulmuşlardır.

Ülkelerarası yolculuğa çıkan, yahut ticarî sefer yapan insanların karşılaştıkları en önemli problem güvenliktir. Her ne kadar bazı ülkeler, yaptıkları anlaşmalarla topraklarına gelen insanların can ve mal güvenliklerini sağlamayı taahhüt etseler de, yolcular ve kervanlar her zaman bir saldırı tehdidi altında olmuşlardır. Bundan dolayı, tacirler kendilerini iyi bir binici ve savaşçı olarak hazırlama ihtiyacı duymuşlardır. Bu gerçekten yola çıkarak, ticaret hayatının, Amr'ın iyi bir asker ve komutan olmasına da yardımcı olduğunu söylemek mümkündür. Benzer şekilde kervan lideri olarak görev yapmak da, idarecilik alanında onun tecrübelerine önemli oranda katkı sağlamıştır.

Burada ortaya koymaya çalıştığımız sosyo-kültürel şartlar, Amr'ın şahsiyet gelişiminde önemli ve müsbet rol oynamışlardır. Bu ortam, ona iyi bir savaşçı, iyi bir tüccar, iyi bir idareci olma imkânı vermiştir. Amr, ticaret sayesinde insanlarla sağlıklı ilişkiler kurma, insanları istediği şekilde yönlendirme, muhatabını ikna etme gibi kabiliyetlerini geliştirmiştir. Ticarî tecrübelerin, ona hem yaşadığı bölge olan Mekke'de hem de ticaret amacıyla gittiği yabancı ülkelerde başarılı ve itibarlı bir şahsiyet olma yolunu açmıştır. Amr'ın kişilik

³³ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. El-Âs*, s. 24

³⁴ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 44

³⁵ Asefî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 111

gelişiminde önemli rol oynayan bu özellikler, onun, daha sonra büyük bir şahsiyet olarak ortaya çıkışının temellerini oluşturmaktadır. Bahsettiğimiz bu özelliklerle, Amr'ın tevarüs ettiği zekânın bileşkesi bir dahi ortaya çıkarmış, bu deha hem siyasî, hem diplomatik, hem askerî, hem de idarî alanda önemli başarılar kazanmıştır.

II. AMR B. EL-ÂS'IN ŞAHSİYET ÖZELLİKLERİ

Kişilik, sayısız etkenlerden oluşan ve değişik katmanların bulunduğu karmaşık bir yapıdır. Dolayısıyla kişiliği tanımak, tanımlamak, çözümlmek ve değerlendirmek oldukça zordur³⁶. Bununla birlikte kişilik en geniş anlamıyla bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevresine uyum biçiminin özelliklerini ihtiva eden bir bütündür. Kişilik, kendine özgü, ahenkli bir bütündür. Bu nedenle insana ilişkin her özellik, o insanı anlamada bize bir ipucu verebilir³⁷. Biz burada Amr b. el-Âs'ın tesbit edebildiğimiz bazı özelliklerini sırasıyla inceleyeceğiz. Bahsedeceğimiz bu özellikler, şüphesiz birbirleriyle bağlı, kompleks yapılardır, birini diğerinden ayırmak mümkün değildir ve bu özellikler birbirleriyle ilişki halindedirler. Bu nedenle, onun şahsî özelliklerini bir bütün olarak görmek gerekir. Ancak konunun daha sistematik aktarılabilmesi için, ister istemez bir tasnife de ihtiyaç duyulduğundan, biz Amr'ın şahsiyetini bir bütün olarak kabul etmekle beraber, onun şahsî özelliklerini ayrı ayrı incelemeyi uygun bulduk. Bu özellikleri farklı başlıklar altında toplamak mümkün olduğu gibi, başka özellikler de eklenebilir.

A. DEHASI

Dehayı tanımlayabilmek için, önce zekânın bilinmesine ihtiyaç vardır. Zekâ (anlak=intelligence) bir tarife göre, anlama, ilişkileri algılama, kavrama, öğrenme, yeni durumlara uyma, çıkarsama yapma, genelleme, çözümlme, birleştirme, ayırt etme vb. yeteneklerin toplamıdır³⁸. Başka bir kaynakta ise zekâ, problemlerin çözümünde lisanı

³⁶ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s.80

³⁷ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, s. 225

³⁸ Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, s. 31

kullanma kabiliyeti, belirli düzeyde düşünme ve muhakeme yeteneği olarak tanımlanır³⁹. Köknel, ruhbilimcilerin zekâ tanımlamalarının ortak yönlerini göz önünde tutarak zekâyı, kişinin yeni durum, engel ve problemler karşısında tecrübelerinden ve geçmiş öğrenmelerinden faydalanarak o an için gerekeni yapabilmesi, duruma uyum sağlayabilmesi ve yeni çözümlere ulaşabilmesi yeteneğidir, şeklinde tarif eder⁴⁰.

Zekânın şahsiyet gelişiminde önemli rolü vardır. Bilhassa çocukluk ve gençlik çağlarında şahsiyetin gelişmesi, sağlıklı ilişkiler kurulması ve sürdürülmesi özellikle kişinin zekâ düzeyine bağlıdır⁴¹.

Ruhbilimciler, insan zekâsını ölçmek ve derecelendirmek için, bazı bilimsel metotlar geliştirmişlerdir. Bu alanda en yaygın olarak kullanılan zekâ testleri ilk kez Fransız psikolog Alfred Binet (1857-1911) tarafından uygulanmıştır. Binet, on yaşındaki bir çocuğun, yedi yaşındaki bir çocuğa uygun sorulara cevap verebildiğini tespit etmiş ve zekâ (anlak) yaşını ortaya çıkarmıştır. Bu örnekte, gerçekte on yaşında olan çocuğun zekâ yaşı yedidir. Zekâ yaşı tüm zekâ yeteneklerin ölçmektedir ve bu yeteneklerin işlevsel yanını ölçen zekâ bölümü (IQ=Intelligence Quantien=zekâ derecesi) olarak gösterilir. Zekâ bölümü 0-24 olanlara aptal, 25-49 olanlara budala, 50-69 olanlara ahmak, 70-79 olanlara düşük zekâlı, (79 ve altındakiler geri zekâlı sayılır), 80-89 olanlara düşük orta zekâlı, 90-109 olanlara normal zekâlı (toplumdaki yüzde oranı en yüksek olan zekâ bölümü budur, bunlar toplumun hemen hemen yarısını oluştururlar), 110-119 olanlara zeki, 120-129 olanlara çok zeki, 130-139 olanlara üstün zekâlı, 140-160 ve daha yüksek olanlara dahi denir⁴². Ruhbilimcilerin IQ testleri sonucunda 140 ve daha yukarısı hakkında dahi ifadesi kullanmalarına rağmen, bir kişinin bu derece zekâyı sahip olması onu deha yapmayabilir. Dehanın ortaya çıkmasında, zekâ düzeyinin yanında, içinde yaşadığı çevrenin özelliklerinin de belli oranda bir payı vardır⁴³. Zira zekâ gelişiminin hem soya çekime, hem de çevreye bağlı olduğu hususu bilim adamları tarafından kabul edilmiştir⁴⁴.

Bazı bilim adamları, dehanın ortaya çıkması için zekâ ve çevre etkisinin yanında “ilhama açık ruhî güç” adı verilen üçüncü bir faktör olduğuna inanırlar. “Seçkinler

³⁹ Arık, Alev, *Yaratıcılık*, Ankara 1987, s. 15-16

⁴⁰ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 42

⁴¹ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 42

⁴² Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, s. 32; Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 44-45. Ayrıca bk. Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, s. 244-245

⁴³ Köknel, Özcan, *Kişilik*, s. 43

⁴⁴ Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, s. 33

kategorisinin önemli bir bölümünü teşkil eden yaratıcı insanlar, muhakkak ki en elverişli biyoloji ve çevre şartlarının bir araya gelmesinden yararlanarak ferdiyet kapasitelerini kuvveden fiile çıkarabilen insanlardır. Fakat deha sahibi fertlerde, tabiat sınırlarını veya sosyal hayatın genel birer kanun niteliğindeki intizamlarını ortaya koyma bakımından içe doğma (sezgi) faktörü de rol sahibidir. İçe doğma, sezgi (intution) zihinden ani olarak gelip geçen bir aydınlatıcı fikir olarak tarif edilebilir. Bu özellik, dehada daha çok kendini gösterebilir. İlhama açık ruhî gücün çevre faktörünü ve biyolojik verasete nazaran çok büyük önem kazandığı hallerde, ferdin deha seviyesine yükselmiş olduğu ifade edilebilir⁴⁵. Buradaki ifadelerden anlaşılın, dehanın meydana gelmesi için veraset ve çevrenin tek başına yeterli olmadığı, bunlara ilaveten ilhama açık ruhî güce ihtiyaç duyulduğudur. Gerçekte bu üç faktör, şahsiyetin gelişmesi bakımından bütün insanlar için söz konusudur. Ancak bu etkilerin oranlarında ilhama açık ruhi güç ağırlık kazandığı zaman, karşımıza çıkan tip dahidir⁴⁶.

Deha ve dahiler hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra Amr b. el-Âs'ın dehası hakkında kaynaklarda geçen rivayetleri aktarmaya geçebiliriz. İmam Şa'bî, Arap dahilerinin dört kişi olduğunu söyler: Bunlar Muaviye b. Ebî Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğire b. Şu'be ve Ziyad b. Ebih'dir. Ona göre Muaviye, ağır (teenni) davranmada ve yumuşak huylulukta, Amr b. el-Âs karışık ve içinden çıkılmaz meselelerde, Muğire b. Şu'be belli ve büyük meselelerde, Ziyad ise büyük küçük her işte dahidirler⁴⁷. İmam Zührî, Arap dahilerini kabilelerine göre sınıflayarak sayılarını beşe çıkarır. Bunlar Kureyş'ten Amr ve Muaviye, Ensar'dan Kays b. Sa'd, Sakif'ten Muğire b. Şu'be ve Muhacirler'den Abdullah b. Büdeyl b. Verka'dır⁴⁸. Kaynaklarda verilen listelerin tamamında Amr b. el-Âs'ın ismi bazen birinci sırada, bazen de Muaviye'nin ardından zikredilmektedir. Bu durum, onun bütün Arap müellifleri tarafından dahi kabul edildiğini açıkça ortaya koyar. Mesela Ya'kûbî, Amr'ın, ihtiyatlılık ve akıl yönünden Arap dahilerinden olduğunu nakleder⁴⁹. İbn Abdilberr de, el-İstiâb'ında onun dünya işlerinde, hile, düşünce, açık gözlülük ve cin fikirlilikte dahi olduğunu söyler⁵⁰. Zehebî ise

⁴⁵ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, s. 22

⁴⁶ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, s. 23

⁴⁷ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, V, 7; İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, III, 1188; İbn Asakir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 234, 251-252; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 58; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2-3; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 38

⁴⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 184; İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, IV, 1446; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Câbe*, V, 248 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 22-23

⁴⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 221

⁵⁰ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, III, 1188

uyanıklık, deha ve ihtiyatlılık hususunda Amr hakkında darb-ı meseller söylendiğini rivayet eder⁵¹.

Amr b. el-Âs akıl, bilgi ve siyasette Araplar arasında sayılı şahsiyetlerden birisidir. Onun hakkında, zamanının bütün Araplar'ı içinde en tedbirli kişisi demek mümkündür⁵². Hz. Peygamber (sav) onun isabetli rey sahibi ve tedbirli olduğuna dair pek çok beyanda bulunmuştur⁵³. Halifeliği döneminde, zamanının en başarılı insanlarını tespit edip devlet hizmetinde istihdam eden Hz. Ömer, Amr'ın dehasını takdir edenlerin başında yer alır. Hz. Ömer, Amr'ın akıllı ve ileri görüşlü olduğunu her zaman söylemiştir. Halife, bir kimsenin aklını ve görüşünü beğenmediği zaman, “ Ben, senin de Amr'ın da yaratmasının bir olduğuna şahadet ederim” diyerek, bununla, Allah'ın zıtlar yaratmasını ifade ederdi⁵⁴.

Kalkaşandî, Ashâbın eşsizlerini sayarken; Ebû Bekir'in ensab bilme, Ömer'in heybet, Osman'ın Kur'an okuma, Ali'nin kaza (yargı), Muaviye'nin geniş düşünme, Ebû Ubeyde'nin emanet, Ebu Zerr'in doğruluk, Ubey b. Ka'b'ın Kur'an, Zeyd b. Sabit'in ferâiz, İbn Abbas'ın Kur'an tefsiri, Ebû Mûsâ'nın dervişlik, Amr b. el-Âs'ın da deha hususunda Ashâb'ın eşsizleri olduğunu söylemektedir⁵⁵.

Amr b. el-Âs'ın bir Arap dahisi olduğu hakkında kaynaklarda geçen rivayetleri aktardıktan sonra dehanın özelliklerini ve bu özellikleri şahsında taşıyan Amr'ın hayatındaki deha tezahürlerini incelemeye geçeceğiz.

Biz burada, dehanın belli başlı ve birbirlerine bağlı üç özelliğinden bahsedeceğiz. Bunlar, yaratıcılık, muhakeme ve problem çözme kabiliyetleridir. Yaratıcılık; önceden kestirmelerin veya sonuç çıkarmaların, fert için yeni, orijinal, hünerli, zekice ve nadir olması anlamına gelir. Yaratıcı düşünen kişi, yeni alanları araştıran, yeni gözlemler yapan, yeni kestirmelerde bulunan ve yeni çıkarımlar yapan kişidir⁵⁶. Böyle şahsiyetler, orijinal anlayışlı, kavrayışlı, hükümlerinde bağımsız, yeni durumlara açık, açık fikirli, görüşlerinde esnek ve belirsizliklere karşı tahammüllüdürler. İlgileri geniş muhtevalıdır ve kompleks işlerle ilgilenmeyi tercih ederler. Genel olarak zıtlıkları uzlaştırmaktan hoşlanırlar. Yaratıcılığı yüksek kişiler hırslı, başarıya yönelmiş, dominant (baskın, aktif) yapıya sahiptirler. Tehlikeyi göze alan, cüretkâr, kendi kendine yeterli, kararlı, çalışkan, bağımsız, ferdiyetçi ve şevkli

⁵¹ Zehebi, *Siyeru A'lâm*, III, 55, 59

⁵² İbn İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VIII, 57

⁵³ Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, III, 260-261

⁵⁴ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1188

⁵⁵ bk. Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, III, 193

⁵⁶ Arık, Alev, *Yaratıcılık*, s. 22

kişilik özellikleri gösterirler. Yaratıcı kişiler sanat, bilim, felsefe ve yönetim (idare) alanlarında benzersiz buluş ve katkılar yaparlar⁵⁷.

Dehanın ikinci özelliği üstün muhakeme yeteneğidir. Muhakeme, sebep-sonuç ilişkilerini en iyi şekilde kavrama kabiliyetidir. Bu, gözlenmiş bir sebebe dayanılarak, bir olayın kestirilmesi veya gözlenmiş bir olaydan bunun sebebinin çıkarılması anlamına gelir. Muhakemenin başarılı olup olmadığı, verilen kararın isabetine bağlıdır⁵⁸.

Problem çözme, yaratıcı düşünce ile muhakemenin içinde yer aldığı çerçevedir, yani bu iki özelliğin birleşiminden meydana gelir. Tatmin edilmemiş isteklerin yarattığı gerginlik hali, kişiyi, isteklerini tatmin edecek hedefe ilerlemesine engel olan zorlukları aşmak için çaba sarf etmeye ve lisan teknikleri, gözlem ve çıkarım kullanımına sevkeder. Başarılı problem çözmek, başarılı bir hayatın anahtarıdır. Başarılı problem çözümler; yaptıkları her işte daha az zorluk çekerler ve işe nereden başlayacaklarını çok iyi kestirirler, çözülmesi gereken bir sorunla karşılaştıkları zaman, teferruatı bir tarafa bırakıp asıl üzerinde dururlar, araştırmalarında daha aktif ve gayretlidirler. Probleme yaklaşış şekilleri daha temkinli ve sistematiktir, rastgele çabalarla işi şansa bırakmazlar. Mantıksal sonuçlarına kadar muhakeme doğrultusundan ayrılmazlar. Akla ve mantığa çok önem verirler, kaderci değildirler. Karışık durumlardan yılmazlar. Problem çözmeye karşı tavırları objektif olup, duygusal davranmazlar⁵⁹.

Araştırmamızın Giriş bölümünde Amr b. el-Âs'ın kabilesi Sehmoğulları'nın hükümet görevini üstlendiğini, bu görevin de anlaşmazlığa düşen kabile ve şahısların aralarını bulma şeklinde icra edildiğini ifade etmiştik. Ayrıca, bu işin Mekke site devletinin Sehmliler'e yüklediği resmi bir vazife olmadığını, bu işin, insanların aralarını bulmadaki özel yetenekleri sebebiyle bu aile fertleri tarafından gayr-i resmi olarak yürütüldüğünü belirtmiştik⁶⁰. Bu bilgiler, İslâm öncesi dönemde, Sehmoğulları içinde insanların problemlerini ve anlaşmazlıklarını gideren güvenilir ve bilge kişilerin olduğunu gösterir⁶¹.

İnsanlar ve kabileler arası anlaşmazlıkları çözmek ve adaletli bir karara ulaşabilmek için, bu işi yapacak kişinin iyi bir muhakeme yeteneğine sahip olması gerekir. Zira muhakeme gücü, hukukun en önemli unsurlarından birisidir. Amr b. el-Âs, bu özellikleri hâiz bir kabile içinde yetişme avantajıyla muhakeme ve problem çözme maharetlerini geliştirme imkânı elde etmiştir. Zeki bir kimse, aynı ve benzer problemler karşısında başkalarının ne yapmış

⁵⁷ Arık, Alev, *Yaratıcılık*, s. 113, 129

⁵⁸ Arık, Alev, *Yaratıcılık*, s. 22-23

⁵⁹ Arık, Alev, *Yaratıcılık*, s. 112-113

⁶⁰ bk. Giriş, s. 18-19

⁶¹ Asefî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 16

olduklarını öğrenir. Bu problem, başkaları tarafından daha önce çözülmüş olabilir. Zekice problem çözme, daima o ana kadar kaydedilmiş gelişmeye dayanır. Problem çözmeye başarı, kısmen kişinin zekâsına, kısmen de önceden kazanılmış bilgilerin toplanmasına dayanır. İşte bu bilgi ve tecrübe birikimine “Kültürel miras” denilir⁶². Amr, böyle bir kültürel mirasa sahip olarak yetişmiştir. Bu ortam ona, iyi bir muhakeme ve başarılı problem çözme maharetleri kazandırmıştır.

Hz. Peygamber (sav), Amr’ın muhakeme yeteneğini fark etmiş ve ona iki şahıs arasında çıkan ihtilâfi çözme vazifesini vermiştir. Amr, Rasûlullah’a (sav) “Senin huzurunda, yani sen varken ben mi muhakeme edeceğim?” şeklinde hayretini ifade edince, ondan, “Şayet sen bütün akl-ı selimini kullanmak suretiyle, adaleti tahakkuk ettirebilersen on sevap mükâfatına nail olursun, şayet yanılırsan, bu halde bile sadaka sevabı elde edersin” cevabını almıştır⁶³. Allah Rasûlü (sav), onun muhakeme yeteneğini en güzel şekilde ortaya koyan Zatüs’Selâsil gazvesindeki ictihadını kabul ve tasdik etmiştir. Amr bu gazvede cünüp olduğ halde yıkanmayıp teyemmümle namaz kıldırınca, onun bu davranışı Medine’ye dönüşte şikayet konusu olmuştu. Amr, Hz. Peygamber’e (sav), o gece havanın çok soğuk olduğunu, bu şekilde yıkanırsa helâk olmaktan korktuğunu bu nedenle “Kendinizi öldürmeyiniz, şüphe yok ki Allah sizi bağışlar”⁶⁴ âyetine dayanarak yıkanmayıp teyemmümle namaz kıldığını söylemiş, Allah Rasûlü (sav) de Amr’ın bu ictihadını kabul etmiştir⁶⁵.

Dinî hüküm vermede (ictihat-kaza) muhakeme yeteneğini başarılı bir şekilde gösteren Amr, dünyevî işlerde de aynı mahareti göstermiştir. Muhakemede asıl olan, gözlem yapılan alan ve şartları iyi tanımak ve bu iyi tanımayı kullanarak bir olayın sonucunu kestirebilmektir ki, buna uzak görüşlülük de (bu’dün-nazar) diyebiliriz. İleri görüşlülük, kişinin en yakın ve en uzak ihtimalleri hesap ederek, en uzak ihtimale karşı hazırlıklı olabilmesi, en kötü ihtimal için gerekli olan plâni yapması ve ihtiyaç anında hiç tereddüt etmeden, plânını uygulamasıdır⁶⁶. Bir şahıs veya topluluk hakkında karar verileceği zaman, o şahıs veya topluluğu en ince detayına kadar incelemek ve gözlemlemek gerekir. Yani bir olayla karşılaşıldığında, olayı tanımlayıp neticelerini tahmin etmek, ya da bir şahıs söz konusu olursa, onu iyi tanıyıp ileride

⁶² Arık, Alev, *Yaratıcılık*, s. 33-34

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 205; Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsut*, I-XXX, Beyrut ts. (Dâru’l-Ma’rife), XVI, 76

⁶⁴ Nisâ, 4/9

⁶⁵ Ya’kûbî, *Tarih*, II, 772; Zehebî, *Siyeru A’lâm*, III, 67; İbn Kayyım, *Zâdu’l-Meâd*, II, 158; Halebî, *İnsanu’l-Uyûn*, III, 200

⁶⁶ Abdullah, Reşid, *İslâm’da Ordu ve Komutan*, (çev. Enver Güvenç-Seraceddin Emre), İstanbul 1992, s. 284, 562

nasıl davranabileceğini kestirebilmek, bu işlemleri yapacak kişinin muhakeme gücüne bağlıdır⁶⁷. Muhakeme sonucunda ulaşılan fikir bir kehanet değil, bilakis olmuş veya olmakta olanlardan yola çıkarak, olacağı tahmin etmektir. Amr b. el-Âs'ın bu husustaki maharetini destekler mahiyette bazı örnekler vermek istiyoruz:

Hendek savaşı sonucunda Müslümanlar'ın mağlup edemeyeceklerini, rüzgârın Medine lehine esmeye başladığını gören Amr, yeniden mücadeleye girişmenin sonuç getirmeyeceğini anlamış ve siyaset sahnesinden çekilerek olayların seyrini beklemeye tercih etmiştir⁶⁸. Neticede Amr'ın tahmini gibi gerçekleşmiş ve Mekke, Müslümanlar'ın eline geçmiştir. Amr'ın bu gerçeği bilerek, şehir fethedilmeden Medine'ye gidip müslüman olması ve tulekâ zümresi içinde değil de, muhacir topluluğu arasında yer alması, onun olayları muhakeme yeteneğinin ve ileri görüşlülüğünün açık delilini teşkil eder.

Hiz. Osman'ın son dönemlerinde gelişen olayların vahametini ve bu olayların hangi noktaya ulaşabileceğini tahmin eden Amr, insanlara ya halifeye yardım etmeleri, ya da şehri terk etmelerini tavsiye ederek, kendisi de iki oğlunu alıp Medine'den uzaklaşmıştır⁶⁹. Gerçekten de onun tahminleri gerçekleşmiş, kendisi halife hakkında muhalefet yapmış olmasına rağmen, halifenin katili ya da katillerin teşvikçisi olarak kabul edilmemiştir. Amr gibi başkenti terk etmeyip halifeyle birlikte kalan Hiz. Ali ise, halifenin öldürülmesi konusunda hiç bir dahli olmadığı halde, katillerin teşvikçisi ve himaye edicisi olarak suçlanmıştır⁷⁰. Bu gerçek, Amr'ın olayların sonuçlarını tahmin etmedeki kabiliyetini gösterir. Onun benzer hali Ali-Muaviye mücadelesinin başlangıcındaki tavrı alışında da görülür. Amr, Medine'de Hiz. Ali'ye beyattan sonra, hiçbir siyasî olaya iştirak etmemiş, en son Cemel savaşının sonuçlanmasıyla birlikte Hiz. Ali'ye karşı Muaviye'nin tarafına geçmeyi tercih etmiştir. Onun bu tercihinde, Hiz. Ali'nin etrafındaki dağınıklık ve Medine'deki kargaşaya rağmen, Şam'daki birlik ve bütünlüğün hakim olması büyük rol oynamış, Sıffin savaşı esnasında cereyan eden olaylar ve sonuçları da Amr'ın olayları okuma, tahkik ve muhakeme yeteneğini ortaya koymuştur⁷¹.

Amr, Sıffin savaşı öncesinde Hiz. Ali ordusunda bütünlüğün olmadığını tespit etmişti. Irak ordusu Şamlılar gibi organize değildi ve onlar Sıffin'e kararlılıkla gelmemişlerdi. Irak

⁶⁷ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 111

⁶⁸ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 471-472; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 67; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II, 158; Halebî, *İnsanu'l-Uyûn*, III, 200

⁶⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 558; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140

⁷⁰ İbn Âsem, *Futûh*, I, 421

⁷¹ Minkârî, *Vak'atu Sıffin*, s. 481; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31-32; İbn Asem, *Futûh*, II, 179; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 400

ordusu içinde Cemel'de Kufeliler tarafından mağlup edilen ve bir çok yakınlarını kaybeden Basralılar vardı ve bunlar daha önce halifeye karşı savaşmışlardı. Yine askerler arasında Hz. Osman'ın katilleri ve ona karşı yapılan isyanın teşvikçileri vardı. Hz. Ali ordusunda hatırı sayılır bir insan topluluğu, savaşa gönülsüz katılmıştı ve bu topluluk her an kendi başına hareket edebilirdi. Ayrıca, ordu içinde savaşı bırakmaya hazır gruplar vardı⁷². Amr, Irak ordusunun bu halini iyi gözlemlemiş ve onları birlikten ayrılığa düşürecek dahiyane buluşunu icra etmiştir. Onun tahkim teklifi karşısında Iraklılar'ın bir kısmı bu çağrıya uyulması gerektiğini iddia ederlerken, Hz. Ali'nin de içlerinde olduğu diğer grup, bunun Irak bütünlüğünü bozmak niyetiyle yapılan bir hile olduğunu, dolayısıyla savaşa devam edilmesi gerektiğini söyleyince Irak ordusu içinde bölünme meydana gelmiştir⁷³. Bunun sonucunda Hz. Ali taraftarları ihtilâfa düşmüş ve bir daha birleşmemek üzere dağılmışlardır. Amr'ın bu taktiği, Şamlılar'ı mağlup olmaktan kurtarıp galibiyete götüren sürecin başlangıcını oluşturmuştur.

Amr b. el-Âs'ın, olayları gözlemleyip sebeplerinden sonuçlar çıkarmasına imkân sağlayan üstün muhakeme yeteneği, onun insanlarla birebir ilişkilerinde de rol oynamış, muhatabını ikna ve alt etmede ona büyük avantaj sağlamıştır. Bir insanı belli bir fikir ve kanaat doğrultusunda ikna etmek, öncelikle o insanı iyi tanımak, onun önceliklerini, hassasiyetlerini ve zaafalarını tespit etmek gerekir. Muhatap iyi analiz edildikten sonra, verebileceği tepkileri tahmin ederek davranışlar yönlendirilirse bu şekilde onu ikna etmek mümkün olur. Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber (sav) tarafından Uman'a elçi-vali gönderildiğinde ilk önce, ülkenin asıl yöneticisi Ceyfer değil, onun kardeşi Abd'e giderek, davet mektubunu ona vermek istemişti. Abd, asıl muhatabın Ceyfer olduğunu söylese de, Amr ısrarla Abd ile görüşmek istemiş ve ona İslâm ve Müslümanlar'la ilgili bilgiler vermişti. Amr'ın açıklamalarından ikna olan Abd, peygamberin teklifine razı olacağını fakat Ceyfer'in krallığı çok sevdiği için bu teklifi kabul edeceğini sanmadığını söylemişti. Ceyfer hakkında en yetkili ağızdan bilgi alan Amr, onun emirlik hususundaki aşırı düşkünlüğünü dikkate alarak, ona şayet Uman'da emir olarak kalmaya devam etmek istiyorsa müslüman olması gerektiğini, aksi takdirde emirliğinin elden gidebileceğini bildirince Ceyfer, Hz. Peygamber'in (sav) davetini kabul ettiğini ifade etmişti⁷⁴.

⁷² Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 80-81

⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 255-256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 106; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 346

⁷⁴ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 268; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62-63; Halebi, *İnsanu'l-Uyûn*, III, 303

Muaviye Şam valiliği görevinde iken 28 (648-649) yılında Hz. Ömer'den Kıbrıs fethine çıkmak için izin ister. Halife ona izin vermeden önce, deniz seferleri hakkında geniş bilgi ve tecrübeye sahip olan Amr'a bir mektup yazarak, kendisini bu hususta bilgilendirmesini ister. Şam valisi Muaviye'nin siyasî rakibi olan Mısır valisi Amr, düzenlenecek seferin başarılı olması halinde Muaviye'nin idare nazarındaki itibarının artacağı endişesiyle, Kıbrıs seferinin yapılmasını arzu etmez. Bunun için, Hz. Ömer'in asker güvenliği hususundaki hassasiyetini koz olarak kullanır. Gerçekten de Hz. Ömer, askeri tehlikeye düşürebilecek girişimlere kesinlikle izin vermemektedir. Meselâ halife, başkent ile aralarında Nil engeli olacağı, bunun da müslüman askerler için tehlike oluşturacağı endişesiyle Amr'ın İskenderiye'yi başkent yapma teklifini reddetmiştir. Hz. Ömer'in bu hassasiyetini bilen Amr, halifeye deniz seferlerinin tehlikelerinden abartılı bir şekilde bahseden cevap yazısı göndermiş ve bu mektup, Muaviye'nin Kıbrıs seferini engellemiştir⁷⁵.

Amr b. el-Âs'ın muhakeme kabiliyetinin zirve örneği, İslâm tarihinde önemli bir yeri olan hakem olayıdır. Amr'ın Kur'an'ın hakemliğine baş vurulması teklifi, Iraklılar tarafından kabul edilince Ebû Mûsâ, Amr'ın karşısına Hz. Ali'nin hakemi olarak gönderilmişti. Amr, görüşmeler başlamadan önce, Ebû Mûsâ'nın kişiliğini tahlil etmiş, onun önceliklerini, prensiplerini, hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak bir strateji geliştirmiştir. Ebû Mûsâ ile müzakerelere başlamadan önce Amr'ın, onun hakkında yaptığı tesbitlerde şunlardı:

Birincisi, Ebû Mûsâ'nın, Kur'an'ın emirlerine sınımsız bağlı dindar ve derviş ruhlu bir adam olduğudur. İkincisi, onun, Müslümanlar'ın birbirleriyle savaşmalarından oldukça rahatsızlık duymasındır ki, kendisi bu nedenle Siffin savaşına iştirak etmemiştir. Son tespit de, Ebû Mûsâ ile hakemliğini yaptığı Hz. Ali arasında güvensizlik sebebiyle Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ali'nin haklarını savunmada Amr'ın Muaviye'ye yaptığı gibi ısrarcı olmayacağıdır.

Dehanın özelliklerini sayarken, onların, faaliyetlerinde daha aktif davrandıklarını, problemlere yaklaşma şekillerinin daha temkinli ve sistematik olduğunu, rastgele çabalarla işi şansa bırakmadıklarını, mantıksal sonuçlarına kadar muhakeme doğrultusundan ayrılmadıklarını, akla ve mantığa çok önem verdiklerini ifade etmiştik⁷⁶. Lider ise, iletişim açısından aynı zamanda bulunduğu ortamın önderi, yönlendiricisi, ve yanındaki insanlar üzerinde etkili olan kişidir. Konuşmanın akışını belirleyen (çoğunu yapan), sorular sorarak etkileşimi başlatan, çeşitli fikirler öne süren ve buyrukların çoğunu veren odur. Grubun her

⁷⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 258-259; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 89; İbn Hibban, *es-Sîre*, s. 505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; Zchebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 323-324

⁷⁶ Arık, *Alev, Yaraticılık*, s. 112-113

etkinliğinde odak noktasındaki rol o kişiye aittir⁷⁷. Amr, Ebû Mûsâ ile yaptığı görüşmelerde dehasıyla birlikte liderlik özelliklerini de kullanmış ve yukarıda sayılan kuralları mükemmel bir şekilde uygulamıştır. Amr, ilk önce müzakerenin kontrolünü eline almış ve görüşmelerin kendi iradesi doğrultusunda ilerlemesini sağlamış, görüşmeler esnasında ilk teklifi daima kendisi yapmış, Ebû Mûsâ'ya ise, ya teklifi kabul etmek ya da reddetmek gibi pasif bir rol bırakmıştır. Amr, bu tavrını sadece bir defa değiştirmiş ve Ebû Mûsâ'dan, kendisinden önce konuşmasını istemişti ki, bu da Hz. Ali'nin halifelikten azledildiği kararının halka ilânı esnasında olmuştur.

Amr, toplantının usûl kısmını bu şekilde kendisi tespit ettikten sonra, esas üzerindeki görüşmelere geçmiş ve Ebû Mûsâ hakkında daha önce edindiği kanaatleri sırasıyla toplantı gündeminde değerlendirmiştir. Evvelâ Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü, öldürülenin velisinin, ölenin hakkını araması gerektiği hususunu dile getirmiş ve Muaviye'nin de maktûl halifenin velisi olduğunu Ebû Mûsâ'ya kabul ettirmiştir. İkinci olarak, savaşta müslüman kanının döküldüğünü sebep göstererek, her ne şartta olursa olsun savaşın sona erdirilmesi gerektiği hususunda muhatabını ikna etmiştir. Son olarak da, ümmetin bir daha savaşa dönememesi için, hem Hz. Ali hem de Muaviye'nin bu işten el çektilmesi fikrini ileri sürmüş, hem savaşın sürmesinin verdiği endişe, hem de Hz. Ali ile aralarındaki güvensizliğin tesiriyle olsa gerek Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin halifeliğe devam etmesi hususunda ısrarlı davranmamış ve onu halifelikten azletmeyi kabul etmiştir. Varılan bu sonuç, Amr'ın şahıslar hakkındaki muhakeme yeteneğini, gözlem kabiliyetini ve bunun sonucunda kararlarındaki isabeti gösterir.

Problem çözüme, kişinin önceki bilgilerini kullanarak, karşılaştığı bir engeli aşma faaliyetidir. Bu faaliyetin başarılı olabilmesi için, bilgi birikiminin yanında az önce önemine değindiğimiz muhakeme gücü de gerekmektedir. Amr b. el-Âs, insanların problemlerle karşı karşıya geldikleri zaman müracaat ettikleri sayılı kişilerden biriydi. Ashâb'ın ileri gelenleri dahi, meselelerini ona getirip çare bulmasını isterlerdi: İlk Müslümanlar'dan Hz. Talha ile Hz. Zübeyr, Medine vadisindeki bir arazinin sınır anlaşmazlığına düşmüşler ve aralarında hüküm vermesi için Amr'a gitmişlerdi. Amr, faziletlerine ve İslâm'daki önceliklerine rağmen böyle basit bir meselede anlaşmazlığa düşmelerine şaşırıldığını söylemiş ve onları ayıplamış, ardından dilerlerse aralarında hüküm vereceğini, dilerlerse de kendi kendilerine sulh yaparak bu anlaşmazlığı giderebileceklerini söylemiştir. Taraflar anlaşmazlığı kendi aralarında halledebileceklerini söyleyerek oradan ayrılmışlardır⁷⁸. Bu örnek, onun, herhangi bir kaza

⁷⁷ Freedman, J.L.,-O. Sears-J.M. Calrsmith, *Sosyal Psikoloji*, (çev. Ali Sönmez), Ankara 1993, s. 505

⁷⁸ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 70; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, I, 172

(yargı) işlemi yapmadan hasımlar arasındaki yanlış anlamayı, yahut ihtilâfi suhûletle çözdüğünü göstermesi bakımından ilgi çekicidir⁷⁹.

Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'den kızı Ümmü Külsüm ile evlenmek için izin istemiş, o da bu teklif kabul edilmişti. Ümmü Külsüm, kadınlara son derece sert davrandığı gerekçesiyle onunla evlenmek istemediğini kız kardeşi Hz. Aişe'ye söyledi. Hz. Aişe de meseleyi halletmesi için Amr b. el-Âs'a müracaat etti. Amr, Hz. Ömer'e giderek ona, Hz. Ebû Bekir'in kızı ile evlenmek istediğini duyduğunu söyledi. Ardından, kendisinin gayet sert bir adam olduğunu, halbuki Ümmü Külsüm'ün Ebû Bekir'in terbiyesi altında müsamahayla büyüdüğünü, halkın bile sertliğinden korktuğu halde, bu kızın kendisinin huyuna nasıl tahammül edeceğini sordu. Ayrıca, kendisine herhangi bir konuda muhalefet ettiği takdirde en yakın dostu Ebû Bekir'in kızına sert davranması halinde, böyle bir davranışın kayın pederini çok üzeceğini de ilave etti. Ardından Ebû Bekir'in kızından daha hayırlı ve daha iyi olan ve Hz. Peygamber'in (sav) soyuyla bağ kurabileceği Hz. Ali'nin kızı Ümmü Külsüm ile evlenmesi tavsiyesinde bulundu. Hz. Ömer Amr'ın uyarılarını dikkate aldı ve tavsiyelerini kabul etti. Böylece Hz. Ebû Bekir'in kızı Ümmü Külsüm, Amr'ın girişimiyle istemediği evlilikten kurtulmuş oldu⁸⁰.

Selman-ı Farisî, Hz. Ömer'in bir kızı ile evlenmek istemiş, Ömer de kızını ona vereceğini söylemişti. Kardeşinin Selman'la evlenmesine karşı çıkan Abdullah b. Ömer, durumu Amr'a iletti. Amr da ona hiç merak etmemesini söyleyerek, doğru Selman'a gitti ve ona "Mübarek olsun, bu halife senin gibi birinin kızıyla evlenmesi hususunda Allah için gerçekten tevazu göstermiş" diyerek, onun Hz. Ömer'in kızına denk ve layık olmadığını ima ederek, Selman'ı haddini bilmemekle, boyundan büyük işlere girmekle itham etti. Selman, Amr'ın bu sözlerine çok kızdı ve halifenin kızıyla kesinlikle evlenmeyeceğini söyledi.⁸¹

Rivayetlerden seçtiğimiz bu örnekler, Amr'ın, dedelerinden miras aldığı insanların problemlerini çözme faaliyetini, en güzel bir şekilde yerine getirdiğini göstermektedir. Zaten kendisi de bu maharetini "Girdiğim her şeyin içinden çıktım, başımı soktuğum her işten selametle ayrıldım" diyerek veciz bir şekilde dile getirmiştir⁸².

⁷⁹ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, I, 172

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 139; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 13

⁸¹ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 268-269; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, VI, 90

⁸² Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 280; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, II, 242

doğrudan doğruya onun iş görme kabiliyetini de felce uğrattı⁹⁰. Bugünkü cemiyetlerde siyasi mücadeleler esnasında bir demagogun attığı nutuğun etkisi gibi, Arap toplumunda da şairlerin şiirleri bir kabileyi toptan ayağa kaldırabilirdi⁹¹.

Mekke'de uygun kültürel şartlar içinde yetişen Amr da, her Arap gibi şiirle meşgul olmuştur. Üstelik o, şiir alanında önemli bir kültür mirasına sahipti. Çünkü cahilliye döneminde Sehmoğulları içinde büyük şairler yetişmişti. Mesela, Sehmi Abdulah b. Zeb'arî, Kureyş içinde, şiir yarışmalarında rakiplerini aciz bırakan şair olarak şöhret kazanmıştı⁹². Amr b. el-Âs da kabiledaşı Abdullah gibi Kureyş'in meşhur şairlerinde biriydi. Güzel şiirler ve darb-ı meseller söylerdi. Amr, kaynaklarda Hz. Peygamber'e (sav) şiir yoluyla hakaret eden Kureyş şairlerinden biri olarak zikredilmektedir. İbn Abdilberr, Amr'ı, Abdullah b. Zeb'arî, Ebû Süfyan b. Harb ve Dırar b. el-Hattâb ile birlikte Mekke müşriklerini temsil eden şairler olarak nakleder⁹³. Ayrıca Amr'ın Hz. Peygamber (sav) aleyhine doksan beyitlik bir hicviye yazdığı da ileri sürülmektedir⁹⁴.

Amr, müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in (sav) şairleri arasına girmiş, daha önce peygamber ve ona inananlar aleyhine söylediği sözlerin yerini, bu defa İslâm'ı ve bu dinin peygamberini metheden şiirler almıştır. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra arkasında mersiye okuyanlardan biri de Amr b. el-Âs'dır⁹⁵.

Amr tarafından söylenen şiirler gerek tarih, gerekse edebiyat eserleri vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Biz burada örnek olması için onun bir kaç şiirini aktarmak istiyoruz. Birinci şiir, Habeşistan yolunda Amr'ın hanımına göz koyan, sonra da onun canına kasteden Umare b. Velid hakkında söylenmiştir:

“Umare, senin gibisinin hakkında varılacak en kötü şüphe,
Soyundan gelen bir amca çocuğunun var olmasıdır.
Çünkü sen, üzerinde süslü resimler nakşedilmiş iki bürde sahibi olsan bile,
Amca oğlunun sözünde durduğunu göremezsin.
Eğer kişi sevdiği yemeği terk etmez, deli gönlünü arzusundan alıkoymazsa,

⁹⁰ Brockelmann, C., “Arabistan”, İA, I, 525

⁹¹ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 142

⁹² Âlûsi, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 84; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 24

⁹³ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, I, 341; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 246; Zehebi, *Siyeru A'lâm*, III, 58; Dayf, Şevki, *eş-Şi'r ve'l-Ğima*, Kahire ?, (Dâru'l-Meârif bi Mısır), s. 71, 209

⁹⁴ Kafafi, Muhammed, *Ebu Said Muhammed b. el-Kalhati'ye Göre Hariciliğin Doğuşu*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), AÜİFD, sy. XVIII, Ankara 1972, s. 284

⁹⁵ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I, 285-288

Benzeri anıldığında ağız doldurulan küfürden uzaklaşır⁹⁶.

Muaviye ile Hz. Ali'ye karşı ittifak yapma niyetiyle yaptıkları görüşmeler esnasında Amr'ın şu dizeleri söylediği rivayet edilir:

“Ey Muaviye, sana dinimi vermem, senden dünyayı almadıkça, kararını ver.
Din ve dünya eşit değildir, ben senin vereceğini başım örtülü olarak alacağım.
Sen bana Mısır'ı verirsen, bu en kârlı bir alışveriştir.
Çünkü Mısır karşılığında, zarar ve fayda verebilen bir adamı satın almış olursun⁹⁷.”

Bu örnekler, Amr b. el-Âs'ın şiir kabiliyetini ve dile hakimiyetini açıkça göstermektedir. Mahmud Şit; şayet savaşla, siyasetle ve idareyle meşgul olmayıp enerjisini şiir alanına sarf etmiş olsaydı, onun büyük Arap şairlerinden biri olabileceğini iddia etmektedir⁹⁸.

2. Belağat ve Hitabeti

Hitabet, hayal ve belağata muhtaçtır. Bu nedenle hitabeti de şiirin bir kısmı saymak mümkündür. Her iki kısmın mevkii ayrı olmakla beraber, şiir kısmını manzum şiir, hitabet kısmını da mensur şiir olarak kabul edebiliriz. Araplar'da hatipler şiirle, şairler de hitabetle meşgul olurlardı. Daha sonra hangi alanda daha başarılı olurlarsa ona göre hatip veya şair olarak anılırlardı⁹⁹. Duygusal insanlar olmaları hasebiyle Araplar'a belağat büyük tesir icra ederdi. O kadar ki, onlar bir sözle ayaklanırlar, yine güzel bir sözle sakinleşirlerdi¹⁰⁰.

Amr b. el-Âs, belağatı “fazla sözü bırakıp veciz bir şekilde kısa konuşmak” şeklinde tanımlamaktadır¹⁰¹. Onun inşa alanında büyük kabiliyeti vardı ve zamanının en iyi ediplerinden sayılırdı. Kısa ve toplu yazmak, mükemmel teşbihler kullanmak onun marifetlerindendi¹⁰². Çok fasih ve anlaşılır bir konuşması vardı. Hz. Ömer, sözü ağzında geveleyip derdini anlatmaktan aciz kalan birini gördüğü zaman, Amr'ın da o adamın da yaratıcısının Allah olduğunu söyleyerek, Amr'ın dil kabiliyetinin üstünlüğünü ifade ederdi¹⁰³.

⁹⁶ İbn İshak, *Sîre*, s. 150; Belâzurî, *Ensâb*, I, 233; Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 37; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1188; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 252; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 246

⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 354; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 194; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 191

⁹⁸ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, I, 162

⁹⁹ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 56-58

¹⁰⁰ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, 214

¹⁰¹ İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 251-252

¹⁰² Nedvî, *Ashab-ı Kiram*, III, 258

¹⁰³ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 171; Ya'kübî, *Tarih*, II, 221-222; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 250; Zehabi, *Siyeru A'lâm*, III, 57; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2; İbn Tağrıberdî, *Nücmu'z-Zâhire*, I, 80

Amr, belâğatın bir başka çeşidi olan teşbih sanatını çok iyi kullanıyordu. Teşbih, benzetme metodunu kullanarak asıl amacı başka kelimelerle daha çarpıcı bir şekilde anlatmak demektir. Burada Amr'ın teşbihlerinde bazı örnekler aktarmak istiyoruz:

Amr'ın belâğatı ve teşbihteki maharetini en güzel gösteren metin, onun Hz. Ömer'e Mısır'ı tasvir eden mektubudur. O, bu mektubunda fethettiği ülkeyi öyle detaylı bir şekilde anlatmıştır ki, halife, mektubu hayret ve takdirle okuduktan sonra sanki Mısır'ı görmüş gibi olduğunu söylemiştir¹⁰⁴.

Muaviye'nin Kıbrıs seferine çıkma isteği kendisine ulaşınca, deniz seferleri hakkında bilgi vermesi için Amr b. el-Âs'a mektup yazan Hz. Ömer, ondan şu ifadeleri taşıyan bir cevap aldı: “Ben bir çok insanın küçük bir şeye bindiklerini gördüm. Altlarında su, üstlerinde sema var. Deniz sakin olursa, kalplere dehşet verir, dalgalanmaya başlarsa insanların aklını giderir. Bu durumda insanların hali, suyun içindeki dal üstünde duran kurtçuk gibidir. Kıpırdarsa batar, kıpırdamazsa dehşet içinde kalır”¹⁰⁵. Bu sözler Amr'ın hem ifade gücünü, hem de teşbih kabiliyetini açıkça ortaya koymaktadır.

Mısır valiliğinden azledildikten sonra Amr, bir gün halife Hz. Osman'ın yanına gitmişti. Halife Amr'ın azlinden itibaren yerine geçen Abdullah b. Sa'd'ın Mısır gelirlerini artırdığını ima etmek için, “Ey Amr, senden sonra ineğin sütü çoğaldı” şeklinde bir ifade kullandı. Amr da bu söze halifenin kullandığı teşbihle cevap verdi. “İneğin sütü çoğaldı, ama siz onun

¹⁰⁴ Mektup metni şöyledir: “Mısır, beyaz tozlu bir yerleşim birimidir. Yeşil ağaçlıdır, uzunluğu bir ay, eni de on günlük bir mesafedir. Ülkeyi toz renkli bir dağ ve kırmızıya çalan bir kum kucaklamaktadır. Ortasında akşam akışı mübarek, sabah akışı bereketli Nil vardır. Nil'in akışı Güneş ve Ay gibi bazan azalır, bazan artar. Suyun çoğaldığı vakitler vardır, sineklerin çoğaldığı bu vakitlerde diğer dereler ona katılır, böylece suları iyice çoğalınca ve dalgaları büyüyünce iki tarafa da taşar. Yerleşim yerlerinin bir yerinden diğerine ancak küçük gemi ve hafif kayıklarla geçilir. Bu kayıklar boz renkleriyle ikindi vaktinin boz güvercinleri gibi süzülürler. Nil'in artışı son noktaya ulaştığı zaman, topukları üzerinde geri dönerek akışında ilk haline döner ve bereketi artar. O zaman hakir dinin ve korunan zimmetin müntesipleri çıkarlar toprak sürerler, tohumlarını atarlar, böylece kendileri kadar çalışmayan başkaları için Rab'den bereket umarlar.

Ekinler yuvarlaklaşıp çiçeği açtığı zaman çiğ onları sular, alttan da toprak besler. Ey Mü'minlerin emiri, Mısır, beyaz bir inci iken siyah bir anbere dönüştüğü zaman, sonra yemyeşil bir zümrüde, sonra benekli bir ipeğe dönüşür. Allah dilediğini mübarek kılar. Bu ülkeyi islah edip geliştiren ve burada oturanların oturmasına sebep olan şey, iyisi konusunda kötüsünün sözünün kabul edilmemesidir. Toprağın haracının vaktinde alınması, gelirin üçte birinin köprü ve kanal yapımında harcanmasıdır. Amillerinin durumu böyle olunca, malın bereketi katlanır, başta ve sonda muvaffak kılan Allah'tır”. (İbn Tagriberdi, *Nüctüm*, I, 42-43). Amr'ın halifeye gönderdiği bu mektubu, Fransızlar'ın ünlü *Le Figaro*'sunda yayınlayan Octave Ozen, bu metnin, dünyanın en nefis belâğat örneklerinden biri olduğunu ileri sürerek, bu mektubun, tasvir ve eşyanın en güzel şekilde tanıtılması gibi edebî hasletlerin geliştirilmesi amacıyla bütün okullarda okutulması gerektiğini söylemiştir. Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 194; Ebû Rabiye, *Amr b. el-Âs*, s. 225-226

¹⁰⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 258-259; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 89; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 48; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 323-324

yavrusunu helâk ettiniz”¹⁰⁶. Hz. Osman burada sût ifadesiyle Mısır haracını kastetmiştir. Amr da yavruya yapılan muameleyle, kendisinden sonra gelen valinin geliri artırmak için halka zulmettiğini ima etmiş, valinin hak edenlere haklarını vermeyip ekonomik dengeleri dikkate almayan uygulamalarla devlet hazinesini bollaştırdığını söylemiştir¹⁰⁷. Amr valilikten azledilmeden önce de halifeye, kendisi ineğin boynuzunu tutarken, başkasının onu sağmasına razı olmayacağını söylemiş, ineğin başını tutmaktan Mısır’ın askerî ve idarî yönden yönetmeyi, sütünün sağılmasından da Mısır’ın haracını kastetmiş, kendisi Mısır’ı korur ve en iyi şekilde idare ederken, Abdullah b. Sa’d’ın hazır haraca konmasına razı olmayacağını ima etmiştir¹⁰⁸.

Hastalığı esnasında oğlu Abdullah ölümün nasıl bir şey olduğunu sorduğunda Amr, ölüm halini şu şekilde tasvir etmiştir. “Ölüm, anlatmaktan öte bir şeydir ama yine de sana söyleyeceğim. Sanki şu anda sırtımda Radva¹⁰⁹ dağı var, sanki boğazımda bir hurma dikenini var ve sanki nefesim iğne deliğinde çıkmaktadır”¹¹⁰. Yine vefatı esnasında Amr’ın sarfettiği şu sözler onun ölüm döşeğindeki duygularını ve dünya da yapıp ettiklerini veciz bir şekilde dile getirir: “Dünyamdan az şeyi düzelttim, dinimden çok şeyi ifsat ettim. Keşke düzelttiğim bozduğum, bozduğum düzelttiğim olsaydı, o zaman kurtulurdum”¹¹¹.

Hitabet belağata muhtaçtır demiştik. Belağatı ve dili en güzel bir şekilde kullanma kabiliyetine sahip olan kişinin, aynı zamanda iyi bir hatip olması tabiidir. Hem şair, hem de belağat ustası olan Amr’ın hitabet kabiliyetini aşağıda tercümesini verdiğimiz hutbesi açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Ey insanlar, dört huydan sakınınız. Çünkü bunlar rahata erdikten sonra sıkıntıya, genişlikten sonra darlığa, izzetten sonra zillete sebep olurlar. Ailenin çokluğundan, kötü bir hale düşmekten, mal israfından ve dedikodudan sakının. Sonra bilirsiniz ki, kişinin vücudunu rahatlatması, işlerini idare etmesi ve arzularını yerine getirmesi için boş vakte ihtiyacı vardır. Kim bunu elde ederse, istikamete sarılsın ve en az olana kanaat etsin. Kişi boş vakitle ilimden nasibini de zayi etmesin. Yoksa hayırsız ve Allah’ın helâl ve haramlarından gafil birisi olur.

¹⁰⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 256-257; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 462-463, IV, 24

¹⁰⁷ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 463

¹⁰⁸ İbn Abdîlhakem, *Fütûh*, s. 173-174

¹⁰⁹ Radva, Medine yakınlarında bulunan ve bir çok vadiyi içine alan dağdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 51

¹¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 260; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dumeşk*, XIX, 253; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 75

¹¹¹ İbn Abdîlberr, *el-İstîâb*, III, 1189

Ey insanlar, ikizler burcu aşığı doğru sarktı, Şıra yıldızı parladı. Yağmur kesildi, veba ortadan kalktı, çiğ azaldı, otlar çok güzel oldu, hamileler doğurdu ve oğlak-kuzular yürüdü. Çobanın hayvanlarını iyi sürmesi gerekir. Haydi Allah'ın bereketiyle gelin köylerinize. O hayvanların bereketinden, sütünden istifade edin. Atlarınızı otlağa salın, semirtin, onları koruyun, saygı gösterin. Çünkü onlar, sizin düşmana karşı kalkanlarınızdır. Onların yardımıyla ganimet elde ediyorsunuz. Komşunuz olan Kıptilere iyi muamele edin. Güzel kokulu ve işveli kadınlardan sakının zira bunlar dini bozar ve gayretleri zayıflatır"¹¹².

3. Hakîmliği

Araplar içinde şair ve hatiplerden daha üstün ve hürmet gören bir tabaka daha vardı. Bu insanlar neseb ve başka konularda halk arasındaki çekişmeler vukua geldiği zaman, anlaşmazlıkları çözerlerdi. Hakimler, hukukî olarak yaptıkları bu görevin yanında aynı zamanda halkı aydınlatan, onlara yol gösteren hikmetli sözler de söylerlerdi. Daha sonraları bu sözler darb-ı mesel olarak dilden dile dolaşır ve halka mal olurdu. Edebiyat kitapları bu gibi insanların sözlerini daha sonra gelen nesillere aktarmıştır. Kaynaklarda geçen bu nevi sözler ve hükümler, onların akıl, fikir yönünden Araplar'ın en üst derecesindeki tipleri olduğu ve şair ve hatiplerin sözleri daha cazip ve hoş olmakla birlikte, hakimlerin fikirlerinin daha doğru ve daha ufuklu oldukları görülür"¹¹³. Amr b. el-Âs'ın da insanların anlaşmazlıklarını çözen bir kişi olduğunu, onun dehası bahsinde dile getirmiştik. Burada ise onun, kaynaklarda zikredilen hikmetli sözlerinden örnekler aktaracağız. Bu sözler, onun, olaylara bakışı ve hayat felsefesi hakkında ip uçları vermektedir.

“Dört şeyden usanmam; beni anlayan arkadaştan, beni örten elbiseden, beni taşıyan hayvandan ve yaşayışı güzel olan kadından"¹¹⁴. “İnsanların en sabırlısı, hevası ile ilgili fikirleri zihninden atan kimsedir. İnsanların en cömerti, dini için dünyasını dağıtan, harcayandır. İnsanların en cesaretlisi hilmi ile cahilliğini def eden kimsedir"¹¹⁵. “Akıllı olan kişi, hayırlı olanı şerli olandan ayıran değil, iki şerli arasında hayırlı olanı bilendir"¹¹⁶. “Bir konuda hedefe ulaşan kişi, kendisine ulaşana ulaşan değil, kendisinden ayrılan ulaşan kişidir"¹¹⁷. “Saltanat ve hükümdarlık ancak adamlarla elde edilir. Adamlar ise ancak mal ile

¹¹² İbn Tagriberdi, *Nücüm*, I, 91

¹¹³ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 56

¹¹⁴ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 307; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dimeşk*, XIX, 251

¹¹⁵ İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dimeşk*, XIX, 252

¹¹⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 74

¹¹⁷ İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dimeşk*, XIX, 252

elde edilir"¹¹⁸. "Bir adama bir sır emanet edersem, o da sırrı ifşa ederse ben o adamı kınarım. Çünkü, o sırrı o adama emanet ettiğimden itibaren o adam sırrı ifşa edinceye kadar göğsüm daralmıştır"¹¹⁹. "Bir adam beni hatırlarsa-velevki bu adam hiç bir iş yapmadan yatan biri olsa ve bir ihtiyacımdan dolayı benden istese- benim üzerimde o adam hak sahibi olur"¹²⁰.

C. CESARETİ

Liderlerin öne çıkan en önemli yönlerinde birisi, onların cesaretleri ve riske girme özellikleridir. Zira başarılı bir liderden beklenen, en zor anlarda bile kendisini riske atabilmesidir¹²¹.

Eski çağlardan beri Arap yarımadası büyük bir ticaret merkezi olmuştur. Bazen yarımadanın mahsulü Şam ve Mısır gibi ülkelere götürülür, bazen de Arabistan'a dışarıdan gelen mallar diğer memleketlere nakledilirdi. Deniz ulaşımı pek gelişmemiş olduğu için, tacirler karayolu ile sefere çıkarlardı. Ancak karayolu hem uzun hem de tehlikeliydi. Bu nedenle tüccarlar hem can hem de malları hususunda riske girdikleri için, gittikleri ülkelerin idarecileriyle ticaret güvencesi anlaşması yapıyorlardı. Arap tacirler, devlet yöneticilerinin verdikleri emanla iktifa etmeyip, bu işi meslek edinmiş bazı kabileleri kendilerini korumaları için kiralyorlardı¹²². Tüm bu tedbirlere rağmen, uluslararası ticaret yapmak büyük risk taşıyordu ve büyük cesaret istiyordu¹²³. Habeş, Mısır, Yemen, Bizans gibi ülkelere tüccar olarak giden ve bir çok kervana reislik yapan Amr, her türlü riski göze alarak ticaret hayatını sürdüren cesaretli Mekkeliler'den biridir. İbn Abdilberr onun için, Kureys'in cesur ve yiğitlerindendir, ifadesini kullanmıştır¹²⁴.

Amr b. el-Âs'ın hayatı bölümünde teferruatıyla anlatılan, İslâm öncesi, Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerindeki faaliyetlerinin tümü onun cesaret belgeleridir. O, kervana Ebû Süfyan ile birlikte reislik yapması nedeniyle Bedir savaşına katılmamış, fakat daha sonra Mekkeliler'in tertip ettikleri Uhud ve Hendek muharebelerinde komutan olarak görev yapmıştır. Müslüman olduktan sonra da onu Zâtus's-Selâsil gazvesinde ve daha sonra

¹¹⁸ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 33

¹¹⁹ Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 40; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 65

¹²⁰ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 229-230

¹²¹ Safî, Lüey, *Liderlik ve İtaat*, (çev. F. Mehveç Kayanî), İslâmi Sosyal Bilimler Dergisi, sy.3, İstanbul 1995, s. 41

¹²² Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 12-13

¹²³ Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Cahilî*, s. 79

¹²⁴ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1188

irtidat harplerinde görüyoruz. Şam fetihleri, ardından Mısır fethi, en sonunda Siffin savaşına katılması, onun hayatının büyük bir kısmını harp meydanlarında geçirdiğini gösterir. Bu nedenle Amr'ı en cesur Arap savaşçılarından biri olarak kabul etmemiz gerekir¹²⁵.

Amr b. el-Âs'ın cesaretini takdir edenlerin başında Hz. Peygamber (sav) gelir. Allah Rasûlü (sav)döneminde Medine'ye dışarıdan bir saldırı geleceği haberi alınca halk korkuya düşmüştü. İnsanların bu halini gören Allah Rasûlü (sav), onların bu durumunu ayıplamış, kılıçlarını kuşanmış olarak bekleyen Amr b. el-Âs ile Ebû Huzeyfe'nin mevlası Salim'i göstererek, niçin bu adamlar gibi cesaretli davranmadıklarını sormuştur¹²⁶.

Hz. Peygamber'in (sav) davet mektubunu Uman idarecisi Abd ve Ceyfer'e götüren Amr'ın kral sarayındaki davranışları tam bir cesaret örneğidir. Amr, "Şu çıkış yeri bulunmayan vadilerde senden başka müslüman olmayan kalmadı. Şâyet sen, bugün müslüman olmazsan, süvariler tarafından çiğnenirsin, emrin altında yaşayan insanlar sana isyan ederler, perişan ve darmadağın olursun. İslâm'ı kabul et ki, selamet bul. Rasûlüllah (sav) seni yine kavmine emir yapar. Müslüman olarak mülkünde kalırsın. Süvariler ve askerler de ülkeni işgal etmezler, bu sayede de sen iki cihan saadetine erersin"¹²⁷ diyerek, kralın huzurunda ve askerlerinin arasında onu helâk olmakla korkutmuş ve tehdit etmiştir. Halbuki Amr orada tek başmadır, ne kralın sarayını kuşatmış askerleri, ne de arkasından gelen bir ordusu vardır. Bu şartlarda bile Amr tarihte ender görülen bir davranış sergilemiştir¹²⁸. Şeyh Tayyib b. Kiram, Şerhu'l-Elfiyesi'nde Amr'ın bu davranışını şöyle anlatır: "Onun, hükümdarlık makamında ve avanesinin yanında, bu şekilde hitap edip, savaş ve yok olmakla tehdit etmesi, Amr'ın cesaret gücünü göstermektedir"¹²⁹.

Amr b. el-Âs'ın, Ceyfer'e karşı yaptığı bu konuşma, onun kendine olan güvenini ve irade gücünü ortaya koymaktadır. Amr'ın krala yaptığı hitabetin şekli oldukça serttir. Üstelik Ceyfer'i kendi saltanat koltuğu içinde ve muhafızları huzurunda helâk olmakla korkutmuştur. Amr'ın bu tavrı, Ceyfer'i o kadar etkilemiş ve sindirmiştir ki, kral hiç bir şey diyemez ve elçiye itiraz edemez duruma gelmiştir¹³⁰.

Amr, Suriye fetihleri esnasında muhasara ettiği Bizans komutanı Artabon'un elçi talep etmesi üzerine, başka birini göndermeyip bizzat kendisi elçi sıfatıyla düşman ordusu

¹²⁵ Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 561

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 203

¹²⁷ Dahlan, Ahmed Zeyni, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, III, 75

¹²⁸ Dahlan, Ahmed Zeyni, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, III, 74-75

¹²⁹ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I, 276

¹³⁰ Sönmez, Abidin, *Davet Mektupları*, s. 156

karargâhına gitmiştir. Bu halde Artabon'un onu tanınması ve öldürmesi mümkündür. Nitekim komutan, konuşmalarından onun düşman ordusu komutanı olduğunu anlamış ve bir adamına haber göndererek, çıkışı esnasında Amr'ın boynunu vurması emrini vermiştir. Durumun farkına varan Amr, komutana müsaadesi olursa, dönüp istişare edeceği on arkadaşını da getireceğini, onların iştirakinin sağlanarak görüşmelerde daha rahat karar alınabileceğini söylemiş, komutan da bir kişi yerine on müslüman ileri gelenini öldürmenin kendisi için daha iyi olacağını düşünerek, Amr'ı öldürmekle görevlendirdiği adama onun yolunu açmasını emretmiştir. Bu sayede ölümden kurtulan Amr, bir daha kaleye dönmemiştir¹³¹. Bu rivayet, onun cesareti, gözü karalığı yanında üstün dehasını da ortaya koyar¹³². Amr, düşman karargâhına aynı şekilde Mısır fethi esnasında girmiştir¹³³.

Amr b. el-Âs, yaklaşık dört bin asker ile yüz bin kişilik bir orduyla korunan Mısır topraklarına girmek istedi. Onun bu isteğini ashâb ileri gelenlerine ileten Hz. Ömer, başta Hz. Osman olmak üzere heyetin olumsuz görüşüyle karşılaştı. Hz. Osman, Amr'ın çok cüretkâr ve cesaretli bir kimse olduğunu, bu nedenle tedbirsiz davranarak askerinin felâketine sebep olabileceğini söyledi¹³⁴. Amr'ın çok cesur ve gözü pek bir insan olması, onun her yaptığı işi hissiyatına esir düşerek hesapsız yaptığı anlamına gelmez. O, her hareketini ince hesaplara dayanarak yapmış ve hiçbir zaman macera peşinde olmamıştır¹³⁵. Katıldığı bütün savaşlarda muvaffak olması ve girdiği mücadelelerden askerini başarıyla çıkarması, onun risk alan, cesur, fakat maceraperest bir kişi olmadığını en büyük delilidir.

D. HOŞGÖRÜSÜ

Kendine güven, cesaret ve yiğitlik, nezaket ve hoşgörü ile dengelenmezse etkili ve başarılı bir liderlik meydana gelmez. Müsamaha, liderin, tebeasının saadeti için olan samimi endişesinin bir neticesidir ve bir şefkat ve tevazu tavrını yansıtır. Bu özellikleri kendinde taşımayan liderin, insanları uzun zaman kendine bağlı tutması ve itaat altına alması mümkün değildir¹³⁶.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 54-55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 192; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü 'l-İslâmiyye*, IV, 36, 63-64

¹³² Nitekim bu olaydan sonra Artabon, hayatında Amr kadar dahi bir insan görmediğini itiraf etmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 55

¹³³ İbn Tağrıberdî, *Nücüm*, I, 14

¹³⁴ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 311; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 104

¹³⁵ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 157; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, 63

¹³⁶ Safî, Lüey, *Liderlik ve İtaat*, s. 36-37

Gençlik çağını aşip olgunluk dönemine ulaştığı andan hayatının sonuna kadar Amr b. el-Âs, her zaman lider olma özelliğini üstünde taşımıştır. Onun ilk liderlik uygulamaları ticaret kervanlarında başlamış, daha sonra ordu komutanlığı ve valilik yapmış, Mısır valisi olarak ölmüştür. Bu nedenle Amr, sürekli olarak insanlarla muhatap olmuş, onlarla emir-tebea ilişkisi kurmuştur. Bu şartlarda emri altında yaşayan insanların olsun, kendi komutası altında savaşan askerlerin olsun bir çok hatalı davranışlarıyla karşılaşmış, ancak bu durumlarda kırıncı olmamış, emri altındakilerin hatalı davranış ve sözlerini hoşgörüyüyle karşılamış ve affedici olmuştur.

Amr b. el-Âs'ın annesinin kimliği, insanlar tarafından sık sık dile getirilmiş ve annesinden dolayı alaya alınmıştır. O bir komutan veya bir vali olduğu zaman bile, annesinden bahseden ve kendisine annesinin kimliğini soran insanlara hiç bir zaman sert davranmamış, onların yaptıklarına gülüp geçmiştir. Nesebe düşkünlüğü ile tanınan bir toplumda yaşayan Amr'ın, kendi nesebine leke düşürmek isteyenlere böyle bir tavır göstermesi, ondaki engin müsamahanın boyutlarını ortaya koyar. Hatta bir gün Amr, hutbede iken annesini soran kişiye annesi hakkında bilgi verdikten sonra, eğer kendisi için bu soruyu sorması karşılığında bir şey vadedilmişse, vadedilen şeyi almayı unutmamasını söyleyerek, meselenin farkında olduğunu zekice dile getirmiş ve kendisini mahcup etmek isteyen kişiyle bizzat alay etmiştir¹³⁷.

Amevas taunu neticesinde vefat edeceğini anlayan Muaz b. Cebel, yerine Amr b. el-Âs'ı komutan olarak tayin etmişti. Amr, komutan olur olmaz, askerlerine taun hastalığından kurtulmanın tek çaresinin, bu hastalığın yayıldığı toprakları terk etmek olduğunu söyledi ve ordusuna yüksek dağlara çekilme emrini verdi. Askerler arasında bulunan Ebû Vâil el-Huzelî, Amr'ın bu emrine karşı çıktı ve "Sen yalan söylüyorsun, sen benim şu eşeğimden daha kötüsün" şeklinde hakarete bulundu. Kendi emrinde bulunan bir askerinin hakaretine maruz kalan Amr, ona herhangi bir ceza uygulamamış ve bu söze cevap vermeyeceğini söylemiştir¹³⁸.

Amr ile bir askeri arasındaki benzer atışma Mısır fethi esnasında Ümmü Düneyn savaşında meydana geldi. Amr, askerlerinin düşman üzerine saldırmada mütereddit kaldıklarını görünce, onlara düşmana saldırmaları için yüksek sesle bağırdı. Komutanın bu tavrından rahatsız olan bir asker, kendilerinin demirden yaratılmadıklarını söyleyince, Amr daha da hiddetlenip askere köpek diyerek hakaret etti. Bu sözü duyan asker, komutanına, kendisinin de köpeklerin emiri olduğunu söyleyerek cevap verdi. Amr askerinin bu sözünü duydu fakat

¹³⁷ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1185; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 54; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 224

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 391-392; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 172

onunla ilgilenmedi ve savaşa devam etti¹³⁹. Bu olay Amr'ın, bir askerın komutanına karşı rahat bir şekilde cevap verebileceği bir müsamaha ortamı sağladığını gösterir.

E. RİYASET VE MAL SEVGİSİ

Amr b. el-Âs'ın babası Âs b. Vâil, hem kabilesi Sehmoğulları'nın idarecisi ve Mekke aristokrasisinin bir üyesi, hem de şehrin en zengin tüccarlarından birisiydi. Babasını her yönden kendisine örnek alan ve onun gibi olmaya çalışan Amr'ın da tek hedefi, babası gibi lider ve zengin olmaktı. Ferdin şahsiyet gelişiminde aile ve çevrenin ne derece etkin olduğu hatırlanacak olursa, Amr'ın babası hakkındaki bu kanaatinin tabii olduğu görülür.

Değer, belirli bir ruhsal amile bağlanmış enerji oranıyla ölçülür. Fazla değer verilmiş bir duygu veya düşünce, kişinin davranışlarını önemli oranda etkiler. Meselâ, bir insan güzelliğe değer veriyorsa, güzelliği aramak, güzel şeyler görebilmek, güzel eşyalar edinmek ve eğer varsa yetenekleriyle güzel eserler meydana getirmek ister. Buna karşılık, maddi güç kazanmak isteyen insanlar, estetik zevkler için daha az enerji harcarken, enerjilerinin büyük bir kısmını güç, iktidar, servet, makam vb. kazandıracak etkinliklerde sarf ederler¹⁴⁰. Amr b. el-Âs'ın hayatı dikkatlice incelendiğinde, onun hedefinin iktidar elde etmek ve mal kazanmak olduğu açıkça görülür. Bir vali olarak ve geride çok miktarda mal bırakarak bu dünyayı terk etmesi, onun dünyadaki hedefini açıkça ortaya koymaktadır. Zehebî, bu kanaati destekler mahiyette; Amr'ın dehası, harp bilgisi gibi özellikleriyle Arap idarecilerinin önderlerinden ve muhacirlerin efendilerinden olduğunu söyledikten sonra, ondaki aşırı dünya sevgisi olmasaydı ve birtakım işlere girmeseydi, onun müslüman olmadaki önceliği sebebiyle hilafete Muaviye'den daha uygun olduğu için bu makama getirilebileceğini iddia etmektedir¹⁴¹.

Mal ve emirlik sevgisi, dünya sevgisi demektir. Kişinin dünyayı sevmesi demek, düşüncesinde dünya ile alâkalı isteklerin ve tercihlerin daha ağır basması anlamına gelir. Bu halet-i ruhiyeye sahip olan insanlar, gayretlerinin çoğunu bu istekleri doğrultusunda harcarlar ve kendi hedeflerine ulaşmak için her türlü yolu denemeye hazır dırlar. Bu tür insanlar, hareketlerinde hakim olarak akılı rehber alırlar ve tüm işlerini akılı kullanarak neticelendirirler ki, düşünce sistemlerinde bu özellikte olan insanlar makyavelist¹⁴² olarak nitelendirilirler.

¹³⁹ İbn Tağriberdi, *Nücum*, I, 32; Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 315-316

¹⁴⁰ Gençtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, s. 130

¹⁴¹ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 59

¹⁴² Makyavelizm: Siyasette amaca varmak için her yolu kullanmayı meşru sayan görüştür. Ünlü İtalyan siyaset adamı N. Machiavelli'nin (1469-1527) geliştirdiği ve siyaseti ahlâktan ayıran ve hiçbir ahlâk kuralını dikkate almayan bu siyaset üslubuna Makyavelizm adı verilir. Dursun, Davut, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, (Risale Yay), I-IV, İstanbul 1990, II, 464

Dünya hırsları baskın olan insanların diğer bir özelliği de faydacılıktır. Onlar da insanlara ve olaylara faydacı mantıkla yaklaşır ki, bu da pragmatizm¹⁴³ olarak tanımlanır¹⁴⁴.

Biz ilk önce Amr'ın emirlik, idareci olma sevgisi hususunda örnekler aktardıktan sonra, onun mal sevgisiyle ilgili değerlendirmelere geçeceğiz. Gerçi Amr için bu iki özelliği birbirinden ayırmak mümkün değildir, zira mal ve mülk isteği birbirini tamamlar mahiyettedirler. Ancak değerlendirmelerin daha sistemli yapılabilmesi için, bu iki özelliği ayrı ayrı incelemenin uygun olacağı kanaatini taşıyoruz.

Amr b. el-Âs'ın ilk idarecilik tecrübelerini, onun hayat üniversitesi olan ticaret mesleğinde kervan yöneticisi olarak kazandığını ifade etmiştik. Amr, babasının vefatından sonra da kabilesi Sehmoğulları'nın reisi sıfatıyla Mekke parlamentosunun üyesi haline gelmiş, Uhud ve Hendek savaşlarında Mekke ordusu komutanlarından biri olmuştur. Müslüman olduktan kısa süre sonra da Hz. Peygamber (sav) onu gazve komutanı yapmış ve akabinde Uman'a vali olarak tayin etmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ridde harplerine ve Şam fetihlerine ordu komutanı olarak katılan Amr, bizzat kendisinin fethettiği Mısır'a vali olmuştur. Hz. Osman tarafından azledildikten sonra bir kaç yıl idarecilikten uzak kalan Amr, Hz. Osman'ın şehit edilmesi akabinde Muaviye ile bir araya gelip, yeni halife Hz. Ali'ye karşı mücadeleye girişmiş ve kaybettiği Mısır valiliğini yeniden elde etmiştir. Bu bilgiler, Amr'ın hayatının çok az bir kısmında idarecilik görevinden uzak kaldığını gösterir. Hz. Ömer, Amr b. el-Âs için, "Abdullah'ın babasının yer yüzünde ancak emir olarak yürümesi uygun olur"¹⁴⁵ diyerek, ondaki idarecilik potansiyelini, emir olma istek ve hırsını veciz bir şekilde ifade eder. Hz. Ömer'in bu sözünün mefhumu muhalifi ise şöyle izah edilebilir; şayet Amr emir değilse, içindeki emirlik isteği onu rahat bırakmaz ve emirliği elde etmek için bir takım faaliyetlere girer, bu da devlet idaresini sıkıntıya sokabilir. Bu nedenle Amr'a mutlaka yetki verilmeli ve bu sayede kontrol altında tutulmalıdır. Nitekim Hz. Ömer, idarede bazı hatalarını gördüğü halde onu görevden almamış, sıkı bir teftişle birlikte onun valiliğinin devamına izin vermiştir. Bu gerçekler, Hz. Osman tarafından Mısır valiliği görevinden alınan Amr'ın, kendisini çok sevdiği valilik görevinden uzaklaştıran halifeye karşı kin tutması ve halife aleyhine faaliyetlere direkt veya dolaylı olarak katılmış olması ihtimalini güçlendirmektedir. Gerek Hz. Ömer'in sözü, gerekse Hz. Osman dönemindeki ve onun şehit edilmesinden sonraki olaylar birlikte

¹⁴³ Pragmatizm hakkında bk. Amr b. el-Âs'ın Hayatı bölümü s. 129

¹⁴⁴ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 180; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 29-30.

¹⁴⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 197-198; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dimeşk*, XIX, 240; İbn Tağriberdî, *Nücüm*, I, 79; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2

değerlendirilecek olursa, Amr'ın hayatı boyunca emir olarak kalmak istediği, emirlikten uzaklaştırıldığı zaman da, tekrar eski konumuna gelmek için mücadele içinde olduğu söylenebilir.

Amr b. el-Âs'ın emirlik sevgisi hakkında yukarıdaki değerlendirmeleri yaptıktan sonra, kaynakların bu konuda aktardıkları rivayetlere geçebiliriz. Hz. Peygamber (sav), H. 8 (M. 629) yılında Amr b. el-Âs'ı Ashâbdan müteşekkil bir ordunun başında Zâtü's-Selâsil gazvesine gönderdi. Amr, düşman ordusunun çokluğunu görünce Hz. Peygamber'den (sav) takviye istedi. Allah Rasûlü (sav), Ebû Ubeyde idaresindeki askerî birliği Amr'ın bulunduğu bölgeye gönderdi. İki ordu bir araya geldiğinde komutanlar arasında birleşik orduyu kimin idare edeceği hususunda anlaşmazlık çıktı. Amr, asıl komutanın kendisi olduğu, Ebû Ubeyde'nin yardımcı kuvvet olarak geldiğini söyledi. Ebû Ubeyde, Hz. Peygamber'in (sav) kendisine ihtilafa düşmemeleri hususunda uyardığını, şayet Amr komutanlıkta ısrar ederse kendisinin bu görevi istemekten vazgeçeceğini söyledi. Amr asıl komutanın kendisinin olduğunu söyleyerek fikrinde ısrar edince, Ebû Ubeyde onun başkomutanlığını kabul etti¹⁴⁶. Bu olay, Amr b. el-Âs'ın reislik ve emirlik sevgisini ve Hz. Peygamber'in (sav) ondaki bu hırsı tespit ettiğini gösteren bir delildir. Hz. Peygamber (sav), Ebû Ubeyde'ye sen komutan olacaksın diyebilirdi. Bu durumda Amr'ın şevki kırılacak ve Müslümanlar onun savaş kabiliyetinden mahrum kalacaklardı. Hz. Peygamber (sav) direkt olarak Amr'ın komutan olacağını da Ebû Ubeyde'ye söylememiştir. Şayet böyle yapsaydı, Ebû Ubeyde'nin emri altında olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi Ashâb ileri gelenleri, daha yeni müslüman olmuş birinin komutan olmasını yadırgayabilirdi¹⁴⁷. Nitekim Amr'ın komutanlığı, ordu içerisinde rahatsızlıklar meydana getirmiştir. Hz. Peygamber (sav) bu şartlarda ince bir siyaset takip etmiş, Ebû Ubeyde ve Amr'ın şahsiyetlerini göz önünde bulundurarak, Ebû Ubeyde'ye anlaşmazlığa düşmemeleri emrini vermiştir. Neticede yumuşak huylu ve müsamahakâr bir insan olan Ebû Ubeyde, komutanlıktan feragat etmiş ve emirlikte ısrar eden Amr birleşik ordunun komutanı olmuştur. Hem Ebû Ubeyde hem de Amr, Hz. Peygamber'in (sav) tahmin ettiği gibi davranmışlardır. Gazve dönüşünde Hz. Peygamber (sav) Amr'ı başarısından dolayı tebrik etmiş, Ebû Ubeyde'yi de Amr ile aralarında bir anlaşmazlığa meydan vermediğinden dolayı takdir etmiş ve onun için dua etmiştir¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, II, 771; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 270; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1186-1187

¹⁴⁷ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 27

¹⁴⁸ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, II, 773

Amr, benzer şekilde Şam fetihlerine çıkmadan önce de, kendisi ordu komutanı iken başkomutan olan Ebû Ubeyde'nin makamına göz koymuş ve Hz. Ömer'in aracılığı ile halifenin Ebû Ubeyde'yi azledip kendisini başkomutan yapmasını istemiştir. Ancak Hz. Ömer, Amr'ı reislik ve itibar düşkününü olmakla suçlamış ve onun başkomutan olma isteğini kabul etmemiştir¹⁴⁹.

Hz. Ömer, Mısır seferine çıkmak için kendisinden izin isteyen Amr b. el-Âs'ın bu talebini danışmanlarına iletmiş zaman, Hz. Osman'ın şu uyarılarını duymuştu: "Ey halife, Amr cüretkâr bir adamdır ve onda lider olma hevesi ve emirlik arzusu vardır. Onun, bu amacının gerçekleştirmek için Müslümanlar'ı tehlikeye atmasından korkuyorum"¹⁵⁰. Bu ifadeler, Hz. Osman'ın, Amr'ın aşırı liderlik sevdalısı olduğunu ve kendisinin Müslümanlar adına bundan rahatsızlık duyduğunu gösterir. Amr'ın Mısır valiliğinden azledilmesinde de Hz. Osman'ın, onun hakkında duyduğu bu endişelerin mutlaka etkisi olmuştur.

Amr b. el-Âs'ın iktidar hırsını belki de en güzel şekilde gösteren olay, onun Muaviye b. Ebî Süfyan'a iltihak meselesidir. Amr, oğlu Abdullah'ın her türlü uyarılarına rağmen, Muaviye'ye katılmaya karar vermiştir. Onu Muaviye'ye iltihaka sevk eden saik, vali olma yani iktidar arzusudur. Amr, Hz. Ali'nin yanına giderse, onun kendisini idarede ortak kabul etmeyeceğini, halbuki Muaviye'ye giderse, onunla pazarlık yaparak istediği görevi alabileceğini düşünmüş ve Şam'a yönelmiştir. Gerçekten de Amr, Muaviye ile yaptığı görüşmeler sonucu çok sevdiği ve Hz. Osman tarafından elinden alınmış olan Mısır valiliğine getirilme sözü almış, daha sonra da buraya tayin edilmiştir¹⁵¹.

Amr b. el-Âs'ın zengin bir aile içinde yetiştiğini daha önce ifade etmiştik. Çocukluğu ve gençliği zenginlik içinde geçen bir insandan, daha sonra kıt kanaat geçinen biri halinde hayatını sürdürmesini beklemek mümkün değildir. Zira, kişinin şahsiyet gelişiminde içinde yaşadığı aile ve çevre ortamı, onun hayat çizgisini uzun yıllar etkilemektedir. Böyle olunca, müslüman olmadan önce zengin olan ve mal biriktiren Amr'ın müslüman olduktan sonra da zengin olarak kalmak istemesi ve pek çok servete sahip olması garip karşılanmamalıdır. Allah

¹⁴⁹ Amr, Şam fethine çıkmadan önce Hz. Ömer'e giderek, ondan halifeyle konuşup kendisini Ebû Ubeyde'nin üzerine komutan tayin ettirmesini istemiştir. Hz. Ömer bu teklife karşı çıkmış ve Ebû Ubeyde'nin her yönden Amr'dan üstün olduğunu söylemiştir. Amr ise, kendisinin Ebû Ubeyde'ye komutan olmasının Ebû Ubeyde'nin itibarına zarar vermeyeceğini söyleyince Hz. Ömer, Amr'ı reislik ve şeref düşkününü olmakla suçlamış ve ayıplamış, ona sadece ahiret ve Allah'ın rızasına talip olmasını tavsiye etmiştir. Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 60; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 28, 60; Ebû Rabiye, *Amr b. el-Âs*, s. 72-73; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 39

¹⁵⁰ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 311

¹⁵¹ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 345-346; Kindî, *Vulât*, s. 31; Makrîzî, *Hutat*, I, 300

Rasûlü (sav) bu gerçeği iyi bildiği için, Zâtü's-Selâsil gazvesinde Amr'a dini yüceltme şerefi, şehitlik ve cennet vadetmemiş, ona "Ben seni bir ordunun başında sefere göndermek istiyorum. Allah sona bol ganimet versin" demiştir. Hz. Peygamber'in (sav) bu sözünden alınan Amr, kendisinin ganimet elde etmek için değil, İslâm'ın gerçekliğine inandığı için müslüman olduğunu söyleyince, Hz. Peygamber (sav), hem Amr'ın alinganlığını gideren, hem de onu tekrar teşvik eden şu ifadeyi kullanmıştır: "Salih insana salih mal ne güzel yakışır"¹⁵². Hz. Peygamber'in (sav) bu sözleri, Amr gibi bir kişiyi harekete geçirebilmek için, maddî motivasyona ihtiyaç duyduğunu gösterir. Hz. Ömer'in, Mısır valiliği esnasında aşırı mal edindiği iddiasıyla Amr'ı Muhammed b. Mesleme'ye teftiş ettirmesi ve malının yarısını müsadere ettirmesi de onun mala karşı zaafının halife tarafından da tespit edildiğini kanıtlamaktadır¹⁵³.

Amr b. el-Âs ile halife Hz. Osman arasında meydana gelen ve Amr'ın azline neden olan anlaşmazlık yine mal, yani harac sebebiyle ortaya çıkmıştır. Hz. Osman, daha önce Amr'ın idaresinde olan valilik ve harac amillliği görevlerinin tek kişide olması uygulamasını kaldırıp, Amr'ı valilik görevinde bırakırken, harac amillliğine Abdullah b. Sa'd'ı getirmişti. Bu da Amr için, valilik görevinin işlevsizleşmesi anlamına geliyordu. Taberî'nin Vakıdî'den yaptığı bir rivayete göre Hz. Osman ile Amr arasında Mısır haracı hususunda anlaşmazlık çıkmış, bu anlaşmazlık sonunda Amr görevden alınıp, yerine Abdullah b. Sa'd tayin edilmiştir¹⁵⁴. Bu bilgiler, valilik görevi esnasında Amr için malî imkânların ne derece önemli olduğunu ortaya koyar. Zaten o, harac işleri elinden alındıktan sonra Mısır valiliğini de istemediğini halifeye söylemiştir.

Amr'ın Muaviye ile yaptığı ortaklık anlaşmasında da mal, yani harac mutabakatının esas konularından biri olmuştur. Amr, görüşmeler esnasında Muaviye'den Mısır valiliğini istemiştir. Yapılan anlaşmaya göre, Mısır valiliği ölünceye kadar Amr'a bırakılmakla beraber, ona daha önce hiçbir valiye tanınmayan bir ayrıcalık verilmiştir. Bu da, harcamalar yapıldıktan sonra Mısır gelirinin Medine'ye gönderilmeyip Amr'a bırakılmasıdır¹⁵⁵. Daha önce Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında Amr'ın böyle bir imtiyazı yoktu, sadece kendisine takdir edilen valilik maaşıyla yetiniyordu. Bu defa yapılan anlaşmada, Mısır toprakları

¹⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 202; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1186; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 3

¹⁵³ Belâzurî, *Futûh*, s. 308; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 47-48

¹⁵⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 256; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 45

¹⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 186; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 345-346; Kindî, *Vulât*, s. 31; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 186; Zehebi, *Siyeru A'lâm*, III, 72; Makrîzî, *Hitat*, I, 300

Amr'ın yarı mülkü haline geliyordu. Mısır gelirlerinin harcamalar dışında artan kısmının ona kalması, onun servetinin ne boyutlara ulaşacağını gösterir.

Amr b. el-Âs, daha önce ticaret ve ardından savaş ganimetlerinden elde ettiği mallar üzerine yaklaşık üç yıl süren son valiliği sırasında kendisine kalan Mısır gelirleriyle muazzam bir servetin sahibi oldu. Kaynaklarda onun geride bıraktığı servet hakkında farklı rivayetler vardır. Bu rivayetlerde bazen nakit paradan, bazen ev ve bahçelerden, bazen de bir yılda elde ettiği gelirden bahsedilmektedir. Mesela Zehebî, onun yığınlarca altın bıraktığını söylerken¹⁵⁶, eserinin başka bir yerinde, ondan bol miktarda mal, köle ve akar kaldığını ifade eder¹⁵⁷. İbn Asâkir, onun Taif'te Vaht denilen bir yerdeki çiftliğinde bir milyon kök asmaya sahip olduğunu ve bu asmaların her birinin bir dirheme tekabül ettiğini söyler¹⁵⁸. Amr, bu mallarından başka Mısır ve Şam'da bir çok evin sahibi olmuştur¹⁵⁹.

Mes'ûdî, Amr'ın vefatından sonra nakit 325 bin dinar ve bin dirhemle birlikte, yıllık 200 bin dinar olarak hesaplanan Mısır geliri bıraktığını söyler¹⁶⁰. Günümüzde on dirhem yaklaşık bir dinar, bir dinar da ortalama bir dolara karşılık geldiğine göre¹⁶¹ Amr'ın geride bıraktığı mal miktarını dolar cinsinden ifade etmemiz mümkün olur. Buna göre Amr geride yaklaşık 625 bin dolar karşılığında nakit bir servet bırakmıştır. Bu paraya, onun sahibi olduğu ev, bahçe gibi arazileri ve köleleri dahil değildir.

Kaynaklarda verilen bilgiler birbirini tutmamakla ve Kettânî'nin ifade ettiği gibi¹⁶² verilen rakamlar aşırı bulunmakla birlikte, bu rivayetler Amr'ın mal ve zenginlik sevgisini ikrar etmemize engel olmaz.

Bir insanın dünya malını sevmesi ve mal kazanma isteğinde olması tabii bir şeydir. Ruh bilimciler, insanda, onu mal kazanma ve mal sahibi olmaya sevk eden kuvvetli saiklerin olduğu hususunda ittifak halindedirler. Mal sahibi olmak ve mal biriktirmek; taklit, korku, canı korumak gibi iç güdüsel davranışlardan birisidir. Bu iç güdüler, az veya çok her insanda bulunmakla beraber, aynı derecede güçlü değildir. Bazı insanlarda adı geçen içgüdüler daha güçlü, bazılarında daha zayıf etkiye sahiptir. Mal kazanma ve biriktirme güdüsünün az veya çok olmasında, kişinin ailesi ve bulunduğu çevre birinci derecede rol oynar. Bu bilgilerden

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 58

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 77

¹⁵⁸ İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dimeşk*, XIX, 251

¹⁵⁹ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, III, 202

¹⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 32

¹⁶¹ Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 341

¹⁶² Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, III, 202

çıkan sonuç, mal sevgisinin, tabiî ve beşerî bir duygu olduğudur ki, bu gerçeği hiçbir ruhbilimci inkâr etmemiştir¹⁶³. Mal sevgisinin tabiî bir insani saik olduğunu ve bunu çevrenin şekillendirdiğini kabul edersek, bu şartlarda zengin bir ailede yetişen, müreffeh bir hayat süren Amr b. el-Âs'ın da, mal sevgisi ile bir çok para ve mülke sahip olmasını doğal karşılamamız gerekir. Ayrıca o dönemde bir çok Müslüman ileri geleni de Amr kadar zenginliğe sahip olmuşlardır. Cabirî, İslâm tarihi kaynaklarına dayanarak Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Abdurrahman, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Zeyd b. Sabit, Hz. Aişe vb. Ashâb'ın terekelerini tesbit etmiş ve onların da büyük miktarlarda mal ve servete sahip oldukları halde dünyadan göçtüklerini göstermiştir¹⁶⁴.

Anne-babadan aldığı ırsî miras ve yaşadığı çevrenin kendisine sağladığı imkânlar bir araya gelmiş, bu ortamdan şiir, belağat ve hitabet gibi edebi hususiyetleri oldukça gelişmiş, cesur, hoşgörülü ve dahi bir şahsiyet olarak Amr b. el-Âs ortaya çıkmıştır.

¹⁶³ Vasif, Abdulhalim Abdullah, *Hubbu'l-Mal ve Ruhaniyyetü'l-İslâm*, Mecelletü Devriyye Tasduruhâ el-Muazzametü'l-İslâmiyye li't-Terbiyye ve'l-Ulûm ve's-Sekâfe. (Journal of The Islamic Educational Scientific and Cultural Organization, İSESKO), sy. 4, Rabat 1986; s. 23-24

¹⁶⁴ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 367-370

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMR B. EL-ÂS'IN

DEVLET ADAMLIĞI

Amr b. el-Âs, Arap siyaset dahilerinden birisidir. Onun siyaset alanındaki dehasını, devlet idaresindeki faaliyetleri ortaya koyar. İslâm'a geç girmesine ve Hz. Peygamber'le (sav) çok az bir süre birlikte olmasına rağmen Amr, onun hem komutanı, hem elçisi, hem zekât âmili, hem katibi hem de valisi olmuştur¹. İlk Müslümanlar dahil olmak üzere, bu görevlerin tamamında vazife yapan başka bir şahıs yoktur. Ayrıca o, cahiliye döneminde olduğu gibi, Hz. Peygamber (sav), arkasından Hulefâ-i Râşidîn ve nihayet Muaviye'nin başlattığı Emevîler devirlerinde de devletin en üst kademelerinde idarecilik yapan tek insandır. Sadece Hz. Peygamber (sav) devrinde değil, onun vefatından sonra da Amr, devlet idaresinin aranan şahsiyetlerinde biri olmuş, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde komutan-vali olarak vazife yapmıştır. Mısır valiliğinden azledildikten sonra idareden ayrı kalmış, fakat siyasete devam etmiş, Muaviye ile birlikte Hz. Ali'ye karşı giriştikleri mücadelede başarı sağlayarak, ikinci kez Mısır'a vali olmuş ve hayatının sonuna kadar bu görevi sürdürmüştür.

Amr b. el-Âs'ın şahsiyetini incelerken, onun, hayatı boyunca hep idarede kalmak istediğini ve idarecilikten uzak kalmaya tahammülünün olmadığını ifade etmiştik. Başta Hz. Peygamber (sav) olmak üzere bütün devlet başkanları da, yönetimde ona ihtiyaç duymuşlar, onun siyaset dışında kalmasına razı olmamışlardır. Nitekim azatlısı Verdân'ın, Hz. Ali ve Muaviye'den hangisinin yanına gideceği hususunda kararsız kalan Amr'a söylediği "Sana evinde oturmanı tavsiye ederim. Eğer din ehli kazanırsa, onlarla birlikte huzur içinde yaşarsın. Şayet dünya ehli kazanırsa onlar seni görmezlikten gelemeler, sana ihtiyaç duyarlar ve mutlaka seni çağırırlar"² sözü de bu kanaati desteklemektedir.

Amr b. el-Âs'ın her dönemin aranılan idarecisi olduğunu belirttikten sonra, sırasıyla onun müsteşarlık, elçilik, âmillik, komutanlık ve valilik görevlerindeki faaliyetlerini incelemeye geçebiliriz.

¹ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 115

² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 87; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 185

I. MÜSTEŞARLIK

Amr b. el-Âs'ın dehası bahsinde problem çözme kabiliyetini incelerken, problemlerle karşı karşıya kalan insanların ona müracaat ederek meselelerini halletmesini istediklerini, Amr'ın da bilgi ve tecrübesiyle, kendisine gelen insanların problemlerinin çözümüne yardımcı olduğunu söylemişik³. Tek tek fertlerin meselelerine çözüm bulan Amr'a, zaman zaman kabile ve devlet idarecileri de danışmışlar ve ondan yardım istemişlerdir. Biz, Amr'ın ifa ettiği bu görevi, günümüz bürokrasisinde kullanılan müsteşarlık başlığı altında incelemeyi bulduk. Bununla birlikte onun görevinin, zamanımızda bakanların en yakın danışmanı olan müsteşarlık görevinden çok daha geniş kapsamlı ve çok daha nüfuzlu olduğunu ifade etmeliyiz. Çünkü, sadece devletin herhangi bir mevkiinde görev yapanlar değil, çoğu zaman Hz. Ömer, Hz. Osman, Muaviye gibi devlet başkanları da ona danışmışlardır.

Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarında Müslümanlar'ı kesin mağlubiyete uğratamayan Mekke müşrikleri, geleceklerinden endişe etmeye, Medine'yi ele geçirmekten vazgeçerek, Mekke'yi nasıl ellerinde tutacaklarını düşünmeye başladılar. Bu karamsarlık ortamında Mekkeliler bir çare bulur niyetiyle Amr'a giderek onunla istişarede bulunmaya karar verdiler. Amr onlara, Mekke'nin yakın zamanda Müslümanlar'ın eline geçeceğini, bu nedenle en uygun hareketin şehri terk etmek olduğunu, kendisinin de Necaşi'ye gideceğini, şayet Mekkeliler Müslümanlar'ı şehirlerine sokmamayı başarabilirlerse geriye döneceğini, aksi halde Habeşistan'da kalacağını söyledi. Bazı Mekkeliler, onun bu tavsiyesini kabul ettiler ve hep birlikte Habeşistan'a gittiler⁴.

Şam fetihleri esnasında büyük bir Bizans ordusunun yola çıktığını haber alan ordu komutanları, nasıl bir strateji uygulayacaklarını kararlaştırmak için bir toplantı yaptılar.

³ bk. Şahsiyet Bölümü, s.215 vd.

⁴ İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 221; Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 742

Toplantı sonunda, halen Filistin bölge komutanlığı yapan Amr b. el-Âs'ın görüşünü almaya karar verdiler. Amr, bu kadar büyük bir orduyla ayrı ayrı birliklerle savaşmanın yanlış olacağını, dolayısıyla tüm kuvvetleri birleştirerek savaşmaları gerektiğini söyledi⁵. Bu doğrultuda birleşen ordular, Cemaziyelevvel 13 (Temmuz 634) tarihinde meydana gelen Ecnâdeyn savaşında Bizans ordusunu hezimete uğrattılar⁶. Yermük savaşında da Amr'ın tavsiye ettiği gibi düşmana tek bir orduyla karşı gelmiş ve yine zafer elde edilmiştir.

Hz. Ömer, önemli bir devlet meselesiyle karşı karşıya kaldığı zaman, kendisinin oluşturduğu bir istişare heyetiyle görüşerek karar alır, buna ilâveten önemli kararlar arefesinde konunun uzmanı olan, bilgi ve tecrübe sahibi insanlara da müracaat ederdi. Halife, Kıbrıs seferine çıkmak isteyen Muaviye'nin kendisine yaptığı teklifi, mektupla Amr'a ulaştırmış ve ondan görüş istemiş, Amr'm raporuna istinâden Muaviye'ye sefer izni vermemiştir⁷.

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra halife seçilen Hz. Osman'ın karşılaştığı ilk büyük idarî problem, Amr b. el-Âs'ın yardımıyla çözülmüştür. Şehit halifenin oğlu Ubeydullah, babasının katilinin teşvikçisi olarak kabul ettiği Hürmüzan ve yanında bulunan Cüheyne isminde bir kişiyi öldürmüştü. Yeni halife seçilinceye kadar Ubeydullah hapsedildi. Hz. Osman devlet başkanlığı görevini üstlendikten sonra, onun hakkında karar verebilmek için Ashâb ileri gelenleri ile istişare toplantısı yaptı. Hz. Ali, suç işlediğinden dolayı onun öldürülmesini istedi. Muhacirler ise, dün babası öldürülen insanın bir gün sonra da kendisinin öldürülmesini doğru olmayacağını söylediler. Bu şartlarda herhangi bir karara ulaşamadı. İstişare heyetinde bulunan Amr b. el-Âs, Hz. Osman'a "Allah seni bu sorumluluktan kurtarmıştır. Bu iş, senin halifeliğin zamanında meydana gelmemiştir" diyerek, Ubeydullah tarafından öldürülenlerin diyetlerini hazineden ödeyip Ubeydullah'ı kurtarması teklifinde bulundu. Halife de onun teklifini kabul etti ve uyguladı⁸. Amr'ın bu tavsiyesi, halifeyi müşkül durumdan kurtardığı gibi, aynı zamanda Ubeydullah'ın öldürülmesi gerektiğini söyleyen Hz. Ali ve arkadaşları ile, onun affedilmesini talep eden Muhacirler arasında bir anlaşmazlık çıkmasına da engel olmuştur.

⁵ Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 28-29; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s.74; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 88

⁶ Taberî, *Tarih*, III, 418; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 286-287; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 80

⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 258-258; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Fertd*, II, 89; İbn Hibban, *es-Sîre*, s. 505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48

⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 39; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 296-297; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 148-149

Amr b. el-Âs, halifeliği döneminde Hz. Osman'ın istişarede bulunduğu kişilerden birisidir. Mısır valiliğinden azledildikten sonra dahi, halife onun fikirlerinden istifade etmek istemiştir⁹. Bilhassa Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanlarında bu ikilinin sık sık bir araya geldiğini görüyoruz. Meselâ, halife devlet içinde karışıklıkların arttığı 34(654-655) yılında eyalet valilerini sorunların çözümü amacıyla Medine'ye çağırdığı zaman, yapılacak toplantıya o an için idarî hiç bir görevi olmayan Mısır eski valisi Amr b. el-Âs'ı da davet etmiş ve ondan çözüm teklifi istemiştir¹⁰. İç problemlerin azalmak yerine daha da arttığını gören halife, bir yıl sonra 35 (655-656) yılı hac mevsiminde valilerini tekrar çağırmış, bu toplantıda da Amr'ın hazır bulunmasını istemiştir¹¹. Bu rivayetler, halifenin, görevden aldığından dolayı kendisine kırgın olması ve muhalefet yapmasına rağmen Amr ile istişareye ihtiyaç duyduğunu gösterir.

Amr b. el-Âs ile en fazla istişare eden ve onun görüşlerinden en çok istifade eden kişi, şüphesiz Muaviye b. Ebî Süfyan'dır. Kaynaklar, Muaviye'nin önemli kararlar vermeden önce istişare yaptığı kişilerin isimlerini sayarken, bunların tamamında Amr'ın adını zikretmektedirler. Meselâ Ya'kûbî, Muaviye'nin görüşlerine baş vurduğu en yakın kişiler olarak, Amr b. el-Âs, Yezid b. Hurr b. Absî ve Dahhak b. Kays'ın adını verirken¹², İbn Abdîrabbih, onun, fikirlerine danıştığı adamların Amr b. el-Âs, oğlu Yezid, Mervan b. Hakem, Said b. el-Âs ve Abdurrahman b. Hakem olduklarını söyler¹³. Nedvî, Muaviye'nin müşkül meselelerle karşılaştığı zaman görüşlerini almak için bir heyet kurduğunu ve bu müşavere heyetinin en kıymetli üyesinin Amr b. el-Âs olduğunu iddia eder ki¹⁴, tarihi rivayetler Nedvî'nin bu kanaatini desteklemektedir.

Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı giriştiği mücadelede en büyük yardımcısı, siyasî ortağı Amr b. el-Âs'tır. Bu birliktelikte Amr'ın, Muaviye'ye ilk tavsiyesi, hiç çekinmeden ve her türlü yolu kullanarak halifeye karşı mücadele etmesidir¹⁵. Hz. Ali'nin en büyük destekçilerinden olan Mısır valisi Kays b. Sa'd'ın azledilmesi operasyonunda da Amr'ın fikirleri büyük rol oynamıştır¹⁶. Siffin savaşı esnasında Muaviye sürekli olarak Amr'ı yanında bulundurmuş ve savaş taktiklerinin belirlenmesinde onun görüşlerinden yararlanmışır¹⁷.

⁹ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-As*, II, 50

¹⁰ Taberî, *Tarih*, IV, 333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 74-75

¹¹ Taberî, *Tarih*, I, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78

¹² Ya'kûbî, *Tarih*, II, 238

¹³ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 83

¹⁴ Nedvî, *Ashab-ı Kiram*, III, 249

¹⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 63

¹⁶ Zührî, *el-Meğazi'n-Nebeviyye*, s. 155; Taberî, *Tarih*, IV, 252-255; Kindî, *Vulât*, s. 21-22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; Makrîzî, *Hitat*, I, 300; İbn Tağriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, I, 97-101

¹⁷ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 82

Keza, savaşın sona ermesine sebep olan Kur'ân'ın hakemliğine baş vurma fikri de, Amr'ın gündeme getirdiği bir siyasî taktiktir¹⁸.

Muaviye hakem olayından istediği neticeyi elde ettikten sonra, Hz. Ali taraftarlarının idaresinde olan Mısır'ı ele geçirme düşüncesini kurmaylarına aktarmış ve bu heyetin en önemli üyesi olan Amr b. el-Âs'ın tavsiyesiyle Mısır'a derhal bir ordu gönderilmesi kararını almıştır¹⁹. Bizzat Amr'ın idare ettiği bu ordu çok kısa sürede Nil topraklarını ele geçirmiştir²⁰.

Sonuç olarak söyleyecek olursak; Amr b. el-Âs, gerek fert olarak insanların, gerekse başta halifeler üzere ordu komutanları ve diğer devlet erkânının karşılaştıkları devlet meselelerinin halli için istişarede buldukları bir kişidir. Amr, kendisine gelen insanları ve devlet ricalini genelde neticeleri başarıyla sonuçlanacak fikirlerle geri göndermiştir.

¹⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffin*, s. 481; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31-32; İbn Asem, *Futûh*, II, 179; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 400; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 195

¹⁹ Taberî, *Tarih*, V, 98-99; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 178-179; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 314

²⁰ Taberî, *Tarih*, V, 108-109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150-151; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 179; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 315

II. ELÇİLİK

Türkçe el, (kavim, halk, ülke, devlet, hükümdarlık, sulh), sözünün çı, çi meslek bildirme ekleri ile genişletilmiş şekli olup, dilimizde eskiden beri başbuğ, hükümdar manalarında kullanılan bir sözdür. Ancak en eski devirlerden beri bu söz Türkçe'de “haber getirici, hükümdarın resmi habercisi, sefir” anlamlarında kullanılmaktadır²¹.

İslâm öncesi Mekke'si, diplomatik münasebetlerde asırlık teâmül ve geleneklere sahip bulunuyordu. Kureyşliler, aralarındaki savaş hali ve anlaşmazlık olan kabilelere elçiler gönderirler ve onlar vasıtasıyla anlaşmazlıklarını çözmeye çalışırlardı²². Araplar sadece siyasi problemlerinin çözümü için değil, ticaret amacıyla da elçi gönderiyorlardı. Mekke arazisinin tarıma elverişli olmaması nedeniyle uluslararası ticarete yönelmek isteyen Mekkeliler, serbestçe ticaret yapabilmek için zaman zaman çevre ülkelerin idarecilerine elçi göndererek, onlarla anlaşma yapıyorlardı. Meselâ Abdümenaf, Bizans, İran gibi ülke yöneticilerine gönderdiği elçilerle, Kureyş tüccarlarının buralarda güvenlik içinde ticaret yapabilmeleri için onlardan izin almıştır²³. Abdümenaf'ın oğlu Haşim de benzer amaçlarla kardeşleri Abdüşşems'i Habeş, Nevfel'i Irak ve Faris, Muttalib'i de Yemen taraflarına göndermiştir²⁴.

Mekke site devletinde dinî ve dünyevî özellik arz eden görevler kabileler arasında paylaşılmış, sifâre, yani elçilik görevi Hz. Ömer'in kabilesi Adiyogulları'nın uhdesine verilmiştir²⁵. İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemlerde bu görev, Hz. Ömer tarafından yürütülüyordu. Hz. Ömer müslüman olduktan sonra Mekke idarecileri ondan bu görevi alıp

²¹ Mansuroğlu, Mecdud, “Elçi”, İA, VI, 231

²² İpşirli, Mehmet, “Elçi”, DİA, XI, 3

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 75

²⁴ Taberî, *Tarih*, II, 252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 10; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 307; Özeydin, Abdülkerim, “Arap”, DİA, III, 323

²⁵ Aclânî, *Abkariyyetü'l-İslâm*, s. 28-29

Adiyoğulları'ndan başka bir kişiye değil, teamüllere aykırı bir şekilde Sehmoğulları'ndan Amr b. el-Âs'a verdiler²⁶. Mekke idaresi kurallarına aykırı olan bu uygulama, Amr'ın sefirlik kabiliyetinin tescili anlamına da gelmektedir. Demek ki Mekkeliler, Hz. Ömer müslüman olduktan sonra kendilerini Adiyli müşrik birinin iyi temsil edemeyeceğini düşünmüşler, başka kabileden birini bu göreve getirmek istemişler ve Mekke'nin elçisi olarak Amr'ı seçmişlerdir.

Bir elçinin, vazifesinde muvaffak olabilmesi için bazı özellikleri haiz olması gerekir. Bunlar cesaret, ilim, fesahat, sabır ve ısrardır²⁷. Amr b. el-Âs'ta hem Habeş hem de Uman elçiliklerinde bu özellikleri görmemiz mümkündür.

Gerek toplumda gerekse askerî hayatta olduğu gibi, siyasî ve diplomatik hayatta da cesaretin önemi büyüktür²⁸. Amr b. el-Âs'ın şahsiyeti kısmında bahsettiğimiz gibi, onun cesareti, hayatının her döneminde kendisine büyük başarılar kazandırmıştır. Elçilik vazifesini ifası esnasında da onun cesaretine şahit oluyoruz. Uman kralı Ceyfer'e karşı yaptığı konuşma, onun nefsine olan güvenini ve iradesindeki kuvveti gösterir. Amr, muhatabına oldukça sert hitap etmiş, üstelik onu, kendi mülk ve saltanatı içinde, muhafızlarının huzurunda yok olmakla korkutmuştur. Onun bu tehditleri karşısında Ceyfer yerinden bile kıpırdamamış²⁹, Amr'dan düşünmek için izin istemiştir³⁰.

Tarihi ilk çağlara kadar giden elçilik müessesesi, sağlam bir gelenek ve hukukî statü kazanmış, elçiler milletlerarası teamüllere göre imtiyazlı ve dokunulmazlığı olan insanlar kabul edilmişlerdir. "Elçiye zeval olmaz" atasözü de bu gerçeği dile getirir³¹. Ancak buna rağmen onlar için her zaman, gittikleri ülkelerde öldürülme riski vardır ve zaman zaman uluslararası teamüller çiğnenerek elçiler öldürülmüşlerdir. Meselâ Hz. Peygamber'in (sav) elçisi Haris b. Umeyr, Havran Emiri Şurahbil b. Amr tarafından öldürülmüş, işlenen cinayet, Müslümanlar'la Rumlar'ın ilk karşılaşmaları olan Mute savaşına sebep olmuştur³². Bu nedenle elçi olarak gönderilen kişiler, ölümü göze alacak cesur insanlardan seçilmiştir.

Elçi, gideceği ülke ve insanlar hakkında bilgi sahibi olmalı ve bu bilgilere istinaden strateji belirlemelidir. Şayet böyle bir tedbir alırsa, istediğini elde etmesi ve amacına ulaşması daha kolay olacaktır. Amr b. el-Âs, hem müşrikliği zamanında hem de müslüman olduktan

²⁶ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, III, 314; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 248-249; İpşirli, Mehmet, "Elçi", DİA, XI, 3

²⁷ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 106-108

²⁸ Sönmez, Abidin, *Rasûsüllah'ın Diplomatik Münasebetleri*, İstanbul 1984, s. 51

²⁹ Sönmez, Abidin, *Rasûlullah'ın Davet Mektupları*, s. 156

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 212; Dahlan, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, IV, 75

³¹ İpşirli, Mehmet, "Elçi", DİA, XI, 3; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I, 471-472

³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 128

sonra elçilik yapmıştır. Habeşistan'a göç eden Müslümanlar'ı geri getirme girişiminden önce, oraya hicret eden Müslümanlar ve Habeş kralı hakkında yeterli bilgi elde etmiştir. Habeşliler'in en fazla sevdikleri deri ve deri mamullerini yanına almış, bunları önce Necaşi'nin adamlarına dağıtmış ve bu hediyeler karşılığında kendisine yardımcı olmalarını istemiştir³³. Kralın huzuruna çıktığında, Mekke'den göç eden Müslümanlar'ın kendi dinlerini terk ettiklerini, buna karşılık kralın dinine de girmeyip, yeni uydurdıkları bir dine tabi olduklarını, onların atalarının dinlerinden ayrılmış başıboş insanlar olduklarını anlatmıştır. Hz. Cafer'in güzel savunması karşısında amacına ulaşamayan Amr, ikinci defa kralın huzuruna çıkmış, bu defa kralın iyi bir Hıristiyan olduğu gerçeğinden yola çıkarak, Müslümanlar'ın Hz. İsa hakkında iyi düşünmedikleri söylemiştir. Fakat bu iddiası da Cafer tarafından reddedilince ikinci defa kralın huzurundan başarısız olarak ayrılmıştır³⁴. Onun, hayatı boyunca, hedefine ulaşamadığı belkide tek olay, Habeşistan elçiliğidir. Amr tüm marifetlerini sergilediği ve tüm taktikleri denediği halde istediğini elde edememiştir. Onun bu başarısızlığında, Cafer b. Ebî Talib'in güzel savunması ve Necaşi'nin ülkesine gelen insanları himaye etme isteğinin önemli payının olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Amr, Kureyş adına başka bir elçilik vazifesi daha îfa etmiştir. Mekkeliler, Bedir savaşının intikamını almak için, savaşa sebep olan Kureyş kervanının gelirleriyle büyük bir ordu hazırlamaya karar verdiklerinde, çevre kabilelerden de asker toplamak için elçiler göndermeye karar vermişlerdi. Mekke dışındaki kabileleri Müslümanlar'a karşı birleştirme hedefiyle gönderilen Kureyş elçilerinden biri de Amr b. el-Âs'tır³⁵. Amr, Hendek savaşından önce de Mekke elçisi olarak çevre kabilelere gitmiş ve onların Mekke birleşik ordusuna iştiraklerini sağlamıştır³⁶.

Amr'ın elçilik vazifelerinin en başarılısı ve en güzel örneği Uman'a gönderilmesi esnasında görülür. Amr Uman'a ulaştığında kral Ceyfer ile değil, daha anlayışlı, daha yumuşak mizaca sahip ve yöneticilik hırsı olmayan Abd ile görüşmek istemiştir. Abd'in, esas görüşmesi gereken kişinin kendisi değil, Ceyfer olduğunu söylemesine rağmen o, yine de Abd ile görüşmüş, ona dinini ve Uman'a geliş niyetini anlatmış ve onu İslâm'a davet etmiştir. Abd'i ikna eden Amr daha sonra Ceyfer'e gidip peygamberin davetine çağırmıştır. Ceyfer'in,

³³ Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu 'l-Arabî*, XXVIII, 66-67

³⁴ İbn İshak, *Sire*, s. 196-197; İbn Hişam, *es-Sire*, I, 363; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 29

³⁵ Vâkıdî, *Kitabu 'l-Meğâzî*, I, 201; Belâzürî, *Ensâb*, I, 312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103

³⁶ İbn Hişam, *es-Sire*, III, 166-167; Taberî, *Tarih*, II, 566-567; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 122

daveti pek kabul etmek istemediği anda, Amr'ın önceki çalışması ve ısrarı semeresini vermiş, küçük kardeş Abd devreye girerek, ağabeyini müslüman olmaya ikna etmiştir³⁷.

Hz. Peygamber (sav), siyasî ve dinî vazifeler için göndereceği elçileri en liyakatli ve muktedir kişiler arasından seçer, onlarda özellikle ahlâk, yüz güzelliği, ikna gücü, idrak kabiliyeti, bilgi, dürüstlük gibi sıfatlar arardı³⁸. Suriye, Irak, Habeşistan gibi bölgelere elçi gönderirken, daha önce buralara gitmiş, buraların kültürünü, dilini ve yöneticilerini iyi bilen insanları tercih ederdi³⁹. Amr b. el-Âs'da yukarıdaki özellikleri üzerinde taşıyan peygamber elçilerinden birisidir.

Bir elçinin en önemli silahlarından biri de etkili ve fasih konuşma yeteneğidir. İnsanlar arası iletişimin ilk sırasında dil yer alır. Dili iyi ve yerinde kullanan insan, her zaman muhatabını etkileme ve onu ikna etme yeteneğine sahiptir⁴⁰. Şahsiyeti bölümünde detaylı bir şekilde incelediğimiz gibi, Amr b. el-Âs, gerek şiir, gerek hitabet, gerekse belâgatta zirve şahsiyetlerden biriydi. O, bu kabiliyetlerini yabancı insanlarla ilişkilerinde de kullanmış ve genelde muhatabını istediği şekilde etkilemeyi başarmıştır. Amr'ın, Uman elçiliğini ifası esnasında Ceyfer'e "Şu çıkış yolu bulunmayan vadilerde senden başka müslüman olmayan kalmadı. Şayet bugün müslüman olmazsan süvariler tarafından çiğnenirsin, emrin altında yaşayan insanlar sana isyan ederler, perişan ve darmadağın olursun"⁴¹ şeklinde ifade ettiği veciz ve etkileyici sözler, Ceyfer'e itiraz etme imkânı vermemiş ve kral, onun davetini kabul etmeye mecbur kalmıştır.

İnsanın, hedefe ulaşmak için, gayret ve çalışmasıyla beraber inat ve sabra da ihtiyacı vardır. Tez canlı ve sabırsız insanların gayelerine ulaşmaları mümkün değildir. Amr her işinde olduğu gibi elçilik vazifesinde de sabır ve ısrar örnekleri göstermiştir. Necaşî'nin huzuruna birinci çıkışında Müslümanlar'ın geri gönderilmelerini sağlayamayınca, ümidini kesip geriye dönmemiş, ikinci defa krala ulaşarak, onu ikna etmeye gayret sarf etmiştir⁴². Amr'ın benzer tavrını Uman elçiliğinde de görmek mümkündür. Amr kendisiyle görüşmek istemeyen Abd'e ısrarla Peygamber'in mektubunu okumuş ve yaptığı müzakereler neticesinde onu ikna etmeyi başarmıştır⁴³. Daha sonra mektubunu takdim ettiği Ceyfer'i de İslâm'a

³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; Belâzuri, *Futûh*, s. 104; Halebî, *İnsanu'l-Uyûn*, II, 268

³⁸ Sönmez, Abidin, *Rasûlüllah'ın Diplomatik Münasebetleri*, s. 50

³⁹ İpşirli, Mehmet, "Elçi", *DİA*, XI, 4

⁴⁰ Sönmez, Abidin, *Rasûlüllah'ın Diplomatik Münasebetleri*, s. 50

⁴¹ Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III, 75

⁴² İbn İshak, *Sire*, s. 196-197; İbn Hişam, *es-Sire*, I, 363

⁴³ İbn Seyyidinnâs, *Uyunu'l-Eser*, II, 268; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62-63; Halebî, *İnsanu'l-Uyûn*, III, 302

çağırıştır. Ceyfer ise ondan bir günlük mühlet istemiş ve kararını o zaman açıklayacağını bildirmiş, Amr ertesi günü yanına çıkmak istemiş, bu defa kral onunla görüşmeyeceğini söylemiştir⁴⁴. Amr ise ısrarla görüşme talebini yenilemiş, sonunda küçük kardeşin aracılığı ile görüşme gerçekleşmiş ve kral İslâm'ı kabul etmeye razı olmuştur⁴⁵.

Hız. Peygamber'in (sav) gönderdiği davet mektubu elçi Amr'm özel gayretleriyle netice vermiş, onun şahsiyeti ve ikna kabiliyeti ile Uman hiç kan dökülmeden Müslümanlar'm hakimiyetine girmiştir⁴⁶. Arkasında hiçbir askerî kuvvet olmaksızın iktidarın devralınması şeklindeki bir uygulama, İslâm tarihinde çok ender görülen olaylardan birisidir. Kanaatimizde bu başarıda, Amr gibi bir şahsın elçi olarak seçilmesi ve onun da kendisinden beklenenin üstünde bir performans göstermesinin büyük etkisi vardır.

⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 212; Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, III, 75

⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, III, 62-63

⁴⁶ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 68

III. ZEKÂT ÂMİLLİĞİ

Bir iş yapan, zanaatkâr gibi manalara gelen âmil kelimesi, Kur'an ve sünnette hem sözlük hem de terim anlamlarında kullanılmıştır. Âmil, Kur'an'ı Kerim'de daha çok iyi ve kötü ameller işleyenlerle, zekât işlerinde çalışanlar olarak geçerken; hadiste ise genel manada idareci, özel manada da vergi tahsildarı olarak anlaşılmaktadır⁴⁷. Taberî gibi eski kaynaklarda âmil; memur, vazife sahibi manasında kullanılmaktadır. O devirde, devletin en önemli işi vergilerin tahsili olduğu için, bu kelime ile en çok vergi işiyle meşgul olan tahsildarlar kastedilmiştir⁴⁸.

Hz. Peygamber (sav), zekât farz kılındıktan sonra Müslümanlar'ın tamamını zekât vergisiyle mükellef kılmış ve bu görevi yerine getirmeleri için her bölgeye âmiller (zekât memuru) tayin etmiştir. Bu devirde âmillerin görev ve yetki sınırları, gönderilen bölge ve şahıslara göre farklılık göstermekle birlikte, genelde Medine dışına gönderilen âmillerin görev ve yetkileri daha geniş tutulmuştur. İslâm tarihinin sonraki devirlerinde âmillerin görev ve yetkileri, dönem ve devirlere göre daraltılmış veya genişletilmiştir⁴⁹.

Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber (sav) tarafından Uman'a âmil-vali olarak görevlendirilmiştir. O, Uman'da âmillik vazifesinin gereği olarak Müslümanlar'dan zekât toplamış ve toplanan malı da gerekli yerlere sarf etmiştir⁵⁰. Bu nedenle Amr'ın Uman'daki esas vazifesi valilik olmakla beraber, onun, âmillik görevini de yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde de âmil ifadesiyle, hem genel olarak devlet memuru, hem de vergi memuru kastedilmektedir. Meselâ Hz. Ebû Bekir, Enes b. Malik'i Bahreyn'e vali

⁴⁷ Erkal, Mehmet, "Âmil", DİA, III, 58

⁴⁸ Köprülü, M. Fuad, "Âmil", İA, I, 402; Erkal, Mehmet, "Âmil", DİA, III, 58

⁴⁹ Erkal, Mehmet, "Âmil", DİA, 59

⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; Belâzurî, *Futûh*, s. 104

tayin ederken, ona vergi tahsildarlığı görevini de vermiştir. Hz. Ömer, Arfece b. Heysan'ı Musul'a, Mücaşi b. Mes'ud'u Basra'ya benzer şekilde iki ayrı görevle vazifeli kılmıştır. Hz. Osman zamanında Suriye ordu komutanlarına âmil denilmiş, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı Basra'ya âmil-vali olarak görevlendirmiştir⁵¹. Amr b. el-Âs da Şam fetihlerine çıktığı zaman gittiği Ürdün, Filistin topraklarında âmil-vali olarak vazife görmüştür. 18 (639-640) yılındaki kıtlıkta, Hz. Ömer'in yardım çağrısına cevap vermesi ve Ürdün'den gıda yüklü bir kervan yola çıkarması, onun, bulunduğu bölgede malî işlerin sorumluluğunu da üstlendiğini gösterir⁵².

Amr b. el-Âs, Hz. Ömer döneminde ve Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk bir kaç yılında Mısır valiliğinin yanında harac âmiliği görevini de îfa etmiştir. Hz. Osman'ın 25 (645-646) yılında Abdullah b. Sa'd'ı, Mısır haracının başına getirmesiyle Amr'ın âmillik görevi elinden alınmış ve sadece valilik vazifesiyle sorumlu olmuştur⁵³.

Amr, Muaviye'nin halife olmasıyla birlikte tekrar Mısır'a vali olmuş, âmillik vazifesini de kendi yetkisine almıştır. Daha önce Mısır'ın artan harcamaları Medine'ye gönderilirken, bu defa Muaviye ile yaptığı anlaşma gereği, Amr'ın hazinesine dahil edilmiştir⁵⁴. Bu tasarruf onun, valilik yanında âmillik görevini yerine getirdiğini gösterir.

⁵¹ Erkal, Mehmet, "Âmil", DİA, III, 59

⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 310

⁵³ Taberî, *Tarih*, IV, 256; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 45

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 186; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 186; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 253

IV. KOMUTANLIK

Arap cahiliye hayatında en çok öne çıkan sosyal olaylar, sürekli kanın döküldüğü savaşlardır⁵⁵. Öyle ki, savaşmak Araplar'ın sünneti haline gelmiştir. Onlar her zaman öldürmüşler ve öldürülmüşlerdir. Araplar nazarında herkesin kabul ettiği tek kanun, intikam almaktır, onlar intikamlarını almadan içki içmezler, kadınlarına yaklaşmazlar ve koku sürünmezlerdi⁵⁶. Hâl böyle olunca Araplar'ın tarihinde savaşız geçen bir an bulmak mümkün değildir. Meşhur Arap şairi Hutamî “Biz bazen Zebâb ve Zabbe kabilesine baskın yapıyoruz. Bazen de onları bulamayınca, dönüp kendi kardeşlerimiz olan Bekr b. Vâiller'e saldırıyoruz” diyerek Arap ictimâî hayatında savaşın yerini veciz bir şekilde açıklamaktadır⁵⁷. Deve çalmak, kervan basmak, kadın ve çocuk kaçırmak, düşman kabilelere saldırmak vs. bedevinin ideal hayat düsturlarıdır⁵⁸. Böyle bir hayatın sonucu olarak, Araplar içinde büyük savaşçı ve komutanlar çıkmıştır.

Amr b. el-Âs, Kureys'in büyük komutanlarından birisidir⁵⁹. Gençlik çağında akranı olan her Arap gibi ata binmeyi, kılıç kuşanmayı öğrenmiş⁶⁰, hayatının büyük bir kısmını harp meydanlarında savaş ve cihat ile geçirmiş, yaklaşık yetmiş beş yıl süreyle kılıç taşımış ve savaşmıştır. Bu savaşlar, ona harp sanatında büyük bilgi birikimi ve engin tecrübe kazandırmıştır⁶¹. Amr b. el-Âs, hem Hz. Peygamber'e (sav) karşı müşrikler safında, hem de Hz. Peygamber'le (sav) birlikte müşriklere karşı savaşan ender kumandanlardan biridir.

⁵⁵ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 123

⁵⁶ Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Cahilî*, Kahire 1960, s. 62

⁵⁷ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 9

⁵⁸ Goeje, M.J. de, “*Arabistan*”, İA, I, 484

⁵⁹ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1188

⁶⁰ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 45

⁶¹ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 31

Mekke müşriklerinin Müslümanlar'la yaptıkları Uhud ve Hendek savaşlarında orduyu idare eden komutanlardan biri olurken, müslüman olduktan sonra ise Zâtu's-Selâsil gazvesinde birlik komutanı olarak görev yapmıştır. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra da, sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın kurmay heyetinde görev almış, ridde harpleri, Şam ve Mısır fetihlerinde ordu komutanlığında bulunmuştur. Hilâfetin saltanata dönüşümü sürecinde de Şamlılar'ın en büyük komutanı yine Amr b. el-Âs'tır. Bu durum, onun her dönemin önde gelen askeri olduğunu gösterir.

Amr b. el-Âs'ın büyük Arap komutanlarından biri olduğunu ifade ettikten sonra, onun savaş öncesi, savaş esnasında ve savaş sonrası uyguladığı taktiklerini ve harp sanatını ele alacağız

A. İSTİHBARAT

İstihbarat, savaşta ve barışta bir ülkenin iç ve dış güvenliğinin sağlanmasında kullanılmak üzere, savunma ve saldırı amaçlı bilgi edinme demektir. Bir ülkenin gücü ve etkinliği, istihbarat birimlerinin gücü ve etkinliği ile doğru orantılıdır.

Girişilecek savaş için istihbarat ilk adımdır⁶². Bir komutan, savaşa başlamadan, yahut başka bir ülke toprağına girmeden önce, evvela kendi ordusu, daha sonra düşman ordusu, ardından da gireceği bölgenin sosyo-kültürel ve coğrafi özellikleri hakkında yeterli bilgi sahibi olmalıdır⁶³. Böyle bir ön hazırlık yapılmadan harekete geçen ordunun başarı yüzdesi çok düşüktür⁶⁴. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar'ın, sınırı geçip Sovyet topraklarına kolaylıkla girmeleri, onların düşman hakkında edindikleri detaylı bilgiyle mümkün olmuştur. Benzer şekilde 5 Haziran 1965'teki Üçüncü Arap-İsrail savaşında Araplar'ın; daha sonraki 5 Ekim 1973'teki Arap-İsrail savaşında İsrail kuvvetlerini mağlubiyetinde tek âmil, istihbarat eksikliği olmuştur⁶⁵.

Amr b. el-Âs, bir komutan olarak, ilk önce fethi çıkacağı bölgeyi ve insanları tanıma ve onlar hakkında detaylı bilgi edinmeyi hedef edinmiştir. O, bu bilgileri elde etmek için evvela kendi tecrübelerine, daha sonra da gönderdiği öncü birliklere ve o bölgedeki insanlara müracaat etmiştir. Meselâ, Hz. Peygamber (sav) tarafından Zâtu's-Selâsil gazvesine gönderildiği zaman, daha önce bu toprakları ziyaret ettiği için, bölge hakkında önceden

⁶² Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 126

⁶³ Abdullah, Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 77-79, 315-335

⁶⁴ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, (çev. Sibel Özbudun-Zeynep Ataman), İstanbul 1996, s. 22, 40-41

⁶⁵ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 126-127

edinmiş olduğu kendi bilgi birikiminden faydalandığı gibi, babaannesinin burada yaşayan Bely kabilesine mensup olmasından dolayı, gerek düşmanın sayısı gerekse coğrafi durum hakkında dayılarından detaylı malumat almıştır⁶⁶.

Amr, Şam bölgesinde Filistin ve Ürdün fetihlerinde bölgede yaşayan Rumlar'dan düşman kuvvetleri hakkında gerekli bilgiler edinmiştir⁶⁷. Mısır fethine başlamadan önce onun bu ülke hakkında geniş bilgisi vardı. Zira daha önce ticaret amacıyla daha önce bu topraklara gitmiş, bölge ve insanları tanıma imkânı elde etmiş, seferleri esnasında Mısır'ın güvenli bir şekilde giriş-çıkış yapılacak yerlerini de öğrenmişti⁶⁸. Amr bunlara ilâveten Mısır'ın Yakubî mezhebine bağlı yerli halkına yapılan baskı ve zulümleri haber almış ve ülkede sosyal bir çözümlenin meydana geldiğini, bunun da Müslümanlar'ın fethine yardımcı olacağını tahmin etmişti⁶⁹.

Amr b. el-Âs, ordusunu harekete geçirmeden önce, düşman hakkında istihbarat elde etmek için öncüler gönderiyor, ordu hareket ettikten sonra arkadan gelecek muhtemel bir saldırıyı haber almak için artçı birlikler görevlendiriyor, askere herhangi bir taraftan hücum edilebilir endişesiyle ordunun konuşlandığı bölge etrafına devriyeler gönderiyordu⁷⁰.

Amr, düşman ordusunun fizikî ve psikolojik durumun tespit etmek için, bizzat düşman karargâhına girmiştir. Şam fetihlerinde Bizans komutanı Artabon'un karargâhına canını tehlikeye atarak elçi sıfatıyla girmiş ve komutanla görüşmüştür⁷¹. Mısır fetihleri esnasında da aynı aynı şekilde düşman komutanının yanına kadar gitmiştir⁷². Hayatını tehlikeye atarak böyle bir davranışa girişmesi, onun istihbarata verdiği önemi açıkça ortaya koyar.

Amr b. el-Âs, düşman hakkında istihbarat elde etmedeki gayretini, düşmanın kendisi hakkında bilgi edinmesini engelleme hususunda da göstermiştir. Zâtu's-Selâsil gazvesinde düşmanın, Müslümanlar'ın yerlerini ve sayılarının azlığını bilmesine engel olmak için, dondurucu gece soğuşuna rağmen askerlerine ateş yakma izin vermemiştir⁷³.

⁶⁶ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 33; Abdullah, Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 563

⁶⁷ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 33

⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 53-55; Kindî, *Vulât*, s. 7; Makrîzî, *Hitat*, I, 159

⁶⁹ Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 101-103; Şibli, Mahmud, *Hayatı Ömer*, s. 309; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 303

⁷⁰ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 65; Abdullah, Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 72-73

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 347; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 55

⁷² Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 125

⁷³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 75; İbn Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II, 157-158; Halebî, *İnsanu'l-Uyûn*, III, 200

Amr, giriştiği tüm askerî faaliyetlerde kendine güvenmiş ve kararlı bir şekilde davranmıştır. Onun davranışları kuru cesaret ve maceraperestlik değil, istihbaratının güçlülüğünden kaynaklanmaktadır.

B. ASKER EMNİYETİNİ SAĞLAMA

Asker emniyeti, savaş esnasında üzerinde durulması gereken önemli harp stratejilerindendir⁷⁴. Çünkü, kendini emniyette hissetmeyen askerden düşmana gerektiği şekilde hücum etmesi beklenemez. İslâm tarihi sürecinde bu hususta en fazla titizlik gösteren kişilerin başında Hz. Ömer gelir. Halife, ordu komutanları ve eyalet valilerinin, askeri riske atmalarına kesinlikle müsaade etmemiştir. Meselâ, ordunun deniz yolculuğu tecrübesi olmaması ve dolayısıyla asker güvenliğinin tam sağlanamayacağı gerekçesiyle Muaviye'nin Kıbrıs seferine izin vermemiştir⁷⁵. Bu konuda halifeye benzer titizlik Amr b. el-Âs tarafından da gösterilmiştir. Zâtü's-Selâsil gazvesi sırasında Amr, Beliy toprakları dahilinde karşısına çıkan tüm düşman kuvvetlerini mağlup etmiş, bir çok esir ve ganimet elde etmişti. Ordusu içinden bazı askerler, kaçan düşmanı takip etmeyi teklif ettiklerinde, daha fazla gittikleri takdirde ordunun çembere alınıp yok edilme tehlikesine işaret ederek, bu teklifi kabul etmemiştir⁷⁶. Amr, aynı şekilde, Babilon savaşı esnasında bazı komutanların, Müslümanlar tarafından mağlup edilip Ravda adasına sığınan Rumlar'ın takip edilmesi teklifini, Nil'in taşma zamanına tesadüf eden o dönemde, böyle bir teşebbüsün kendilerini zor duruma düşürebileceğini ileri sürerek, askerlerine düşmanı takip izin vermemiştir⁷⁷.

Amr b. el-Âs, askerin güvenliği ile ilgili bütün tedbirleri aldıktan sonra harekete geçer, asla maceraya atılmazdı. Sefere çıkacağı zaman belli sayıda asker alır ve onlarla fethi tamamlamaya çalışırdı. Yanına ihtiyaçtan fazla asker almaz, elindeki kuvveti iktisatlı kullanırdı. Çünkü gereğinde fazla asker götürmek, hem ordunun hareket kabiliyetini -ki bu hal Arap ordularının en büyük avantajı ve özelliğidir⁷⁸- azaltır, hem de diğer cephelerde görevlendirilecek asker sayısının eksilmesine sebep olurdu. Bu nedenle Amr, yanına çok sayıda asker almaz, bunun yerine düşmanla karşılaştığı zaman elindeki kuvvetin yetersiz kalacağını gördüğünde derhal merkezden yardım isterdi. O, Zâtü's-Selâsil gazvesi esnasında yaptığı istihbarat neticesinde düşmanın kendi ordusundan daha fazla olduğunu ve üç yüz

⁷⁴ Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 126

⁷⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 258-259; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, II, 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48

⁷⁶ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, III, 771; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; Halebî, *İnsanu'l-Uyûn*, III, 199

⁷⁷ İbn Abdîlhakem, *Futûh*, s. 69-70; Makrîzî, *Hitat*, I, 290-293; Suyûtî, *Husn*, I, 109-116

⁷⁸ Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s.134-135

kişilik bir kuvvetle saldırıya geçmenin askerlerini tehlikeye düşüreceğini görünce, Rafi b. Mekis el-Cühenî'yi hemen Medine'ye göndermiştir ve Hz. Peygamber'den (sav) yardım istemiştir, Ebû Ubeyde komutasında gelen yardımcı birlikle düşmanı mağlup etmiştir⁷⁹. Yine Amr, Suriye bölgesinde Arabe mevkiinde karargâh kurunca, Bizans kralı Heraklios, Müslümanlar'ı buradan atmak için büyük bir ordu göndermişti. Bu orduyla elindeki birliklerle mücadele edemeyeceğini gören Amr, halifeden yardım kuvveti istemiş, Hz. Ebû Bekir de Irak cephesinde savaşan Halid b. Velid'e Suriye topraklarına gitmesini emretmiştir⁸⁰.

Mısır topraklarına yaklaşık dört bin kişilik bir orduyla giren Amr, sırasıyla Ariş, Ferma ve Bülbeys'i fethetmiştir. Fethedilen kalelerden daha müstahkem ve daha çok askerle korunan Ümmü Düneyn'i elindeki askerle fethedemeyeceğini ve bu halde yapılacak hücumun orduyu tehlikeye atacağını düşünerek Medine'den yardım istemiş, Hz. Ömer de yine dört bin kişilik bir takviye göndermiştir⁸¹. Benzer şekilde, Babilon kuşatması esnasında da başkente çağrı gönderilmiş ve yine yardımcı birlik istenmiştir⁸².

Amr'ın, askerinin hayatını ön plâna alan tedbirleri, savaşçıların komutanlarına güven duymalarını sağlamıştır. Öyle ki, herhangi bir karar aldığı zaman askerler ona ne yapmak istediğini sormaya gerek bile duymamışlardır⁸³. Asker-komutan arasındaki bu şekildeki karşılıklı güvenin sonucu da tabii olarak zafer olmuştur⁸⁴.

C. PSİKOLOJİK SAVAŞ

İnsanlar, sadece bedensen varlıklar değildir, onların bir de görünmeyen, manevî, ruhî tarafları vardır. Bu nedenle insanı hem fizikî hem de ruhî yönden bir bütün olarak düşünmek gerekir. Tarihin başlangıcından beri insanla birlikte anılan savaş, sadece fiziksel güç ve silahla yapılmamıştır. Günümüzde daha da etkili hale gelen psikolojik savaşlar da, düşmanı mağlup

⁷⁹ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 770-771; İbn Hişam, *es-Sire*, IV, 270; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 131; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, III, 1186; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, IV, 245; Halebî, *İnsanu'l-Uyûn*, III, 199

⁸⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 133; Belâzurî, *Futûh*, s. 131; Taberî, *Tarih*, III, 405-406; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 279

⁸¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59; Suyûtî, *Husn*, I, 107

⁸² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 289

⁸³ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 158; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 43

⁸⁴ Savaş Sanatı isimli eserin müellifi Sun Tzu, savaşta komutan ile asker arasında güven sağlanmasının gereğini şu sözleriyle ifade etmektedir: "Eğer subaylarla askerler birbirlerinden kuşku duyuyorlarsa, savaşçılar birleşemezler; eğer sadakatli bir rehberlik mevcut değilse, küçük kafalar gizliden konuşup eleştirmeye başlayacaklardır. İki yüzlülük ortaya çıktığında, eski savaşçı kralların bilgeliğine dahi sahip olsan, bir orduyu bir yana, tek bir köylüyü dahi yenemezsin". Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 19-20

etmede önemli rol üstlenmişlerdir⁸⁵. Çeşitli savaş stratejilerini başarıyla uygulayan Amr, psikolojik savaş metotlarını da en güzel şekilde yerine getirerek düşmanlarına galip gelmeyi bilmiştir. Psikolojik savaş, kılıç, top, tüfek, vs. ile değil, bizzat akıl ile yapılan savaştır. Böyle bir savaş, silahla yapılan savaştan bazen daha tesirlidir ve maliyeti sıfırdır⁸⁶. Bu nedenle de Amr b. el-Âs, kılıçla mücadeleye girişmeden önce gerek ikna, gerek tehdit, gerekse hile ile düşmanlarını mağlup etmeye çalışmıştır⁸⁷.

Psikolojik savaşta birinci hedef, kendini güçlü, rakibi zayıf göstermektir. Bu sağlandıktan sonra düşman ruhen yıkılacak, endişeye kapılacak, savaşma kuvvetini kaybedecek ve kendisine sunulan tekliflere razı olmaya mecbur kalacaktır. Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'ın bu taktiğini, "Onun savaşı yumuşaktır, başkalarının yaptığı gibi onun savaşında sertlik ve yıkım yoktur" sözleriyle tarif ve takdir etmiştir⁸⁸.

Amr b. el-Âs'ın psikolojik savaş taktikleri hakkında bir kanaat oluşturabilmek için, onun, Mısır fethi esnasındaki uygulamalarından örnekler aktarmak istiyoruz: Amr, Mısır'da ordusuyla karargâh kurduğu esnada, bazı Kıptîler'in, Araplar'ın güçsüz insanlar olduğu, bu nedenle kedilerinin onları rahatlıkla mağlup edebilecekleri şeklinde konuştuklarını duydu. Bu durumun, Müslümanlar'a karşı gelme hususunda onları ümitlendireceğini düşünerek, Kıptîler'i korkutmak ve sindirmek için bir plân uygulamaya karar verdi. Askerlerine emir vererek, bir miktar devenin kesip pişirilmesini emretti. Ordu komutanlarını yemeğe çağırdı, Araplar hakkında söz söyleyen Kıptîler'i de davet etti. Askerler, arap usulü yemek yediler, dişleriyle etleri kemiklerinde sıyırdılar, etin suyunu içtiler. Yemek sırasında silahlarını yanlarına almamışlardı. Kıptîler bu hali görünce, Araplar'ı yenme konusunda daha da ümitlenmeye başladılar. Amr, Müslümanlar'a ertesi günü Mısırlılar'a ait elbise ve ayakkabılarla gelmelerini söyledi. İkinci toplantıya da Kıptîler iştirak ettiler, fakat bu defa önceki gördüklerinden çok farklı bir manzara ile karşılaştılar. Yemek hizmetleri görenler, çeşitli Mısır yemeklerini getirdiler, askerler de yemekleri aynen Mısır halkı gibi yediler. Kıptîler bu işten bir şey anlamadılar. Amr, askerlerine, ertesi günü silahlı olarak gelmelerin emretti. Askerler savaşa hazır bir vaziyette alana geldiler ve bir savaş gösterisi yaptılar. Kıptîler yine onları izliyorlardı. Amr, Kıptîler'e tüm gösterileri izlettikten sonra "Ben sizlerin, Araplar'ın içinde buldukları hali görünce ne gibi duygulara kapıldığınızı gördüm. Bu bakımdan size önce, onların yurtlarında ne halde olduklarını, sonra sizin yurdunuzda ne hale geldiklerini,

⁸⁵ Muhammed Ferec, *el-Medresetü'l-Askeriyyetü'l-İslamiyye, ??* (Dâru'l-Fikri'l-Arabi), s. 315-316

⁸⁶ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 32, 89-90

⁸⁷ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 36; Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 65

⁸⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 110; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 397

daha sonra da savaşta nasıl davrandıkların göstermek istedim” diyerek, onlara akıllarından geçen şeylerin peşinde koşmamalarını tavsiye etti⁸⁹. Şahit oldukları manzara ve Amr’ın sözleri karşısında şaşkına dönen Kıptiler, büyük bir güçle karşı karşıya kaldıklarını anladılar ve Müslümanlar hakkındaki önceki kanaatlerini terketmek zorunda kaldılar⁹⁰.

Babilon savaşı devam ederken Ravda adasına sığınan Mukavkıs, barış anlaşması için zemin hazırlamak niyetiyle Amr’a bir elçi heyeti gönderdi. Gelen elçiler, Müslümanlar’a muhasarayı kaldırmalarını, aksi takdirde gelecek Rum ordusunun onları yok edeceğini söyleyerek psikolojik baskı yapmak istediler. Amr onların bu sözlerine herhangi bir cevap vermeyerek, birkaç gün beklemelerini istedi⁹¹. Onun bu tavrındaki hedef, gelen elçilerin Müslümanlar’ın durumunu görmelerini sağlamaktı. Üç gün geçtikten sonra elçiler dönerken onlara, müslüman olmaları, yada cizye vermeleri teklifinde bulundu, bu şartların tek alternatifinin de savaş olduğunu söyledi. Elçiler döndüklerinde Mukavkıs’a Araplar’ın hallerinden bahsettiler. Onların dünya nimetlerine rağbet etmediklerini, ölümü hayatta kalmaktan daha çok tercih ettiklerini, orduda en rütbeli kişi ile en küçüğü arasında herhangi bir ayırım yapılmadığını söylediler. Gelenleri dinleyen ve onların anlattıklarında etkilenen Mukavkıs, duyduklarından tedirgin oldu, arkadaşlarına, bu insanların dağa hücum etseler bile onu yerle bir edebileceklerini, onlara kesinlikle güç yetirmelerinin imkansızlığını itiraf ederek, barış yapmaktan başka çarelerinin olmadığını söyledi⁹². Mukavkıs’ın bu sözleri, Amr’ın, gelen elçiler üzerinde uyguladığı taktiğin başarılı olduğunu gösterir. Gerçekten de Amr, Müslümanlar’ın halini hiç görmeyen Mukavkıs’ı, elçilerin götürdüğü bilgilerle korkutmuş, onu barış yapmaya zorlamıştır.

Amr b. el-Âs, psikolojik baskıyı sadece yanına gelen elçiler vasıtasıyla değil, Mukavkıs’ın yanına gönderdiği kendi elçileriyle de uygulamıştır. Amr, Ubâde b. Samit başkanlığında bir heyeti görüşmeler yapmak üzere Mukavkıs’a göndermişti. Ubâde uzun boylu, kalıplı ve çok siyah bir adamdı. Mukavkıs, onu görünce çok korktu ve onunla görüşmek istemedi, kendisiyle başka bir kişinin görüşmesini istedi, ancak gelenlerden Ubâde’nin heyet başkanı olarak tayin edildiği, dolayısıyla ancak onunla görüşmesinin mümkün olduğu cevabını aldı⁹³. Ubâde b. Samit’in başkan ve sözcü olmasını isteyen Amr’dır.

⁸⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 396-397

⁹⁰ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 332-333

⁹¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 65

⁹² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 65-66; Nuveyrî, *Nihâye*, 291-292; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, I, 10-12; Suyûtî, *Husn*, I, 109-111

⁹³ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 326

O, bu sayede muhatabını şahsen korkutmak ve geri adım attırmak istemiştir. Mukavkıs'ın korktuğunu gören Ubâde, onu daha da korkutmak için, arkasında kendisi gibi bin kişinin daha bulunduğunu, onların kendisinden de korkunç göründüklerini söyleyerek Mukavkıs'ın moralini daha da bozmuştur. Bu halet-i ruhiye içinde Mukavkıs kendine güvenini kaybetmiş ve Müslümanlar'la sulh yapmaktan başka çare bulamamıştır⁹⁴.

Mukavkıs'a giden elçi heyetinin başkanlığına Ubâde'nin seçilmesinde Amr başka bir hedef daha gözetmiştir. Mısırlılar nazarında zenciler ikinci sınıf insan muamelesine tabi tutuldukları için Amr, Mukavkıs'ı tahkir edip, onun makamını küçümsemek niyetiyle, hür bir arabı değil, onlara göre köle kabul edilen bir zenciye göndermiş, adeta ben seni, sizin ikinci sınıf insan olarak kabul ettiğiniz bir insanla müsavi kabul ediyorum, bu nedenle senin dengin olur diye sana bunu gönderdim demek istemiştir⁹⁵. Amr'ın bu tavrı da Mukavkıs üzerinde psikolojik bir etki yapmış ve onun kendine güven duygusunu ortadan kaldırmıştır⁹⁶.

Amr b. el-Âs'ın uyguladığı psikolojik savaş taktikleri sayesinde Müslümanlar, düşmandan daha az kuvvetle ve çok az zayıflık vererek büyük savaşlar kazanmışlar, yapılan barış görüşmelerinde de istedikleri şartları muhataplarına kabul ettirebilmişlerdir. Amr'ın yaklaşık on iki bin kişilik bir askerle, yüz bine ulaşan Rum ordusu tarafından korunan Mısır'ı fethetmesinde, onun fiziksel savaş stratejisinin yanında, uyguladığı psikolojik savaş taktiklerinin de büyük payı vardır.

D. ASKERİ SAVAŞA TEŞVİK

Başarılı komutanlar, bazı taktikler uygulayarak düşmanı psikolojik olarak yıpratma çabasına girerken, bir taraftan da düşmana saldıracak ordularını manen hazır hale getirmek, onları psikolojik yönden motive etmek durumundadırlar. Amr b. el-Âs'ın savaş stratejisinde düşmanın moral olarak savaşamaz hale getirilmesi kadar, kendi askerlerinin de savaş için cesaretli ve ruhen güçlü olmaları önemli olmuştur. Savaş esnasında üstler ile astlar uyum içerisinde ve aynı derecede cesur davranırlarsa, gerçek kuvvet ve başarının bu şekilde ortaya çıkacağı muhakkaktır⁹⁷. Amr, bu konuda Hz. Peygamber'i (sav) kendisine örnek almıştır. Allah Rasûlü (sav), her savaştan önce cihad âyetlerini okuyarak, düşmanla savaşın dinin bir

⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 66-70; Makrîzî, *Hitat*, I, 290-293; İbn Tağrıberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, I, 17-18; Muhammed Ferec, *el-Medresetü'l-Askeriyye*, s. 339

⁹⁵ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 159

⁹⁶ Şiblî, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 319

⁹⁷ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 64

emri olduğunu söyler ve bu uğurda ölenlere cennet vadederdi⁹⁸. Kur'an ayetlerinden sonra etkili motive aracı hatiplerin hitabeleri ve şairlerin şiirleriydi. Bu edebi eserler, askeri coşturur ve ruhen savaşa hazır hale getirirdi⁹⁹. İyi bir hatip ve şair olan Amr, bu maharetlerini kullanarak askerlerini bizzat kendisi savaşa teşvik etmiştir. Amr, Uhud savaşında ordu komutanı olarak görev yapmanın yanında, şairliğini de kullanarak askerlerini savaş için cesaretlendirmiş, Hz. Peygamber (sav) ve onun getirdiği din hakkında küçük düşürücü ifadeler kullanarak Müslümanlar'ı zaafa uğratmak istemiştir¹⁰⁰. Yine kaynaklarımız, Yermük savaşında onun, emrindekileri şu sözlerle cesaretlendirdiğini rivayet ederler: “Ey Müslümanlar, diz üstü çökün, mızrak atmaya başlayın. Onlar size saldırırlarsa mühlet verin. Develerinin hörgüçlerine bindikleri zaman aslanlar gibi üzerlerine atılın. Doğruyu beğenen ve ödüllendiren, yalana kızan ve iyiliğe iyilikle mukabele eden Allah'a yemin olsun ki, ben Müslümanlar'ın bu beldeleri kasaba kasaba fethedeceklerini duydum. Onların çoklukları sizi korkutmasın. Eğer siz, onlara sağlam darbelerle saldırırsanız, onlar keklik yavruları gibi dağılıp giderler”¹⁰¹. İbn Abdilhakem, Babilon savaşında Amr'ın “Gün Hemdan'ın günüdür, gün Sadif'in günüdür. Bely arasında mançıklar gidip gelmektedir. Amr ise, yaşlılıktan aklını kaybetmiş bir ihtiyar gibi koşuşmaktadır” şeklindeki şiirini okuyarak askeri teşvik ettiğini bildirmektedir¹⁰².

Amr savaşta ordusunu sadece âyet, hadis, şiir ve hitabetle teşvik etmez, sancağı bizzat eline alarak ordunun en önüne geçer, hücumu başlatır ve askerine örnek olarak onların düşman üzerine saldırmasını sağlardı. O, hiçbir savaşta askerin arkasında kalıp çarpışmaları izlememiş, hep ön saflara katılarak askerleriyle birlikte savaşmıştır¹⁰³. Meselâ Yermük savaşında askeri savaşa teşvik ettikten sonra, bir eline sancağı bir eline de kılıcını alarak düşman saflarına dalmış, askerlerine de kendisini takip etmelerini ve kendisi gibi savaşmalarını emretmiştir¹⁰⁴.

Amr, savaş esnasında ordusu içinde yer alan Ashâbın manevî şahsiyetinden istifade ederek, askerinin düşman üzerine saldırma cesaretini artırma yoluna gitmiştir. Müslümanlar Aynü's-Şems savaşında bir ara bocalayınca Amr, Ashâb ileri gelenlerini toplayarak, onlardan

⁹⁸ Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 299; Muhammed Ferec, *el-Medresetü'l-Askeriyye*, s. 319-320

⁹⁹ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 149

¹⁰⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 57

¹⁰¹ Taberî, *Tarih*, III, 396; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 118; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 91

¹⁰² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 62

¹⁰³ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 44

¹⁰⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 395

öne geçmelerini istemiş, bu sayede askerlerin onların peşinden daha şevkle sadıracaklarını söylemiştir. Gerçekten de Ebû Bürde ve Ebû Berze gibi ashâb grubu ileri atılınca askerler de onların peşinden saldırıya geçmişler ve düşmanı mağlup etmişlerdir¹⁰⁵.

Amr b. el-Âs'ın sadece emri altındaki askerleri değil, Sıffin'de birlikte savaştığı ortağı Muaviye'yi de savaşa devam hususunda teşvik etmiştir. Çarpışmaların en şiddetli anında, ordusunun dağılmakta olduğunu görünce, saldırmakla kaçmak arasında bocalayan Muaviye'ye “ Bu gün sabır günüdür, yarın ise övünme günü olacaktır” diyerek cesaret vermiş ve onun savaşta sebat etmesini sağlamıştır¹⁰⁶. Şahsiyeti kısmında belirttiğimiz gibi cesur bir insan olan Amr, aynı zamanda yanındaki insanları da cesaretlendirmiş ve onları savaşa teşvik etmiştir.

E. İSTİŞARE

Ordu komutanının önemli görevlerinden biri de, ordunun ileri gelenlerinden bir istişare meclisi teşekkül ettirmek ve her kararda önce bu teşekkülün görüşlerinden istifade etmektir¹⁰⁷. “Amr b. el-Âs'ın Devlet Adamlığı” bölümünün başlangıcında Müsteşarlık başlığı altında, onun her dönemde gerek devlet başkanlarının gerekse sıradan şahısların meselelerini danıştıkları bir kişi olduğunu, her sınıf ve gruptan insanın onunla istişare ettiğini belirtmiştik. Herkesin kendisiyle istişare yaptığı gibi, o da başkalarıyla istişarede bulunmuştur. Bazen halifeler, bazen birlikte savaştığı insanlarla, alacakları kararlarda istişare yapmış, onların görüşlerini aldıktan sonra uygulamaya geçmiştir. Amr, yaptığı görüşmelerde mutlaka kendi fikrinin kabul edilmesinde ısrarcı olmamış, teklifte bulunanın ictimaî durumuna bakmadan herkesi dinlemiştir¹⁰⁸.

Amr'ın en çok istişare yaptığı kişi, aynı zamanda amiri olan halife Hz. Ömer'di. O, alacağı önemli kararların tamamında halifenin görüşünü almıştır. Bu ilişki, amir-memur ilişkisi yanında, Amr'ın istişareye verdiği önem hususunda da değerlendirilmelidir. Amr, halife ile arasında sağlam bir posta teşkilatı oluşturmuş ve bu vesileyle Medine ile süratli görüşme ve istişare imkânı elde etmiştir¹⁰⁹.

¹⁰⁵ İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-ı Dimesk*, XIX, 241; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 32; Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 62; Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 44

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 154; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 266

¹⁰⁷ Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 90-94

¹⁰⁸ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 89

¹⁰⁹ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 78

Mısır fethedildikten sonra, başta Hz. Zübeyr b. el-Avvâm olmak üzere, bazı askerler, ele geçirilen toprakların mücahitler arasında dağıtılmasını istemişler, Amr ise bu konuda tek başına karar veremeyeceğini, meselenin halli için halifeyle görüşmeler yapması gerektiğini söylemiştir. Olaydan haberdar edilen Hz. Ömer, toprakların asker arasında dağıtılmayıp, yerli halkın elinde harac arazisi olarak bırakılmasını istemiştir¹¹⁰. Amr Mısır'ın en büyük şehri olan İskenderiye'yi fethettikten sonra, burayı ülkenin başkenti yapma düşüncesinde olduğunu ifade eden bir mektubu Medine'ye göndermiş, Hz. Ömer ise Medine ile İskenderiye arasında Nil nehri engelinin bulunması nedeniyle Amr'ın bu teklifini uygun bulmamıştır¹¹¹.

Amr b. el-Âs, gerek sulh, gerekse savaş hususunda yetkili insanlarla istişarede bulunurken, kendisine yapılan makul teklifleri de değerlendirmiş ve kabul edilebilir olanları uygulamıştır¹¹². Babilon muhasarı uzayınca Hz. Zübeyr, Amr'a gelerek, izni olursa müsait bir zamanda kale duvarına çıkıp içeri girerek kapıyı açabileceğini ve askerlerin de kaleye girmelerini sağlayabileceğini söylediğinde, Amr bu plânı kabul etmiştir. Zübeyr ve arkadaşları, surlara çıktuktan sonra tekbir getirmişler, kale etrafındaki Müslümanlar da tekbire iştirak edince, Rumlar Müslümanlar'ın içeriye girdiklerini zannederek dağılmışlardır. Bu karışıklıktan istifade eden Zübeyr, içeri girip kale kapılarını açmış ve fethin ilk adımının atılmasını sağlamıştır¹¹³.

Trablusgarp muhasarası bir ay sürdüğü halde şehir teslim alınmamıştı. Kuşatmanın devam ettiği günlerde Benî Müdlîc kabilesine mensup bir grup asker serinlemek için deniz kıyısına gittiklerinde, burada surların denize birleşmediğini görmüşler, durumu Amr'a ileterek uygun bir zamanda buradan içeriye girerek, kale kapısını açabileceklerini söylemişlerdi. Amr onların bu teklifini uygun bulmuş ve şehir bu yolla fethedilmişti¹¹⁴.

F. SÜRATLE BARIŞA ULAŞMA

Komutanın önemli görevlerinden biri de, savaşı sona erdirmeyi gerektirecek bir durum ortaya çıktığında, derhal çarpışmayı sona erdirmektir. Zira savaşın, iki taraftan birinin yok olmasına kadar devam ettirilmesi, her iki ordu için de büyük yıkım anlamına gelir¹¹⁵.

¹¹⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-84; Belâzurî, *Futûh*, s. 300; Makrizî, *Hitat*, I, 294-295; İbn Tağriberdî, *Nücûmu 'z-Zâhire*, I, 22, 31-32; Suyûtî, *Husn*, I, 127

¹¹¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 91; Suyûtî, *Husn*, I, 130

¹¹² Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 162

¹¹³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 63; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Suyûtî, *Husn*, I, 108

¹¹⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 171-172; Belâzurî, *Futûh*, s. 316; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12

¹¹⁵ Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 83-84

Savaşların ilelebet devam etmesi mümkün değildir. Ya taraflardan birinin mağlup olmasıyla, yada da her iki tarafın kararıyla sonunda mutlaka barışa ulaşılabacaktır. Amr b. el-Âs'ın tüm komutanlık hayatı göz önüne alınacak olursa, onun seferlerinde birinci hedefinin daima sulh olduğu görülecektir. Zaten dinin emri de fethe çıkıldığı zaman muhataba ilk önce müslüman olma-ki müslümanlığın kelime kökü S.L.M.'dir ve barış anlamına gelir- daha sonra cizye ve harac karşılığında anlaşma yapmaktır. En son alternatif olarak savaş vardır. Amr iki taraf savaşa girmiş olsa dahi, bir an önce çarpışma ortamından çıkılıp, sulh yapılması için gayret göstermiştir. Hz. Ömer, onun bu politikasını, "Amr'ın savaşı yumuşaktır, onda yıkım ve şiddet yoktur" diyerek takdir etmiştir¹¹⁶.

Babilon kalesi fethi esnasında Rumlar'la yapılan görüşmeler netice vermemiş, ardından yapılan çarpışmalar sonunda kaledekiler, Nil'in ortasında yer alan Ravda adasına sığınmışlar ve Amr'a haber göndererek, anlaşma teklifinde bulunmuşlardı. Müslüman askerler, ondan bu teklifi kabul etmemesini, onların zor durumda kaldıkları için başka çarelerinin olmadığını, kendileri topyekün saldırırlarsa kaleyi kılıçla ele geçirmiş olacaklarını ve elde edilen toprakların kendilerine ganimet kalacağını söylediler. Ancak Amr, askerlerinin bu teklifini kabul etmedi ve savaşı durdurarak, Mukavkis ile barış anlaşması imzaladı¹¹⁷.

Sıffin savaşı öncesinde ordusunu Fırat kenarına yerleştiren Muaviye, Iraklılar'ın su yoluna keserek, onların nehre ulaşmalarını engellemek istedi. Hz. Ali, Sa'saa b. Sühan'ı Şamlılar'a göndererek, onlara su yolunu serbest bırakmaları çağrısında bulundu. Amr b. el-Âs da, Muaviye'ye su yolunun her iki orduya da açık kalması çağrısıyla gelen elçilerle anlaşma yapması gerektiğini, su nedeniyle çatışma çıkmasının muhtemel olduğunu, boş yere insanların öleceğini söyledi. Amr'ın bu tavsiyesi yerine, Emevîler'i dinleyen Muaviye, su yolunu Iraklılar'a açmayarak, çatışma meydana gelmesine, birçok insanın ölmesine ve suyun Irak tarafına geçmesine sebep oldu¹¹⁸. Muaviye, Amr'ın, Iraklılar'la anlaşma yapması teklifini kabul etseydi, böyle bir çarpışmaya ihtiyaç kalmayacaktı.

Sıffin savaşı devam ederken Amr'ın, Hz. Ali'nin bir numaralı adamı Abdullah b. Abbas'a mektup yazarak, her iki taraftan birinin zarar görmesinin aslında bütün Müslümanlar'ın zararına olduğunu söyleyip, ona Hz. Ali nezdinde girişimlerde bulunarak

¹¹⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 110

¹¹⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 69-70; Belâzurî, *Futûh*, s. 301

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 94; Taberî, *Tarih*, IV, 571-572; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 145

savaşı önlemesini teklif etmiştir¹¹⁹. Nitekim Sıffin savaşı yine Amr'ın Iraklılar'a yaptığı sulh çağrısıyla sona ermiştir.

Hakem olayında istedikleri neticeyi alan Muaviye-Amr ikilisi, hedeflerini o anda Hz. Ali'nin yönetimi altında olan Mısır'a yönelttiler. Mısır'a sefer düzenlemeden önce vali Muhammed b. Ebî Bekir'e hem Muaviye hem de Amr b. el-Âs mektup gönderdiler. Muaviye mektubunda çok sert ifadeler kullanarak, Muhammed'i Hz. Osman'ın katillerinden saydığını ve onu mutlaka öldüreceğini ifade ederken¹²⁰, Amr, daha yumuşak ifadelerle Muhammed'e öğüt vermiş, onu öldürmek istemediğini, Mısır'dan çıkıp gitmesini ve karşısına çıkmamasını istemiştir¹²¹. Bu iki mektup muhteviyatı karşılaştırıldığında, Amr'ın savaş ihtimalini en aza indirip, derhal barışa ulaşma gayreti açık bir şekilde görülür.

Amr'ın savaşı sulh ile neticelendirme politikası ve anlaşmazlıkları suhuletle halletme özelliği, onun savaştan sakınan ve çarpışmadan çekinen bir insan olduğu izlenimi vermemelidir. Gerçekten de Amr'ın, savaşın en şiddetli anında dahi kendisinden eman isteyen ve sulh talep eden düşmanlarına derhal icabet edip, sulhü sağlamaya çalıştığı doğrudur. Ancak o, gerektiğinde savaşa girişmekte hiç tereddüt etmemiş ve düşmanlarına çok sert davranmıştır. Amr'ın bu iki tavrı onun için bir tenakuz olarak anlaşılmalıdır. O, gerektiğinde sert, gerektiğinde de yumuşak davranmayı bilmiş ve bu iki farklı tabiattan güzel bir uyum meydana getirmeyi başarmıştır¹²². Amr, düşmanlarına karşı genelde yumuşak davranma ve hedefine savaşız ulaşma prensibini esas edinmekle birlikte, kendisine ihanet edildiğinde ve yaptığı anlaşma ihlâl edildiğinde son derece sert davranmayı bilmiştir. Kendisi düşmanla yaptığı anlaşmalara harfiyen uymuş ve muhataplarından da aynı davranışı beklemiştir. Anlaşmalara aykırı hareket eden topluluklara da, cezalandırır bir şekilde çok sert davranmıştır. Meselâ, 25/646 yılında İskenderiye Rumlar'ı, Bizans imparatoru Konstantin'e mektup yazarak, ondan ordu istemişler ve şehri tekrar ellerine geçirebileceklerini söylemişlerdi. İmparator, Manuel komutasında bir donanmayı İskenderiye'ye göndermiş, Amr ile yapılan anlaşma inkâr edilip şehir Rumlar tarafından ele geçirilmiş, az sayıdaki müslüman muhafız da öldürülmüştü¹²³. Bunun üzerine İskenderiye'yi ikinci kez muhasara eden Amr, bu defa Rumlar'a müsamaha göstermemiş, onlara çok sert davranarak

¹¹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 98

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150

¹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 314; İbn Tağriberdî, *Nüccâm*, I, 142-143

¹²² Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 146-148

¹²³ Belâzurî, *Futûh*, s. 311; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Asâkir, *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, XIX, 243; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 41-42

başkomutanları Maunel olmak üzere bir çok Rum'u öldürmüş, şehirde ele geçirdiği tüm malları ganimet olarak almıştı¹²⁴. Ya'kûbî, Amr'ın daha da ileri giderek halka köle muamelesi yaptığını, onları sıkıntılı bir yolculukla Medine'ye gönderdiğini iddia eder ki¹²⁵, biz ondan başka kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bu durum, Amr'ın ikinci İskenderiye kuşatmasında Rumlar'a birincisine nazaran son derece sert davrandığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Amr'ın bu iki tavrındaki değişiklik, ikincisinde Rumlar'ın yapılan anlaşmayı bozmaları ve isyan girişimlerinden kaynaklanmıştır. Onun, ahdi bozanlara sert davranmasındaki asıl nedenlerden biri de, aynı yola tevessül edebilecek başka toplulukların cesaretlerini kırmak ve şayet böyle bir şeye teşebbüs edeceklerse başlarına nelerin geleceğini göstermektir¹²⁶.

Amr b. el-Âs, yumuşak tabiatlı ve meseleleri suhuletle çözmeyi tercih eden bir kişiydi. Bununla birlikte o, gerektiği zaman sert davranmasını da bilmiştir. Ancak sertlik onun için amaç değil, gayeye ulaşma yolunda bir araç olmuştur¹²⁷.

G. ÇEVRE İMKÂNLARINDAN FAYDALANLAMA

Çevre imkanlarından faydalanmadan kasıt, savaş esnasında gerek gidilen bölge insan unsurundan, gerekse o bölgeden elde edilen savaş gereçlerinden faydalanmaktır¹²⁸. Amr b. el-Âs, fetih niyetiyle gittiği bütün ülkelerde insan unsuru ve savaş malzemesi hususunda en üst derecede yardım almıştır. Zâtü's-Selâsil gazvesinde, babasının dayıları olan Beliyogulları'ndan yardım istemiş, onlardan düşman toprakları ve askerlerinin durumu hakkında bilgi almış ve hücum stratejisini bu bilgilere dayanarak tespit etmiştir¹²⁹. Amr'ın, sefer esnasında gittiği ülke insanlarından yararlanma stratejisini en güzel gösteren örnek, onun Mısır'ın fethi esnasında Kıptiler'le kurduğu ittifaktır. Amr, Kıptiler'in, ilk önceki idarecileri

¹²⁴ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 162; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 175-177; Belâzuri, *Futûh*, s. 311; Taberî, *Tarih*, IV, 104-105

¹²⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164

¹²⁶ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 146; Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, s. 567. Amr'ın bu uygulaması, daha önce Hz. Peygamber'in (sav) Benî Kureyza yahudilerine yaptıklarıyla paralel mahiyettedir. Allah Rasûlü (sav), Hendek savaşı esnasında, daha önce yapılmış olan anlaşmayı bozan ve Müslümanlar'a ihanet eden Benî Kureyzalılar'ın savaştan sonra cezalandırılmalarını istemiş, bunun sonucunda yaklaşık 400 yahudi erkeği idam edilmiştir. Yahudiler bu hükmün Tevrat'ta olduğunu da kabul etmişlerdir. Bu bilgi, sadece Müslümanlar değil, Ehl-i Kitap için de ihanetin cezasının ağır olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 75

¹²⁷ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 148

¹²⁸ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 30, 76

¹²⁹ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 33

olan Rumlar'ın onlara yaptıkları kötü muameleleri bildiği için, bu insanlara yakın ilgi göstermiş ve onların sempatisini kazanmıştır. Tarihçiler, Kıptiler'in, Mısır'ın ilk önemli kalesi olan Ferma'nın fethinden itibaren Müslümanlar'a direkt veya dolaylı olarak yardımda buldukları hususunda müttefiktirler¹³⁰. Ferma'nın akabinde meydana gelen Bülbeys savaşında Müslümanlar'ın eline geçen Mukavkıs'ın kızı Ermanuse'ye Amr tarafından esir muamelesi yapılmayıp, şanına layık bir şekilde asker refakatiyle babasına gönderilmesi, Kıptiler'in Müslümanlar'a karşı duydukları muhabbetin daha da artmasına sebep olmuştur¹³¹. Amr'ın bu davranışı, Kıptilerle birlikte, onların temsilcisi olan Mukavkıs'ın üzerinde derin bir tesir uyandırmış ve onun Müslümanlar hakkında müsbet düşünme sürecini başlatmıştır.

Mısır'ın yerlisi olan Kıptiler'i kendi yanına çekmesi, Amr için düşmanı ortadan bölmek anlamına geliyordu. Şayet Rumlar'la Kıptiler birlikte Müslümanlar'a karşı savaşmış olsalardı, Mısır topraklarının bu kadar kısa bir sürede fethedilmesi mümkün olamazdı. Amr, uyguladığı taktiklerle düşmanını bölmüş, rakibi olan Kıptiler'i, Rumlar'ın müttefiki olmaktan çıkarıp, kendi tarafına çekmeyi başarmıştır¹³².

Amr b. el-Âs, Babilon savaşı yapıldıktan sonra, Mukavkıs'la yapılan anlaşmaya, Kıptiler'in savaş esnasında Müslümanlar'a kılavuzluk yapmaları, sefer boyunca gidilen yolları ve yıkılan köprüleri tamir etmeleri ve askerlerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamaları maddelerini ilave ettirmiş, bu şekilde onların Müslümanlar'la olan ittifaklarını ve yaptıkları yardımları resmîleştirmiştir. Gerçekten Kıptiler bu yükümlülüklerini yerine getirmişler ve İskenderiye seferinde Müslümanlar'a yardımcı olmuşlardır¹³³.

Amr, savaş esnasında lâzım olan tehzizatı temin hususunda da bulunduğu bölge imkânlarından istifade etmiştir. Müslüman askerler Mısır topraklarına girdiklerinde yanlarında Nil nehrini geçerken kullanılacak sandal, surlara tırmanmak için merdiven ve halat, düşman kalelerini tahrip için mancınık gibi savaş malzemesi getirmemişlerdi. Bu aletlerin eksikliği Amr tarafından görülmüş ve buldukları bölgeden temin yoluna gidilmiştir. Bu savaş tehzizatının temininde Müslümanlar'ın en önemli yardımcıları yine Kıptiler olmuştur. Amr b. el-Âs'ın, Ümmü Düneyn, Babilon gibi kaleleri ve İskenderiye'yi fethi esnasında bu savaş malzemelerinin büyük katkısı olmuştur¹³⁴.

¹³⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 302; Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 50

¹³¹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 303; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 136-137

¹³² Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 115

¹³³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 74

¹³⁴ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 145

Amr b. el-Âs, gerek insan unsuru gerekse savaş malzemesi elde etmede olsun, çevre imkanlarında en üst dercede faylanmayı bilmiş ve az sayıdaki askeriyle birçok beldenin fethini başarıyla tamamlamıştır.

H. DÜŞMANI SONUNA KADAR TAKİP ETME

Suriye, Ürdün ve Filistin toprakları fethedildikten sonra Amr b. el-Âs, halife Hz. Ömer'den Mısır seferine çıkma izni isterken şu gerekçeleri ileri sürmüştü; Mısır'ın Rumlar'ın elinde olması, Şam topraklarının güvenliğini tehlikeye düşürüyordu. Ayrıca Kayseriye ve Kudüs kalesi komutanları Müslümanlar'ın önünden kaçarak Mısır topraklarına girmişlerdi ve onların burada yeni bir ordu teşekkül ettirerek Filistin'e tekrar saldırımları ihtimali vardı¹³⁵. Ayrıca Suriye deniz tarafından da güvenli değildi. Çünkü Mısır limanlarından kalkan gemiler, Müslümanlar'ın büyük zorluklarla ele geçirdikleri Kayseriye'ye çıkarma yaparak, bu şehri tekrar ele geçirebilirler ve Müslümanlar'ın Suriye hakimiyetini ve bölgedeki askerî varlıklarını tehlikeye düşürebilirlerdi¹³⁶. Amr'ın halifeye sunduğu bu gerekçeler, onun sınır güvenliğini sağlama, düşmanı bütün destek imkanlarından mahrum bırakma ve hatta potansiyel gücünü dahi ortadan kaldırmaya kadar takip etme prensibini açık bir şekilde ortaya koyar. Nitekim Amr, halifeden aldığı sefer izniyle Suriye-Filistin cephesinden kaçan ve Mısır topraklarında toparlanmaya çalışan Rumlar'ı takip etmiş, sırasıyla Ariş, Ferma, Bülbeys ve Ümmü Düneyn'i fethederek Babilon'u kuşanmış ve Mısır'ın merkezini ele geçirmiştir. Babilon'un fethedilmesiyle de Mısır ve dolayısıyla Suriye'nin güvenliği garanti altına alınamamış, ülkenin en büyük liman kenti olan İskenderiye'nin fethine ihtiyaç duyulmuştur. Zira, Bizans'tan kalkan deniz kuvvetlerinin buradaki liman vasıtasıyla Mısır topraklarına girmesi ve fethedilen bölgelere saldırması her zaman ihtimal dahilindeydi. Amr, bu ihtimali ortadan kaldırmak ve Rumlar'ın Bizans tarafından denizden alabilecekleri takviyenin önünü kesmek için İskenderiye'ye yürümüş ve burayı fethetmiştir. Fetihden yaklaşık üç yıl sonra Rumlar'ın denizden gönderdikleri bir donanma ile İskenderiye'yi işgal etmeleri ve buradaki Müslüman askerleri öldürmeleri, Amr'ın İskenderiye'yi fethetme niyetinde ne kadar haklı olduğunu gösterir. Nitekim o da, Rumlar'ın işgalini haber alır almaz, önemine binaen derhal bir orduyla yola çıkıp 25 Rebiulevvel/Ocak 646'da İskenderiye'yi ikinci defa fethederek, ülkeye Bizans tarafından gelebilecek tehlikenin daha baştan önünü almıştır¹³⁷.

¹³⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 102; Şiblî, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 303; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 243

¹³⁶ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 10

¹³⁷ Amr'ın fetih harekatı hakkında bk. Çalışmamızın "Amr'ın Mısır'ı Fethi" kısmı, s. 95 vd.

Amr b. el-Âs, İskenderiye'yi fethetmekle beraber, zamanında dünyanın en büyük limanına sahip olan bu şehrin güvenliğinden emin olamamış, bunu sağlamak için daha batıya yönelip sırasıyla Berka ve Trablusgarp'ı da fethederek Rumlar'ın buralara çıkarma yapma ve Mısır topraklarına saldırma imkanlarını ortadan kaldırmıştır¹³⁸. Bu son iki müstahkem şehri de fetheden Amr, ülkeyi tehdit edebilecek bütün unsurları ortadan kaldırmak niyetiyle Kuzey Afrika topraklarını denetim altına almak için halifeden izin istemiş, ancak Hz. Ömer, bunun orduyu tehlikeye düşürebileceğini ileri sürerek, onun teklifini reddetmiştir¹³⁹. Şayet halife müsaade etseydi, Babilon, İskenderiye ve Trablusgarp gibi mükemmel korunan şehirleri zapteden Amr'ın, kanaatimizce Kuzey Afrika'yı da fethetmesi mümkün olurdu. Kendisinden sonra Mısır valiliğine tayin edilen ve onun kadar savaş tecrübesi olmayan Abdullah b. Sa'd'ın kısa sayılabilecek bir sürede Kuzey Afrika topraklarını fethetmesi¹⁴⁰, bu konuda bizim Amr hakkındaki kanaatimizi desteklemektedir.

Amr b. el-Âs'ın bir komutan olarak, düşmanı tehdit olmaktan çıkıncaya kadar takip etme politikası, bilhassa Mısır fethi esnasında güzel bir şekilde uygulanmış, bunun sonucunda Rumlar İskenderiye'ye yaptıkları bir saldırı hariç, hiç bir zaman Mısır topraklarına girme cesareti gösterememişlerdir ve bu sayede Mısır, asırlar boyu Müslümanlar'ın hakimiyeti altında kalmıştır¹⁴¹.

Amr b. el-Âs'ın, tespit ettiğimiz orduyu idare ve savaş prensiplerini bu şekilde sıralayıp, örnekledikten sonra, onun komutanlığı hakkında yapacağımız değerlendirmeye bu bahsi tamamlamak istiyoruz. Amr, komutanlıktaki dehası, ordu sevkindeki mahareti ve uyguladığı savaş teknik ve taktikleriyle İslâm'ın ilk döneminde Hz. Peygamber (sav), daha sonraki dönemler için Selahuddin Eyyubî'nin başlarından sayılabileceği nadir askerlerden birisidir¹⁴². O sadece müslüman Araplar için değil, diğer bütün milletlerin de büyük kabul ettiği komutanlardandır¹⁴³. Hz. Ömer, onu Suriye bölgesinde Müslümanlar'la savaştan Bizans'ın en şöhretli komutanı Artabon'la kıyaslayarak, "Bakalım Rumlar'ın Artabon'u mu, yoksa bizim Artabonumuz mu üstün gelecek, yakında görürüz" demiştir¹⁴⁴. Yapılan savaşta Amr, Bizanslılar'ın Artabon'unu mağlup etmiş ve onu geri çekilmek zorunda bırakmıştır.

¹³⁸ Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 55

¹³⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 172-173; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156

¹⁴⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 183-184; Belâzurî, *Futûh*, s. 318; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 165; Kindî, *Vulât*, s. 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Tağriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, I, 79-80

¹⁴¹ Aseli, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 116-118

¹⁴² Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 86

¹⁴³ Hattâb, Mahmud Şit, *Amr b. el-Âs*, II, 100

¹⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 54

Müslüman orduya yenilen Artabon da Amr için, hayatında onun kadar dahi bir komutan görmediğini itiraf etmiştir¹⁴⁵. Tarihu Ömer isimli eserin müellifi Mahmud Şiblî, kitabının Mısır'ın fethi bölümünde Amr b. el-Âs'ın komutanlığından bahsederken onu, II. Dünya savaşının meşhur Alman generali Romel ile karşılaştırır. Hitler'in en kudretli komutanlarından olan Romel "Çöl Tilkisi" olarak isim yapmıştır. O, bu şöhreti, kumandanlıktaki mahareti, İngiliz orduları karşısındaki başarısı ve Atlantik kıyısından İskenderiye'ye kadar süren uzun çölde düşman kuvvetlerine en büyük hezimetini tattırması neticesinde almıştır¹⁴⁶. Düşman kuvvetlerinin radyo konuşmalarını dinleyerek onların zayıf noktalarını iyi tespit eden Çöl Tilkisi Romel, 31 Mart 1941'de Marsa Brega'ya saldırmış ve İngilizler'e karşı ilk başarısını elde etmiştir. Bundan sonra batıdan doğuya doğru İngilizler'in kaçma, Romel'in de kovalama serüveni başlamıştır¹⁴⁷. Romel sırasıyla Marsa Brega, Adjedabiba, Bingazi, Mekili, Deme ve Tobruk'u ele geçirmiş ve Alameyn'e kadar ilerlemiştir¹⁴⁸. İskenderiye'ye yakın bir yer olan Alameyn'de yaklaşık dört ay süren çarpışmalar sonucunda Alman orduları İngiliz general Montgomery tarafından mağlup edilmiş ve Romel, İskenderiye'ye girmeden hatta Alameyn savaşından önce kazandığı sınırları dahi muhafaza edemediği Almanya'ya büyük bir karşılama töreni eşliğinde geri dönmüştür¹⁴⁹. Mahmud Şiblî, mağlup bir general olarak ülkesine döndüğü halde Romel'in harp sanatındaki mahareti göstermek için "Çöl Tilkisi" olarak anıldığını ifade ettikten sonra, onun karşısına "Arap Tilkisi" adını verdiği Amr b. el-Âs'ı çıkarıp, onun Mısır fethini anlatarak, Amr'ın yaklaşık dört bin kişilik orduyla Mısır'a girdiğini, sırasıyla Ariş, Ferma, Bülbeys, Ümmü Düneyn'i aldığını, bu esnada karşısında yüz bin kişiden fazla bir Rum ordusu olduğu halde Babilon'a girdiğini, İskenderiye'yi ele geçirdiğini, oradan Berka ve Trablusgarp'ı zaptettiğini, hatta halife izin vermiş olsaydı Atlas okyanusuna kadar ulaşabileceğini iddia edip, en sonunda da onun, yapılan savaşların hiç birinde Rumlar'a yenilmeden, muzaffer bir şekilde ülkenin başkentine döndüğünü ifade etmiş, ardından, bütün bunlardan sonra acaba bu iki tilkiden hangisinin, Çöl Tilkisi Romel'in mi, yoksa Arap tilkisi Amr b. el-Âs'ın mı daha mahir, daha üstün ve daha kudretli komutan olduklarını sormuştur. Bu değerlendirmede Şiblî'ye hak vermemek mümkün değildir. Gerçekten de Romel, Kuzey Afrika topraklarından başlayarak doğuya doğru ilerlemiş, İskenderiye'nin batısında yer alan Alameyn'e kadar ulaşmış ve

¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 347; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 55

¹⁴⁶ Şiblî, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 317

¹⁴⁷ *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, I-V, İstanbul ?, (Yener Yayınları), II, 282-283

¹⁴⁸ *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, II, 582-589

¹⁴⁹ *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, II, IV, 1078

karşısına çıkan tüm orduları mağlup etmiştir. Ancak asıl hedefi olan İskenderiye'yi ele geçiremeden bu savaşta mağlup olarak yurduna dönmek zorunda kalmıştır. Amr ise, tam ters istikametten, ülkenin doğusundan başlayarak batıya doğru ilerlemiş ve bütün savaşlarda Rumlar'ı mağlup ederek, Kuzey Afrika sınırlarına kadar dayanmıştır. Bu nedenle Amr'ı, sadece Arap ve İslâm tarihinin değil, dünya tarihinin önemli komutanlarından biri olarak kabul etmemiz gerekir. Eski ve yeni tarihçiler, Amr'ın askeri dehası üzerinde müttefiklerdir. Onları bu kanaate sevkeden en önemli amil, Filistin, Mısır ve Libya'yı fethetmesidir ki, bu kadar geniş bir coğrafi bölgeyi ne ondan önce ne de sonra hiçbir Arap komutan fethetmeye muvaffak olamamıştır¹⁵⁰. Nitekim Philip Hitti, Mısır'daki başarılı fütihat hareketi nedeniyle, onu Büyük İskender ve Napolyonla birlikte anmıştır¹⁵¹.

Amr'ı büyük komutan yapan özelliklerinde biri de savaş bilgi ve tecrübelerini, birikimlerini yanındaki komutanlara aktarmasıdır. Ukbe b. Nâfi, Abdullah b. Huzâfe ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi komutanlar Amr tarafından yetiştirilmiş İslâm tarihinin önemli askerî şahsiyetleridirler¹⁵².

---

¹⁵⁰ Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu 'l-Arabî*, XXVIII, 72

¹⁵¹ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 215

¹⁵² Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 153

V. AMR B. EL-ÂS'IN MISIR VALİLİĞİ

Amr b. el-Âs, ilk valilik hizmetini Hz. Peygamber (sav) adına Uman'da yapmıştır. O, burada umumî valilik vazifesiyle birlikte, sadakaların toplanması ve gerekli yerlere sarfedilmesi görevini de yerine getirmiştir. Buna karşılık, Uman'da yaşayan gayr-i müslimlerin idaresi ise eski başkanlar Ceyfer ve Abd kardeşlerin elinde kalmıştır¹⁵³. Amr, Uman'da gerçekten başarılı bir idarecilik örneği göstermiştir. Öyle ki, Uman ileri gelenleri, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra halife seçilen Hz. Ebû Bekir'in çağrısı ile Medine'ye dönen Amr'a refakat etmişler ve halifenin huzuruna çıkarak, Amr'ın idaresinden duydukları memnuniyeti bildirmişlerdir¹⁵⁴. İdarecilerinden memnun olan Umanlılar, Ezd kabilesine mensup Deba soyu hariç, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra meydana gelen irtidat olaylarına ilgi göstermemişler ve dinlerinde sebat etmişlerdir¹⁵⁵.

Amr b. el-Âs'ın Uman valiliği, yetkilerini Ceyfer ve Abd ile paylaştığı ve emri altında ordusu ve devlet bürokrasisi olmadığı için, yarı valilik olarak kabul edilebilir. Onun için esas valilik, Mısır idaresini üstlenmesiyle başlamıştır. Bu nedenle Amr'ın valiliği kısmında biz, onun Mısır idaresindeki faaliyetlerinden bahsedeceğiz.

Mısır'ın fethi tamamlandıktan sonra Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'ı Mısır valisi olarak tayin etti. Zaten teamüle göre, bir bölgeyi fetihle görevlendirilen komutan, fethi başarıyla tamamladığı takdirde o bölgenin valisi oluyordu¹⁵⁶. Bu uygulama gereği, Mısır fatihi olan

¹⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 263; Belâzurî, *Futûh*, s. 104; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I, 410, 424

¹⁵⁴ Vâkıdî, *Kitabu'r-Ridde*, s. 58

¹⁵⁵ Taberî, *Tarih*, III, 315-31; Üçok, Bahriye, *İslâm'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, s. 28; Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 133-134

¹⁵⁶ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 197

Amr, neticede Mısır'ın idarecisi de olmuştur. Onun idareciliği, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde dörder yıl, Muaviye idaresinde iki yıl olmak üzere yaklaşık on yıl sürmüştür¹⁵⁷.

A. ASKERÎ FAALİYETLER

Amr b. el-Âs, Mısır valiliği görevine başladıktan sonra da askerî faaliyetlerine devam etti. Seferler iki cepheye yönelik düzenlendi; birincisi batı cephesi ki, Kuzey Afrika topraklarını hedef almaktadır, diğeri de güney cephesinde yer alan Nube bölgesidir. Amr, 25 (645-646) yılında halife Hz. Osman'ın emri ile komutanlarından biri olan Abdullah b. Sa'd'ı Kuzey Afrika seferine gönderdi. Abdullah, Amr'ın gönderdiği takviye kuvvetlerle birlikte, bu bölgede birçok yerleşim birimini ele geçirdi¹⁵⁸.

Amr b. el-Âs'ın valiliği esnasında en çok sefer düzenlediği yer, Mısır'ın güneyinde ve Sudan sınırında bulunan Nube'dir. Buraya gönderilen ordu komutanları hakkında farklı rivayetler vardır. İbn Abdilhakem, Nube topraklarına Nafi b. Kays el-Fihri'nin sevk edildiğini rivayet ederken¹⁵⁹, Belâzurî Nube'ye gönderilen komutanın Ukbe b. Nafi el-Fihri olduğunu zikretmektedir¹⁶⁰. Nube'ye birden çok sefer yapıldığı için, her iki şahsın da komutan olarak görevlendirilmiş olması mümkündür.

Amr, valiliği boyunca Nube'ye her yaz asker göndermiştir. Ancak buraya giden ordular başarılı olamamışlar ve bölgeyi ele geçirememişlerdir. Üstelik, çok iyi ok kullanan Nubeliler, bir çok askerinin ölümüne, yaralanmalarına veya sakat kalmalarına sebep olmuşlardır. Bu durum karşısında ordu komutanları, Nubeliler'le anlaşma yapmalarının uygun olacağını söylemişlerse de, onları mutlaka itaat altına almak isteyen Amr, sulh yapılması tekliflerini hep geri çevirmiş, Mısır valiliğinden azledilinceye kadar Nube üzerine ordu göndermeye devam etmiştir¹⁶¹.

B. İDARÎ FAALİYETLER

Mısır fethedildikten sonra, sıra ülkenin idarî yapısının düzenlenmesine gelmişti. Bazı tarihçiler, Mısır'ın idarî yapısının daha önceki Roma ve Bizans sisteminin alınması şeklinde

¹⁵⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 221

¹⁵⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 44; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 529; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151

¹⁵⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 169-170

¹⁶⁰ Belâzurî, *Futûh*, s. 238-239

¹⁶¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 170; Belâzurî, *Futûh*, s. 238-239 veya, 331-332; Şiblî, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 344; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 71

oluşturulduğunu iddia etmişlerdir¹⁶². Ancak, Amr'ın Mısır idaresini tanzim ederken, önceki dönemin sistemini aynen uygulaması, mahallî idarecilerin vazifelerinde bırakılmalarından başka bir şey değildir. Bu idarecilerin görevlerinde bırakılmaları, hem Müslümanlar'ın fetihle meşgul olmaları, hem de vergilerin daha rahat toplanması yönüyle tercih edilmiştir¹⁶³. Gerçekten de ticaret ve askerlik sanatında mahir olan Araplar, devlet bürokrasisi ve toprak idaresi konularında tecrübeli olmadıkları için, bu alanda başka milletlerin yardımına ihtiyaç duymuşlar, devlet memurlarını genelde fethettikleri bölge insanları arasından seçmişlerdir. Meselâ Amr, Mısır bürokrasisinde görev yapan Rum memurlar, Müslümanlar'ın idaresi altında görev yapmak istemedikleri için, onların yerine derhal Kıptî memurlar görevlendirmiş ve devlet işlerinin devamını sağlamıştır¹⁶⁴. Araplar, devlet çarkının yürütülmesi için Bizans sisteminden yararlanmışlardır, ancak sistemi bütün kurumlarıyla olduğu gibi almamışlar, kendilerine has idarî bir düzen tesis etmişlerdir¹⁶⁵. Biz burada valilikten başlayarak, Amr'ın Mısır'da oluşturduğu idarî yapı ve kurumlardan bahsedeceğiz.

1. Valilik

Mısır yönetiminin en önemli görevi valiliktir. Amr'ın göreve başladığı ilk yıllarda Mısır'da herhangi bir idarî vazife taksimi yapılmamıştı. Valilik, ordu komutanlığı, imamlık, emniyet amirliği, vergi tahsilinden sorumlu haraç âmilliği, toplanan vergileri gerekli yerlere sarf eden beytülmal âmilliği ve davalara bakan kadılık gibi görevlerin tamamı Amr b. el-Âs'ın yetkisinde toplanmıştı¹⁶⁶. Amr, zamanla bu kurumları valilikten ayırıp, görevliler tayin ederek, ülkede yeni sistemi yerleştirmeye çalışmıştır.

Hz. Ömer, halifelüğünün son döneminde Mısır idaresini ikiye ayırmış, Amr'ı Aşağı Mısır valiliğinde bırakırken, Yukarı Mısır idaresini Abdulah b. Sa'd'a teslim etmiştir¹⁶⁷. Mısır idaresi daha sonra Hz. Osman zamanında yine tek valinin idaresine bırakılmış, sırasıyla Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Sa'd ülkeyi idare etmişlerdir. Bu uygulama sonraki halifeler zamanında da aynı şekilde devam etmiş, Hz. Ömer'in iki valili idare şekli bir istisna olarak kalmıştır¹⁶⁸.

¹⁶² Hasan, Hasan İbrahim, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1962, s. 165

¹⁶³ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 73

¹⁶⁴ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 247

¹⁶⁵ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 251

¹⁶⁶ Hasan, Hasan İbrahim, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, s. 155; Ferruh, Ömer, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 221; Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 200-201; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 264-265

¹⁶⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 173; İbn Asem, *Futûh*, I, 356; İbn Tağriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, I, 66

¹⁶⁸ Meselâ, Hz. Ali devrinde Mısır, önce Kays b. Sa'd arkasında Muhammed b. Ebî Bekir tarafından idare edilmiş, Amr, ülke Muaviye'nin idaresine geçince Mısır'ı yine Amr yönetmeye başlamıştır.

2. Şurta Âmilliği

Mısır idârî sisteminin en önemli görevlerinden birisi de şurta âmilliğidir. Amr'ın, genel valilik yetkisinden ayrılan ilk görev şurta âmilliği olmuş, bu göreve ilk kez Hârîce b. Huzâfe el-Ğanemî getirilmiştir¹⁶⁹. Şurta âmilliği, valilikten sonra Mısır idaresinin ikinci önemli görevidir. Öyle ki, şurta âmilleri, valilerin başkentten ayrılmaları durumunda, onların yerine namaz kıldırırlar, askerın erzakını dağıtırlar, orduya komutanlık yaparlar, kısacası valinin sahip olduğu tüm yetkileri kullanarak onlara vekillik yaparlardı. Bu nedenle şurta âmilleri "Fustat Halifesi" olarak isimlendirilmişlerdir¹⁷⁰.

3. Kadılık

Valilikten ayrılan ikinci makam kadılık görevidir. Mısır'ın ilk kadısı Kays b. Ebi'l-Âs'dır¹⁷¹. Kays bu görevi yaklaşık üç ay sürdürdükten sonra Cemaziyelahir 23/Mart 644'te ölmüştür¹⁷². Kays'ın vefatından sonra halife Hz. Ömer, Amr'a haber göndererek Ka'b b. Yesar'ı kadılığa tayin etmesini emretmiştir. Amr, halifenin bu teklifini kendisine iletince Ka'b, cahiliye döneminde hakemlik yaptığı için pek çok hüküm verdiğini ve Allah'a karşı bu hükümlerin mesuliyetini taşıırken, tekrar kadılık görevini yapamayacağını söyleyip mazeret beyan etmiş, bunun üzerine Kays b. Ebi'l-Âs'ın oğul Osman b. Kays Mısır kadısı olarak tayin edilmiştir¹⁷³.

4. Murabıtlık

Ribat, bir müdafaa duvarı ile çevrilmiş binaları, silah ve erzak depoları ile bir işaret kulesini içine alan bir bütündür. Ribatlar, İslâm ülkesi hudutlarının tehlikeli noktalarındaki müstahkem mevkiiler, orduların toplanma yerleridir. Bilhassa deniz hudutlarında çok sayıda büyüklü küçüklü ribat inşa edilmiştir. Ribatlarda yaşadıkları için murabitun denilen gaziler, çoğunlukla gönüllü askerlerden meydana gelmiştir¹⁷⁴.

Mısır'da iki murabıtlık merkezi vardı ki, bunlar İskenderiye ve Berka'dır¹⁷⁵. Mısır'daki murabıtları valiler tayin ederdi. Amr, askerî bölge komutanlığı anlamına gelen murabıtlık

¹⁶⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 105; Zübeyri, *Nesebu Kureys*, s. 375; Kindi, *Vulât*, s. 10, 31

¹⁷⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 248-249

¹⁷¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 102-103; Kindi, *Vulât*, s. 300-301

¹⁷² Kindi, *Vulât*, s. 301

¹⁷³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 230-231; Kindi, *Vulât*, s. 302-302

¹⁷⁴ Marçais, Georges, "Ribât", İA, IX, 734-735

¹⁷⁵ Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 66

vazifelerine İskenderiye’de Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî¹⁷⁶, Berka’ya da Ukbe b. Nâfi el-Fihri’yi tayin etmiştir¹⁷⁷.

5. Harac Âmilliği

Harac âmilliği, cizye ve harac vergilerini tahsil eden, haraca tabi arazilerin ölçümlerini yapan ve cizye ile sorumlu zimmîlerin nüfus sayımını yapan dairedir. Bu vazifeyi idare eden makama Harac Âmilliği, bu görevi yerine getiren kişiye de Harac Âmili veya Sâhibu Divani’l-Harac ismi verilmiştir. Harac âmilliği müessesesi, devletin en önemli gelir kaynaklarından cizye ve harac toplama görevlerini bünyesinde bulundurduğu için, çok mühim bir vazife olarak kabul edilmiş, zaman zaman valilikle eşdeğer görülmüş, hatta bazen valilikten daha ehemmiyetli kabul edilmiştir¹⁷⁸.

Daha önce de geçtiği gibi, Mısır’a vali olan Amr, diğer tüm görevlerle birlikte harac âmilliğini de yürütmüştür. Hz. Ömer, Mısır yönetimini ikiye ayırınca, Amr valilikle birlikte Aşağı Mısır’ın, Abdullah b. Sa’d ise Yukarı Mısır’ın harac âmili olmuştur. Hz. Osman halife olduktan sonra bu ikiliği ortadan kaldırıp, Mısır idaresini tek elde toplamış, fakat bu defa valilik ile harac âmilliğini ayrı şahıslara vermiştir. Halifenin bu uygulaması geçerliliğini fazla sürdürememiş, Amr Mısır’dan azledildikten sonra hem valilik hem de harac âmilliği Abdullah’ın yetkisine verilmiştir¹⁷⁹.

Amr ile Abdullah arasında anlaşmazlık çıkması ve bunun sonucunda Amr’ın Mısır valiliğinden azledilmesi, harac âmilliği makamının paylaşılmasının bir neticesidir. Harac âmilliği olmaksızın, valiliğin işlevsiz bir görev olacağını düşünen Amr’ın “O, ineği sağarken, ben boynuzlarından tutan kimse olmak istemiyorum” diyerek, harac âmilliğinin tekrar kendisine verilmesini istemesi, valilikten azledilmesine sebep olmuştur¹⁸⁰. Bu olay, bazen harac âmilliği görevinin valilikten daha önemli hale geldiği hususundaki düşüncelyi desteklemektedir. Ayrıca Amr b. el-Âs’ın, hilafet mücadelesinde Muaviye tarafında yer almak için Mısır valiliğinin yanında, buranın harac işlerinin kendi uhdesinde kalmasını da şart koşması, Mısır harac âmilliğinin önemini ortaya koyan başka bir örnektir¹⁸¹.

¹⁷⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 130-131; Belâzurî, *Futûh*, 222-223; Makrîzî, *Hıtat*, I. 167

¹⁷⁷ Belâzurî, *Futûh*, s. 226

¹⁷⁸ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 86-87

¹⁷⁹ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 87; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 249

¹⁸⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 173-174; Kindî, *U'lât*, s. 20

¹⁸¹ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 87

6. Beytülmal Âmilliği

Beytülmal âmilliği müessesesini ilk kuran Hz. Ömer'dir. Gerçi Hz. Ebû Bekir zamanında da beytülmal ismi kullanılıyordu fakat, o dönemde gelen malların tamamı hemen dağıtıldığı, bunları korumak ve gerekli yerlere harcamak gibi bir organizasyona ihtiyaç duyulmadığı için bu müessese fiilen işlemiyordu. Bu nedenle, gerçek manada beytülmal kurumunu fonksiyonel hale getirdiği için, bu teşkilatın kurucusu olarak Hz. Ömer kabul edilir¹⁸². Harac âmilleri, harac ve cizye vergilerini topladıkları gibi, bunları gerekli yerlere dağıtma ve sarfetme vazifesini de ifa ettikleri için, aynı zamanda beytülmal âmilliği vazifesini de yürütmüşlerdir. Amr b. el-Âs, valiliği döneminde harac âmilliğini bizzat kendisi yürüttüğü için, tabî olarak beytülmal âmilliği görevini de üstlenmiştir¹⁸³. Dolayısıyla bir önceki maddede zikredilen harac âmilliği ile ilgili hususlar, beytülmal âmilliği için de geçerlidir.

7. Meks Âmilliği

Meks, yani ticaret ve gümrük vergisi, Araplar'ın cahiliye dönemlerinden beri uyguladıkları bir vergi türüdür. Hz. Ömer de bu vergiyi tahsil etmiştir. Meks vergisi, bir tacir ancak kendi memleketi dışına çıktığı zaman talep edilirdi. Meselâ, bir Şamlı kendi toprakları sınırı içinde ticaret yaparsa, ondan gümrük vergisi alınmazdı. Fakat Mısır yahut Irak'a giderse o zaman vergi tahakkuk ederdi. Bu vergi, Ehl-i kitap tüccarlarından yirmide bir, Müslümanlar'dan kırkta bir olarak alınır, iki yüz dirhemden az kıymette olan mallar vergiden muaf tutulurdu¹⁸⁴. Amr b. el-Âs, daha valiliğinin ilk dönemlerinde meks âmilliği kurumunu tesis ettirmiş ve bu göreve Şurahbil b. Hasene, ardından da onu oğlu Rebia b. Şurahbil'i getirmiştir¹⁸⁵.

C. MISIR DİVAN TEŞKİLATININ KURULMASI

Divan, devlet idaresindeki muhtelif idârî, malî, askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere ve bu defterleri tutan memurların buldukları daireye denilmektedir¹⁸⁶. Hz. Ömer zamanında usul üzere harac, cizye ve başka kaynaklardan gelen mal ile; asker, kadı ve diğer memurlara verilen maaşları kaydeden bir halife kâtibi vardı. Bu kâtibin yaptığı işler ilk divan uygulamalarıdır. Daha sonra ülke sınırları genişleyince, bir çok devlet dairesine

¹⁸² Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 154

¹⁸³ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 88-89

¹⁸⁴ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 325-326

¹⁸⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 112-113, 231

¹⁸⁶ Duri, Abdülaziz, "Divan", *DİA*, IX, 378

ihtiyaç duyulmuş, harac ve cizye işlerine bakmak için harac divanı, askere verilen maaşların hesap altına alındığı zimam ve nafaka divanı, ayrıca çeşitli harcamaların kaydedildiği iktâ divanı gibi bürolar kurulmuştur. Askerin ismi ile rütbe ve maaşlarının kaydedildiği divanü'l-cünd adında bir daire kurulmuş, buna donanma ve serhatlı divanları ilave edilmiştir. Valiler ve devlet görevlileriyle sağlıklı haberleşme ve gelen-giden evrakın muhafazası için de divanu'r-resâil veya divanü'l-inşâ teşekkül ettirilmiştir¹⁸⁷.

Mısır'daki bütün müesseselerde olduğu gibi, divan teşkilatını da Amr b. el-Âs faaliyete geçirmiştir. Divan 21/641-642'de, yani Medine merkez divanının teşekkülünden sonra, Fustat şehrinin tesisıyla eş zamanda kurulmuştur¹⁸⁸. Fustat'ın kuruluş tarihi kaynaklarda rivayet edilirken, Müslümanlar'ın kabilelere göre tesbit ve tanzimiyle görevli kişilerin, kendilerine yer tahsis ettikleri şahısları divanlara kaydettiklerine işaret edilir¹⁸⁹. İkinci olarak, Hz. Ömer'in Amr'a gönderdiği bir mektupta divanda kimlere, senelik ne kadar atıyye vereceğini bildirmesi¹⁹⁰, Mısır divanının Fustat'ın kurulmasıyla eşdeğer bir zamanda teşekkül ettirilmiş olduğunu gösterir¹⁹¹.

D. SOSYAL HAYATIN DÜZENLENMESİ

Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethi bölümünde detaylı bir şekilde incelediğimiz ülkenin etnik ve dinî yapısı başlıkları altında, fethine yakın bir dönemde Mısır'daki sosyal problemlere işaret etmiş, Nil topraklarını ele geçirmiş olan Rumlar'ın, ülkenin yerli halkı olan Kıptiler'e ikinci sınıf insan muamelesi yaptıklarını, kendileri üst gelir gruplara mensup iken, Kıptiler'i en ağır ve en ucuz işlerde çalışmaya zorladıklarını ifade etmişik¹⁹². Ayrıca Rumlar'ın Kıptiler'in özgürlüklerine kısıtlama getirdiklerini, onların kendilerini korumak için bile silah sahibi olmalarına izin vermediklerini belirtmişik¹⁹³.

Mısır halkı Rumlar'dan sadece etnik ve ekonomik değil, belki bunlardan daha şiddetli bir şekilde dinî alanda baskı görmüştür. Devletin, Yakubî mezhebine bağlı halkı zorla Melkitlik resmî mezhebine bağlamak istemesi ve inanç hürriyetini ortadan kaldırması,

¹⁸⁷ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 157; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 107, 138-139; Aykaç, Mehmet; *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 123

¹⁸⁸ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 125

¹⁸⁹ Makrîzî, *Hıtat*, I, 296-297; Huseyn Munis, *Tarihu Mısır*, II, 378

¹⁹⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 230-2313

¹⁹¹ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 125

¹⁹² bk. Mısır'ın Fethi bölümü, Mısır'ın Etnik Yapısı kısmı, s. 89-90

¹⁹³ Şibli, Mahmud, *Hayatu Ömer*, s. 34

Kıptîler'i zor tercihlerle karşı karşıya bırakmış, yapılan baskılar neticesinde bir kısım insanlar, yeni mezhebi sureta kabul eder görünse de, başta din adamları olmak üzere büyük bir halk kesimi ülkeyi terk etmek veya yeraltına inmek durumunda kalmıştır¹⁹⁴. Bütün bu zorlamalara iktisadî baskılar da eklenmiş, daha önce, Mısır'da elde edilen vergi ile önce ülkenin ihtiyacı karşılanıp, su kanalları temizlenir, yeni su bendleri yapılıp, köprü ve kiliseler tamir edilirken¹⁹⁵, bu uygulamalardan vazgeçilmiş, böylece ülkenin iktisadî hayatının temelleri sarsılmıştır. Tarımın alt yapısı ihmal edildiği için üretim düşmüş, buna rağmen halka yüklenen vergiler keyfî olarak artırılmıştır¹⁹⁶. Bu şartlarda Mısır toplumunun birlik ve bütünlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Müslümanlar'ın ülkeyi fethi arefesinde Mısır, sosyal patlamalara hazır bir ülke hale gelmiştir. Amr b. el-Âs'ın yürüttüğü fetih esnasında Mısır'daki bu sosyal bunalım ve iç huzursuzluk, Müslümanlar lehine rol oynamış ve bu sayede Nil toprakları az sayıda askerle ve kısa sürede fethedilebilmiştir.

Fetih sonrasında Mısır'da idarî yapıyı oluşturmaya çalışan Amr b. el-Âs, fetih öncesi durumu da göz önünde bulundurarak yeni bir toplum politikası geliştirmiştir. Bu politikanın hedefi, ülke halkının Rumlar tarafından maruz bırakıldığı haksızlıkları bertaraf etmektir. Amr, bu konuda ilk adım olarak Mısır'daki etnik ayrımı ortadan kaldırmış, ülkede yaşayan insanların hak ve özgürlükler konusunda eşit olduklarını ilân etmiş, daha önce yürürlükte olan, bir ırka mensubiyetin avantaj veya dezavantaj olması uygulamasının hükümsüz saydığını bildirmiştir. Amr bu uygulamayla, vatandaşlarının tamamını eşit statüde kabul ettiğini, Müslüman olsun, Rum olsun, Kıptî olsun herkesin eşit hak ve hürriyetlere sahip vatandaşlar olduklarını ilân etmiştir.

Bu uygulama değişikliğinden en çok, daha önce madur edilmiş olan Kıptîler memnun olmuşlar, kendilerine hürriyet ortamı sağlayan Müslümanlar'a bağlılıklarını ifade etmişler ve hiçbir isyan teşebbüsünde bulunmamışlardır¹⁹⁷. Amr b. el-Âs da, fetihler esnasında Müslümanlar'a yardımcı olan Kıptîler'e daha önce sağlanmayan geniş hürriyetler vermiştir ki, bunların başında din ve inanç hürriyeti gelmektedir. Amr, Kıptîler'e son derece serbest bir dinî ortam sağlamıştır¹⁹⁸. Mısır'da gerek Rum, gerekse Kıptî olsun insanlara hiç bir dinî baskı yapılmamış, onlara sadece İslâm'a girmeleri için çağrıda bulunulmuş, müslüman olanlar din

¹⁹⁴ bk. Mısır'da Dini Hayat kısmı, s. 90-93

¹⁹⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 32-33; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 324; Makrîzî, *Hitat*, I, 74-75

¹⁹⁶ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 8

¹⁹⁷ Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihi Amr b. el-Âs*, s. 196

¹⁹⁸ Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I, 140. Ayrıca bk. Algül, Hüseyin, *Müslümanlar'ın Siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları*, UÜİFD, Bursa 1998, sy. VII, s. 18

kardeşi olarak kabul edilmiş, eski dinlerinde kalmak isteyenlere herhangi bir zorlamada bulunulmamıştır¹⁹⁹. Geri kalanlar ise ister Ortadoks, ister Yakubî, isterse Melkî olsun inanç ve ibadetlerinde serbest bırakılmışlardır²⁰⁰.

Amr, hakları gaspedilmiş olan ve din hürriyetleri ellerinde alınan Kıptîler'in itibarlarının iadesi için de gayret sarfetmiştir. Bizans döneminde devlet baskısıyla Melkitlik mezhebine dahil olanlar, bu hürriyet ortamında esas mezhepleri olan Yakubî'liğe dönerken, bir kısmı Melkitlik mezhebinde kalmayı tercih etmişti²⁰¹. Amr bu iki mezhepten birini diğerinden ayırmamış, her ikisine de aynı mesafede durmuş, birinin diğerine tahakküm etmesine de müsaade etmeyerek, onlara geniş bir din hürriyeti ortamında inançlarını yerine getirme imkânı sağlamıştır²⁰².

Mısır'da sağlanan bu din serbestliğinden sonra, daha önce devlet baskısı neticesinde yer altına çekilen Kıptî rahipler tekrar ortaya çıkmışlar ve gruplar halinde gelerek Amr'a itaat ve memnuniyetlerini bildirmişlerdir²⁰³. Amr bununla iktifa etmeyip, Rumlar tarafından dinî reislikten uzaklaştırılıp sürgün edilmiş olan, Kıptîler'in çok hürmet ettikleri İskenderiye Patriği Bünyamin'e özel bir mektup göndererek, kendisini tekrar eski makamına geçirmek için davet etmiştir. Mektubu alan Bünyamin, yaklaşık onüç yıl uzak kaldığı görevine dönmüş ve onun dönüşü Kıptîler arasında büyük coşku meydana getirmiştir²⁰⁴. Amr'ın sağladığı ortamda din hürriyeti ve din adamlarına tekrar kavuşan Kıptîler, ibadethanelerini imar ve ıslah etmeye başlamışlardır²⁰⁵. Ayrıca Müslümanlar, fetih esnası ve sonrasında, onların kiliselerini muhafaza ve himaye etmişlerdir²⁰⁶. Amr b. el-Âs, Kıptîler'e kiliselerinin korunacağını, buralara zarar veren Müslümanlar'ın lanetleneceklerini ifade etmiştir.²⁰⁷ Amr'dan sonra da Kıptîler'e sağlanan engin din hürriyeti ortamı ülke idarecileri tarafından devam ettirilmiştir. Mısır valileri Kıptî patriklerini eski kiliselerini tamir etme ve (yapılan anlaşmalarda, onların yeni kilise yapmalarına izin verilmemesi hükmü olmasına rağmen) yeni ibadet yerleri yapmaları konusunda teşvik etmişler ve destek olmuşlardır. Daha sonraki Mısır valilerinden

¹⁹⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 105-106

²⁰⁰ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 102-103; Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, s. 225

²⁰¹ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 252

²⁰² Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 101-102; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 250

²⁰³ Makrizî, *Hitat*, I, 187

²⁰⁴ Makrizî, *Hitat*, I, 186; Newman, N.A., *The Early Christian-Muslim Dialogue*, s. 14, 18

²⁰⁵ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 251

²⁰⁶ Butler, *Fethu'l-Arab*, s. 326-327

²⁰⁷ Akkâd, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, IV, 80

Mesleme b. Muhalled, anlaşmaya aykırı olarak Fustat'ta yeni bir kilisenin yapılmasına izin verdiği için kendi adamlarıyla münakaşa etmiş, kilisenin, Müslümanlar'ın yaşadıkları bölgenin dışında inşa edildiğini ileri sürerek verdiği izni iptal etmemiştir²⁰⁸. Daha sonra Mısır'da valilik yapan Mûsâ b. İsâ da Kıptîler'in yeni kilise inşa etmelerine müsaade vermiş, bu izne gerekçe olarak, Mısır kadıları Leys b. Said ve Abdullah b. Lüheya'nın kiliselerin şehir plânlamasının bir unsuru oldukları şeklindeki fetvalarını göstermiştir²⁰⁹. Müslüman idarecilerin engin hoşgörülerini sayesinde Kıptîler ülkede bir çok büyük kilise inşa etmişlerdir.

Amr b. el-Âs, iktisadî ve ekonomik hayatta da Kıptîler lehine bazı düzenlemeler yapmıştır. Babilon anlaşmasında Kıptî halkın yükümlü olduğu cizye, harac ve diğer vergiler üzerinde herhangi bir keyfi artırmaya gidilmemiş ve üreticilerin ödeyebilecekleri kadar vergi yüklenmiştir²¹⁰. Amr, Mısır ziraatını ve üretimini artırıcı bir dizi önlemler de almış, yeterli sulama sağlanabilmesi için kanal, köprü ve su yolları yapılmış, eskiler de ıslah edilmiştir²¹¹. Bu faaliyetler, ülke tarım ve ekonomisinin gelişmesine, dolayısıyla halkın refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlamışlardır.

Mısır topraklarında elde edilecek ürünün, az veya çok olması Nil nehrinin akış şekline bağlıdır. Buna göre nehir normalin altında aktığı zaman kuraklık, normalin üstünde aktığı zaman ise sel felaketi neticesinde üründe azalma meydana gelmektedir. Amr, bu gerekçeyle nehrin yüksekliğinin sürekli olarak ölçüldüğü istasyonlar (mikyas) tesis ettirmiş ve her yıl Nil'in ne kadar yükselip alçaldığı tespit edilip, buna bağlı olarak halktan alınacak vergi oranları ayarlanmış, halkın mağdur edilmesinin önüne geçilmiştir²¹².

Gerek ülkede oluşturulan eşitlik ve geniş inanç özgürlüğü ortamı, gerekse halk menfaatine yapılan ekonomik iyileştirmeler, Mısır'da örnek bir toplum oluşturulması sürecini başlatmıştır. Bizans döneminin aksine halk-devlet çatışması değil, halk-devlet kaynaşması ve dayanışması, ülkede toplum huzur ve güvenliğini ortaya çıkarmıştır. Araplar'ı, kendilerini Bizans zulmünden kurtaracak insanlar olarak gören ve onlarla ittifak yapan Kıptîler, fetih sonucunda da onların adaletli bir yönetim gösterdiklerine şahit olmuşlar ve yeni yöneticilerine bağlı kalmışlardır. Mısır'da böylesine bir sosyal düzenin oluşmasında, bölge valisi ve yeni devlet sisteminin kurucusu Amr b. el-Âs'ın büyük payı vardır.

²⁰⁸ Suyûtî, *Husn*, II, 5

²⁰⁹ Kindî, *Vulât*, s. 132

²¹⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 273-274

²¹¹ Suyûtî, *Husn*, I, 63; Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu 'l-Arabî*, XXVIII, 70; Joseph, R., *Dictionary of The Middle Ages*, I, 237

²¹² Kalkaşandî, *Subhu 'l-A'şâ*, I-XIV, (şrh. ve tdk. Muhammed Huseyn Şemsüddin), Beyrut 1987, III, 325-327; Makrîzî, *Hitat*, I, 58, 74; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 257-258

E. BAYINDIRLIK VE İMAR FAALİYETLERİ

Amr b. el-Âs, Mısır'daki askerî, idârî ve iktisadî düzenlemeler yanında bayındırlık ve imar alanında da icraatta bulunmuştur. Bu faaliyetler, Fustat şehrinin kurulması, Amr Camii'nin inşa edilmesi ve Babilon-Kulzum arasındaki kanalın ihya edilmesi olarak üç başlık altında toplanabilir.

I. Fustat Şehrinin Kurulması

Amr b. el-Âs, İskenderiye fethini tamamladıktan sonra, bu şehri ülkenin başkenti yapmak istediğini halifeye bildirdi. Fakat Hz. Ömer, Medine ile aralarında Nil nehri olacağı gerekçesiyle teklifi kabul etmedi ve başkentini ülkenin merkezî bir yerinde kurulmasını istedi²¹³. İskenderiye'nin başkent yapılmamasının başka sebepleri de vardı. Bu şehir Akdeniz kıyısında yer alıyordu ve Bizans'a en yakın Mısır şehirlerinden biriydi. Ülkenin Bizans'a bağlı olduğu dönemlerde İskenderiye'nin Mısır'ın başkenti yapılması isabetli bir karardı. Ancak şehir yeni devletin merkezi Medine'ye çok uzak kalıyordu. Bu nedenle gerek güvenlik, gerekse Medine ile ilişkilerin daha süratli bir şekilde sağlanabilmesi için, Mısır'ın merkez kısmında Mısır'ı Ulyâ ile Mısır'ı Süflâ'yı ortalayacak şekilde yeni bir yerleşim alanının bulunması gerekiyordu. Ayrıca İskenderiye eski bir şehir olduğu için, buraya Müslümanlar'ın ihtiyaç ve yaşama biçimlerine göre yeni bir imar plânı uygulanamayacağı gerçeği de, Amr'ı yerleşim yeri olmayan bir bölgede yeni bir şehir imar etmeye sevk etmiş olabilir.

İskenderiye'nin başkent yapılması fikrinden vazgeçildikten sonra, Amr b. el-Âs, Mısır'ın coğrafi olarak merkezinde yer alan Babilon kalesinin bulunduğu mevkiye döndü ve burada bir şehir inşa etmeye karar verdi. Burası Mısır'ın merkezinde yer alıyordu ve hem düşman hücumundan korunmak, hem de ülkenin diğer şehirlerine asker sevk edebilmek için uygun bir mevkide bulunuyordu. Günümüze kadar Mısır'a başkentlik eden Asker, Katâi ve Kahire gibi şehirlerin de bu bölgeye kurulmuş olması, Amr'ın yer tercihindeki isabeti ve ileri görüşlülüğünü gösterir²¹⁴. Şehir kuzey tarafında Babilon kalesi, doğuda Mukattam dağı, batıda ise Nil ile sınırlanıyordu. Müslümanlar buraya Fustat adını vermişlerdir. Şehre bu adın verilmesi hakkında tarihçiler farklı izahlar yapmaktadırlar: Bunlardan biri Fustat'ın çadır anlamına geldiği için, şehrin bu adla anıldığı şeklindedir. Bu isim şu tarihi olayla irtibatlandırılır; Amr b. el-Âs, Babilon fethini tamamlayıp İskenderiye'ye gidileceği zaman, çadırına bir güvercinin yuva yaptığını görmüş ve onun rahatsız edilmemesi için çadırın orada

²¹³ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 226

²¹⁴ Fahd, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu'l-Arabî*, XXVIII, 70; Muhammed, Suad Mahir, *Mesâcîdu Mısır ve Evliyâu's-Sâlihîn*, I-V, Mısır ts. I, 62

bırakılmasını emretmişti. İskenderiye fetihleri tamamlandıktan sonra, askerler nereye gideceklerini sorduklarında Amr fustat, yani çadıra gideceklerini söylemiş, bu nedenle çadırın olduğu yere kurulan şehir, bu adı almış ve Fustat olmuştur²¹⁵. Taberî, Müslümanlar'ın bu kelimeyi daha Şam'da iken Rumlar'dan duyduklarını, burada bu kelimenin medine, yani şehir anlamında kullanıldığını rivayet eder²¹⁶. Makrîzî de Müslümanlar'ın buraya Fustat denildiğini Rumlar'dan duymuş ve kendilerinin de aynı adı kullanmış olmalarının muhtemel olduğunu söyler²¹⁷. Son dönemlerde yazılan eserlerde de, Fustat kelimesinin Rumlar'dan alındığı şeklindeki rivayet, daha çok tercih edilmiştir. Bu kaynaklarda Fustat isminin Romalılar'ın Fossatom dedikleri, Bizanslılar tarafından Fossaton olarak kullanılan kelimenin değiştirilmiş şekli olduğu, Fustat şehrinin kurulduğu yerin Bizanslılar tarafından karargâh anlamında Fossaton olarak isimlendirildiği, Araplar'ın da bu ismi tahrif ederek Fustat haline getirdikleri ileri sürülmüş, buna da Fossaton ile Fustat arasındaki harf ve ses yakınlığını delil göstermişlerdir²¹⁸.

Amr b. el-Âs, ülke merkezinin neresi olacağını tespit ettikten sonra, kabileler kendileri için yerleşim alanı bulmak niyetiyle bölge üzerine dağıldılar. Bu arada yer kapmak için aralarında çatışmalara varacak münakaşalar çıktı. Amr, bu kargaşayı önlemek için Muaviye b. Hudeyc başkanlığında oluşturduğu bir heyete şehrin imar plânını yapmalarını emretti. Görevliler, ilk önce caminin yerini tespit ettiler. Yeni karargâh şehir olarak düşünülen Fustat'ta da önce cami yeri ayrıldı ve cami merkez alınarak, arazi kabilelere göre parsellendi ve iskâna açıldı²¹⁹. Bu bilgiler, Fustat şehrinin alelâde bir şekilde değil, o dönemin şartlarına göre imar plânları yapılmış olarak kurulduğunu gösterir. Bu plânlamada Amr'ın evi için, mescidin doğusunda bir arsa ayrılmış ve valilik merkezi burası olmuştur²²⁰. Şehrin kuruluşu 21 (641) yılına tekabül eder²²¹.

Fustat şehrinin tarihinde ilk önemli değişiklik, Emevîler devletinin yıkılıp Abbasîler'in kurulduğu 132-133 (750) yılında meydana gelmiştir. Bu yılda Abbasîler son Emevî halifesi II. Mervan'ı takip ederek Mısır'a girmişler, bölgeyi ele geçirdikten sonra Fustat'ı değil, şehrin

²¹⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 91; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sa*, III, 368; Makrîzî, *Hutat*, I, 296; İbn Tağriberdî, *Nücm*, I, 81-82; Wensick, A.J., "Amr", *İA*, I, 413

²¹⁶ Taberî, *Tarih*, III, 406

²¹⁷ Makrîzî, *Hutat*, I, 296

²¹⁸ Becker, C.H., "Kahire", *İA*, VI, 76; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 228

²¹⁹ Makrîzî, *Hutat*, I, 397; İbn Tağriberdî, *Nücm*, I, 82

²²⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 229-230

²²¹ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 233; Rahman, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, s. 70-71

dış kısmında Asker adını verdikleri yeni bir bölgeyi imar ederek burayı başkent edinmişlerdir. Bu değişiklik Fustat'ı olumsuz şekilde etkilemiş, halkın yeni yerleşim alanına gitmesine sebep olmuş ve şehrin etkinliğini azaltmıştır²²².

Fustat'ın kaderini etkileyen ikinci önemli değişiklik, 245 (868) yılında Tolunoğulları iktidarı esnasında meydana gelmiştir. Abbasiler'in kurmuş oldukları Asker şehrinin, ordusuna ve halkına yetmediğini gören Tolunoğulları, yerleşim birimlerini değiştirmeye karar vermişler ve Fustat'ın kuzey sınırını oluşturan Cebel-i Yeşkür ile Mukattam dağı arasını iskâna açarak, burada Katâi adını verdikleri yeni bir şehir kurmuşlardır²²³.

Fustat, İhşidler döneminde yine Mısır'ın başkenti olarak kabul edilmiş, Kahire kuruluncaya kadar önemini devam ettirmiştir. H. 358 (M. 969) yılında İhşidler hanedanını ortadan kaldıran Fatımî Cevher, Asker ve Katâi haricinde bir şehir inşa etmeye karar vermiş ve şimdiki Kahire'yi kurmuştur²²⁴. Bu tarihten itibaren Kahire genişleyip büyümeye başlarken, Fustat ihmal edilmiş ve önemini yitirme sürecine girmiştir²²⁵.

Fustat son ve en büyük darbeyi Fatımî halifesi veziri Şavar zamanında almıştır. Şavar, Hristiyan Beytü'l-Makdis emiri Amurî'nin Fustat'ı ele geçirip burayı askerî üs haline getireceğini düşünerek, halka Fustat'ı terkedip Kahire'ye yerleşmesini istedikten sonra şehri ateşe verip yakmıştır²²⁶. Amuri ayrıldıktan sonra insanlar Fustat'a dönmüşler ve evlerini tekrar inşa etmişlerse de, bu faaliyet şehrin sadece batı kısmıyla sınırlı kalmış, Fustat'ın doğu tarafı harabe halinde kalmıştır²²⁷. Şehir kullanılmadığı için adı unutulmuş ve Mısır-ı Kadime olarak isimlendirilmiştir.

2. Amr b. el-Âs Camii'nin İnşa Edilmesi

Fetih geleneğine göre Müslümanlar ele geçirdikleri bölgelerde ilk önce mescid inşa ediyorlardı²²⁸. Amr b. el-Âs da Fustat şehrinin kurulmasıyla birlikte, kendi adını alan camiye inşa etmeye başladı. Bu nedenle, Fustat'ın kurulduğu 21 (641) yılını aynı zamanda Amr b. el-Âs Camii'nin inşa edildiği yıl olarak da kabul edebiliriz²²⁹. İlk yapıldığı esnada mescid

²²² Becker, C.H., "Kahire", İA, VI, 77; Zeydan; Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 245; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 233

²²³ Becker, C.H., "Kahire". İA, VI, 77; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 233

²²⁴ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 245

²²⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 378; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250

²²⁶ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 378; Makrîzî, *Hitat*, I, 338-339

²²⁷ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 235

²²⁸ Taberî, *Tarih*, III, 407; Muhammed, Suad Mahir, *Mesâcidü Mısır*, I, 62

²²⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 382; İbn Tağrıberdî, *Nücm*, I, 84; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250; Eyice, Semavi, "Amr b. el-Âs Camii", DİA, III, 81

29m.x17m. ebatlarındaydı. Küçük bir sahnı vardı, Müslümanlar mescid yetersiz kaldığı zaman bu sahnda da namaz kılıyorlardı. Tavanı oldukça basıktı ve hurma çubuklarıyla örtülmüştü. İçi oyulmuş bir mihrabı yoktu ve minaresi de bulunmuyordu²³⁰. Tabanda döşeme olmadığı için, çakıl taşları döşeme vazifesini görüyordu. Duvarlarında kireç veya herhangi bir süsleme bulunmuyordu. Amr, camiye bir minber inşa ettirmiş, fakat Hz. Ömer, hutbe okuması esnasında Müslümanlar'ın çok üstünde yer alacağı ve onlara yukarıdan bakacağı gerekçesiyle bu minberi yıktırmıştır²³¹.

Bu camii, sadece ibadet amacıyla kullanılmıyordu. Camii içerisinde pek çok alim ve fukahanın ders halkası vardı. Bu yönüyle Amr Camii, Mısır'da dört asır sonra kurulacak olan Camiu'l-Ezher'e öncülük etmiştir. Ezher, devlet tarafından kurulan, hocalarının maaşları resmi makamlarca ödenen bir üniversiteyken, Amr b. el-Âs Camii, hocalarına maaş ödemeye sivil bir öğretim kurumu gibi çalışıyordu. Camiinin bir diğer özelliği de, buranın, anlaşmazlıkların çözüldüğü bir hukuk müessesesi olmasıdır²³².

Amr Camii, inşasından sonra birçok kere tamir ve tadilat geçirmiş, bu mabede pek çok hanedan ve devlet adamı katkıda bulunmuştur. 53 (672) yılında Mısır valisi Mesleme b. Muhalled, Emir Muaviye'nin emriyle camiyi kuzey ve doğu tarafından genişletmiş, buna ilaveten, mescidin dört tarafına minare yaptırmıştır ki, bunlar İslâm sanatının ilk minare örnekleri olarak kabul edilmektedir²³³. Ayrıca bu tamir esnasında zemindeki çakıl taşları yerine hasır serilmiştir²³⁴. Mescid'in Müslümanlar için yetersiz kaldığını gören Abdülaziz b. Mervan, 79 (698) yılında mescidin batı ve kuzey duvarlarını yıktırarak, yaptığı ilavelerle genişliği ilkinin yaklaşık dört katına ulaştırmıştır²³⁵. Daha sonra valilik yapan Abdullah b. Abdilmelik de basık olan tavanı 89 (707)'de yükseltmiştir²³⁶. 92 (710) yılında Kurre b. Şerik, camiyi yıkıp Amr'ın evini de içine alacak şekilde genişleterek yeniden inşa etmiştir. Ayrıca kible duvarına yarım daire şeklinde bir mihrab ilave edilmiş ve buna Amr mihrabı adı verilmiş, mihrabın tam karşısına da maksure konulmuştur²³⁷.

²³⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'ş'a*, III, 382; İbn Tağriberdî, *Nücum*, I, 85; Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, Kahire 1938, s. 5

²³¹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'ş'a*, III, 382; İbn Tağriberdî, *Nücum*, I, 85

²³² Muhammed, Suad Mahir, *Mesâcidu Mısır*, I, 71-73

²³³ İbn Tağriberdî, *Nücum*, I, 86; Eyice, Semavi, "Amr b. el-Âs Camii", *DİA*, III, 81

²³⁴ Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, s. 236

²³⁵ Makrizî, *Hutat*, II, 248

²³⁶ İbn Tağriberdî, *Nücum*, I, 87

²³⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'ş'a*, III, 383-384; İbn Tağriberdî, *Nücum*, I, 84-85, 87-88; Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, s. 7-8; Eyice, Semavi, "Amr b. el-Âs Camii", *DİA*, 81; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 237

Amr b. el-Âs Camii'ne Abbasîler de katkı yapmışlardır. 133 (750) yılında Salih b. Ali el-Abbâsî, mescidin giriş kısmına revak eklemiş, ayrıca doğu-batı istikametinde camiyi yirmi metreden fazla genişletmiş, Harun Reşid devrinin Mısır valisi Mûsâ b. Îsâ da 175 (791)'de mescidin arka tarafı ve kuzey kısmına ilaveler yapmıştır. Amr Camii, tarihinde en büyük tadilatı, Abbasîler döneminde Me'mun'un Mısır valisi Abdulah b. Tahir zamanında görmüştür. Abdullah, 212 (827) tarihinde camiyi kible tarafına doğru bir kat daha genişletmiş, böylece caminin ölçüleri 112.5m.x120.5m. boyutlarına ulaşmıştır. Abdullah b. Tahir'in ulaştığı bu genişlik günümüze kadar değişmemiştir²³⁸.

Abdullah b. Tahir'in yeniden yaptırdığı Amr Camii 275 (888) yılında tamamen yanınca, İbn Ahmed b. Tolon camiyi yeniden inşa ettirmiştir²³⁹. Fatımî Adîd'in veziri Şavar zamanında 564 (1168) Fustat'ın yakılması esnasında tekrar harap olan camiyi, Sultan Selahuddin Eyyübî, yangından dört yıl sonra 568 (1172)'de tamir ettirmiştir²⁴⁰. 804 (1401) yılında Mısır tüccarlarının reisi Burhanüddin İbrahim b. Ömer, mescidin mihrabı ile sahnı arasını yıktırıp, duvarlarını önceki şekline göre yaptırmıştır²⁴¹.

Amr b. el-Âs Camii'ni Osmanlılar zamanında Memlûklü emiri olan Murat Bey geniş ölçüde tamir ettirmiş; yıkılmış, direkleri ve tavanı harap olmuş camiyi 1211(1796) yılında tamamen yıktırıp, binanın eski haline gelmesini sağlamıştır. Bu tamirat esnasında caminin eskiyen ahşap aksamı da değiştirilmiştir. Fakat aslına dikkat edilmeyip, binanın direkleri öncekinden farklı yerlere konulmuştur. Murat Bey, camiye iki adet minare ilave ettirmiştir ki, bu minareler günümüze kadar kalabilmiştir. Murat Bey'in tekrar inşa ettirmesiyle birlikte, eski caminin mimarî ve süsleme unsurları yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Ayrıca mescid, yaşadığımız asırda bir daha yenilenmiş, eski izleri tamamen silinmiş ve orijinal halinden günümüze hiç bir şey kalmamıştır²⁴².

Amr b. el-Âs Camii, Yirminci yüzyılın başlarında çok harap bir durumdaydı ve yılda bir defa sembolik olarak cemaatle namaz kılınyordu. 1977 yılında Mısır Evkaf İdaresi tarafından büyük bir tamirden geçirilen cami, 1988 yılında yine bazı tadilat ve restorasyon çalışmalarına tabi tutulmuş olup halen ibadete açıktır²⁴³.

²³⁸ Makrîzî, *Hitat*, II, 246-253; Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, s. 10-14; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 237

²³⁹ Makrîzî, *Hitat*, II, 249; Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, s.18

²⁴⁰ Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, s. 28; Muhammed, Suad Mahir, *Mesâcidu Mısır*, I, 68

²⁴¹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 385; Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, s. 36-37

²⁴² Mahmud, Ahmed, *Câmiu Amr b. El-Âs*, s.37-39; Muhammed, Suad Mahir, *Mesâcidu Mısır*, I, 69; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250; Eyice, Semavi, "Amr b. el-Âs Camii", *DİA*, III, 81

²⁴³ Eyice, Semavi, "Amr b. el-Âs Camii", *DİA*, III, 8

3. Nil Kanalının Yeniden Açılması

Amr b. el-Âs, Fustat şehrinin kurulması ve mescidin inşasının tamamlanmasından sonra büyük bir bayındırlık faaliyetine girişti. Bu da, Firavunlar döneminden beri var olan, fakat ihmale uğradığı için kullanılamaz hale gelen Nil kanalının yeniden açılmasıydı. Kanal, Babilon şehrinin hemen kuzeyinden Nil'e bağlandıktan sonra, Aynü's-Şems ve Vadi't-Tumeylat'tan geçip Kızıldeniz kıyısındaki Kulzum'a ulaşıyordu. Amr'ın yeniden faaliyete geçirdiği bu kanala Hz. Ömer'e ithafen Halîc-i Emiri'l-Mü'minin adı verilmiştir²⁴⁴.

Nil kanalını açma girişiminin ilk defa kimin tarafından gerçekleştirildiği konusunda kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Kanalın on ikinci Firavun silalesine mensup Sizusteris tarafından açılmaya başlandığı ve Kernek mabedindeki duvar yazılarından kanalın M.Ö. 1370 yılında mevcut olduğu iddia edilirken²⁴⁵, kanal inşaatının M.Ö. 609 yılında Firavun Nehav tarafından başlatıldığı da ileri sürülmektedir²⁴⁶. Tarihçi Herodot, açılması esnasında yüz yirmi bir kişinin ölmesi nedeniyle Nehav'ın bu kanalı tamamlamadan inşaatı durdurduğunu söyler ki²⁴⁷, bu bilgi de, kanala Nehav zamanında başlandığını desteklemektedir.

Nehav'ın tamamlayamadığı kanalı Farslılar'ın ülkeyi işgali esnasında M.Ö. 520 yılında Dâra bitirmiştir²⁴⁸. Herodot, eserinde Dâra'nın açtırdığı kanalı Mısır'ı ziyareti esnasında gördüğünü, kanalın su ile dolu olduğunu ve iki geminin rahatlıkla geçebilecek genişliğe ulaştığını nakletmiştir²⁴⁹. Daha sonra kanal yine kapanmış, Batlamyus II. Philadelphos tekrar işler hale getirmiştir. Kleopatra zamanında Nil kanalı ihmal edilmiş ve kullanılmaz hale gelmiştir. Hatta Kleopatra, Aktiyum savaşında Romalılar'a mağlup olduktan sonra kaçmak için bu kanalı kullanmak istemiş, fakat kanal kumla dolu olduğu için gemisi batmış ve kaçış başarıya ulaşamamıştır²⁵⁰.

Miladî 98-115 yıllarında Roma İmparatorluğu döneminde kanal yeniden faaliyete geçirilmiştir. Trajan bu kanala ilaveten Suveys'e kadar uzanan Babilon ve Telli Besta kanallarını ilave ettirmiştir. Bazı tarihçiler, Babilon'dan Telli Besta'ya kadar uzanan kanalın İmparator Trajan tarafından açıldığı hususunda şüpheye düşmüşler, Romalılar'ın sadece eski

²⁴⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 99; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250-251; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 240

²⁴⁵ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 240

²⁴⁶ Honigmann, E., "Kulzum", *İA*, VI, 979

²⁴⁷ Herodot, *Herodot Tarihi*, s. 161; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 240

²⁴⁸ Honigmann, E., "Kulzum" *İA*, VI, 979

²⁴⁹ Herodot, *Herodot Tarihi*, s. 161; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 240

²⁵⁰ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 240

kanalı temizlemek ve kullanışlı hale getirmekle iktifa ettiklerini, kanalın bu kısmının ilk kez Mısır fatihi Amr b. el-Âs tarafından açıldığını ileri sürmüşlerdir²⁵¹.

Arap kaynaklarının bir kısmında Amr'ın Nil kanalını yeniden açması hadisesi, H. 18 (639-640) yılında Medine ve civarında meydana gelen kıtlık (Ramâde) yılıyla irtibatlandırılmaktadır²⁵². İbn Kesîr'in de ifade ettiği gibi, Nil kanalının H. 18 yılında açılıp buradan Medine'ye yardım gönderilmesi rivayetleri illetlidir. Zira, bu yılda Mısır daha fethedilmemiştir ve Amr Mısır'da değil, Ürdün-Filistin bölgesinde görev yapmaktadır²⁵³. Bu durumda kanalın H. 18 yılında meydana gelen kıtlık yılından daha sonra açıldığı ortaya çıkar. Nitekim Ya'kûbî, halifenin, İskenderiye'nin fethedilmesinden sonra Amr'a mektup yazarak, deniz yoluyla Medine'ye yiyecek göndermesini istediğini, Amr'ın da topladığı malları Kulzum'a ulaştırıp yirmi parça gemiyle Medine'e gönderdiğini rivayet eder²⁵⁴. Belâzurî de Hz. Ömer'in, H. 21 (M.641) yılında Amr'a emir göndererek, Mısır'ın haracından artan gıdanın deniz yoluyla başkente gönderilmesini istediğini, Amr'ın da halifenin emrini yerine getirdiğini söyler²⁵⁵. Makrîzî, yukarıda işaret ettiğimiz haberleri tevhid eder şekilde bir rivayette bulunur: Hz. Ömer, kıtlık yılında Amr ve diğer komutanlarından yardım talep eden mektuplar göndermiş, başta Amr olmak üzere Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. el-Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs başkente yardım göndermişler ve kıtlık tehlikesinin atlatılmasını sağlamışlardır²⁵⁶. Halife daha sonra Mısır haracının deniz yoluyla Medine'ye ulaştırılması için Nil'i Kızıl denize bağlayan kanalın açılmasını için Amr b. el-Âs'a emir göndermiştir. Amr, halifenin teklifini Mısırlılar'a götürdüğünde, onlar bu işin çok külfetli olacağını, Mısır haracının neredeyse tamamının buraya sarfedilmesi gerekebileceğini söylemişler ve kanal açmaya pek yanaşmamışlardır. Fakat Hz. Ömer ısrar etmiş, "Allah Medine'nin ıslahı için Mısır'ın harap etsin, bu işi derhal tamamla" şeklinde sert bir mektup göndermiştir²⁵⁷. Amr, bu talimat gereğince derhal kanalı açma faaliyetine girişmiş ve Nil nehrinden Kulzum'a (Süveyş) gıda ve mal sevkiyatı için kanal inşaatını başlatmış²⁵⁸ ve bir yıl içinde tamamlamıştır²⁵⁹.

²⁵¹ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 241

²⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 310-311; Taberî, *Tarih*, IV, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 388-389

²⁵³ Bu konuda bk. "Amr'ın Kıtlık Yılında Medine'ye Yardımı" kısmı, s. 84-85

²⁵⁴ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 154

²⁵⁵ Belâzurî, *Futûh*, s. 304

²⁵⁶ Makrîzî, *Hıtat*, II, 141

²⁵⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 251-252

²⁵⁸ Makrîzî, *Hıtat*, II, 140-143

²⁵⁹ Honnigmann, E., "Kulzum", İA, VI, 979

Başlangıçta Mısır'dan Medine'ye gıda göndermek niyetiyle açılan Halic-i Emiri'l-Mü'minin, bu hizmetinin yanında Mısır'ın ve kanalın denize ulaştığı şehir olan Kulzum'un kaderini değiştirmiş, ülkenin ve adı geçen limanın önemli bir taransit ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Kulzum, Kızıldeniz üzerinden yapılan nakliyatın başlangıcı olarak uluslararası ticaretin kilit noktalarından birini olmuştur. Ülkenin başkenti Fustat'tan hububat yükleyen gemiler kanal vasıtasıyla Kulzum'a, buradan denize çıkarak el-Câr ve Cidde limanlarına ulaşmışlardır²⁶⁰. Halic-i Emiri'l-Mü'minin, kuzey taraftan Nil vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşma imkanı olduğu için doğu-batı, Akdeniz-Hindistan ticaretinin önemli bir bağlantı noktası olmuş ve günümüzdeki Süveyş kanalının fonksiyonunu üstlenmiştir²⁶¹. Bu nedenle, Amr'ın faaliyete geçirdiği kanal özeldir Mısır, genelde de dünya ticaretine önemli katkılar sağlamıştır²⁶².

Nil kanalı, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz zamanına kadar kullanılmıştır. Daha sonraki yöneticiler kanalı ihmal etmişler ve toprakla dolmasına göz yummuşlardır. Ayrıca savaşlar esnasında düşmanı zor durumda bırakmak için kanal silah olarak kullanılmış ve bizzat insanlar tarafından tahrip edilip, kullanılamaz hale getirilmiştir. Meselâ, Ebû Cafer el-Mansur, kendisine karşı Medine'de ayaklanan Muhammed b. Abdillah b. Hasan'a (en-Nefsü'z-Zekiyye) gıda sevkiyatının kesilmesi için kanalın kapatılmasını emretmiştir²⁶³. Daha sonra kanal başka bir Abbâsî sultanı olan Mehdi tarafından tekrar işler hale getirilmiştir.

Fatımîler döneminde, halife Hakim'in adını alıp el-Halîcû'l-Hakimî olarak anılmaya başlayan kanal, Ondukuzuncu asrın sonlarına kadar değişik isimler altında su yolu olarak kısmen de olsa kullanılmıştır²⁶⁴.

²⁶⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 153

²⁶¹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 177; Honnigmann, E., "Kulzum", *İA*, VI, 979

²⁶² Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 263

²⁶³ Taberî, *Tarih*, I, 224-225; Kalkaşandî, *Subhu 'l-A'şâ*, III, 331-332

²⁶⁴ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250-251

SONUÇ

Amr b. el-Âs, Kureyş'in önemli kollarından biri olan Sehmoğulları ailesinin bir mensubu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Âs b. Vâil, Mekke'de Mahzumoğulları ve Ümeyyeoğulları ile birlikte en güçlü üç kabileden biri olan Sehmoğulları'nın reisidir. Şehrin parlamentosu niteliğindeki Dârunnedve'nin tabii üyelerinden sayılan ve Kureyş'in ticaret seferleri neticesinde elde ettiği servetle zengin bir tüccar olan Âs b. Vâil, Amr'ın hayatını etkileyen en önemli şahıslardan birisi olmuştur.

Küçük denecek yaşta evlenen ve hayata atılan Amr, olgunluk çağına gelinceye kadar arabin en gözde mesleği olan ticaret ile meşgul olmuş ve üstün kabiliyetiyle kervanlara reislik edecek duruma gelebilmiştir. Ticaret, Amr için hayat okulu vazifesi görmüş ve o, bu okulun sağladığı bilgi ve tecrübe birikiminden hayatının sonuna kadar her alanda istifade etmiştir.

Tebliğin başlamasıyla beraber Sehmoğulları, Hz. Peygamber'e (sav) düşmanlık eden kabileler bloğunda yer almış ve başta Amr'ın babası Âs olmak üzere Sehm ileri gelenleri, İslâm dininin yayılmasını engelleme yönünde her türlü girişime iştirak etmişlerdir. Bu faaliyetlerde kabilenin üyesi ve reisin oğlu olan Amr da aktif görev almış; Habeşistan'a giden Müslümanlar'ı geri getirmek için Necaşî'ye Mekke elçisi olarak görevlendirilmiş; Mekke'nin Müslümanlar üzerine düzenlediği seferlerin hazırlanmasında aktif görev alarak, Mekke dışındaki müşrik Araplar'ın Kureyş ordusuna dahil edilmesi için propaganda faaliyetlerinde bulunmuş; nihayet Uhud ve Hendek savaşlarında müşrik ordusunda komutan olarak görev yapmıştır. Hendek yenilgisinden sonra Mekke siyasetinden çekilen Amr, Taif'te bulunan çiftliğine gitmiş ve burada olayları daha sağlıklı değerlendirme imkânı bulmuş, sonuçta bu inziva hayatı, onun İslâm'ı kabulü sürecinde önemli bir basamak olmuştur. Taif'ten döndükten sonra Habeşistan'ın yolunu tutan Amr, Necaşî ile yaptığı görüşmede, onun da İslâm dini hakkında müspet kanaat taşıdığını öğrendikten sonra derhal geri dönüp, kendisi gibi İslâm'ı kabule hazır hale gelen Halid b. Velid ile müslüman olmak üzere Medine'ye gitmiş ve H. 8 (M.629) yılında Ashâb arasına katılmıştır.

Müslümanlığından önce Mekke'nin ileri gelen şahsiyetlerinden biri olan ve Kureyş ordusu komutanı olarak vazife yapan Amr b. el-Âs'a, müslüman olduktan sonra da Hz. Peygamber (sav) tarafından önemli bir vazife verilmiş ve H. 8 (M.629) yılında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi şahsiyetlerin birer asker olarak görev aldıkları Zâtüs's-Selâsil gazvesi komutanlığına getirilmiştir. Hz. Peygamber (sav), Amr'ın sadece askerî tecrübelerinden faydalanmamış, onu zekât amilliği ve Uman valiliği gibi idarî görevlere de getirmiştir. Amr Hz. Peygamber'in (sav) vefatına kadar Uman'daki valilik hizmetini sürdürmüştür. Hz. Peygamber'in (sav) irtihalinden sonra halife olan Hz. Ebû Bekir, karşılaştığı ilk ciddi devlet problemi olan ridde olaylarının bastırılmasında Amr'dan yardım istemiş ve onu Kudaa mürtedleri üzerine göndermiştir. Bu görevini başarıyla yerine getiren Amr, Yezid b. Ebî Süfyan, Şurahbil b. Hasene ve Ebû Ubeyde ile birlikte ordu komutanı olarak Şam fetihleriyle görevlendirilmiştir. Ecnâdeyn ve Yermük gibi önemli savaşlarda komutanlık yapan Amr, Dımeşk ve Kudüs gibi şehirlerin fethine iştirak etmiş, ayrıca bir çok Şam beldesinin Müslümanlar'ın eline geçmesinde etkin rol oynamıştır. Şam fethi tamamlandıktan sonra, özel gayret ve ısrarı neticesinde Hz. Ömer'den Mısır'a sefer izni almış ve 18/640 yılında dört bin askerle sefere çıkmıştır. Yaklaşık iki yıl süren Mısır fethini 22/642-643'te Trablusgarb'ı fethederek tamamlamış ve halife tarafından buraya vali tayin edilmiştir.

Hz. Ömer'den sonra halife seçilen Hz. Osman, görevinin birinci yılından itibaren sırasıyla eyâlet valilerini değiştirmeye başlamış, bu politikadan Mısır da nasibini almış ve Amr valilikten azledilerek yerine Abdullah b. Sa'd tayin edilmiştir. Bu değişiklik, eski vali Amr'ın halifeye kin beslemesine ve onun, Hz. Osman'a karşı düzenlenen muhalefet hareketlerine direkt veya dolaylı olarak destek vermesine sebep olmuştur. Müslüman toplum içinde meydana gelen iç karışıklıklar neticesinde asiler tarafından şehit edilen Hz. Osman'ın yerine Hz. Ali seçilince, Amr ona beyat etmeyerek Şam'a gidip Muaviye ile ortaklık anlaşması yapmıştır. Siffin savaşındaki dahiyane tahkim çağrısıyla Şam ordusunu mutlak hezimetten kurtaran Amr, hakem olayında da politik zekâsı ve üstün müzakere kabiliyetiyle Ebû Mûsâ'ya alt ederek Muaviye'nin hilafete giden yolunu açmıştır. Hz. Ali Haricîler'le uğraşırken, Mısır'ı onun hakimiyetinden alarak, Muaviye ile daha önce yapmış oldukları ortaklık anlaşması gereğince eski görevine kavuşmuş ve H. 43/663 yılındaki vefatına kadar Mısır valiliğinde kalmıştır.

Amr b. el-Âs, Mekke'de her türlü olumlu imkânlarıyla yetişmiş Kureyşliler'den biridir. O, her Mekkeli gibi ata binmeyi, kılıç kullanmayı ve ticareti öğrenmiş, Araplar'ın doğuştan kabiliyetli oldukları ve toplumun en etkili kültürel aracı olan şiir, hitabet ve belâgat

sahasındaki maharetini her zaman göstermiştir. Hayatının her döneminde babasını kendisine örnek olan Amr, aile ve çevre ortamının da etkisiyle dünyaya aşırı bağımlı, mal ve liderlik sevgisi en ileri noktaya ulaşan bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Bütün bu özellikler, onun başarılı bir tüccar, muzaffer bir asker, aranan bir idareci olmasını sağlamıştır.

Amr b. el-Âs, ideal bir devlet adamıdır. Hz. Ömer'in "Amr için yeryüzünden ancak emir olarak yürümek uygun olur" ifadesi, gerçeği güzel bir şekilde ifade eder. Bu özelliği sayedesinde o, her dönemin devlet adamı olmuştur. Müslüman olmadan önce Kureyş'in elçisi, komutanı, kervan reisi olan Amr, İslâm'a girmesinden itibaren, Müslümanlar'ın komutanı, zekât amili, elçisi ve valisi olmuştur. Müslüman olmadan önce Mekke bürokrasisinin en üst kademelerinde görev yapan, daha sonra da Hz. Peygamber (sav) tarafından birbirinden farklı bir çok alanda istihdam edilen başka bir Sahâbi yoktur.

Amr, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra da devleti idare edenlerin ihtiyaç duydukları bir asker ve bürokrat olmuştur. Hz. Ebû Bekir, ridde harpleri ve Şam fetihlerinde komutan; Hz. Ömer de Filistin toprakları ve Mısır fetihlerinde komutan-vali olarak ondan istifade etmişlerdir. Hz. Osman tarafından azledildiğinde, kısa bir müddet idarî sahadan uzaklaşan Amr, Muaviye ile yaptığı ortaklık neticesinde yine eski konumuna kavuşmuştur.

Yukarıdan beri saydığımız tüm bu özellikleri, onun başarılı bir idareci olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Onun gerek askerî, gerekse kamu yönetimi sahasındaki maharetinin en iyi göstergesi, Mısır'ın fethi ve idaresidir. Çok az bir kuvvetle Mısır topraklarına giren ve kendisinden kat kat daha büyük düşman ordularını mağlup eden Amr, çok kısa sayılabilecek bir sürede düşmana hiç bir çarpışmada yenilmeden bütün ülkeyi baştan sona ele geçirmiştir. Sivil hayatta da Mısır'da başarılı hizmetler görmüş, Mısır'ın yerli halkı olan Kıptiler'e geniş hürriyetler vererek onların güven ve desteğini kazanmış ve Kıptiler'le fatih Araplar arasında bir toplum bütünlüğü ve sosyal barış tesis etmeyi başarmıştır. Ayrıca daha önce işlevsiz hale gelen Nil kanalını yeniden hizmete açıp, ülkenin tarım ve ticaret hayatını yeniden canlandırmış, Fustat şehrini ve Amr b. el-Âs Camii'ni inşa ederek bayındırlık ve imar alanında Mısır'a kıymetli eserler kazandırmıştır. Hulâsa, Arap yarımadasının din, kültür ve ticaret merkezi olan Mekke'nin kucağında yetişen Amr, yaşadığı çevrenin olumlu şartlarından azamî derecede istifade ederek kendisini hayata hazırlamış ve yaşadığı toplum içinde şahsî kabiliyetleri sayesinde her alanda önemli başarılar elde etmiştir. Kazanılan bu başarılar da, onun Arap dahisi olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLAH REŞİD**, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, (çev. Enver Günenç-Seraceddin Emre), İstanbul 1992
- ABDURREZZAK**, Ebû Bekr Abdurrezzak b. Nafi (211/828), *Musannef*, I-XI, (thk. Habibü'r-Rahman el-Âzamî), Beyrut 1972
- ACLÂNÎ**, Münir, *'Abkariyyetü'l-İslâm fi'l-Usuli'l-Hüküm*, Beyrut 1988
- ADLER**, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, (çev. Şelale Başar), İstanbul 1985
- AHMED B. HANBEL**, Ebû Abdillâh (281/855), *Müsned*, I-VI, Beyrut ts.
- AHMED CEVDET PAŞA**, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, (nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1969
- AHMED EMİN**, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1975
- AHMED REFİK**, *Târîh-i Umûmî*, I-VI, İstanbul ts. (Dersaadet)
- AKBULUT**, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992
- AKKÂD**, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1994
- AKSUN**, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, I-VI, İstanbul 1994
- AKŞİT**, Oktay, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 1976
- ALGÛL**, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-V, İstanbul 1986
;'Müslümanları'ın Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları, UÜİFD, Bursa 1998, sy. 7
- ÂLÛSÎ**, Mahmud Şükrü (1270/1853), *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, I-III, (şrh. ve tsh. Muhammed Behcet el-Eserî) Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye)
- ARENDOK**, C. Van, "Hilf", İA, V (I), 486
- ARI**, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul 1996
- ARIK**, Alev, *Yaratıcılık*, Ankara 1987
- ASELÎ**, Bessam, *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991
- AYCAN**, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990
İrfan-M. Mahfuz Söylemez, İdeolojik Tarih Okumaları, Ankara 1998
- AYKAÇ**, Mehmet, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993
- 'AZAMÎ**, Mustafa, *Küttâbü'n-Nebi*, Riyad 1981
- BAĞDADÎ**, Abdülkahir b. Tahir b. Süleyman (429/1037-38), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire ts.
- BAĞDADÎ**, Abdüllatif (629/1231), *el-İfade ve'l-İ'tibar*, Dimeşk 1983
- BAILLY**, Auguste, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I-II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul ts, (Tercüman 1001 Temel Eser)
- BAINES**, John-Joramir Malek, *Eski Mısır*, (çev. Zeynep Aruoba+Oruç Aruoba), İstanbul 1986
- BAKIR**, Abdülhalik, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991
- BAYMUR**, Feriha, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1979
- BECKER**, C.H., "Aynu Şems" İA, II, 69-70

- ; "Babilon", İA, III, 180
 ; "Bilbis", İA, II, 611
 ; "Kahire", İA, VI, 76
 ; "Mısır", İA, VIII, 219
- BELÂZURÎ**, Ahmed b. Yahya (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem 1963
 ; *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), V, (Goiten SDF), Jârusalem 1963
 ; *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis el-Tübbâ ve Ömer Enis el-Tübbâ), Beyrut 1987
- BİLGE**, Mustafa L., "Ariş", DİA, III, 378-379
- BİLGİN**, Mustafa, "Ahmed b. Ebü'l-Havari", DİA, II, 58
- BİLGİSEVEN**, Amiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul 1987
- BİLMEN**, Ö. Nasuhi, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları-Hz. Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar*, İstanbul 1967
- BJORKMAN**, W. "Maks (Meks)", İA, VII, 651-652
- BOLAY**, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara 1990
- BROCKELMANN**, C. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964
 ; "Arabistan", İA, I, 525
- BUHÂRÎ**, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahih-i Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1979
- BUHL**, F., "Ariş", İA, IV, 221
 ; "Belka", İA, II, 491-492
 ; "Cürhüm", İA, III, 248
 ; "Ecnâdeyn", İA, IV, 105
 ; "Fihl", İA, IV, 445-446
 ; "Hecer", İA, V(D), 417
 ; "Kudüs", VI, 953
 ; "Muhammed b. Ebî Bekir", İA, VII, 475
 ; "Nablus", İA, IX, 13-15
 ; "Sıffin" İA, X, 551
- BUTLER**, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (ta'rib: Muhammed Ferid Ebu'l-Hadid), Kahire 1990
- BÜYÜKCOŞKUN**, Kudret, "Arabistan", DİA, III, 248-249
- CÂBİRÎ**, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997
- CEVAD ALÎ**, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993
- CEZZAR**, Fikri, *Medâhilü'l-Müellifin ve'l-'Alâmu'l-Arab Hatte Âme 1215/1800*, I-II, Riyad 1992
- ÇAĞATAY**, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971
 Neş'et-Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985
- ÇETİN**, M. Nihat, "Arap", DİA, III, 286
- ÇUBUKÇU**, Asri, "Eş'as b. Kays", DİA, XI, 456

- DAHLAN**, Ahmed Zeyni (1304/1886), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Âsaru'l-Muhammediyye*, (es-Sîretü'l-Halebiyye hamisinde), I-III, Beyrut ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye)
- DARKOT**, Besim, "Mısır", İA, VIII, 217
- DAYF**, Şevki, *el-Asru'l-Cahilî*, Kahire 1960
; *eş-Şi'r ve'l-Ğına*, Kahire ?, (Dâru'l-Meârif bi Mısır)
- DE GOJE**, M. J., "Arabistan", İA, I, 472-479
- DEMİRCAN**, Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996
- DİNEVERÎ**, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbaru't-Tivâl*, I-IV, Kahire 1925-1930
- DİYARBEKRÎ**, Huseyn b. Muhammed b. Hasan (982/1574), *Tarihu'l-Hâmis*, I-II, Beyrut 1283
- DOĞRUL**, Ö. Rıza, *Asr-ı Saadet*, V, İstanbul 1977
- DÛRÎ**, Abdülaziz, "Divan", DİA, IX, 378
- DURSUN**, Davut, "Makyavelizm", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, I-IV, İstanbul 1990
- DVORNIK**, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev. Mehmed Aydın), Ankara 1990
- EBU'L-FEREC**, Gregor (685/1286), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945
- EBU'L-FİDÂ**, İmamüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyübî (732/1331), *el-Muhtasar*, I-IV, İstanbul 1286 (Darü't-Tibati'l-Amire)
- EBÛ RÂBİYE**, Abulhalik Seyyid, *Amr b. el-Âs. Beyne Yedeyi't-Tarih*, Kahire ts. (Matâbiu'z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabiyye)
- EBÛ'S-SUÛD**, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (951/1573) *İrşâdü Aklı's-Selim*, I-VIII, Kahire ts. (Dâru'l-Mushaf)
- EBÛ YÛSUF**, Yakub b. İbrahim, (182/798), *Kitabu'l-Harac*, (çev. Atullah Efendi, sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982
- EBÛ ZEHRA**, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970
- EMİNÎ**, Huseyin Ahmed en-Necefî, *el-Gadîr fi'l-Kitab ve's-Sünne ve'l-Edeb*, I-XI, Tahran 1366
- EMİROĞLU**, Tahsin, *Esbâb-ı Nüzûl*, I-XVI, Konya ts.
- ENCYCLOPEDIA BRITANNICA**, I-XVI, USA 1970
- ERKAL**, Mehmet, "Amil", DİA, III, 58
- ETTORE**, Rossi, "Trablus", İA, XII, 445-446
- EYİCE**, Semavi, "Amr b. el-Âs Camii", DİA, III, 81
- EZRAKÎ**, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed (223/837), *Ahbârü Mekke*, I-II, (thk. Rüşdi Salih Melhas), Mekke-i Mükerrreme 1965
- FAHD**, Bedri Muhammed, *el-Muerrihu'l-'Arabî*, Bağdat 1986, XXVVIII
- FAYDA**, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982
; *Halid b. Velid*, İstanbul 1990
; "Abdümenaf", DİA, I, 278
; "Âmir b. Sa'saa", DİA, III, 66-67
; "Âs b. Vâil", DİA, III, 449

- ; "Cabiye", DİA, VI, 538
- FERLİGÜL**, Mevlüt, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde Meşhur Komutanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1990,
- FERRUH**, Ömer, *Tarihi Sadri 'l-İslâm ve 'd-Devleti 'l-Emeviyye*, Beyrut 1976
- FIĞLALI**, E. Ruhi, *Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara 1980, sy. IV
; *Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*, AÜİFD, Ankara 1975, sy.XX,
; *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983
; *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri*, Abdullah İbn Sebe Meselesi, Ankara 1993
; "Ali", DİA, II, 373
; "Dârünnedve", DİA, VIII, 555-556
- FREEDMAN**, J.L., -O. Sears-J.M. Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Sönmez, Ankara 1993
- GENÇTAN**, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul 1990
- GİBBON**, E., *The History of Derlin and Fall of Roman Empire*, London 1898
- GROHMANN**, Adolf, "Vadi 'l-Kura", İA, XIII, 136-137
; "Uman", İA, XIII, 29-31
- GUEST**, Rhuvon, "İskenderiye", İA, V (II), 1086
- GADBAN**, Münir Muhammed, *Muaviye b: Ebî Süfyan*, Dimeşk, 1980
- HALEBÎ**, Ali b. Burhaneddin (975/1575), *İnsânü 'l-Uyûn*, I-III, Mısır 1964
- HALİFE B. HAYYAT** (240/854), *Tarih*, (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad 1985
- HALKIN**, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (çev. Bahaeddin Yediyıldız); Ankara 1989
- HAMİDULLAH**, Muhammed, "el-İlaf veya İslâm 'dan Önce Mekke 'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", (çev. İsmail Cerrahoğlu), AÜİFD, Ankara 1962, c. IX
; *Hız Peygamber 'in Savaşları*, (çev. Salih Tuğ) İstanbul 1972
; *el-Vesâiku 's-Siyasiyye*, Beyrut 1985
; *İslâm Peygamberi*, I-II, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1991
; "Hilfû 'l-Fudûl", DİA, XVIII, 31-32
- HAMZA**, İffet Visal, *Minahu 'l-Medh*, Beyrut-Dimeşk 1987
- HANÇERLİOĞLU**, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, İstanbul 1988
- HARTMAN**, R., "Şam", İA, XI, 298-310
- HASAN**, Hasan İbrahim, *Tarihi Amr b. el-Âs*, Mısır 1996
; *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-X, (çev. İsmail Yiğit- Sadreddin Gümüş), İstanbul 1996
; *en-Nuzumu 'l-İslâmiyye*, Kahire 1962
- HATTÂB**, Mahmud Şit, *Amr b el-Âs*, I-II, Katar, 1996
- HAZİN**, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî; *Lübâbü 't-Te 'vil fi Meâni 't-Tenzil*, I-IV, ? ts.
- HIREYSAT**, Muhammed Abdülkadir, "Belka", DİA, V, 419-420
- HERODOT**, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973
- HEYKEL**, M. Hüseyin, *Muhammed Mustafa*, (çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1948
- HİMYERÎ**, Muhammed b. Abdülmün'im, *Ravdu 'l-Mi 'târ fi Haberi 'l-Aktar*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1984

- HITTI**, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-V, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980
; *Arap Tarihinin Mimarları*, (çev. Ali Zengin), İstanbul ts. (Risale Yayınları)
- HİZMETLİ**, Sabri, *İtikadî Mezheplerin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme*, AÜİFD, Ankara 1983, sy. XXVI
; *Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, AÜİFD, Ankara 1985, sy. XXVII
; *İslâm Tarihi*, Ankara 1995
- HODGSON**, M.G.S. *İslâm'ın Serüveni*, I-III, (çev. Komisyon), İstanbul 1995
- HONIGMANN**, E., "Kinnesrin", İA, VI, 711
; "Kulzum", İA, VI, 979
- HUART**, C.I., "Ali", İA, I, 308
- HUNKE**, S. *Avrupa'nın Üzerinde Doğan İslâm Güneşi*, İstanbul 1972
- İBN ABDİLBERR**, İbn Ömer b. Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, Kahire ts. (Daru Nehdati Mısır)
- İBN ABDİLHAKEM**, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991
- İBN ABDİRABBİH**, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *el-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, Kahire 1965
- İBN ARABÎ**, Kadı Ebû Bekir (543/1148), *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım fî Tahkiki Mevâkib-i Sahâbe Ba'de Vefati'n-Nebi*, (thk. Muhibbuddin el-Hatib), Kahire, 1399
- İBN ASÂKİR**, İmam Hafız (751/1175), *Muhtasar Tarih-i Dimeşk*, I-XX, Dimeşk 1989
- İBN ÂSEM**, Ebû Muhammed b. Ahmed (314/926), *Kitâbu'l-Futûh*, I-IV, Beyrut. 1986
- İBN FAKİH**, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Hememdanî (290/903), *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967
- İBN HABİB**, Ebû Cafer Muhammed (245/859), *Kitabu'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstater), Beyrut ts. (Dâru'l-Âfâki'l-Cedide)
- İBN HACER**, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *Tehzibü't-Tehzib*, I-XII, Haydarabad 1325
; *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Mısır 1328
- İBN HALDUN**, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Kitabu'l-İber*, I-V, Beyrut 1971
- İBN HAZM**, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî, (456/1064), *el-Fasl*, I-IV, Beyrut 1986
- İBN HİBBAN**, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *Kitabu's-Sikat*, I-II, Haydarabad 1975
; *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru Hulefâ*, (tsh. Hafız Seyyid Aziz Bey), Beyrut 1987
- İBN HİŞAM**, Ebû Ahmed b. Adilmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-V, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Kahire 1987
- İBN HURDAZBİH**, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967
- İBN İSHAK**, Ebû Bekr b. Muhammed (151/768), *Sîretü İbn İshak*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1981
- İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE**, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, (728/1327), *Zâdu'l-Meâd*, I-IV, Beyrut 1972

- İBN KESİR**, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr)
; *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, (thk. Mustafa Abdulvahid), Kahire 1964
- İBN KUTEYBE**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), Kahire 1967
; *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970
- İBN MANZUR**, Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (771/1369), *Lisâmu'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts. (Dâru Sâdır)
- İBN RÜSTE**, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabu'l-Alâki'n-Nefise*, Leyden 1967
- İBN SA'D**, Muhammed (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır)
- İBN SEYYİDİNNÂS**, Fethuddin b. Seyyidinnas el-Yamuri (743/1342), *Uyûnu'l-Eser*, I-II, Beyrut ts. (Daru'l-Marife)
- İBN TAGRİBERDÎ**, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929
- İBN TEYMİYYE**, Şeyhülislâm Ahmed b. Abdilhalim (728/1328), *Mecmau'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, (nşr. Abdurrahman Muhammed b. Kasım), ? 1381, (Matâbiu'r-Riyad)
- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali Muhammed (597/1201), *el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafa*, (thk. Mustafa Abdulvahid), Mısır 1966
; *el-Muntazam*, I-XVIII, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut 1992
- İBNÜ'L-ESİR**, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, I-VII, ? 1970 (Kitabü's-Şi'b)
; *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986
- İBNÜ'L-KELBÎ**, Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. Saib (204/819), *Putlar Kitabı*, (çev. Beyza Düşüngen), Ankara 1969
- İBNÜ'L-KİFTÎ** (646/1248), *Tarihu'l-Hukema*, Leipzig 1903
- İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TARİHİ**, I-V, İstanbul ?, (Yener Yayınları)
- İNAN**, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992
- İPŞİRLİ**, Mehmet, "Elçi", DİA, XI, 3
- İSA**, Ahmed Abdurrahman, *Küttâbü'l-Vahy*, Riyad 1980
- İSTAHİRÎ**, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Farisî (340/951), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967
- KAEGI**, Walter E., *Byzantium and The Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992
- KAFAFÎ**, Muhammed, *Ebu Said Muhammed b. el-Kalhatî'ye Göre Hariciliğin Doğuşu*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı), AÜİFD, sy. XVIII, Ankara 1972
- KALKAŞANDÎ**, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, I-XIV, (şrh. ve tlk. Muhammed Huseyn Şemsüddin), Beyrut 1987
- KALLEK**, Cengiz, "Esed", DİA, XI, 363-365
; "Feddan", DİA, XII, 293-294
- KANDEMİR**, Yaşar, "Abdullah b. Amr", DİA, I, 85-86
; "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", DİA, X, 191
- KAPAR**, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul 1987
- KASİMÎ**, Zafir, *Nizamü'l-Hüküm fi's-Şer'iyye ve't-Tarihi'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990
- KATİP ÇELEBÎ**, *Keşfü'z-Zunûn*, I-II, İstanbul 1971-1972, (Millî Eğitim Basımevi)

Mizânu 'l-Hakk fi İhtiyâr 'il-Ahakk, (sad. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), İstanbul 1990

KAVUKÇU, Fuat, *Emeviler Döneminde Harici Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1990

KAYAOĞLU, İsmet, *Halifelik*, AÜİF İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara 1980, sy.IV

KAZANCI, A. Lütfi, "Abduddâr", DİA, I, 177

KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1283), *Âsâru 'l-Bilâd ve Ahbâru 'l-'İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sadır)

KEATANI, Leon, *İslâm Tarihi*, I-X, (çev. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924-1927

KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili 'l-Arab*, I-V, Beyrut 1982

KETTÂNÎ, *et-Terâtibü 'l-İdâriyye*, I-III, (çev. Ahmet Özel), İstanbul 1990-1993

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitabu 'l-Vulât ve Kitabu 'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba)

KÖKNEL, Özcan, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul, ts. (Altın Kitaplar Yayınevi, XI.Baskı)

KÖKSAL, Asım, *İslâm Tarihi*, I-X, İstanbul 1987

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Âmil", İA, I, 402

KRAMERS, J.H., "Mukattam", İA, VIII, 568-569

KREMKOW, F., "Huzaa", İA, V (I), 662-63

; "Kinane", İA, VI, 810-811

KUTLUAY, Yaşar, *İslâmiyette İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959

Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968

KÜÇÜK, Raşid, "Abâdile", DİA, I, 7

KÜÇÜKKÖY, İrfan, "Ayn-i Şems", DİA, IV, 277

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1990

LAMMENS, H.L., "Beysan", İA, II, 588

; "Cabiye", İA, III, 5

; "Cillik", İA, III, 189-190

; "Cüzam", İA, III, 259-260

; "Ezruh", İA, IV, 443-444

; "Kudaa", İA, VI, 950-951

; "Kureyş", İA, VII, 1014-1019

; "Mekke", İA, VII, 631

; "Lahm", İA, VII, 6

LAPIDUS, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1995

LECKER, Michael, *The Estate of Amr b. Al-As in Palestine; Notes on A New Negev Arabic Inscription*, Bullitein of the School of Oriental And African Studies, vol. LII, Part 1, London 1989

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*. (çev. H. Dusun Yıldız), İstanbul 1979

LİNGS, Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul 1990

MAHMUD, Ahmed, *Câmiu Amr b. el-Âs*, Kahire 1938

MAHMUD ES'AD, *Tarih-i Din-i İslâm*, (sad. A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı), İstanbul 1983

- MAKDİSÎ**, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Paris 1916
- MAKRÎZÎ**, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *en-Nizâ ve't-Tehasiim Fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire 1888
; *Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar*, I-II, Bulak 1270
; *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Daru Sadır)
- MANSUROĞLU**, Mecdud, "Elçi", İA, VI, 231
- MARÇAIS**, Georges, "Ribat", İA, IX, 734-735
- MAREK**, Kurt W. *Tanrılar, Mezarlar, Bilginler*. (çev. Hayrullah Örs) İstanbul 1982
- MCIVER**, R.M.-Charles H. Page, *Cemiyet*, (çev. Amiran Kurtkan), İstanbul 1971
- MEHMED MANSUR**, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı*, (sad. Fahri Unan), Ankara 1995
- MES'ÛDÎ**, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürüccü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964
- MEYDAN LAROUSSE**, I-XIII, (Meydan Gazetecilik) İstanbul 1987
- MİNKARÎ**, Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin* (thk. Abdusselam Harun), Kahire 1962
- MUHAMMED EBU'L-FADL**, İbrahim-Ali Muhammed el-Becâvi, *Eyyâmü'l-Arab*, ? 1969, (Daru'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabi)
- MUHAMMED FEREC**, *el-Medresetü'l-Askeriyyetü'l-İslâmiyye*, ? ?, (Dâru'l-Fikri'l-Arabî)
- MUHAMMED HUDARÎ BEY**, *ed-Devletü'l-İmeviyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986
- MUHAMMED KÛRD ALÎ**, *Hitatu's-Şam*, I-IV, Dimeşk 1983
- MUHAMMED**, Suad Mahir, *Mesâcidü Mısır ve İvliyân's-Sâlihîn*, I-V, Mısır ts.
- MUIR**, William, *The Caliphate*. Beyrut 1963
- MUKADDESÎ**, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (4/10 Asır), *Ahsenü't-Tekâsim*. Leyden 1967
- MÛSLİM**, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac (261/875), *Sahih-i Müslim*, I-V, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Beyrut 1972,
- NASIRÎ**, Abbas Ahmed Halid, *Kitabu'l-İstiska*, Trablus 1954
- NEDVÎ**, *Asr-ı Saâdet* (Ashâb-ı Kiram), (Urduca'dan çev. Ali Genceli-hzr. Eşref Edib), I-V, İstanbul 1964
- NEWMAN**, N.A., *The Early Christian-Muslim Dialogue*, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Hatfield 1993
- NUVEYRÎ**, Şihabüddin Ahmed b. Abdilvahhab (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kahire ts. (Daru'l-Kütüb)
- OSTRAGORSKY**, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995
- ÖCAL**, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara 1991
- ÖNKAL**, Ahmet, *Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme* (Basılmamış Çalışma), Konya 1987
; "Amr b. Âs", DİA, III, 80
; "Belî", DİA, V, 414-415
; "Cüzam", DİA, VIII, 149
- ÖZAYDIN**, Abdülkerim, "Amr b. Luhay", DİA, III, 87-88
; "Arap", DİA, III, 323

- ; "Eşter", DİA, XI, 486-487
- ÖZER**, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara 1987
- ÖZKUYUMCU**, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*. (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993
- PARSONS**, E.A., *The Alexandrian Library*, New York 1967
- RAHMAN**, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*. (çev. Abidin Büyükköse), İstanbul 1995
- RAYYİS**, Ziyauddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*. (çev. Ahmed Sarıkaya), İstanbul 1990
- RÂZÎ**, Fahrüddin, *Teşîr-i Kebîr*, I-XXXIII, Mısır ts.
- RECKENDORF**, "Anze". İA, I, 433-434
; "Esed", İA, IV, 366-368
; "Eş'as", İA, IV, 394
- SA'D, ZAĞLUL**, *Pî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut ts., (Dâru Nehdati'l-Arabiyye)
- SAFÎ**, Lüey, *Liderlik ve İtaat*, (çev. F. Mehveş Kayani), İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi, sy.3, İstanbul 1995
- SALİM**, Abdülaziz, *Tarihu'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye ts.
- SARGON**, Erdem, "Amalika", DİA, II, 556-558
- SARIÇAM**, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*. Ankara 1997
- SAUVAGET**, J., "Haleb", İA, V (1), 117
- SCHLEIFER**, J., "Huzeyl", İA, V (1), 665-666
; "Bekir", İA, II, 454-458
- SELIGSOHUN**, M., "Amalik", İA, I, 392
; "Amr b. Luhay", İA, I, 414
- SERAHSÎ**, Muhammed b. Ebî Serh, (438/1090), *el-Mehsut*, I-XXX, Beyrut ts. (Dâru'l-Ma'rife)
- SIRMA**, İ. Süreyya, *Asr-ı Saâdette İslâm*, (ed. Vecdi Akyüz), I-V, İstanbul 1994
; *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. İstanbul 1990
- SOBERNHEIM**, M. "Humus, Hims", İA, V, (1), 588-590
- SONGAR**, Ayhan, *Psikiyatri*, İstanbul 1980
- SÖNMEZ**, Abidin, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Mektupları*, İstanbul 1984
; *Rasûlüllah'ın Diplomatik Münasebetleri*, İstanbul 1984
- STRAYER**, Joseph R., *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, I, 236
- SUN TZU**, *Savaş Sanatı*. (çev. Sibel Özbudun-Zeynep Ataman), İstanbul 1996
- SUYÛTÎ**, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Husnul'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967
; *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975
- SÜHEYLÎ**, Abdurrahman (581/1185), *Ravdu'l-Unuf*, I-VIII, (thk. Abdurrahman Vekil), Kahire 1967
- ŞEBENDERZÂDE**, Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1971
- ŞEŞEN**, Ramazan, "Cezire", DİA, VII, 509-511
- ŞİBLÎ MAHMUD**, *Hayatu Ömer*. Mısır ts. (Mektebetü'l-Kahire)
- ŞİBLÎ MEVLANA**, *Asr-ı Saâdet*, I-V, (çev. Ö. Rıza Doğrul, nşr. O. Zeki Mollamehmedoğlu), İstanbul 1977

- ; Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, I-II, (çev. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1980
- TABERÎ**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Mısır 1968
- ; *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts, (Dâru's-Seveydân)
- TÂHÂ HUSEYN**, *el-Fitmetü'l-Kübrâ*, II, (Ali ve Benûhu), ? ts.
- TALAS**, Muhammed Es'ad, *Tarihu'l-Arab*, I-II Beyrut ts. (Dâru'l-Endelüs)
- TERZİOĞLU**, Arslan, *İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır*, Vakıflar Dergisi, Ankara 1971
- TEZCAN**, Mahmud, *Kültür ve Kişilik*, Ankara, 1987
- TOGAN**, Z. Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985
- TÜMER**, Günay -Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, , Ankara 1988
- USLU**, Recep, "Ezruh", *DİA*, XII, 70
- ÜÇOK**, Bahriye, *İslâm'da Dinden Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara 1967
- ÜLKEN**, H. Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997
- VAGLIRI L. V.**, *Ali-Maviye Mücadelesi ve Haricî Ayaklanmasının İbadi Kaynakları Işığında İncelenmesi*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı), AÜİFD, Ankara 19 , sy. XIX
- VAKIDÎ**, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/823), *Futuhu's-Şam*, I-II, Mısır 1373 (Daru'l-Ahdi'l-Cedid bi'l-Haranfes)
- ; *Kitabu'l-Meğâzi*, I-III, (thk. Marsden Jones), Beyrut 1984
- ; *Kitabu'r-Ridde*, (tah. Yahya el-Caburî), Beyrut 1990
- VASIF**, Abdulhalim Abdullah, *Hubbu'l-Mal ve Ruhaniyyetü'l-İslâm*, Mecelletü Devriyye Tasduruhâ el-Muazzametü'l-İslâmiyye li't-Terbiyye ve'l-Ulûm ve's-Sekâfe. (Journal of The Islamic Educational Scientific and Cultural Organization, İSESKO), sy. 4, Rabat 1986
- VIDA**, G. Levi Della, "Kusayy", *İA*, VII, 1028-1030
- ; "Osman", *İA*, IX, 430
- ; "Uzre", *İA*, XIII, 89-90
- WATT**, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. (çev. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981
- ; *Hz. Muhammed Mekke'de*, (çev. Rami Ayas-Emrullah Yüksel), Ankara 1986
- WEIR**, T.A., "Dârünnedve". *İA*, II, 492-493
- ; "Hüküm", *İA*, V, (I), 627
- WELLHAUSEN**, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*. (çev. Fikret İşıltan) İstanbul 1960
- ; *Arap Devleti ve Sukutu*. (çev. Fikret İşıltan) Ankara 1963
- ; *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*. (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1989
- WENSICK**, A.J., "Amr b. el-Âs", *İA*, I, 412
- YA'KÛBÎ**, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/904), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960
- ; *Kitabu'l-Buldân*. Leyden 1967
- YAKUT EL-HAMEVÎ**, Şihabuddîn Ebû Abdillâh (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975

- YILDIZ, H. Dursun**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, (red. H. Dursun Yıldız), (Feza Gazetecilik), İstanbul 1992
; "Ecnâdeyn", DİA, X, 385
- YILDIZ, Nuray**, *Eski Çağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985
- YUSUF EL-IŞŞ**, *ed-Devletü 'l-Emeviyye*, Dimeşk 1982
- ZAMBAUR, E.V.**, "Kıst", İA., VI, 774
- ZEBİDÎ**, Seyyid Muhammed Murtaza, *Tâcu 'l-Arûs*, I-X, Beyrut ts. (Dâru Sâdır)
- ZEHEBÎ**, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Mizânü 'l-İ'tidâl fi Nakdi 'r-Ricâl*, I-IV, (thk. Ali Muhammed Becavî), Beyrut 1963
; *Siyeru A 'lâm*, I-XXIII, (thk. Şuyab Arnavud), Beyrut 1985
; *Tarihu 'l-İslâm ve Vefeyâtü 'l-Meşâhir ve A 'lâm*, I-XX, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1987
- ZEMAŞERÎ** (538/1143), *Keşşâf*, I-IV, Beyrut ts. (Daru'l-Marife)
- ZERKÂNÎ**, Muhammed b. Abdilbâki el-Malikî (1222/1807), *Şerhu Mevâhibi 'l-Lediinniye*, I-VIII, Beyrut 1973
- ZETTERSTEEN, K. V.**, "Eş'arî, Ebû Mûsâ", İA, IV, 393
- ZEYDAN, Corci**, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev.Zeki Meğamiz), İstanbul 1970
- ZUHAYLÎ**, Vehbe, *İslâm Fikhi Ansiklopedisi*, I-X, (çev. Komisyon), İstanbul 1992
- ZÜBEYRÎ**, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abillâh b. Mus'ab (236/850), *Kitabu Nesebi Kureyş*, (thk. E Levi Provençal), Kahire ts. (Dâru'l-Meârif)

EKLER

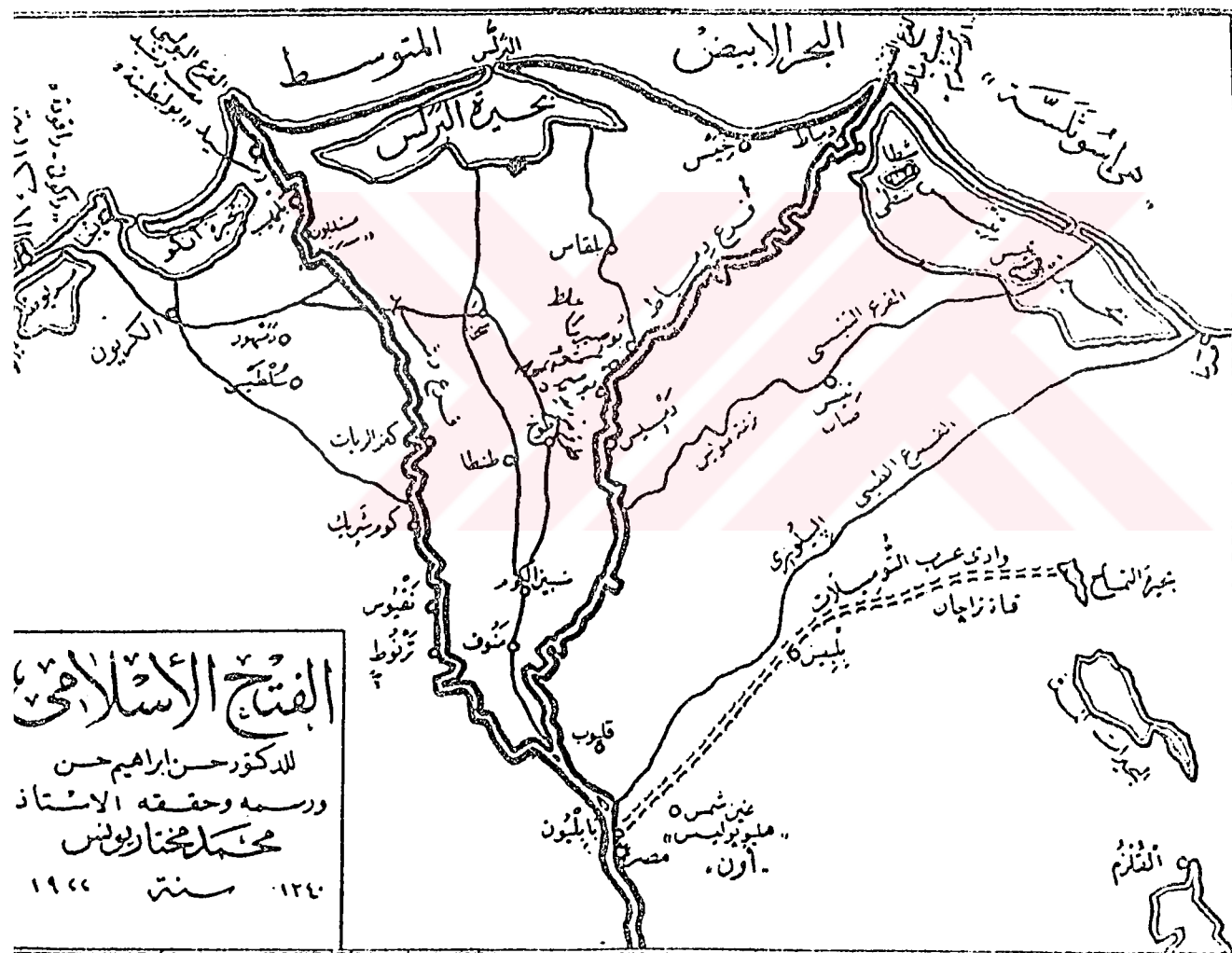
مختصر حياة « عمرو بن العاص » القيادية			
تسلسل الأحداث	السنة الهجرية	السنة الميلادية	وجيز الأحداث
١	٤٧ ق. هـ	٥٧٧	ولادة عمرو بن العاص
٢	٨ هـ	٦٢٩	إسلام عمرو بن العاص .. مع خالد بن الوليد وعثمان بن طلحة
٣	٩	٦٣٠	غزوة ذات السلاسل
٤	١٠	٦٣١	مع الرسول ﷺ في فتح مكة « وقيامه بهدم سواع »
٥	١٠	٦٣١	وفادة عمرو بن العاص إلى «عمان»
٦	١١	٦٣٢	قيادة قوة للمسلمين في «حروب الردة» للقضاء على «مرتدي قضاعة»
٧	١٢	٦٣٣	قيادته جيش من الجيوش الأربعة الموجهة «لحرب الروم» في الشام
٨	١٣ - ١٧	٦٣٤ - ٦٣٨	فتح فلسطين
٩	١٨ - ٢٩	٦٣٨ - ٦٤٨	فتح مصر وبقاء «عمرو بن العاص» على ولايتها.
١٠	٣٠ - ٣٨	٦٤٩ - ٦٥٨	عزل «عمرو بن العاص» عن ولاية مصر «واقامته في فلسطين، ثم انضمامه لمعاوية، واشتراكه في «التحكيم» في معركة صفين»
١١	٣٩ - ٤٣	٦٥٩ - ٦٦٤	استيلاء «ابن العاص» على مصر، وبقائه على ولايتها حتى وفاته

1. Muhtasar Amr b. el-Âs Kronolojisi. ASELÎ, Bessam, *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991, s. 11-12

2. Amr b. el-Âs'ın Komutan Olarak İştirak Ettiği Şam Bölgesinde Fethedilen Topraklar.
 HASAN, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Mısır 1996, s. 67

3. Amr b. el-Âs'in Fethettiği Mısır Toprakları. HASAN, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs. Mısır* 1996, s. 113

ولاية مصر كتب إليه عمر بن الخطاب رضي الله عنه: أن صف لي مصر^(١)؛ فكتب إليه:

«^(٢) وَرَدَّ كِتَابَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ أَطَالَ اللَّهُ بَقَاءَهُ يَسْأَلُنِي عَنْ مِصْرَ: اعْلَمْ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّ مِصْرَ قَرْيَةٌ غِبْرَاءُ، وَشَجَرَةٌ خَضْرَاءُ؛ طَوْلُهَا شَهْرٌ، وَعَرْضُهَا عَشْرٌ^(٣)؛ يَكْنُفُهَا جَبَلٌ أَغْبِرٌ، وَرَمْلٌ أَعْفَرٌ؛ يَخُطُّ وَسَطُهَا نَيْلٌ مَبَارَكٌ الْغَدَاوَاتِ، مِيمُونَ الرُّوحَاتِ؛ تَجْرِي فِيهِ الزِّيَادَةُ وَالنَّقْصَانُ كَجَرِي الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ؛ لَهُ أَوَانٌ يَدْرَجِلَابُهُ، وَيَكْثُرُ فِيهِ دُبَابُهُ، تَمُدُّهُ عَيُونُ الْأَرْضِ وَيُنَابِعُهَا حَتَّى إِذَا مَا اصْلَخَمَ^(٤) عَجَاجُهُ، وَتَعَظَّمَتْ أَمْوَاجُهُ، فَاضَ عَلَى جَانِبَيْهِ فَلَمْ يُمْكِنِ التَّخْلُصَ مِنَ الْقُرَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ إِلَّا فِي صِغَارِ الْمَرَكَبِ، وَخِيفِ الْقَوَارِبِ، وَزَوَارِقِ كَأَنَّهُنَّ فِي الْمَخَائِلِ وَرُقِّ الْأَصَانِلِ^(٥)؛ فَإِذَا تَكَامَلَ فِي زِيَادَتِهِ، نَكَصَ عَلَى عَقْبَيْهِ كَأَوْلَ مَا بَدَأَ فِي جَرِيَّتِهِ، وَطَمَا فِي دِرَّتِهِ^(٦)؛ فَعِنْدَ ذَلِكَ تَخْرُجُ أَهْلُ مِلَّةٍ مَحْقُورَةٌ، وَذِمَّةٌ مَخْفُورَةٌ^(٧)، يَحْرُثُونَ بَطُونَ الْأَرْضِ وَيَبْدُرُونَ بِهَا الْحَبَّ، يَرْجُونَ بِذَلِكَ النَّمَاءَ مِنَ الرَّبِّ؛ لِغَيْرِهِمْ مَا سَعَوْا مِنْ كَدِّهِمْ^(٨)، فَنَالَهُ مِنْهُمْ بَغِيرَ جَدِّهِمْ؛ فَإِذَا أَحْدَقَ الزَّرْعُ وَأَشْرَقَ، سَقَاهُ النَّدَى وَغَدَاهُ مِنْ تَحْتِهِ الثَّرَى؛ فَبَيْنَمَا مِصْرُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ لَوْلُؤَةٌ بِيضَاءُ، إِذَا هِيَ عَنَبَةٌ سَوْدَاءُ، فَإِذَا هِيَ زُمُرْدَةٌ خَضْرَاءُ، فَإِذَا هِيَ دِيبَاجَةٌ رَقَشَاءُ^(٩)، فَتَبَارَكَ اللَّهُ الْخَالِقُ لِمَا يَشَاءُ. وَالَّذِي يُصَلِّحُ هَذِهِ الْبِلَادَ وَيُنَمِّيهَا وَيُقَرِّ قَاطِنِيهَا فِيهَا، أَلَا يُقْبَلُ قَوْلُ خَبِيسِهَا فِي رِئْسِهَا، وَأَلَا يُسْتَأْدَى خِرَاجُ ثَمَرَةٍ إِلَّا فِي أَوَانِهَا، وَأَنْ يُصَرَفَ ثُلُثُ ارْتِفَاعِهَا، فِي عَمَلِ جَسُورِهَا وَتُرْعَهَا؛ فَإِذَا تَقَرَّرَ الْحَالُ مَعَ الْعَمَّالِ فِي هَذِهِ الْأَحْوَالِ، تَضَاعَفَ ارْتِفَاعُ الْمَالِ^(١٠)؛ وَاللَّهُ تَعَالَى يُوَفِّقُ فِي الْمَبْدَأِ وَالْمَأَلِ».

فلما ورد الكتاب على عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: لله درك يابن العاص! لقد وصفت لي خبراً كاني أشاهدُه.

4. Amr b. el-Âs'im, Halife Hz. Ömer'e Mısır'ı Anlattığı Mektup. İBN TAGRİBERDÎ, en-Nücumu 'z-Zahire. I-XXII, Kahire 1929, I, 42-43

عمرو بن العاص

... وأسلم لي في ديني وأما أنت يا محمد فأمرتني بالذي أنبأه لي في دنياي وأشر لي في آخري ، وإن علياً قد بويع له وهو يُدَلّ بسابقته ، وهو غير مُشِيرِكي في شيء من أمره ، ارحل يا وردان . ثم خرج ومعه ابنه حتى قدم على معاوية بن أبي سفيان فبايعه على الطلب بدم عثمان وكتب بينهما كتاباً نُسخَتُهُ : بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تعاهد عليه معاوية ابن أبي سفيان وعمرو بن العاص بيت المقدس من بعد قتل عثمان بن عفان وحمل كل واحد منهما صاحبه الأمانة ، إن بيننا عهد الله على التناصر والتخالص والتناصح في أمر الله والإسلام ولا يتخذل أحدنا صاحبه بشيء ولا يتخذ من دونه وليجة ، ولا يحول بيننا ولد ولا والد أبداً ما حيينا فيما استطعنا فإذا فُتِحَتُ مصر فإن عمراً على أرضها وإمارته التي أمره عليها أمير المؤمنين ، وبيننا التناصح والتوازر والتعاون على ما نابنا من الأمور ، ومعاوية أمير على عمرو بن العاص في الناس وفي عامة الأمر حتى يجمع الله الأمة فإذا اجتمعت الأمة فإنتهما يدخلان في أحسن أمرها على أحسن الذي بينهما في أمر الله الذي بينهما من الشرط في هذه الصحيفة . وكتب وردان سنة ثمان وثلاثين .

5. Amr b. el-Âs'in Muaviye b. Ebî Süfyan'la Yaptığı İttifak Anlaşması Metni. İBN SA'D, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), IV, 254

• رجع الحديث إلى حديث أبي مخنف . وكتب الكتاب : بسم الله الرحمن الرحيم ، هذا ما تقاضى عليه عليّ بن أبي طالب ومعاوية بن أبي سفيان ، قاضى عليّ على أهل الكوفة^(١) ومن معهم من شيعتهم من المؤمنين والمسلمين ، وقاضى معاوية على أهل الشام ومن كان معهم من المؤمنين والمسلمين ، إنا نزل عند حكم الله عز وجل . وكتابه ، ولا يجمع^(٢) بيننا غيره ، وإن كتاب الله عز وجل بيننا من فاتحته إلى خاتمته ، نحبي ما أحيا ، ونميت ما أمات ، فما وجد الحكيمان في كتاب الله عز وجل - وهما أبو موسى الأشعري عبد الله بن قيس وعمرو بن العاص القرشي - عملاً به ، وما لم يسجداً في كتاب الله عز وجل فالسنة العادلة الجامعة غير المفرقة . وأخذ الحكيمان من عليّ ومعاوية ومن الجندين من اليهود والميثاق^(٣) والثقة من الناس ، أنهما أمينان على أنفسهما وأهلئهما ، والأمة لهما أنصار على الذي يتقاضيان عليه ، وعلى المؤمنين والمسلمين من الطائفتين كليهما عهد الله وميثاقه أنا على ما في هذه الصحيفة ، وأن قد وجبت قضيتهما على المؤمنين ، فإن الأمن والاستقامة ووضع السلاح بينهم أينما ساروا على أنفسهم وأهلئهم وأمواهم ، وشاهدتهم وغائبهم ، وعلى عبد الله بن قيس وعمرو بن العاص عهد الله وميثاقه أن يحكمنا بين هذه الأمة ، ولا يرُدّأها في حرب ولا فرقة حتى يعصيا ، وأجلّ القضاء إلى رمضان . وإن أحبنا أن يؤخّرنا ذلك أخّراه على تراضٍ منهما ، وإن توفّي أحد الحكّمين فإن أمير الشيعة يختار مكانه ، ولا يألو من أهل المعدلة والقسط ، وإن مكان قضيتهما الذي يقضيان فيه مكان عدل بين أهل الكوفة وأهل الشام ؛ وإن رضياً وأحبنا فلا يحضرهما فيه إلا من أرادا ، وبأخذ الحكّمان من أرادا من الشهود ، ثم يكتبان شهادتهما على ما في هذه الصحيفة ، وهم أنصار عليّ من ترك ما في هذه الصحيفة ، وأراد فيه إلحاداً وظلماً . اللهم إنا نستنصرك على من ترَك ما في هذه الصحيفة^(١) .

٢٢٣٧/١

6. Amr b. el-Âs'ın Sıffin Savaşı Sonucunda Ebû Mûsâ el-Eşarî ile Hazırladığı Tahkimname Metni. TABERÎ, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts, (Dâru's-Seveydân), V, 53-54